

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИ

ЎШКЕНТ · ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ · 1981

Ушбу китоб ҳозирги ўзбек тили лексик системасини илмий асосда нисбатан тўлиқ тасвирлашга бағишланган бўлиб, унда сўзнинг семантик структураси, лугат составининг тарихий-ижтимоий қатламлари, лексик бирликларнинг стилистик дифференцияси, ўзбек лугатчилиги каби кўпгина масалалар ёритилади.

Китоб ўзбек тили билан шуғулланувчи илмий ходимларга, филолог-студентлар ва аспирантларга, олий ўқув юртлари ва ўрта мактабларнинг она тили ўқитувчиларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар:

филология фанлари доктори, проф. А. ҲОЖИЕВ,
филология фанлари кандидати А. АҲМЕДОВ

Тақризчилар:

филология фанлари доктори Х. АБДУРАҲМОНОВ,
филология фанлари кандидати Н. МАҲМУДОВ

У 70103—1192 127—80 4602000000
М 355(04)—81

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1981 й.

ИНСТИТУТДАН

«Ўзбек тили лексикологияси» деб аталган ушбу китоб Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти томонидан ҳозирги ўзбек адабий тили бўйича яратилаётган навбатдаги ишлардан бири бўлиб, китоб қуйидаги авторлар томонидан ёзилган: «Кириш», «Сўз ва унинг моҳияти», «Семасиология», «Синонимия» — филология фанлари доктори, проф. А. Ҳожиев; «Истеъмол доирасига кўра ўзбек тили лексикаси» — филология фанлари кандидати Г. Муҳаммаджонова; «Ўзбек тили лексикасининг ижтимоий-тарихий асослари» — филология фанлари кандидати Э. Бегматов; «Ўзбек тили лексикасининг стилистик қатламлари» — филология фанлари кандидати С. Ғойибов; «Антонимия» — филология фанлари кандидати Т. Муллаев; «Сўзнинг шакл муносабатига кўра турлари», «Лексикография» — филология фанлари кандидати М. Миртожиев.

Ўзбек тили лексикологияси ўзбек тилида илк марта яратилаётгани учун, бу иш ҳақида ўқувчиларда тугилиши мумкин бўлган танқидий мулоҳаза ва истакларнинг муаллифлар учун аҳамияти каттадир. Шу сабабли институт китобхонлардан ўз фикрларини ёзиб юборишларини илтимос қилади.

ҚИРИШ

ЛЕКСИКОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Тилшуносликнинг лексикани ўрганувчи бўлими, тилнинг луғат состави ҳақидаги фан лексикология деб аталади.

Тилнинг луғат состави ва уни ташкил этувчи сўзлар бир қатор умумий хусусиятларга эгаллиги билан характерланади. Лексикология лексикани худди шу умумий хусусиятлари нуқтаи назардан ўрганади. Бу хусусиятлар қуйидагилар:

1. Аввало, луғат составини ташкил этувчи ҳар қандай сўз маънога эга бўлади. Ана шу маъноси нуқтаи назардан сўзлар ўзига хосликларга эга: Сўзнинг маъноси (семантикаси) ва у билан боғлиқ масалалар лексикологиядаги асосий масалалардан бири ҳисобланади. Лексикага оид бу масала билан лексикологиянинг семасиология бўлими шуғулланади.

2. Ҳар қандай тилнинг тараққиётида унинг энг ўзгарувчан, энг тез ҳаракатдаги қисми лексикасидир. Тил тараққиёти процессида луғат состави янги-янги сўзлар ҳисобига бойиб бориш билан бирга, ундаги айрим сўзлар эскиради, шунингдек, истеъмолдан чиқиб боради. Демак, луғат состави аввалдан ўзлашиб келган ва ҳозирда истеъмолдаги сўзлар билан бирга нисбатан янги сўзларга ва эскирган сўзларга эгаллиги билан ҳам характерланади. Лексикологияда лексиканинг ана шу томони ҳам ўрганилади.

3. Луғат составидаги сўзлар истеъмолдаги даражаси бу нуқтаи назардан умумийликка ёки чегараланганликка эгаллиги билан ҳам ўзаро фарқланади. Маълум сўзлар умумхалқ истеъмолида бўлса (масалан, *нон*, *сув*, *катта*, *югурмоқ* ва б.), айрим сўзларнинг истеъмол доираси маълум жиҳатдан чегараланган бўлади. Масалан, диалектал сўзлар территориал жиҳатдан чегараланган бўлади (*сас* — товуш, *истамоқ* — қидирмоқ, *болиш* — ёстиқ, *эшик* — ҳовли, уй ва б.); терминлар социал нуқтаи назардан чегараланган, яъни маълум касб-ҳунар соҳасидаги кишилар нутқида қўлланиш билан чегараланган бўлади (Масалан, *урғу*, *лексика*, *аффикс* — тилшуносликка оид терминлар; *конус*, *пирамида*, *квадрат* — геометрияга оид терминлар; *культивация*, *барона* — қишлоқ хўжалигига оид терминлар; *баскетбол*, *гол*, *нокаут* — спортга оид терминлар ва ҳ.). Лексикология луғат составини шу нуқтаи назардан ҳам ўрганади.

4. Луғат составидаги сўзлар нутққа, услубга бўлган муносабатларига кўра ҳам ўзаро фарқланадилар. Маълум сўзлар нутқ турларига, услубга (стилга) бетараф (нейтрал) муносабатда бўлса (*қучоқ, бечора, осмон, ичмоқ* ва б.), айрим сўзлар нутқ услубининг маълум турига хос бўлади (*оғуш* — бадий услубга хос, *боёқиш* — оддий нутққа хос, *само* — поэтик услубга хос, *адиб* — китобий услубга хос ва ҳ.). Лексикологияда сўзларнинг ана шу хусусиятлари ҳам ўрганилади.

5. Ҳар бир сўз товуш қиёфаси ва маъносига эга, яъни шакл ва мазмунга эга. Луғат составидаги сўзлар ана шу шакл ва мазмуни жиҳатидан турлича муносабатга эга бўлиши мумкин. Масалан, *чаққон, эпчил, чечан, абжир, чапдаст* сўзларининг шакли ҳар хил, маъноси бир хил (синоним); *кўк* (ранг), *кўк* (осмон), *кўк* (майса, кўкат) сўзларининг шакли бир хил, маъноси ҳар хил (омоним) ва ҳ. Лексикологияда сўзлар ўзаро ана шундай муносабатлари нуқтаи назаридан ҳам ўрганилади.

Сўзлар ҳақида айтиб ўтилган хусусиятлар тилдаги барча сўзлар учун тааллуқли. Лексикологияда ҳам асосан ана шу типдаги сўзлар ўрганилади.

ЛЕКСИКА

Тилнинг луғат состави, тилдаги сўзлар мажмуи лексика деб юритилади. Шу сабабли лексика сўзи адабий тилнинг луғат состави маъносида ҳам, бирор шева ёки диалектнинг луғат составини ифодалаш учун ҳам (*диалектал лексика*), маълум бир касб-хунар ва ш. к., соҳага хос луғат состави маъносида ҳам (*терминологик лексика*), ҳатто айрим ёзувчи асарини (ёки асарларининг) сўзлари мажмуи маъносида ҳам (*Ойбек асарлари лексикаси*) қўлланаверади.

СЎЗ ВА УНИНГ МОҲИАТИ

Лексикология лексикани ўрганади, лексика эса сўзлардан (сўзлар мажмуидан) иборат бўлади, шундай экан биринчи навбатда сўзнинг ўзи ҳақида, унинг моҳияти ҳақида тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Айрим ишларда «асосий тил бирлиги», «тил ва нутқнинг энг муҳим элементларидан бири», «тилнинг энг кичик асосий бирлиги» деб умумий тарзда ва оддийгина таърифланадиган сўз аслида жуда мураккаб хусусиятга эга. Уч-тўрт оғиз сўз, ҳатто уч-тўрт жумла билан ҳам сўзга тўла таъриф бериб бўлмайди. Шу вақтга қадар лингвистик адабиётларда сўзга унинг бошқа ҳодисалардан фарқини белгилувчи аниқ, мукамал таъриф йўқлигининг боиси ҳам ана шунда.

Сўз тил бирлиги сифатида жуда мураккаб хусусиятга эга экан, сўзга қандайдир умумий ёки конкрет таъриф беришдан кўра, унинг ўзига хос томонларини, бошқа тил бирликларидан фарқли белги-хусусиятларини ёритиш муҳимдир.

Оддий назар ташлашдаёқ сўзнинг товушдан, товушлар комплексидан тузилиши аниқ сезилади. Барча тилларда ҳам сўз асосан бирдан ортиқ товушдан тузилади. Бир товушдан иборат сўзлар жуда кам миқдорни ташкил этади (сўроқ билдирувчи а, ачиниш, афсусланиш билдирувчи э сўзлари).

Шунингдек, ҳар қандай сўзнинг маълум бир маъно ифодаланиши ҳам шу тилда сўзлашувчилар учун сир эмас. Маълум бир маънога эга бўлмаган ҳар қандай товуш ёки товушлар комплекси ҳеч вақт сўз бўла олмайди. Ҳар қандай сўз пайдо бўлишидаёқ

Ўз маъноси ва товуш қиёфасига (товуш қобиғига) эга бўлади. Демак, ҳар қандай сўз, аввало, товуш ва маъно бирлигига эга бўлади. Бу нарсa сўзнинг фонетик ва семантик томони.

Сўзнинг товуш томони унинг маъносини реаллаштирувчи (юзига чиқарувчи)дир. Худди шу товуш томони (товуш қиёфаси) билан сўзнинг маъноси тингловчига етади, тушунилади. Демак, у сўзнинг маъноси учун, унинг реаллашуви учун хизмат қилади.

Сўзнинг маъноси маълум товушлар комплексида реаллашиши сабабли бу маънони товушлар комплекси, товушларнинг маълум тартибдаги бирлиги ҳосил қиладигандек туюлади. Бошқача айтганда, товушлар «маъноси»нинг бирлиги сўзнинг маъносидан иборатдек бўлиб кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Гарчи товушсиз сўз бўлмаса-да, бироқ у ёки бу сўзнинг мазмуни шу сўзни ташкил этган товушлар «маъноси»нинг йиғиндисидан келиб чиқмайди. Товушлар (фонемалар) маънога эга эмас. Шунинг учун товушларнинг ҳар қандай комплекси маъно ифодалайвермайди. Масалан, *о, д, а, м*, товушларидан иборат *одам* товуш комплекси маълум маъно ифодалагани (сўз бўлгани) ҳолда, шу товушларнинг *адам, адмо* ёки *одма* комплекси ҳеч қандай маънога эга эмас ва улар сўз ҳам эмас. Худди шу фонемалардан ташкил топган *омад* ҳам маънога эга ва сўз ҳисобланади. Лекин у *одам* сўзидан тамомила бошқа сўз. Агар сўзнинг маъноси ундаги товушлар маъносига ва бу товушларнинг маълум тартибда жойлашувига (тартибига) боғлиқ бўлганида, ҳар қандай сўзнинг маъносини ундаги товушлар ва бу товушларнинг тартиби асосида изоҳлаш, шу йўл билан сўзнинг маъно асосини топиш мумкин бўлар эди. Ҳақиқатда эса бундай қилиб бўлмайди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳар қандай сўз (туб сўз) аниқ бир товуш қобиғига эга бўлади. Бу қобиқдаги товушларни, уларнинг миқдорини, шунингдек, тартибини кишилар, яъни шу тилда сўзлашувчилар белгиламайди. Балки ҳар бир сўз маълум маънони ифодаловчи сифатида ўз товуш қиёфаси (қобиғи) билан юзга келади ва шу товуш қиёфасидагина у маъно ифодаланади, тушунилади. Товуш қобиғидаги товуш ёки товушлар миқдори ўзгартирилса, шунингдек товушлар тартиби ўзгартирилса, бу қобиққа хос маъно ҳам ва шу қобиқдаги сўз ҳам йўқолади ёки ўзгаради. (Масалан, *осмон* сўзнинг товушларини товушлар миқдорини ва товушлар тартибини ўзгартириб кўринг). Тўғри, сўзнинг товуш қобиғида ўзгариш бўлса-да, маъно сақланиши, демак, сўзнинг ўзи ҳам сақланиши мумкин. Лекин бу ҳодиса (товуш қобиғидаги ўзгариш) бирданига (моментально) эмас, балки тил тараққиёти процессида юз берсагина шундай бўлади. Бу ҳодиса туб сўзлардагина эмас, балки ясама сўзларда ҳам юз бериши мумкин. Масалан, *эвур — йғир* (айлангир), *бирагу — биров*, *ироқ — йироқ*, *ёғоч — оғоч*, *киприк — кирпик*, *қўшни — қўнши*, *магиз — майиз* ва б. Сўзнинг товуш қобиғида бўладиган бундай ўзгаришлар сўзнинг ўз маъноси билан яшаш процессида маълум

қонуниятлар асосида рўй беради. Шунинг учун ҳам бу ўзгариш маънонинг, шу билан бирга сўзнинг йўқолишига олиб келмайди.

Сўз товуш қобиғининг ўзгариши билан (товушнинг сифат ёки миқдорий ўзгариши, товуш тартибининг ўзгариши билан) маънонинг ўзгариши, янги сўз ҳосил бўлиши ҳодисаси ҳам бор: *кўр — кўз, артмоқ — арч(и)моқ) артмоқ: деразани артмоқ, столни артмоқ; арчи(и)моқ: картошкани арч(и)моқ* ва б.

Сўзнинг иккинчи муҳим белгиси маълум маънога эгалигидир. Лекин сўзлар ифодалайдиган маънолар бир хил эмас. Улар энг умумий хусусиятлари билан ҳам турли типга бўлинади. Масалан, айрим сўзлар объектив борлиқдаги нарса-ҳодиса, белги, ҳаракат кабиларни билдиради (шу нарса-ҳодиса, белги, ҳаракатни атайди): *боғ, дарё, кўк, баланд, ўқимоқ* ва б.; ундовлар фақат ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб билдиради: *оҳ, вой, бай-бай, балли* ва б.; юклама ва модал сўзлар фикрнинг воқеликка муносабатини билдиради: *ахир, фақат, дарвоқе, шубҳасиз* ва б.; кўмакчи ва боғловчилар (*учун, туфайли, сўнг, билан, ва...*) фақат грамматик маънога эга ва ҳ. («Сўз ва унинг маъноси» баҳсига қаранг). Лекин, қандай типдаги маъно ифодалашларидан қатъи назар, уларнинг ҳаммаси ҳам сўз ҳисобланади.

Сўз деганда, яъни сўз ва унинг хусусияти ҳақида гап борганда одатда мустақил сўзлар (нарса, белги, ҳаракат билдирадиган сўзлар) назар-эътиборда бўлади. Лексикологияда ҳам асосан ана шу типдаги сўзлар ўрганилади. Лекин, айтиб ўтилганидек, фақат мустақил маъноли сўзларгина эмас, ҳатто грамматик маъно ифодаловчи *каби, билан, ва* каби ёрдамчилар ҳам сўз ҳисобланади. Шундай экан, ўз-ўзидан, сўзнинг бошқа тил бирликларидан фарқли хусусияти ҳақида, «сўз» деган ҳодисанинг белгиси ҳақида гапиришга тўғри келади.

Сўзни, айниқса, мустақил маъноли сўзни бошқа тил бирликларидан фарқлаш қийин эмас. Мустақил сўзлар фонетик ва семантик бутунлиги билан бошқа тил ҳодисаларидан аниқ ажралиб туради. Масаланинг қийин томони ўзича мустақил қўллана олмайдиган сўзларнинг, айниқса грамматик маъно ифодалайдиган сўзларнинг сўзлик белгисини, жумладан, аффиксал морфемадан фарқини белгилашдадир.

Ҳар қандай сўзнинг товуш қобиғи ва маънога эга бўлишини кўрдик. Худди ана шу ўзига хос товуш қиёфаси ва маъноси билан у ўзича бутунлик, алоҳидалик касб этади. Лекин сўзнинг бутунлигини (алоҳидалигини) таъминловчи бу икки белгининг даражаси, сўзнинг сўз эканини кўрсатувчи кучи барча сўзларда бир хил эмас.

Лексик маъноли сўзларда товуш қиёфаси билан маъно унинг сўз эканини жуда аниқ белгилайди: *булут, ўрмон, қаттиқ, келмоқ, олти* ва б. Аммо *дарвоқе, балки* каби сўзлар, гарчи материал маънога эга бўлмаса-да, уларнинг товуш ва маъно бутунлигига эгаллигини сезиш қийин эмас. Маъноси фақат сўзларнинг ўзаро боғланишида реаллашадиган, ўзича мустақил қўллана олмайди-

ган кўмакчи ва боғловчиларнинг маъно бутунлигига эга эканини сезиш бир оз қийин. Лекин, бари бир, бу туркумга оид сўзлар ҳам шакл ва маъно бутунлигига эга бўлади. Қуйидаги фактлар ҳам буни аниқ кўрсатади. Мас., *айтмаганиннга хафаман — айтмаганинга учун хафаман*. Сабаб маъноси биринчисидан-га форманти орқали, иккинчисидан *учун* кўмакчиси ёрдамида ифодаланади. Лекин *-га* аффикс, шу ҳолида ҳеч қандай маънога эга эмас, у сўзнинг морфема структурасига киради, шунинг учун ҳам сўзга доим қўшиб ёзилади. *Учун* гарчи мустақил ҳолда қўлланмасан-да, ўз фонетик (шакл) бутунлигига эга. Шу бутунлик асосида, контекстан ташқарида ҳам маъноси сезилиб туради. Худди шу белгилари асосида сўз каби талаффуз этилади (сўз ҳисобланади) ва, ҳар қандай сўзлар каби, доимо алоҳида ёзилади.

Аффиксал морфемалар ҳам маълум товуш ёки товушлардан иборат бўлади ва уларнинг ҳар бири ўзинга хос маънога эга. Мас., феъл ясовчи *-ла* аффикси (*ишла*), от ясовчи *-чи* аффикси (*ишчи*), сифат ясовчи *-ли* аффикси (*чиройли*) ва б. Лекин аффикслар товуш ва маъно жиҳатдан алоҳидаликка (бутунликка) эга бўлмаганидан, биринчидан, ўзича алоҳида олинганда ҳеч қандай маънога эга бўлмайди. Масалан, *м* ва *а* товушидан иборат бир неча аффикс, шунингдек ундов сўз бор, *м+а* (*ма*) товуш комплекси алоҳида олинганда, бирор нарсани олишга ундашни билдиради, яъни шундай маъноли ундов — сўз ҳисобланади. Лекин бунда ҳеч вақт *қайнатма*, *қатлама*, *кетма* сўзларидаги *-ма* аффиксларига хос маъноларнинг бирортаси ҳам реаллашмайди: *г+и+н+а* (*гина*) товуш комплекси фақат сўзга хос комплекс, сўзнинг товуш қобини сифатида тасаввур этилади ва шу асосда унинг маъноси ўқилади (*гина қилмоқ*). Худди шу товушлардан иборат *-гина* юклама-аффикс ҳам бор: *ҳозиргина*. Лекин у сўз бўлмаганидан, алоҳида олинганда маъноси реаллашмайди. Демак, *ма* ундовида ва *гина* сўзида маъно бутунлиги (алоҳидалиги) бор, *-ма* омоним-аффиксларида, *-гина* юклама аффиксида бундай бутунлик (алоҳидалик) йўқ. Иккинчидан, сўз материал (товуш) бутунликка, материал яхлитликка эгалигидан, ҳар қандай шароит, ҳар қандай сўзлар қуршовида ўз фонетик қиёфасини сақлайди, шунингдек, сўзда фонетик вариант деярли бўлмайди. Аффиксларда фонетик жиҳатдан алоҳидалик бўлмаганидан, турли фонетик шароитларда ўз қиёфасини ўзгартиши, бирдан ортиқ фонетик вариантга эга бўлиши мумкин: *сезгир*, *олғир*, *чопқир*, *кескир*, *уйга*, *юкка*, *булоққа*, *кечагина*, *пастаккина*, *юмшоққина* ва б.

Маълум бўладикки, ҳар қандай сўз шакл ва маъно бутунлигига эга бўлади. Сўзнинг фонетик шакли унинг маъносини реаллаштиради. Бошқача айтганда, товуш ёки товушлар комплексида маълум маъно реаллашсагина, уни сўз деб аташ мумкин. Аффикслар ҳам маълум товуш қиёфасига ва маънога эга бўлсан-да, лекин уларнинг товуш қиёфаси маънони реаллаштирувчи эмас. Аффиксга хос маъно у қўшиладиган сўз орқалигина (шу сўз донрасидагина) реаллашади.

Юқорида айтилган гаплар сўзнинг икки асосий хусусиятига, яъни товуш ва маъно томонига оиддир. Лекин сўз бундан бошқача яна бир қатор хусусиятларга эгаки, худди шу хусусиятлари туфайли у тилшуносликнинг турли соҳаларининг текшириш объекти бўлади.

Инсон тили товуш тилидир. Ҳар қандай сўзнинг пайдо бўлишидаёқ товуш қиёфасига эга бўлиш сабаби ҳам ана шунда. Сўзнинг материал қобиғини ҳосил қилувчи товушлар (фонемалар) ва улар билан боғлиқ бўлган қатор ҳодисалар тилшуносликнинг махсус бўлимида — фонетика баҳсида ўрганилади. Демак, сўз бу томони билан тилшуносликнинг бир бўлимига боғланади.

Ҳар қандай сўз маълум маънога эга бўлишини кўрдик. Сўзнинг маъноси ва унга алоқадор ҳодисалар (мас., сўз маъносининг тараққиёти, бир маънолилиқ ва кўп маънолилиқ ва б.) тилшуносликнинг лексикология баҳсида (лексикологиянинг семасиология бўлимида) ўрганилади.

Сўзлар фонетик, семантик структурадан ташқари, морфема структурасига ҳам эгадир (иш+чи+лар каби). Сўзнинг бу томони морфемика баҳсида ўрганилади.

Янги сўзларнинг пайдо бўлишида (яратилишида) сўз ясалиш ҳодисаси муҳим роль ўйнайди. Янги сўзларнинг жуда кўп миқдори ҳар бир тилнинг ўзига хос сўз ясаш усуллари билан яратилади: терим (*тер+им*) — аффиксация усули, меҳнатсевар (*меҳнат+севар*) — композиция усули ва б. Сўзга алоқадор бу ҳодиса, яъни сўз ясалиши ва унга алоқадор ҳодисалар тилшуносликнинг сўз ясалиши баҳсида ўрганилади.

Сўз нутқда турли-туман грамматик маъноларни ифодалаш учун шу маъноларга хос формаларда қўлланади. Бошқача айтганда, сўзлар форма ясалиш системаларига ҳам эга: *китоб+лар+им*, *ишчи+лар+имиз+га*, *ўқи+яп+ти+лар* каби. Сўзнинг форма ясалиш системаси ва у билан боғлиқ ҳодисалар тилшуносликнинг морфология баҳсида ўрганилади.

Сўзлар сўз бирикмалари ва гапларнинг тузилишида материал асос бўлиб хизмат қилади. Бу томони билан улар грамматиканинг синтаксис баҳсида ўрганилади.

Юқоридагилардан маълум бўладики, сўз ниҳоятда мураккаб хусусиятларга эга бўлган тил бирлигидир. У ўзининг муҳим белги-хусусиятлари билан тилшуносликнинг махсус бўлимларининг ўрганиш объекти бўлади.

ИСТЕЪМОЛ ДОИРАСИГА ҚЎРА ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИ

Тилдаги мавжуд сўзлар истеъмол доирасига кўра хилма-хил бўлади. Уларнинг асосий қисмини кўпчилик аҳоли бир хил қўлласса, баъзиларни фақат муайян касб-ҳунар эгалари ёки маълум территорияда яшайдиган кишиларгина қўллайди холос. Масалан, *ер, сув, осмон, ҳаво, тош, қум, айтмоқ, билмоқ, ухламоқ, ўтирмоқ* каби сўзларни барча ўзбек тилида сўзлашувчилар қўлласса, *бистар* — келин-куёв учун махсус тикилган шойи кўрпа (Бухоро), *булма* — хотин-қизларнинг ёқасиз қўйлаги (Жўш), *барак* — чучвара (Бухоро), *биринжоба* — мастава (Бухоро), *гәшир* — сабзи (Жанубий Хоразм), *бэрэң* — картошка (Олмос), *қийар* — бодринг (Шовот) каби сўзларни маълум территорияда яшовчи кишиларгина қўллайди; *бюретка, лакмус, фенолфталеин, фунгицид* (химия терминлари) кабиларни эса фанининг муайян соҳаси билан шуғулланувчи зиёли кишиларгина ишлатадилар. Шунинг учун ўзбек тили лексикасини истеъмол доирасига кўра асосан икки қатламга ажратиш мумкин.

1. Қўлланиш доираси чегараланмаган, умумистеъмолдаги лексика.

2. Маълум доирадагина қўлланиладиган, истеъмол доираси чегараланган лексика.

ҚЎЛЛАНИЛИШ ДОИРАСИ ЧЕГАРАЛАНМАГАН ЛЕКСИКА

Ўзбек тили луғат составининг асосий қисмини ўзбек халқининг барча аъзолари учун умумий бўлган ва қўлланилишида муайян территория ёки маълум фаолият соҳалари билан чегараланмаган лексика ташкил қилади. Қўлланиш доирасига кўра чегараланмаган лексикага кундалик ҳаётда тирикчилик муносабатлари учун энг зарур бўлган нарса ва ҳодиса, жараёнларни англатадиган сўзлар киради. Чегараланмаган лексик қатлам асосан турғун бўлиб, ўзбек тилининг барча стилларида қўллана олади. Чегараланмаган лексикага оид сўзлар барча сўз туркумларида бор. Отлар — *дарё, сув, ер, осмон, тош, тоғ, боғ, дарахт, уй, девор, кўча, водий, саҳро, қум* каби; сифатлар — *оқ, қизил, сариқ, қора, катта, кичик, кенг, тор, узун, қисқа, чиройли, ақлли, доно, барно* каби; сонлар — *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн,*

йигирма, ўттиз, қирқ, олтиш, етмиш, саксон, тўқсон, юз, минг, миллион каби; олмошлар — *у, бу, шу, ана, мана, сиз, биз* каби; феъллар — *бор, кел, кет, юр, тур, ўтир, ухла, ёт, айт, қўй, ўт* каби; равишлар — *тез, секин, оз, кам, кўп* каби; боғловчилар — *ва, ҳам, аммо, лекин, бироқ, гоҳ, ёки, ёинки* каби; юкламалар — *у, ку, да, ю* каби; ундовлар — *оҳ, воҳ, вой, дод, уҳ, ура* каби.

Чегараланмаган лексиканинг кўпгина қисми адабий лексика таркибига киради. Баъзи сўзларнинг адабий (китобий) варианты ва умум қўлланишдаги нейтрал вариантлари ҳам учрайди, *исти-роҳат — дам олиш, сўзламоқ — гапирмоқ, қуйида — пастда, шикоят қилмоқ — нолимоқ, таширф буюрмоқ — келмоқ, зиёрат қилмоқ — бориб кўрмоқ* каби.

Қўлланилиши чегараланмаган лексиканинг асосий қисми, масалан: *қуёш, ой, ер, кўк, оқ, қора, сариқ* кабилар эса энг қадимий сўзлардир.

Умумистеъмолдаги сўзларнинг кўпчилиги асл туркий сўзлар бўлса-да, улар ичида бошқа тилдан кириб ўзлашган сўзлар ҳам салмоқда ўринни эгаллайди. Масалан, Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги (VIII—IX) даврида ўзаро ижтимоий-сиёсий, адабий-маданий алоқалар ўзбек тили лексикасида ҳам белгили из қолдирган. Ҳозирги тилимиздаги араб сўзларининг бир қисми илмий термин сифатида чегараланган лексика таркибида қўлланилса, иккинчи қисми эса чегараланмаган лексика қатламга киради ва бундай араб ўзагига мансуб сўзларни барча кишилар қўллайди. Масалан, *мактаб, китоб, вақт, умр, мажлис, хабар, хабардор, савол, жавоб, навбат, ассалому алайкум, хайр, раҳмат, марҳамат, роҳат* каби сўзларни касби, ёши ва қайси диалектга мансублигидан қатъи назар, барча қўллайверади.

Тожиқ тилидан ўзбек тилига кирган сўзлар ҳам ҳар икки халқнинг асрлар мобайнида ўзаро яқин алоқада яшашлари, бир-бирлари билан узоқ даврлар ўзаро ижтимоий-сиёсий, адабий, маданий ва тил муносабатлари натижасида ўзлашган бўлиб, улар асосан, ўзбек тилининг чегараланмаган лексика қатламида кенг қўлланилади. Масалан, *дарё, дарахт, дазмол, нон, гул, шаҳар, дўст, чироғ, фиш* каби тожиқ сўзлари шулар жумласига киради. Натижада тарихий тараққиёт давомида ҳатто баъзи форс-тожиқ (*дазмол, нон, шаҳар, дарахт, гул, пастда*) сўзлари қадимий туркий сўзларни (*утюк, экмак, қалъа, оғоч, чечак, тубанда*) умум-қўлланишдан ёки нейтрал лексика составидан сиқиб чиқарган ва уларнинг баъзилари ҳозирги ўзбек тилида фақат стилистик чегараланган лексика қаторидан ўрин олган.

Рус тилидан ва асосан рус тили орқали Ғарбий Европа тилларидан ўзлашган сўзларнинг катта қисми ўзбек тилида қўлланиш жиҳатдан чегараланмаган лексика қатламга киради.

Ишлаб чиқариш усулининг ривожланиши, янги ишлаб чиқариш қуролларининг яратилиши халқ хўжалиги ва маданий ҳаётда янги предмет, жараён, тушунча пайдо бўлиши билан боғла-

нади. Бундай янгиликлар совет даврида ҳар кунги, ҳар соатда пайдо бўлиб туради.

Ўзбек тилига рус тилидан биринчи навбатда энг ҳаётини ва заҳриий предметларни ифодаловчи сўзлар ўтган ва ўзбек халқи кундалик ҳаёти ва тилига сингиб кетган: *шкаф, стол, стул, каравот, сервант, диван, холодильник, печка, плита* каби.

Машинка, автомат, телефон, телеграмма, процент, градус, килограмм, метр, километр каби сўзлар маълум соҳанинг термини бўлиши билан бирга чегараланмаган лексика қаторига ҳам ки-ради.

ЧЕГАРАЛАНМАГАН ЛЕКСИКАНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Чегараланмаган лексика таркибидаги сўзларнинг бош маъноси кўпинча аниқ бўлади, агар бошқа тилдан ўзлашган сўзнинг маъноси ноаниқроқ бўлса, мазкур халқ ўз ҳаёт тажрибалари ва тушунчаларидан келиб чиқиб, у сўзларга маъно аниқлиги киритади. Бундай ҳолларда:

а) маънони ойдинлаштириш учун бошқа тилдан кирган сўз билан ўз сўзимиз бирга қўлланади. Масалан, *чанг тўзон, ҳарсанг тош, булка нон, бош-оёқ сарупо, ўрта миёна, оғир вазмин, осмони фалак, норасида гўдак* каби.

Бундай бирга қўлланиш натижасида синонимик сўзлардан бирининг маъноси ўзгариб, бири иккинчисининг аниқловчисига айланади ёки бири иккинчисининг маъносини кучайтиради.

Масалан, *сарупо* сўзи *бош-оёқ* сўзи билан қўлланганда, *бош-оёқ кийим* маъносини англатади, *харсанг* сўзининг ўзи тожик тилида катта тош маъносини билдирса, ўзбек тилида *'тош'* маъносини англатиш учун яна *тош* сўзи қўшиб қўлланилади: *ота-онаси — айртқишларча бўғизланган норасида гўдакларнинг кўзларидан ёш. Уларнинг шу аҳволга тушишига босмачилар сабабчи* (М. Худойқулов). *Сизнинг пиёзингиз бош-оёқ сарупо бўладиган бўлса, Рафқон пиёзи бетига рўмол ёпиб олса бўлар экан,— деди Қудрат, хаҳолаб кулиб* (М. Исмоилий). *Кеча саҳар пайтида осмони фалакда турна ўтди* (Саид Аҳмад). *Тоғнинг харсанг тошлари портлатилар эди* (Ш. Рашидов).

б) ўрин ва шахс отини англатувчи негизга яна жой ва шахс оти ясовчи аффикслар қўшилади. Масалан, *мактаб — мактабхона, боғча — боғчахона, почта — почтахона, омбор — омборхона, дўкон — дўконхона, оғил — оғилхона, аттор — атторчи, гўрков — гўрковчи* каби. Бундай ҳолат асосан оддий сўзлашув лексикасига хосдир: *Шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақиртириб олди* (А. Қодирий). *Ҳовли-жой уч тақсим бўлди... Йўлдошга ўзи ўтирган хона билан айвоннинг ярми-ю, омборхона — ўчоқ боши тегди* (С. Анорбоев). *(Гулжон — Мастурага) Айтганингиздек жониворнинг гўрков-*

чи си, нафсининг терговчиси бўладими, ҳар кимнинг ўзига инсоф берсинда! (Ҳ. Ҳакимзода) Бу ер «тўқув цехи», бўзчилар тили билан айтганда — дўконхона (А. Мухтор);

в) маънони кучайтириш, давомлиликни англатиш учун синонимик жуфт сўз ёки бир сўзнинг ўзи такрорланиб келади. Масалан, орзу-тилак, соғ-саломат, жон-жон, зор-зор, ўла-ўлгунча, олам-олам, даста-даста, тоғ-тоғ, хирмон-хирмон, қоп-қоп, катта-катта, қучоқ-қучоқ, тўда-тўда, дув-дув, дир-дир, дағ-дағ, тўқ-тўқ каби.

Мисоллар: Нурининг қайнанаси гоҳ-гоҳ келиб Гулнорга боқишар ва уни мақтар эди.— Қоп-қоп олтин-кумуш тўкиб олса, арзийдиган қизсан. Илоҳим бахтли бўл! (Ойбек) Хотинининг бу гапи Бўтабойнинг жон-жонидан ўтиб кетди, лекин бундаги кучли мантиқ тилини боғлади-ю, ҳеч нарса деёлмади (А. Қаҳҳор). Онаси ўлгандан бери Нури тез-тез келиб турар эди. Она ўлимига дастлаб чидай олмаган каби кўринган Нури, секин-секин тақдирга тан берган, ҳатто аввалгидай бир гапириб, ўн куладиган бир ҳолга келган эса-да, ҳар келишида эшикдан бақириб кирар эди (Ойбек). Бемеҳр отасининг сурбет башарасини кўролмаган болалар зор-зор йиғлаб Наманганга қайтиб кетишди («Муштум»). Фақат ҳар бир дўконда бир хил товуш: шақ-шақ, шуқ-шуқ чўт қоқилади. Энди у (Марям) духоба паранжисига ўралиб, узун чачвонни юзига тутиб, сават-сават кулчалар, баркашларда ошлар, совғасалом билан, бутун қоидага мувофиқ тўйларга, азаларга, туғруқларга бориб келади (Ойбек).

2. Чегараланмаган лексика таркибидаги синонимик сўзлар ўзаро жуда нозик фарқларга эга бўлади. Масалан, айб, гуноҳ, жиноят синонимлари расм-одат нормаларига, қонун-қоидага қарама-қарши хатти-ҳаракат маъносини ифодалайди. 'Гуноҳ' маънони айб сўзига нисбатан кучли оттенкада ифодалайди. 'Жиноят' қонун-қоидага хилоф хатти-ҳаракат маъносида қўлланилади.

Синонимик қатордаги бош сўз одатда чегараланмаган лексикага оид бўлади, ундан ташқари, синонимик қатордан бошқа эмоционал бўёққа эга бўлган сўзлар ҳам чегараланмаган лексикага тааллуқли бўлиши мумкин. Масалан, бош синонимик қаторида калла ва юз синонимик қаторида бет, афт, башара, жамол, дийдор сўзлари ҳам чегараланмаган лексик қатламга тегишли. Бунда калла, башара, афт, бет сўзлари салбий оттенкага эга бўлса, жамол, дийдор сўзлари ижобий оттенкага эгадир. Ингичка узун оёқларини чаққон босиб, чиройли бошини озод кўтариб келаётган қашқа саман бирдан пахса девор томонга бурилди (М. Исмоилий). «Бир оғиз гап бор»,— деди Соли совуқ калласини бўйин томири узилиб кетгудек эгиб (М. Исмоилий). У бир кўнгли бориб, муттаҳам қозининг тумшугига туширгиси ё ифлос башарасига тупургиси келди (М. Исмоилий). Шербекнинг кўзига Хўжабековнинг афтидан наҳс томаётгандек жирканч бўлиб кўриниб кетди (С. Анорбоев). У бетлари юмдаланган, оппоқ сочлари юлинган бу телба хотинни ўзи-

нинг қирқ йиллик умр йўлдошига ўхшата олмади (М. Исмои-лий). Унинг ҳамшиша нақш олмадек қизариб турадиган юмалоқ юзлари оқариб кетган эди (Ш. Рашидов).

Баъзан ўзакдош сўзларнинг ҳаммаси ҳам бир хил ўзакдаги сўзлар билан синоним бўлиб келмайди. Алоқа эҳтиёжига кўра мазкур негиздан ясалган баъзи формалар бошқа маънодаги сўзлар билан синоним бўлиб, бошқа синонимик қаторни бойитади. Масалан, *ўрин сўзи жой сўзи билан, ўринлашмоқ сўзи жойлашмоқ сўзи билан синоним бўлгани ҳолда ўринлатмоқ сўзи эса жой сўзи билан ҳеч алоқаси бўлмаган бажармоқ, бопламоқ сўзларига синоним бўлиб келади.*

Чегараланмаган лексика, гарчи қўлланиш жиҳатдан бирмунча турғун бўлиб, ўзбек тили лексикасининг асосини ташкил этса ҳам, жамият тараққиёти билан бирга секин-аста ўзгариб, ривожланиб боради.

Чегараланмаган лексика асосан қуйидаги манбалар ҳисобига бойийди, ривожланади.

1. Мавжуд сўзлардаги маъно ривожига ҳисобига. Сўз одатда маълум предмет, ҳодиса, жараённинг ифодаси сифатида пайдо бўлганда бир маъноли бўлади, яъни биргина нарсани атайди. Кейинчалик у бошқа нарса, ҳодиса, белги ёки ҳаракатларга ҳам кўчирилади. Шунинг учун ҳам чегараланмаган лексика таркибидаги сўзларнинг кўпчилиги полисемантик сўзлардир. Масалан, *тоғ, тош, тил, тиш, тиш, ер, сув, оқ, қора, ўқимоқ, тортмоқ* каби сўзлар бош маъноларидан ташқари яна бир қанча маъноларга эга бўлган.

Тош сўзи тоғ жинси, нарсаларнинг вазнини ўлчашда ишлатиладиган қадоқ, касаллик туфайли айрим органларда йиғиладиган қаттиқ модда, бераҳм, шафқатсиз маъноларида қўлланилади: Сув кетар, тош қолар, ўсма кетар қош қолар (Мақол). Шу шанбадан қолдирмай тўйни бошлайлик: семиз қўй ётсираб яна икки кун овқат емаси, тош ини йўқотади, озиб қолади (С. Абдулла). Номим улугу кўпга бош эдим, Баъзан хушфеъл, баъзан тош эдим («Муштум»). О, мусибат шунчалар тошинг оғир бўлмаса. (М. Исмоилий). Бундан ташқари, улар қуйидаги иборалар таркибида кўчма маънода ҳам кенг қўлланилади: *бошида тош чақмоқ, бошидан тегирмон тоши юргизмоқ, бошинг тошдан бўлсин, боши тошга тегди, тош отмоқ, оғзингга тош (ёмон нафас қилган кишига нисбатан), тошингни тер (боравер), тош қотмоқ, тош — метин бўлиб қотмоқ, тош қотиб ухламоқ, тош бойламоқ* каби.

2. Бошқа тилдан ўзлашган сўзлар ҳам умумхалққа тушунарли ва умумистеъмолда бўлса, чегараланмаган лексикага киради. Ўзбек тилидаги кенг халқ оммасига тушунарли бўлган кўпгина тожик ва араб ўзагига алоқадор сўзлар шулар жумласига киради: *девор, дарвоза, оҳак, миҳ, режа, дастурхон, дазмол, чироқ, гугурт, поёндоз, сандиқ, тахта, шиша, шер, жонвор, фил, маймун булбул, каптар, бедана, чинор, гилос, анжир, пахта, пиёз, сабзи, шоли, шона, шох, бодом, гул, лола, бинафша, баҳор, ҳафта, дугор,*

шойи, дока, якшанба, душанба, сешанба, чоршанба, пул, савдо, Феруза, гавҳар, ватан, давлат, ҳукумат, амал, вакил, раис, идора, сийёсат, халқ, ҳайит, арафа, касб, косиб, шоир, мақол, илм, мактаб, китоб, хабар, савол, жавоб, авлод, аждод каби. Рус тилидан кярган: *коммунист, партия, электр, цемент, самолёт, трамвай, конфет, печенье, костюм, пальто, тарелка, шкаф, шифоньер, колхоз, совхоз, паровоз, тепловоз, самовар, область, стол, стул* каби кўп-лаб сўзлар чегараланмаган лексиканинг ажралмас қисмидир.

3. Фан, техника, маданиятга ва бошқа соҳага онд терминлар кўпчилик истеъмолига ўтгач, чегараланган лексик қатламдан чегараланмаган лексик қатламга айланади: *радио, телевизор, аэропорт, космодром, космонавт, командир, офицер, гвардиячи, футбол, шофер, агроном* ва б.

4. Баъзи диалектал сўзлар (кўпроқ бадний асарлар орқали) адабий тилга ўзлашганидек, чегараланмаган лексика таркибига ҳам ўтади. Масалан, *елвагай* (уст кийимнинг енгини киймай елкага ташлаш), *нўмай* (сероб, кўп), *арчимоқ, аймоқи* (кўмилмайдиган ток), *тезкор, зиёд* каби.

Шевалардан адабий тилга ўзлашган сўзларнинг баъзилари бошқа туркий тилларда ҳам қўлланилади. Адабий тилга ўзлашган *таътил* сўзи шеваларда 'нонушта' маъноснда, адабий тилда 'каникул' маъноснда қўлланилади. Озарбайжон тилида бу сўз 'каникул' ва 'иш ташлаш' (забастовка) маъноларида қўлланилади. Демак, бу сўзда умуман ишдан, ўқишдан тўхташ, дам олиш каби умумий маъно бор экан.

Лекин чегараланмаган лексикада *таътил* эмас, кўпроқ *каникул* ишлатилади. Тилдаги бир қанча сўзлар кўп маънолари билан умум истеъмолда бўлади. Масалан, сир сўзининг 'секрет' маъносидаги ўзагидан ясалган *сирли, сирдош, сирлашмоқ* сўзлари, 'бўёқ' маъносидаги ўзагидан ясалган *сирчи, сирламоқ* сўзлари чегараланмаган лексик қатламга мансуб. Шунингдек *жой* сўзи 'ўрин', *жамоа* сўзи 'аҳоли' ва 'қишлоқ' маъноларида чегараланмаган лексик қатламга мансуб бўлади.

Баъзи сўзлар чегараланмаган лексика таркибида бир маънода, маҳаллий шевада бошқа маънода қўлланилади. Масалан, *туймоқ* чегараланмаган лексикада 'янчмоқ' шеваларда эса 'сезмоқ' ва 'туғмоқ' маъноларида ишлатилади.

Шундай қилиб, чегараланмаган лексика ўзбек халқининг барча вакиллари тушунадиган ва қўллайдиган, умумистеъмолдаги энг зарур сўзлар бўлиб, ўз ичига оддий сўзлашув лексикасини, терминологик лексиканинг бир қисмини, адабий тил лексикасининг асосий қисмини қамраб олади. Чегараланмаган лексика асосан сўз яшаш, мавжуд сўзлардаги маъно ўзгариши, бошқа тиллардан (асосан рус тили), қисман таянч диалектлардан, терминологик лексикадан сўз қабул қилиш ҳисобига, жамият тараққиёти билан секиқ-аста ўсиб, ривожланиб, сайқалланиб боради. Шу тариқа чегараланмаган лексика адабий тил лексикаси ривожига таъсир этади.

Қўлланилиш жиҳатдан чегараланган лексика уч хил: 1) диалектал лексика, 2) махсус (профессионал-терминологик) лексика ва 3) жаргонлар.

Диалектал лексика

Диалектал лексика маълум территорияда яшайдиган ҳамма кишилар қўллайдиган, ўша территория аҳолиси нутқига хос бўлган сўзлардир. Бундан ташқари, диалектал лексика фақат оғзаки нутққа хосдир. Бу жиҳатдан у оддий сўзлашув лексикасига ўхшаб кетади. Лекин оддий сўзлашув лексикасининг қўлланилиш доираси территория жиҳатдан чегараланган бўлмайди.

Диалектал сўзлар адабий тил лексикаси ҳисобланмайди. Бадий адабиётда персонажлар тилини индивидуаллаштириш учун ва стилистик мақсадларда қўлланилган диалектал сўзларнинг ҳаммаси ҳам адабий тилга ўзлашиб кетади, дейиш қийин, албатта. Диалектал лексика адабий тилга бутунлай ўзлашиб кетса, ундай лексика диалектал лексика доирасидан чиқиб, чегараланмаган лексика қатламга киради. Масалан, *дарға* (ўғ. қипч.) — кема бошлиғи, капитан, *таътил* (лақай), *арчимоқ* (Фарғона), *елвагай*, *шамойил*, *аймоқи*, *омухта*, *зиёд* каби сўзлар кейинги йилларда ўзбек тилининг турли диалектлардан адабий тилга ўзлашган сўзлардир.

Шундай диалектал сўзлар борки, улар адабий тилда ҳам, бадий адабиётда ҳам учрамайди, уларни фақат муайян шева вакилларигина қўллайдилар ва тушунадилар. Масалан, *мўғжа* — куртак (Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё), *нозаннагир* — кўрimsиз (Қашқадарё), *шувала* — шунча (Ўш, Тулкибош), *мадон* — омборча (Бухоро), *мапази* — вақт (Беруний), *межана* — данак (Хоразм), *мекича* — мусича (Уйчи) кабиларнинг адабий тилда эквиваленти бор. Баъзи диалектал сўзларнинг эса адабий тилда синоними ҳам йўқ: *мақол* (Андижон) — лаб остидаги кичкина соқолча, *лутва* (Қашқадарё) — зиракнинг бир тури, *лўнқа* (Қашқадарё) — яхши навли чой, *можик* (Тўрткўл) — она чумчуқ, *ма-лакай* (Жўш) — чала қолган иш, *жувда* (Урганч) — болтанинг соп ўрнатадиган томони, *жумас* (Жўш) — юмалоқланган сарир ёғ каби.

Бизнинг назаримизда бадий адабиётда учрайдиган ва муайян шева вакиллари томонидангина қўлланиладиган сўзлар диалектал сўзлар дейилади.

Бироқ адабий ва диалектал лексиканинг ўзаро таъсири жуда мураккаб ҳодиса бўлиб, сўзларнинг конкрет характери (нейтрал-номинативлиги, предмет ифодаланиши, этнографиклиги, маълум жойгагина хос предметни ифодалаш ва асосан коммуникатив эҳтиёж)га боғлиқ. Адабий ва диалектал лексиканинг ўзаро таъсири жараёнида адабий тилда эквиваленти бўлган диалектал лек-

сика ўз ўрнини аста-секин адабий лексикага бўшатиб бериб, истеъмождан чиқиб кетади. Чунки диалектал лексика ўзаро тўғри тушунишни қийинлаштиради. Бу, биринчидан, лексиканинг тилнинг бошқа соҳаларига қараганда ҳаракатчанлигини кўрсатса, иккинчидан, тилнинг коммуникатив функциясида лексик маънонинг алоҳида аҳамияти борлиги билан изоҳланади.

Масалан, шевалардаги *баранг* (Олмос) картошка, *гәшир* (Жанубий Хоразм) сабзи, *қияр* (Шовот) бодринг кабилар бадий адабиётда ҳам, маҳаллий газеталарда ҳам қўлланилмайди.

Адабий лексиканинг марказий шеваларга таъсири диалектал фарқли сўзларни минимум даражада камайтирса-да, бу таъсир адабий тилга диалектал сўзларнинг ўзлашиш процессларини асло тўхтатолмайди. Диалектал сўзлар адабий тилга номинатив ва стилистик мақсадда ўзлаштирилади. Маълум жойга хос предметни ифодаловчи сўзнинг адабий тилда эквиваленти бўлмаса, ундай сўз адабий тилга нейтрал-номинатив функцияда ўзлашади.

Адабий тилда эквиваленти бўлган сўзлар эса бадий адабиётда стилистик мақсадда ва маҳаллий колоритни ифодалаш учун қўлланилади. Муайян территориянинг ўзида қўлланиладиган сўзлар потенциал тил бойлиги бўлиб, тил эҳтиёжига кўра бадий асар тили ва сўзлашув тили орқали адабий тилга ўтиши мумкин.

Бундан ташқари, маълум областга хос номинатив диалектал сўзлар маҳаллий газеталарда систематик ишлатилиши натижа-сида адабий тилга, ундан чегараланмаган лексикага ўтади.

Яна махсус касб, ҳунар ва терминологик лексикадаги баъзи сўзлар диалектал сўзлардан ясалади. Ана шу диалектал сўзлар касб-ҳунар ва терминологик лексика орқали чегараланмаган лексик қатламга ўтади. Масалан, *даҳага кирмоқ* (пиллачиликка оид), *намунга бўлмоқ* (кулолчиликка оид), *бўзчининг моксицидек*, *оҳори тўқилмаган* (тўқимачиликка оид), *ғишт қолипдан кўчди* (қурилишга оид).

Ўзбек тили шеваларида барча сўз туркумларига оид сўзлар мавжуд. Булардан от, сифат, феъллар кўпроқ, олмош, равиш ва ёрдамчи сўзлар камроқ, тақлидий сўзлар эса жуда сийрак учрайди.

Отларнинг қуйидаги тематик группалари кенг қўлланади:

1. Ҳар хил идиш-товоқ номлари *тувоқ — қопқоқ* (Наманган, Туркистон), *баракгирак — човли* (Самарқанд), *батқалдоқ — сопол идиш* (Сайрам), *гавдўша — хурма* (Бухоро), *гирдон — катта патнис* (Қашқадарё), *дангғим — тос* (Гурлан), *дўғов — сопол идиш* (Андижон), *ёхчова — сув қовоқдан ясалган ёғ идиш* (Қашқадарё), *матра — човли* (Қорноқ) каби.

2. Кийим ва газлама номлари: *белқарс — белбоғ* (Қашқадарё), *бўрк — қалпоқ* (Фориш), *буема — хотин-қизларнинг ёқасиз кўйлаги* (Жўш), *катан — қалин ипак газлама* (Ўғуз), *дйбич — кампирларнинг бош кийими* (Жўш), *васқарча — нимча* (Қашқадарё), *галак — ялама тўн* (Хонқа), *дамақса — хотинлар рўмоли* (Қўшқўпир, Хазорасп), *жашвак — чачвон* (Қарноб), *желатка —*

шимча (Тошкент), *жилап* — пайпоқ (Қарноб), *жубба* — болаларнинг пахталик чопони (Хоразм), *жуй-чок* (Хоразм), *калтача* — килта, енгил пахтали камзул (Андижон), *буклам* — сурп (Хоразм), *кийит* — келин-куёвга аталган кийим-кечак (Пандигон, Уйрат), *кирчин* — дўппи остидан кийиладиган юпка бош кийим (Лақай), *лас* — сатин (Жўш), *делагай* — ятак (Зомин), *желлап* — истарсиз чопон (Қашқадарё), *каланўш* — дўппи (Бухоро).

3. Овқат ва овқат маҳсулоти номлари: *лаваш* — чуррак нон (Гурлан, Хива), *барак* — чучвара (Бухоро), *биринжоба* — мастана (Бухоро), *вағлама* — қора шўрва (Хонқа), *гўмма* — сомса (Хоразм), *филак* — қийма (Фориш), *гуллиш хони* — лағмон (Фориш), *жаббоз* — кулчатой (Жанубий Хоразм), *каваш* — нўхат шўрак (Туркистон), *кандирбарак* — кендир уруғи туйилиб, юпка хамирга ўралган чучвара (Жанубий Хоразм), *каччи* — сузма (Жўш), *качи* — сут ва жўхори унидан тайёрланган овқат (Ғарбий Фарғона), *тўнгарма* — қаймоққа пиширилган атала (Юқори Қашқадарё), *теппаси куйде* — гўштсиз палов (Юқори Қашқадарё).

4. Меҳнат қуроллари номи: *тушаха* — айри (Урганч), *учлик* — уч тишли айрим (Уйчи), *хайис* — кичик болға (Қарши, Фарғона), *даскалла* — барг қирқадиган асбоб (Қўқон), *качкорт* — ток қайчи (Бухоро), *дирка* — омовнинг қулоғи (Хоразм), *дандона* — сик мола (Бухоро), *ёва* — айри, паншаха (Хоразм), *бешаха* — паншаха (Қарноқ), *бешлик* — паншаха (Уйчи).

5. Табиат ҳодисалари номи: *буржақ* — дўл (Хоразм), *туғу-чак* — дўл (Сайрам), *чиқ* — шудринг (Хоразм), *шавшақ* — дўл, жала (Гурлан, Янгибозор), *бувақ* — булут, туман (Манғит), *буғақ* — булутли ҳаво (Қора кўл).

6. Урф-одат ва халқ ўйинлари номи: *бадик* — алас (Қарноқ), *бахшанна* — бешик кертти (Қашқадарё), *халпа* — отин (Хоразм), *бийпора* — қоқимчи (Юқори Қашқадарё), *бистар* — келин-куёвлар учун махсус тикилган шойи кўрпа (Бухоро), *жуллик* — чиллак (Хоразм), *чалламоқ* — чақирмоқ (Тошкент), *чимилдих* — гўшанга (Митон, Барлос), *чинка* — суннат тўйи муносабати билан ўтказиладиган базм (Сайрам), *буқур* — болаларнинг ёнғоқ ўйини (Юқори Қашқадарё), *саркуй* — қалин, сеп (Гурлан, Манғит).

7. Ҳасиллик, дарахт, боғдорчилик ва полизчилик билан боғлиқ бўлган сўзлар: *химча* — тоқдаги узун-узун, ингичка навдалар (Қашқадарё), *гашир* — сабзи (Хоразм), *баранг* — картошка (Олмос), *далтак* — туятавон (Хонқа), *жингилдак* — ёввойи жийда (Хоразм), *жўшан* — шувоқ (Жўш), *гул* — шумғия (Хатирчи, Жиззах), *гужум* — сада қайрағоч (Хоразм), *тегирмон гул* — ёввойи саримсоқ (Юқори Қашқадарё), *ҳасида* — ширин қовун (Андижон), *ҳилва* — ялпиз (Уш, Жиззах), *ҳилвўй* — ялпиз (Гурлан), *ҳуужжа* — кўксултон (Урганч), *чақчақ* — писта (Хоразм), *шакар-пирра* — қовуннинг бир тури (Урганч), *сурхак* — чиллаки (Қашқадарё), *ғайнам* — олхўри (Уйчи), *ғўз* — ёнғоқ (Хоразм), *ғулунг* — ўрик (Боғот), *буваражап* — сариқ рангли эрта пишар ўрик (Бўстон).

8. Қуш ҳайвон номлари ва чорвачиликка оид сўзлар: *жолак* — қора ялоқ (Андижон), *қорақуш* — бой ўғли (Сайрам), *чай* — калхат (Хоразм), *кийканак* — лочин (Жўш), *жинқарча* — читтак (Андижон), *дасқар* — чумчуқ (Хоразм), *жулули* — қирғий (Зомин), *кулук* — иш ҳайвони (Сайрам), *жувона* — новвос (Бухоро), *чори* — тўрт ёшли қўй (Қарши), *калак* — шохсиз эчки (Жўш), *давшан* — қуён (Хива), *чибиш* — бир ёшли эчки (Бахмал), *дуруллан* — чумчуқ (Зомин).

9. Далачилик ва сувчилик билан боғлиқ сўзлар: *қайир* — бўз ер (Хоразм), *чел* — марза (Хоразм), *кеса солма* — ўқ ариқ (Манғит), *атиз* — дала (Шимолий ўзбек шевалари), *арна* — катта ариқ (Хоразм), *партал* — партав ер (Шовот), *самсам* — билқ-билқ (тупроқ) (Хоразм), *ўзанг* — сой (Қорамурт, Қарноқ).

10. Қурилишга оид ва қурилиш материалларининг номлари: *кодак* — вассали иморатларда икки тўсиннинг оралиғи (Қашқадарё), *дамба* — тиргак (Қарноқ), *жиғлим* — шағал (Хоразм), *шахна* — биринчи сувоқ (Хоразм), *карвич* — ғишт (Хоразм), *жўрға* — тарнов (Мамай, Чимкент, Сайрам), *далан* — йўлак, каридор (Хоразм), *балар* — тўсин (Хоразм, Бухоро, Қарши), *хачча* — тирговуч (Бухоро), *дуфарак* — дурадгор (Андижон), *йўниғчи* — дурадгор (Хоразм), *қуртқа* — шағал (Жўш), *панжакаш* — деворни андавасиз, қўл билан суваш (Қашқадарё), *сабат* — айвон (Жўш), *тайпахса* — пойдевор (Қарши, Бешкент, Косон).

Сифатлар: *дадранг* — ориқ (Хива), *дажуғ* — лапашанг (Қашқадарё) *жимси* — эзма (Жанубий Хоразм), *жинка* — пакана (Хоразм), *жежак* — пакана (Сайрам), *даммал* — бесўнақай (Қашқадарё), *жиста* — тор (Ғарбий Фарғона), *ниқ* — маҳкам (Беруний), *дейимсиз* — жиззаки (Жанубий Хоразм), *илкис* — энгил (Қашқадарё), *илик* — ёпиқ (Хонқа, Манғит), *исқирт* — бахил, хасис (Хоразм), *ирват* — озғин (Тошкент), *изғар* — нам (Хоразм).

Феъллар: *жумак* — йўқ қилмоқ (Жанубий Хоразм), *хапитмоқ* — чўмилмоқ (Андижон, Қўқон), *ҳапаза* — чўмилмоқ (Наманган), *ченамоқ* — ўлчамоқ (Ўш), *тетармак* — уйғонмоқ (Сайрам), *чигмак* — тугмоқ (Андижон), *юмулмоқ* — ёпирилиб, жон куйдириб ишламоқ (Қарноқ), *юдамоқ* — хароб бўлмоқ (Ўш), *йўламоқ* — суямоқ (Ўш), *қудаламоқ* — ғарамламоқ (Хоразм), *уламоқ* — тентирамоқ (Хоразм, Қашқадарё), *чатилмоқ* алданмоқ (Хоразм), *жанамайламак* — ёқалаб юрмоқ (Қоракисса), *чатламоқ* — дарз кетмоқ (Хоразм).

Олмошлар: *ишу* — ана шу (Урганч), *манав* — мана бу (Қипчоқ), *кулли* — ҳамма, барча (Хоразм), *маши* — мана шу: (Ўш), *ҳайло* — ҳов ана (Қашқадарё).

Равишлар: *иллай* — илгари (Қашқадарё), *жизми* — сал (Қашқадарё), *сарасар* — тез (Жиззах), *ҳада-ҳа* — тез, бирдан (Қашқадарё, Жиззах), *ила-чила* — дарҳол (Қашқадарё), *дони* — кейин (Қарноб).

Ёрдамчи сўзлар: *явах* — гоҳ, баъзида (Хоразм), *тате* — асло (Қашқадарё), *нақ* — худди (Чимкент), *нақал* — лоақал (Сай-

рам), сатта — фақат, нуқул (Қашқадарё), ягонда — баъзида (Андижон).

Диалектал сўзларнинг бир қисми чегараланмаган лексикадагидек кўп маъноли бўлиб, бундай полисемантик сўзлар икки турлидир.

Бир диалектнинг ўзида кўп маъноли сўзлар

Диалектал сўзлар	Сўз мансуб бўлган жой ё диалект	Маънолари		
печак занги шузин алан	Андижон Хоразм Жанубий Хоразм Хоразм	Ўт нарвон тасма қўриқ ер	парварда аравакаш лапашанг оқмайдиған ариқ	катта хандалак узанги новча ариқ тозаланганда четига чиқариб ташланган тупроқ ўнгармоқ, эп-ламоқ ўрамоқ банд
ацармоқ	Хоразм	англамоқ	алапгламоқ	
чармамак зиқ адрам-каш шўла	Хоразм Қорамурт Урганч, Хива, Шовот Қашқадарё, Бухоро, Жиззах	шимармоқ без бет банги (одам)	йиғмоқ шошилинч уч илмоқли катта жуволдиз	
чикалдак сачоғ чўпчай шахна	Андижон Қашқадарё Тошкент, Сайрам, Урганч, Хива	шавла чиллак сочиқ эртак пичоқнинг тиғи билан дастаси ўрнатилган жез	шуъла қаламча попук шоҳ-шабба хом сувоқ	
хўқача атанақ шавлат чўмир	Тошкент Хоразм Жўш Урганч, Хива, Хазорасп	сопол идиш катта дук қазии каллакланган дарахт улфат болдири яланғоч (одам)	қорин урчуқ хасип куч-қувватдан қолган (чол) овунчоқ, эрмак удлабурро, чаққон маҳмадона кичқириш. сезгир, хушёр	
амроқ шиллинг пайча чийирдак чағириш-ма соғ андик ал аке анқамоқ чашмак	Андижон Хива Урганч, Хазорасп Хазорасп Олабуқа, Ахтам Жанубий Хоразм Сайрам Қашқадарё Уш Хоразм	кекирдак зиёфат буш, тоза (ер) ғаш, қитиқ ана кейин, сўнг чанқамоқ ақлдан озмоқ	халақит бериш. илғор, олд у ёғи куйдирмоқ ёйилмоқ	

Бундан кўринадики, янги сўз ясалиши билан бирга мавжуд сўзларда маъно ўзгариши содир бўлиши, бир сўзнинг бир неча маъно касб этиши диалектларга ҳам хосдир.

Жадвалдан кўринадики, диалектал сўзларнинг кўпчилиги шевалараро ҳам полисемантиклик хусусиятига эга. Баъзи нарса-ҳодисалар бир неча шевада бир хил номланса (*нўмай* — Хоразм,

Диалектал сўз	Маъноси	Сўз мансуб бўлган жой ёки диалект	Маъноси	Сўз мансуб бўлган жой ёки диалект	Маъноси	Сўз мансуб бўлган жой ёки диалект
чаноқ	заранг товоқ	Янги бозор	уруғ экадиган жой	Қарноқ	Тегирмоннинг дўли	Тулки бош, Чимкент
ғалча	анқов	Қорамурат	гадой	Қарноқ	пакана, митти	Хива
балдоқ	даста	Хива	банд	Хазорасп	қўлтиқ таёқ	Хоразм Хонқа, Сайрам
шамдам	эрта тонг	Водил, Қувасой	шама	Иқон		
шулла бақан	хўрда хода устун	Қашқадарё Манғит, Гурлан, Янгибозор, Қирқ	ёвғон хўрда тўсиқ	Қўқон Самарқанд, Қипчоқ		
чўзма	юққа (овқат)	Тошкент	резина	Зомин, Шимолий Хоразм		
мардак	сўта	Фарғона, Андижон	арғувон да-рахти кружка	Қорамурат		
сатил	эмалланган кострюль	Андижон		Уйчи		
тортим	ўлчов мўлжал	Тошкент, Қашқадарё	муносабат восита, алоқа	Андижон		
унда	оқишоқ	Хива, Урганч, Хонқа	супрада қолган озгина ун	Хазорасп		
сулла	касалик руҳий азобдан кейинги ҳолат	Қашқадарё	очкўз	Андижон		
тумағ // тумак	мўйнадан қилинган елкагача ёпиқ турадиган қулоқчин	Поп, Қирқ, Чимкент	тумов	Қашқадарё		
аламак	ғийбат қилмоқ	Урганч, Хива, Хонқа	писанд қилмаслик	Сайрам		

Тошкент, *емармоқ* — Ковчин, Фарғона, Андижон, Тошкент), бошқалари шевалараро турлича номланади: *паншаха* — Хоразмда — *ёва*, Уйчида — *бешлик*, Қарноқда — *бешаха* дейилса, *дурадгорни* Андижон шевасида *дуфарак*, Хоразм диалектида *йўниғчи* дейилади.

Баъзи сўзлар шеваларда конкрет предметлик маъносида қўллангани ҳолда адабий тилда маъноси мавҳумлашади. Мас., *хирс* сўзи Андижон диалектида айиқ маъносини билдирса, чегараланмаган лексикада эса катта гавдали маънони билдиради: *хирсдай бўлиб шуни ҳам элай олмадингми?*

Шеваларда рус тилидан ўзлашган сўзларнинг ҳам эквивалент учрайди: *сантиметр* — *хол* (Қашқадарё, Бухоро), *керосин* — *жаржов* (лақай), *ермой* (Самарқанд), *виключатель* — *жақуч* (лақай), *резина* — *чўзма* (Зомин, Шимолий Хоразм), *фартук* — *ёқачар* (Хазорасп), лекин бундай сўзлар жуда кам кишилар томонидан қўлланилгани учун тобора унутилиб кетмоқда.

Диалектал сўзларнинг адабий тилга муносабатини қуйидаги группаларга ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Муайян диалектларнинг вакиллари тилидагина қўлланилиб, адабий тилда учрамайдиган сўзлар: *ови* (чучвара), *такриван* (бешик), *авомбоғ* (катта боғ), *ожалли* (аҳамиятли, зарур), *абай* (дўқ, пўписа), *пазман* (ҳафа), *зўпудунлик* (зўравонлик), *кума* (ер тўла), *макка* (шўх), *найглас* (киприк), *мапази* (вақт), *малакай* (чала қолган иш), *бижана* (данак), *бийжак* (биттагина), *бертмоқ* (шикастланмоқ), *бичқи* (қўл арра), *бўгам* (йўғон ичак), *бувпатма* (мусича), *вағлама* (қора шўрва).

2. Адабий тилдаги сўзлар билан бир хил ёзиладиган ва маъно жиҳатдан фарқ қилувчи диалектал сўзлар, яъни адабий-диалектал омонимлар: *ғалча* шевада 'пакана одам', адабий тилда 'бошқа тилга ҳеч тушунмайдиган одам'; *айём* шевада 'аллақачон', адабий тилда: 'кун' 'байрам кунлари', *қалин* шевада 'тилам' адабий тилда 'қиз учун қувё томонидан тўланадиган маблаг' *ғайир* шевада 'қопоғон ит', адабий тилда 'рашкчи', *ҳамшира* шевада 'опа', 'сингил' адабий тилда 'медсестра'; ғамза шевада 'найранг' адабий тилда 'ноз-қарашма', *иркит* шевада 'айрон халта', адабий тилда 'кир', 'ифлос', *исқирт* шевада 'бахил', *шудринг* шевада 'қишда ёғалиган ёмғир', адабий тилда 'шабнам' ва б.

3. Адабий-диалектал синонимлар: *шам* — ғалвир, *бирламоқ* — яганаламоқ, *босқи* — йўтал, *иккиваша* — барибир, *бади* — иштаҳа, *алҳол* — ниҳоят, *борламоқ* — хабар олмоқ..

4. Адабий тилдаги сўздан фонетик жиҳатдан фарқ қиладиган диалектал сўзлар, яъни фонетик диалектизмлар пул — *фул* (Фориш), *афзал* — *абзал*, *сувоқ* — *шувоқ*, *эгат* — *агат*, *калиш* — *калач*, *қамиш* — *қамич*, *гина* — *гила* (Урганч), *кемшик* — *гамшик* (Урганч). Бадий адабиётда қўлланилган диалектизм бадий асар лексикасига киради. Улар ёзувчи томонидан қайта ишланган сўзлар бўлиб, акад. В. В. Виноградов фикрича, умумхалқ тилининг маҳсулидир. Диалектизмлар адабий тил таркибида маълум бир стилистик вазифаларни бажаради, эмоционалликни ошириш, образлилик учун хизмат қилади. Диалектизмлар кўпинча персонажлар нутқида ишлатилиб, асар қаҳрамонларининг нутқини индивидуаллаштиришга хизмат этади. Мас., *Ешулли*, *санинг қизинг бунда гатирилмаган*. *Ова*, *ёшулли*. *Сан*, *манг*

лойи қора бадкирдор на сабабдан мундоқ ёмон сўзларни элга торқотдинг! (Мирмуҳсин. Чўри).

Адабий тилда адабий бўлмаган тил элементларидан фойдаланишнинг ижтимоий сабаблари бор. Жамиятда маълум предмет ёки тушунчанинг актуаллашиши натижасида унга боғлиқ бўлган сўз ва ифоданинг қўлланиш частотаси ҳам ортади. Бу ўз навбатида тилда экспрессив синонимлар қидиришга, излаб топишга олиб келади. Улар эса кўпинча адабий тилдан ташқарида топилади. Мас., сурон, чўғ, елдиrhoқ, таратrhoқ каби. Устахонанинг шижоаткор коллективи якунловчи йил планини 7 ноябрғача ба-жариш учун меҳнат суронини қизитиб юборган («Сирдарё ҳақиқати»). Ҳозир коvлаб олинаётган ҳосил чўғи пайкалларимизда юксак мажбуриятни тўлиқ қоплайдиган ҳосил мавжудлигидан далолат бериб турибди. («Сирдарё ҳақиқати»). Дугоналар айни шу кунларда пахтазорда жавлон уриб, «пўлат от»ни елдириш аяпти («Сирдарё ҳақиқати»).

Шундай қилиб, адабий тилда келиб чиқиши хилма-хил бўлган турли синонимик жуфтлар ёки қаторлар пайдо бўлади. Бундан бири адабий тилга хос бўлса, бошқаси профессионал нутққа, учинчиси эса диалектга хос бўлади.

Диалектал сўзлар қўлланилиш жиҳатидан икки гуруҳга бўлинади:

1. Прогрессив диалектизмлар.
2. Регрессив диалектизмлар.

Прогрессив диалектизмларнинг тилда эквиваленти бўлмайди. Предмет ёки ҳодисанинг ягона ифодаси сифатида адабий тилга ўзлашиб, адабий тилни янги сўз билан бойитади. Регрессив диалектизмларнинг эса тилда аниқ эквиваленти бўлади: оғиз — овуз, бузоқ — бузов.

Прогрессив диалектизмларга этнографик диалектизмларни кiritиш мумкин. Этнографик диалектизмларнинг тилда қўлланиш имкониятлари кенг, чунки улар маълум жойнинг ўзигагина хос предмет ва ҳодисаларни ифодалайди. Бу ҳодисаларни бошқача ифодалаш мумкин бўлмагани учун мазкур сўзлар адабий тилга, ҳатто интернационал лексик фондга ҳам қўшила олади.

Диалектал лексикани, истеъmol доирасига кўра, қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Адабий тилга ўзлашиб кетган сўзлар: ҳордиқ, дарға, чўмrhoқ, юғурrhoқ, таътил, елвагай, чўлиқ (чўпон ёрдамчиси), баковул, яёв, оқшом, лак-лак (юз минг) каби: Мана шу ҳаёт дарёларининг ажойиб дарғалари бор (Ғ. Ғулом). Олтин дарёнинг бой тупроқлари февраль сувларига юғрилмоқдалар (А. Умарий). Тайёр ошга баковул (Мақол). Пролетар баковули хирмон тўрига (Ғ. Ғулом).

Оқшом бўлди, эриди шафақ, ёруғлик
Кўчаларга нур тўлди, қўлда машғала.

(А. Умарий).

*Лак-лак меҳнат аҳли бўлар кўнгилли
Қатъий жанг майдонида қурса гар майдон...
(Миртемир).*

*Нусратилла қўйлакчан ҳолича чопонини елвагай ташлаб
ўтирди (А. Мухтор).*

2. Бадний асарларда қўлланаётган диалектал сўзлар. Буларнинг баъзилари адабий тилга, кейин чегараланмаган лексикага ўтиши мумкин: *ува, гурунг, бурк, манглай, епкин, танти, чўнг, кулли* — (барча), *сумбат, сулкат, ёшулли каби:*

*Олтой бўркин қинғир қуйган
Қошлари қундузларинг (Ғ. Ғулом).*

*Сумбула сувидай тиниқ манглай тер
Марварид доналар бўлди оқибат
Чалишмак мезонин чўнг гирларидан
Юлдуз сон қанорлар тўлди оқибат
(Ғ. Ғулом).*

*Гурунгдан учар ханда:
Кўрмаганлар армонда,
Кўрган қолар дармонда,
Меҳнатимдандир, кўринг (А. Умарий).
Қардоши тўйига завқ, файз келтириб,
Улашарди жами қўноқларга жом—Навоий бобом...
(Миртемир).*

*Хоразмда сени атар — ёшулли
Олис Бадахшонда: падари калон
Шимол саҳролари — булбулли, гулли
Болтиқ бўйларида юрт дориламон
Бутун ҳиммат сенда, устози кулли,
Ақлинг теранликда — тўлқинли уммон...
(Миртемир).*

*Дарёларни қойил қилган увалар кўмкўк
Мардчасига отни сурган қувалар кўмкўк
(Ҳ. Олимжон).
Боболаринг бошига шох тақиб юриб,
Билмасдан туз нима, ўт нима лунги...
(Ғ. Ғулом).*

3. Маълум диалект вакиллари тилидагина қўлланадиган (фақат улар тушунадиган) сўзлар.

Суймун (Шимолий Хоразм) — тус товуқ, *сунна* (Урганч, Хива) — мутахассис, *сумар* (Шимолий Хоразм) — лапашанг, *субак* (Зомин) — сўта, *текча* (Иқон) — қути *гадик* (Ўш, Водил) — ориқ каби.

Шундай қилиб, ўзбек тили кўп диалектли тил бўлганлигидан, унда адабий тилга кирмаган, муайян территория вакилларигина:

қўллайдиган сўзлар ҳам кўп. У ёки бу маҳаллий территория вакилларига хос диалектал лексиканинг баъзилари бадий адабиётда кенг қўлланиши натижасида, эҳтиёж сезилса, адабий тилга секин-аста ўзлашиши мумкин. Айниқса марказий таянч шевага хос диалектал сўзлар адабий тилда эквиваленти бўлмаганда ёки эквиваленти бўлса ҳам маълум стилистик нагрузка олиб адабий тилга ўтади. Бунда айниқса халқ моддий-маънавий ҳаётининг ўсиши, территориялараро турли ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, адабиёт, санъат ва фаннинг ривожига катта роль ўйнайди.

Махсус (профессионал-терминологик) лексика

Маълум фан, касб-ҳунар вакиллари қўллайдиган ва тушунадиган, муайян стабил нормага кирган сўзлар махсус лексика дейилади: *катапульта, анкер, шкив, рашпил, скальпель, шабер* (техникага оид), *оборот, рента* (сиёсий иқтисодга оид), *инфинитив, аббревиатура, тил олди, тил орқа* (лингвистикага оид), *стеарин, инулин* (химияга оид), *инсоляция* (физикага оид), *интерполяция, коградиент* (математикага оид), *абдуктор, абдукция* (медицинага оид), *вibrато, кларнет* (музикага оид), *даска, ангоб, дўғов* (қулолчиликка оид), *каж, жўша* (сувоқчиликка оид) каби.

Махсус лексикага биринчи навбатда терминлар киради. Терминлар — илмий техника, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларга оид тушунчаларни ифодаловчи сўз ва сўз бирикмаларидир. Ҳар бир фан ва касб-ҳунар ўз терминлари ва ўз лексикасига эга. Маълум касб-ҳунар, фан терминларининг йиғиндиси терминология дейилади: философия терминологияси, математика терминологияси, қишлоқ хўжалиги терминологияси ва б.

Рус ва ўзбек тилшунослигида терминга берилган таъриф ва язоҳлар турли-туман бўлиб, уларда терминнинг тил системасидати ўрни масаласи ҳам ҳар хил талқин қилинмоқда. Кўпинча таърифда терминнинг махсус сўз эканлигига, махсус соҳага оидлигига, тушунча ифодаланишига эътибор берадилар.

Бизнингча, термин маълум соҳада аниқ тушунчани англатадиган, дефиницияга эга бўлган расмий сўз ёки сўз бирикмасидир.

Терминологияга тегишли иккинчи томон эса терминлар лексиканинг қайси қатламига кириши масаласидир. Баъзи тилшунослар барча терминларни адабий тилга киради десалар, бошқалари эса умумий тилга хос, умумхалқ лексикасининг ҳаракатчан қисми эканлигини айтадилар.

Терминларни қўлланилиши доираси жиҳатдан, асосан икки турга бўлиш мумкин. Биринчиси умумхалқ тушунадиган ва қўллайдиган терминлар бўлса, иккинчиси муайян тор ихтисос доирасидагина қўлланиладиган, мутахассисларгина тушунадиган махсус сўзлардир. Ҳар бир фан ва техника терминологиясида, касб-ҳунар соҳасининг лексикасида асосан ана шу икки турли терминлар ва сўзларни учратиш мумкин.

Масалан, физикада умумхалққа тушунарли бўлган терминлар: *иссиқлик, температура, жисм, электр, магнит, газ, мувозанит, ҳаракат, қайнаш, буғланиш, энергия, босим, суюқлик, зарралар, майдон* каби; тор ихтисос доирасидагина, асосан мутахассислар томонидан қўлланиладиган ва тушуниладиган терминлар: *хаотик ҳолат, гравитация, диодлар, германий монокристалли, ионланиш, термодинамика, коэффицент, молекуляр кинетик назария, больцман доимийлиги, броун ҳаракати, копилляр ҳодисалари, аморф жисмлар, термостерлар, ферромагнетизм, авогадро сони, изохорик процесс, калориметр, конденсация, суперпозиция принципи* каби.

Химияда умумхалққа тушунарли терминлар: *тошқўмир, нефть, чўян, аланга, сувлар, атом, тузлар, водород, кислород, оҳак, кумуш, мис, симоб, азот, қўқун, ишқор* каби; тор ихтисос доирадагина қўлланиладиган терминлар: *гидроксид, сульфат кислотаси, хлорид кислотаси, оксидлар, молекуляр оғирлик, валентлик, бюретка, индикатор, лакмус, фенолфталеин, каустик сода, инсектицид, фунгицид* каби.

Ботаникада умумхалққа тушунарли терминлар: *ўрик, беҳи, тарвуз, бойчечак, олча, узум, тол, анжир* каби; тор ихтисос доирадагина қўлланиладиган терминлар: *кладафора, анжабор, чигалбош, читир, сувсунбул папоротниги, зарнаб, тортула* каби.

Медицинада умум халққа тушунарли терминлар: *анальгин, аспирин, пенициллин, иод, горчичник, кўричак, грипп, инфаркт, рак, чечак, укол, наркоз, операция* каби; тор ихтисос доирасидагина қўлланиладиган терминлар: *пневмония, гипотония, миокард, дистрофия* каби.

Юқоридаги химия, ботаника, медицина фанларида ишлатиладиган термин мисолларидан кўринадики, барча терминларни ҳам чегараланмаган лексика таркибига киритиб бўлмайди. Муайян тор, махсус соҳалардагина қўлланиладиган терминлар кўпроқ умуммиллий адабий тилнинг илмий-техника ва публицистик стилларидагина қўлланилиб, унинг истеъмол доираси ихтисослик соҳаси билан чегараланган бўлади.

Қўлланилиши чегараланмаган лексика ва мутахассислар фаолиятининг, фаннинг айрим соҳалари билангина чегараланган лексика бир-биридан ажралган алоҳида соҳалар эмас, улар доимо бир-бирига таъсир этиб туради. Чунки терминларнинг маълум қисми чегараланмаган лексик қатламдан ўзлашгандир. Мас.: *эга, аниқловчи, аланга, ичқун, ишқаланиш, қйшиш, айириш, бирикма, бўлинма, тезлик, босим, суюқлик, айлана* каби.

Шунингдек фан ва техниканинг ўзи жамият тараққиётини ифодалаб, кишиларнинг эҳтиёжлари учун яратилар экан, унинг терминлари ҳам одамлар, уларнинг ўзаро алоқалари, фикр алмашувлари учун зарур нарса ва тушунчаларни ифодалагани ҳолда тилда кенг қўлланилади. Тор, махсус доирадагина қўлланиладиган сўзлар умуммиллий адабий тил ва умумхалқ лексикасининг потенциал имконияти бўлиб, ўша сўзларни қўллашга эҳтиёж кўп-

роқ сезилиши билан у сўзлар умумхалқ луғати таркибида қўлланилаверади. Масалан, бегона ўтларни йўқотиш учун қўлланиладиган химиявий препаратлар *гербицидлар* деб аталади. Мана шундай терминлар ҳозир қишлоқ хўжалик зараркунандаларини йўқотишда оммавий хизмат қиладиган препарат сифатида колхозчи-деҳқонлар оммасига сингиб кетган, уни кўпчилик тушунади ва қўллайди.

Терминларнинг одатдаги умумалоқадаги сўзлардан фарқлайдиган ўзига хос хусусиятларини тахминан шундай кўрсатиш мумкин.

1. Сўзлар маълум соҳадагина ишлатилиб, истемол доираси чегараланган маънода қўлланилгандагина терминларга айланади. Масалан, *сув, айлана, замон, асос, ўқ, текислик, сирт, ўрик, имконият* (спорт) каби. *Сув* сўзи орқали чегараланмаган лексикада ҳар хил сувлар тушунилади: *оқар сув, сизот сув, қудуқ суви, кўлмак сув, қор сувлари, водопровод суви, газ суви, минерал сувлар* каби. Химия термини сифатида эса сув — H_2O формуласи орқали ифодаланган ва 2 водород ва кислороддан иборат бирикма тушунилади, ана шу таркиб асосида у бошқа моддалар билан реакцияга кириша олади.

Айлана сўзи чегараланмаган лексика таркибида теварак атроф маъносини билдиради: (*Жамила ўзи-ўзига*) *мени бу темир қафасга солдилар, ихтиёримни қўлимдан олдилар. А й л а н а м д а қанча пойлоқчи, қанча қоровуллар бор* (Ҳ а м з а).

Айлана геометрик термин сифатида эса, ҳамма нуқталари марказдан баробар узоқликда бўлган ёпиқ эгри чизиқдир, худди шу чегараланган терминологик маънода қўллангандагина сўз-термин ҳисобланади. *Мазкур команда билан биринчи ўринда майдон эгалари имкониятни 92/100 ҳисобида бой беришган эди* («Тошкент оқшоми»). Мисолдаги команда, *ўрин, майдон, эгалар, имконият, бой бериш* каби умумистемолдаги сўзлар спорт терминларига айланган ва чегараланган соҳадагина терминологик маънода қўлланилади.

2. Термин аниқ, конкрет тушунчани ифодалаб, эмоционал-экспрессив, модал функциялардан ҳоли бўлади. Одатда сўз маъноси кўпинча мураккаб бўлиб, унда тушунча, эмоционал-экспрессив оттенка ва стилистик белги ифодаланadi. Шунга кўра, тилда бир тушунчани ифодалайдиган синонимик сўзлар эмоционал-экспрессив оттенкаси ёки стилистик чегарасига кўра бир-бирларидан фарқланади.

Масалан, *осмон, кўк, само, фалак, гардун* сўзларидан *осмон* — кенг қўлланилади, *само* — китобий, поэтик услубга хос: *гардун* — эскирган, китобий, *юз, бет, афт, башара, чеҳра, жамол* синонимик қаторидаги сўзлар ижобий, салбийлик оттенкаларигагина кўра фарқланади. Термин эса ўз вазифасига кўра тушунча ва стилистик белги ифодалайди, холос. Термин илмий услубнинг зарурий элементиدير. Масалан, *фалсафа, материя, замон, макон, ҳара-*

кат, алоқадорлик каби фалсафий терминлар илмий-публицистик услубга тегишли тушунчаларни ифодаловчи терминлардир.

Тилда кичрайтириш-эркалаш маъносини билдирган *-ча* аффикси термин таркибида кичрайтиришни эмас, балки негиз билан бирга мазкур терминологияга оид тушунчанигина ифодалайди: *қалпоқча муштча, ёстиқча, юргизувчи арава* (техника терминлари).

3. Термин номинатив функцияни бажаради. Терминнинг маъноси асосан тушунчага тенг бўлади. Чунки бир терминология доирасида термин моносемантик бўлгани учун, унинг маъноси тушунчага тенг келади. Қўп маъноли биргина сўз эса бир неча тушунчани ифодалайди. Масалан, *пахта* — техника ўсимлиги ва момиқ, русчадаги вата тушунчасини ифодалайди. Тушунча предмет ва ҳодисаларнинг энг муҳим умумий белгисини акс эттиради. Шунинг учун ҳам тушунчага тенг маъноли терминни энг муҳим умумий маъноси асосида тушунчадек таърифлаш мумкин.

Масалан, *агностицизм* — объектив борлиқни ва унинг қонуниятларини билиш мумкинлигини инкор этадиган идеалистик фалсафий таълимот.

4. Бир сўз бир неча соҳанинг термини бўлиши мумкин. Унда у ҳар бир соҳада алоҳида тушунчани ифодалайди.

Морфология тилшунослик термини сифатида 'тилда сўзларнинг ўзгариш формалари системаси, грамматиканинг сўз формаларининг ясалиш усуллари ҳамда сўз яшаш қоидалари ҳақидаги бўлими', ботаника термини сифатида эса 'тупроқнинг тузилиши ва шаклини ўрганадиган фан', биология термини сифатида эса 'организмлар, органларнинг тузилиши ва шаклини ўрганадиган фан', маъносини билдиради.

Ассимиляция биологик термин сифатида 'организм фаолияти жараёнида органик моддаларнинг ўзлашиши, сингиши ва ҳазм бўлиши', лингвистикада 'сўзларнинг талаффузида уларнинг таркибидаги икки товушнинг бир-бирига таъсир қилиши натижасида бир-бирига мувофиқлашуви, бир-бирига сингиб, ўхшаб кетиши', тарихий-этнографик термин сифатида эса 'бирор халқнинг иккинчи бир халқ урф-одатларини, маданияти ва тилини ўзлаштириши натижасида унга аралашиб, қўшилиб кетиши' маъносини билдиради.

Операция термини медицинада 'баъзи бир касалликларни ёки организмнинг шикастланган, жароҳатланган жойини кесиш, ёриш, тикиш ва б.' ҳарбий терминологияда 'бирор мақсад ёки топшириқ билан боғланган жанг ҳаракатлари'ни англатади.

Абберация термини биологияда 'маълум бир тур, навга мансуб ҳайвонлар организмда пайдо бўладиган ўзгалик, ўзгарувчанлик, ўзгариш' физикада эса 'ёруғлик нурларининг линза орқали ўтишида линза фокусидан огиши, четга чиқиш' ҳодисасини ифодалайди.

Абберация астрономия термини сифатида Ернинг ўз ўқи ва Қуёш атрофида айланиши натижасида юлдузларнинг асл ўрни-

дан бир оз силжиганга ўхшаб кўриниши'ни билдиради. Бунда терминологик омонимлар кўринади.

5. Одатдаги сўзларнинг кўпчилиги кўп маъноли бўлади, терминлар муайян терминологик системада одатда бир маънога эга бўлади, шунинг учун ҳам терминларнинг юқорида кўрсатилгангадек маъноси тушунчага тенг бўлади. Масалан, *тортмоқ* сўзининг жуда кўп маъноси бор: а) Бирор еридан ушлаб ўзига томон сурмоқ. *Сидиқжон тутнинг остида отнинг бошини тортиб:— Тут маймизми?— деди* (А. Қ а ҳ ҳ о р). б) Орқасига тиркалган нарсани куч-қувват сарф қилиб олға юргизмоқ. *Ҳўкиз калласини эгиб омочини тортишга уринар, қўшчи эса ҳадеб қистар эди* (М. И с м о и л и й). в) Зарралар, жисмлар ўртасидаги жозиба кучи туфайли ўз томонига мойил қилмоқ, сурмоқ. *Магнит темирни тортади. Қуёш, тоза ҳаво, кенг, тиниқ зангори осмон кўзларни беихтиёр тортади* (О й б е к). г) Бирор ишга аралаштирмоқ. *Шоҳидбек мулла Абдурахмонни сўзга тортади.*— *Нима лавозиматдалар, тақсирим?* (А. Қ о д и р и й). д) Қопламоқ, ёпмоқ, киймоқ, тутмоқ. *Ҳалиги хотин қисилганиданми, уялганиданми бошидаги оқ дока рўмолини юзига тортиб,— (қўябер) дегандек қилиб бошини силкитди* (О й д и н). е) Ҳаво, сув ва ш. к. оқими билан илаштириб олиб кетмоқ. *Зар кокилин телба тўлқинлар шўхлик билан тортар ўзига* (Ғ а й р а т и й), ичмоқ, чекмоқ каби. ё) ҳайдамоқ: узумдан ароқ тортмоқ. ж) улашмоқ.

Аксиома термини эса биргина исботсиз қабул қилинадиган ҳақиқат тушунчасини ифодалайди. Шунинг учун ҳам сўзнинг кўп маънолилиги, полесемантизм, синонимия умумтил бойлиги ҳисоблангани ҳолда, терминологияда эса салбий ҳодиса ҳисобланади.

6. Терминлар муайян соҳа, касб кишилари томонидан махсус қабул қилинган, расмийлаштирилган маълум бир нормадаги сўзлардир. Шунинг учун терминларни деярли бошқа сўзлар билан алмаштириб бўлмайди. Масалан, *бурчак, чизик, квадрат, куб, призма, гипотенуза, катет, ромб, диаметр* каби. Тўғри, терминларда ҳам синонимик ҳолатлар йўқ эмас: *температура — даража, тиниш белгилари — пунктуация, поэзия — шеърят* каби. Лекин бундай ҳолат терминологиядаги камчилик ҳисобланади. Синонимик терминларнинг келиб чиқиши ўзбек тилига бошқа тилдан кирган сўзлар билан ўзбек тилининг ўзида ясалган сўзлар параллел қўлланиши билан ҳам боғлиқдир. Бундай ҳолат тобора камайиб боради. Терминлар расмийлашган сўзлар бўлганлигидан жаҳон миқёсида, иттифоқ миқёсида ёки республика миқёсида айни бир тушунчани англатади. Интернационал терминлар (*коммунизм, социализм, демократия, президиум, президент, солипсизм, агностицизм дуализм, диеализм, материализм*) жаҳон миқёсида, советизмлар (*совет, колхоз, совхоз, коллектив*) СССР ва социализм мамлакатлари миқёсида ва бошқалари (*фалсафа, макон, замон, зарурият*) республика миқёсида қўлланилади.

7. Термин терминологик системанинг бир элементи бўлиб, ҳар доим системалидир. Масалан, фалсафий терминларда *мате-*

рия, ҳаракат, замон, макон, материализм, идеализм, тараққиёт қонунлари (инкорни инкор, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришига ўтиши, қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши) ва категориялари (имконият ва воқелик, зарурият ва тасодифият, сабаб ва натижа каби), билиш процессининг диалектикаси каби-лар боғланган ҳолда бир системани ташкил этадилар. Материя-сиз ҳаракат, ҳаракатсиз материя бўлмаганидек, материя ҳаракати замон ва макондан ташқарида ҳам бўлолмайди. Материянинг ҳаракати эса унинг қонунларига, категорияларига кўра содир бўлади ва материяни билиш процесси эса узлуксиз давом этади. Ана шу терминлар фалсафа терминологияси занжирининг алоҳида ҳалқалари ҳисобланади.

8. Тилдаги барча аффикслар термин ясалишида бир хил қўлланмайди. Баъзи терминологияда бир аффикс маҳсулдор бўлиб, кўплаб сўзлар ясашга хизмат этса, иккинчи хил терминологияда эса бошқа аффикслар маҳсулдор аффикс ҳисобланади. Масалан, техника терминологиясидаги *-гич, -соз* аффикслари (*ал-машма айиргич, занжирли боғлагич, похол босгич, бўшатгич, зичлагич, ўғитлагич, кемасоз, вагонсоз, соатсоз, ойнасоз, милтиқсоз, фалсафий терминлардаги -изм, -ист, -чи, -ият* аффикслари (*материализм, идеализм, дуализм, марксизм, ленинизм, солипсизм, марксчи, ленинчи, зарурият, зиддият, тасодифият*), ботаникадаги *-симон, -дош, -ли* аффикслари (*замбуруғсимон, гулхайридошлар, гултожихўроздошлар, зиркгулдилар, зиғиргулдилар*) серунум аффикслардир.

9. Префикслар ёрдамида ҳам кўпгина терминлар ясалган: *анти-, нео-, -микро, -ультра* префикслари русча-интернационал терминлар билан ўзлашган префикслардир. Масалан, *антибиотик, антигуманизм, антидемократик, антиоксидловчи, антисемит, неокантизм, неовитализм, микробактерия, микровальт, микрозаррача, микрокимё, микрометр, микрометеор, ультрабинафша, ультрамикроб, ультрақисқа, ультрақизил, ультрафильтр* каби.

Бундан ташқари, ҳар қандай тилда бошқа тилдан кирган терминлар мавжуд. Масалан, спорт терминларининг кўпчилиги рус тили орқали инглиз тилидан кирган (*футбол, баскетбол, волейбол, хоккей, бокс*) ва ўзбек тилининг ўз сўзлари (*ҳимоячи, дарвозабон, қўл тўпи, ҳужумчи*) орқали ясалгандир. Илмий терминларнинг кўпчилиги рус тили орқали грек тилидан ва араб тилидан ўзлашган сўзлар. Масалан, *материализм, объект, субъект, предикатив, логика, мантиқ, алгебра, адабиёт* каби. Ўзбек халқининг моддий ҳаётида қадимдан муҳим ўрин тутган соҳаларга (*пиллачилик, пахтачилик, чорвачилик, ўсимликлар дунёси, ғаллачилик*) оид терминларнинг кўпчилиги ўзбек сўзлари ва форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлардир. Техника, химия билан боғлиқ терминларнинг эса кўпчилиги рус тилидан ўзлашгандир.

Термин ва касб-ҳунар лексикаси

Ҳозиргача термин тушунчаси тилшуносликда турлича талқин қилинмоқда. Баъзи тилшунослар терминга илм ва техникага оид сўз ва ибораларнигина эмас, барча уй-рўзғор асбоблари номларини, ишлаб чиқаришнинг ҳозирги даражасидаги қуроолларнигина эмас, балки ўтмишдаги ибтидоий қуроолларнинг барча номларини, шунингдек кустарчилик касб-ҳунарига оид сўзларни ҳам киритадилар.

Агар масала шу таҳлитда қўйиладиган бўлса, ҳар бир конкрет предмет номини термин деб аташ лозим бўлар эди. Гап терминнинг аниқ бир маънони ифодалашида эмас, бу жиҳатдан қараладиган бўлса, касб-ҳунар лексикасининг илмий-техникавий терминлардан деярли ҳеч фарқи йўқ.

Терминология луғат составининг алоҳида бир гуруҳидир. У аниқ бир чегарага эга бўлган илмий (фалсафий, ижтимоий-сиёсий, илмий-техникавий, химиявий, медицина каби) характердаги сўзлар системасидир. Шунинг учун бу система сўзларнинг механистик йиғиндисидан иборат бўлмай, балки маъно жиҳатдан ўзаро боғланган, бири иккинчисини тақозо қиладиган сўзлар йиғиндисидир. Бу хусусият фан ва техника қурооллари, воситалари, элементларининг ўзаро боғланганлигидан келиб чиқади. Шунга кўра, терминологиянинг тараққиёти фан ва техниканинг тараққиёти билан бирга боради. Шундай қилиб, термин ҳар қандай тушунчанинг аниқ атамаси сифатидагина эмас, балки илмий тушунчани ифодаловчи восита сифатида асосан ёзма шаклда майдонга келади.

Касб-ҳунар лексикаси бир қанча хусусиятлари билан терминологик лексикадан ажралиб туради.

Терминлар фан ва техника, саноат, қишлоқ хўжалиги каби маълум соҳага доир расмий тушунча номидир. Касб-ҳунар лексикаси эса маълум касб-ҳунар кишилари орасидагина қўлланиладиган сўзлардир. Терминларни мутахассислар ва махсус давлат илмий терминологик комитетлари назорат қилиб туради. Касб-ҳунар лексикаси эса муайян касб-кор кишилари томонидан асрлар давомида яратилади. Масалан, ҳозирги артелларнинг кулолчилик цехларида ишловчи кулоллар нутқидаги лексик бойликларнинг катта бир қисми кулоллар лексикасида қадимдан давом этиб келаётган, қўлланилаётган сўзлардир.

Термин ҳар қандай тушунчанинг аниқ атамаси сифатидагина эмас, балки илмий тушунчани ифодаловчи восита сифатида асосан ёзма шаклда майдонга келади. Касб-ҳунар лексикаси эса кўпинча маълум касб-ҳунар кишилари орасида оғзаки нутқ (сўзлашув) жараёнида пайдо бўлади. Масалан, кулоллар лексикасида *девол* (девор) коса, лаган кабиларнинг ён атрофи, *сапол* (сопол), *пияла* (пиёла), *сарғич* (сарғиш), *бур* (буғ), *лав* (лаб) каби.

3. Терминлар фан ва техниканинг умумжаҳон, умумдавлат миқёсидаги ривожланишига боғлиқ ҳолда кенг мазмунга эга бўлса, касб-ҳунарга оид сўзлар маълум маҳаллий чегарада ва биргина касб-ҳунарга мансуб бўлган аҳолининг кичик гуруҳи, коллективдагина қўлланилади. Шунинг учун ҳам касб-ҳунар лексикасининг диалектал вариантлари ҳам мавжуд. Масалан, ўзбек кулоллари лойни тозалаш процессини Андижонда *тараш* десалар, Намаганда *волаш* дейдилар. Андижонда *қабза очиш*, Наманганда эса *зулма очиш* дейилади. Шу жиҳатдан касб-ҳунар лексикаси ўзида ҳам ижтимоий, ҳам маҳаллий-территориал диалект характерини мужассамлаштиради.

Касб-ҳунар лексикаси маълум соҳадаги касб-ҳунарга оид сўзлар бўлиши билан терминларга яқин турса, ўзида диалектал фарқни акс эттириши билан маълум даражада диалектал лексикага ўхшаб кетади.

Шу хусусиятига кўра, касб-ҳунар лексикасини икки катта гуруҳга ажратиш мумкин: 1) ҳозирги замон фан, техника, саноат тараққиёти имкониятлари олдида йўқолиб бораётган ўтмишнинг тарқоқ ва кучсиз, қолоқ ишлаб чиқариш қуроллари, ишлаб чиқариш процессларининг номларидан иборат бўлган касб-ҳунар лексикаси, 2) илғор замонавий ишлаб чиқариш тармоқлари, фап-техника янгиликлари билан боғлиқ бўлган касб-ҳунар лексикаси.

Ўтмишнинг қолоқ, тарқоқ, маҳаллий кустар корхоналари билан боғлиқ касб-ҳунар лексикаси баъзи диалектал сўзлар каби унутилиб, историзмга айланмоқда. Газламаларни қўлда тўқиш билан боғланган лексика, аравасозлик, тақаччилик, эгарчилик лексикаси каби касб-ҳунар лексикасига оид сўзлар ана шулар жумласига киради. Лекин айрим сўзлар эса янгича ишлаб чиқариш процеслари, номларини ифодалашга мослашиб, тилда сақланиб қолмоқда. Масалан, *дастгоҳ* ҳозирги машиналашган индустриал саноатдаги 'станок' маъносида қўлланилади.

Касб-ҳунар лексикасининг иккинчи гуруҳи эса саноат ва ишлаб чиқаришдаги мазкур соҳаларнинг кенгайиши билан тилда қўлланишда давом этади. Масалан, кийим-кечак, каштачилик, чеварчилик, пиллачилик каби касб-ҳунар лексикалари ўз соҳаларида кенг қўлланилади.

Касб-ҳунар лексикасининг ҳам бир қисми фақат тор ихтисос доирасидагина қўлланиб, чегараланманган лексика таркибида қўлланилмайди. Масалан, *даска* — кулолларнинг хом идишлар лабини ва ичини дасмоллашда сув қуйиб ишлатиладиган сопол идишлари, *волаш* — лойни очиб-ёриб тозалаш, *каж* — девор сувоғининг ҳали етарли текисланмаган, эгри-бугри жойи, *Ғавак* — қурилган тандирнинг юзида пайдо бўлган ёриқ, тешиклар, *дуғов* — катталиги коса билан лаганча ўртасидаги сопол идиш, *жўша* — тоғдан олинадиган қизил тусли кесак.

Чегараланмаган лексика таркибидаги сўзлар тор доирадаги касб-ҳунар соҳасидаги тушунчани ифодалашда ҳам қўлланилади: *пазанда* — идиш пиширувчи кулол, *гулчи* — идишга гул со-

лувчи, *гулдон* — гул солиб қўйиш, ўстириш учун ясалган сопол ёки чинни идиш, *хат* — сопол идишларга бўёқ билан солинадиган тўғри чизиқ.

Терминологик лексиканинг детерминлашиши

Совет ҳокимияти йилларида ўзбек адабий тилининг луғат сости беқийс даражада ўзгарди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кескин ўзгаришлар, фан ва техниканинг гуркираб ривожланиши, саноат ва қишлоқ хўжалигининг тараққиёти, шубҳасиз, тилда янги ҳодиса ва тушунчаларни аташ заруратини ҳам келтириб чиқаради. Бу эса лексиканинг энг ҳаракатчан ва тез ўзгарувчан қисми бўлган илмий-техникавий терминологияга ҳам таъсир этмай қолмайди. Айниқса ҳозирги илмий-техника революцияси асрида айрича аҳамият касб этмоқда. Натижада ядро физикаси, синтетик тола химияси, ахборот назарияси, кибернетика, бионика, астрофизика каби фанларнинг пайдо бўлиши, шу соҳалар терминологиясининг яратилишига олиб келди. Эндиликда терминологик система борган сари кўпроқ махсуслашаяпти, терминлар шаклланиш жараёнида умумхалқ тилидан сўз оляпти ва умумхалқ тилига таъсир қиляпти.

Ҳозир фан ва техника ишлаб чиқаришгагина эмас, кундалик ҳаётимизга ҳам сезилмасдан сингиб кетяпти. Бунинг ҳаммаси нутқимизда ҳам очиқ кўринмоқда. Матбуот, радио орқали саноат — экономика, ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги, маданият темаларида, шу соҳанинг мутахассисларига атаб махсус эшиттиришлар олиб боришлар кенг тус олмоқда. Бундай текстларда махсус сўзлар кўплаб қўлланилади: *фитин, рафиноза, госсипол, фармацевтика мақсадларида кунжара таркибидан ажратиб олинadиган моддалар* («Совет Ўзбекистони»). *Мусобақанинг финал қисмида тўрт имкониятдан тўрт очко жамғарган фарғоналик футболчилар чемпион номига сазовор бўлдилар* («Совет Ўзбекистони»).

Тил ҳодисалари ичида энг муҳим процесслардан бирн умум қўлланишдаги сўзлар ва терминологик лексика билан боғлиқ бўлган детерминлашиш ҳодисасидир. Детерминлашиш терминологик системадаги сўзнинг адабий тилга тўла ўзлашишидир. Масалан, *радио, телевизор, ярмарка, литр, метр, килограмм, процент, плюс, минус, градус, термометр, революция, конституция, балкон, шифер* каби сўзлар ана шундай детерминатив сўзлардир.

Терминлар илмий коммуникациядан жонли сўзлашув нутқи-га, чегараланмаган лексикага ўтганда маълум соҳанинг термини бўла туриб умумхалққа тушунарли одатдаги сўзларга ҳам айлана боради.

Терминологик лексика умумадабий тилга асосан икки йўл билан ўтади:

1. Умумадабий тилга публицистик канал (радио, телевидение,

ги уста, журнал мақолалари) орқали ўтган терминлар: *революция, интернационал, фалсафа, оқим, рефлекс, диагноз, контакт* каби.

2. Умум истеъмолга рус тилидан сўзлашув нутқи (лекция, суҳбат ва ҳ. к.) орқали ўтган сўзлар: *радио, телевидение, культиватор, атомат, руль, поршен, капот, кузов, борт, баллон* каби.

Биринчи йўл орқали одатда илмий терминлар ўтса, иккинчи йўл билан эса техник ва бошқа терминлар ўтади. Публицистик кашал орқали чегараланмаган қатламга ўтган илмий терминлар китобийлик характериға эға бўлса, техник терминлар нейтраллик характериға эға бўлади.

Терминлар турли усул билан детерминлашади:

1. Қундалик ҳаётда зарур нарсаларни ифодаловчи сўз-терминлар барча баробар тушунадиган ва қўллайдиган сўзларға айланади: *процент, градус, метр, литр, грамм, килограмм, плюс, минус* каби.

Бундай сўзлар барча стилларда кенг қўлланиши туфайли ушумқўлланишға ўтади, яъни детерминлашади. Детерминлашишнинг мазкур типида кўпинча реал предметларни ифодаловчи сўз-термин бўлгани учун сўзнинг маъносида ўзгариш содир бўлмайди. Сўз махус маънода қўлланиш процессида умумлашади.

2. Термин — сўз метафорик қўлланишдан барқарор кўчма маъноға ўтади ва шу маъноси орқали адабий тилда кенг қўлланади. Бунда терминнинг маъносида ўзгариш содир бўлади. Ўзгарган кўчма маъно кенгроқ ёки абстракт бўлади: *рефлекс, разведка, ревизия, репетиция, штаб, штамп* каби. Масалан, *гвардия* ҳарбий термин бўлиб, қўйишнинг сараланган, чиниққан қисми. Кўчма маънода бирор соҳада алоҳида иш кўрсатган, синалган арбоблар, ўз ишиға содиқ куранчилар: *кекса гвардия, ёш гвардия*. Қейинроқ энг яқин тажрибакор ходим, ишчи маъносида ҳам қўлланишга бошлади: *дала гвардиячилари*.

Штаб ҳам ҳарбий термин бўлиб, армиянинг бошқариш органи, кўчма маънода раҳбар ташкилот маъносини англатади. *Коммунистлар партияси пролетариатнинг жанговар штабидир.* — *Штабда ким бор? Бригадирлар қайда?* (О. Ёқубов).

Репетиция театр термини, саҳнаға чиқиш олдиан машқ қилиш, ёд олиш маъносини билдиради, кўчма маънода эса умуман тайёргарликни, синаб кўришни билдиради: *«Ҳалима» драмаси устида репетициялар бошланиб кетди.* (Ҳ. Носирова). *1905 йил революцияси 1917 йил революциясининг генерал репетицияси бўлган бўлса, 1896 йил забастовкасини 1905 йил революциясига тайёрланишдаги энг муҳим репетициялардан бири деб ҳисобламоқ керак* («В. И. Ленин ҳақида хотиралар»).

Нутқда терминларнинг қўплаб қўлланилишиға сабаб ва уларни ҳаракатлантирувчи омиллар ижтимоий воқеликнинг ўзидаги экстролингвистик омиллардир.

1. Мамлакатимизда умумий таълимнинг юқори даражадалиги,

саккиз йиллик мажбурий таълимнинг амалга оширилиши натижасида физика, химия, математика, биология терминларини минглаб ўқимишли кишилар ўрганади ва қўллайди.

2. Сўз маъносининг аниқлиги сўз ясаш моделининг соддалигига ҳам боғлиқ. Бундай сўзлар мутахассис бўлмаган кишиларга ҳам тушунарли бўлади ва умумхалқ тилида қўлланила бошлайди.

3. Терминларнинг кенг тарқалиши қўпинча бирор фан ёки халқ хўжалигининг бирор соҳасига эътиборни кучайтириш билан ҳам боғлиқ. Фан ва техника муайян бир соҳасининг коллектив ҳаётидаги аҳамиятининг оша бориши билан мазкур соҳага тобора кўпроқ кишилар жалб этилади ҳамда шу соҳага оид тушунча, ҳодиса, ҳаракат ва жараёнлар кўпроқ тарқалади, кўпроқ оммалашади.

Кейинги йилларда химия, қишлоқ хўжалиги, космонавтика, қурилиш техникаси каби соҳалар умумхалқ манфаатларига кўпроқ хизмат қила бошлади. Бу масалаларга газета ва журналларда кўплаб мақолалар бағишланди, радио ва телевиденида эшиттиришлар берилди. Натижада тор, махсус доирада қўлланиладиган жуда кўп терминлар энди кўпчиликка тушунарли сўзларга айланиб қолди. Масалан, *квадрат уялаб экиш, темир-бетон, понелли уй, синтетик тола, космос, космонавт, ҳаво кемаси, учурувчи ракета* ва б.

Энг яхши бадний асарларда ҳам ишлаб чиқариш, техника терминларининг кўплаб қўлланилишини кўриш мумкин. Булар, сўзсиз, бадний адабиёт тилини янги тасвирий воситалар билан бойитмоқда.

Бизнинг давримизда махсус билимларга муносабатнинг ўзгариши бадний адабиётда ҳам ўз ифодасини топмоқда.

Умуман, адабий тилга илмий, техник терминлар турли-туман мақсадларда киритилади. Буларни мақсад ва вазифалари нуқтан назаридан тахминан қуйидагича ажратиш мумкин:

1. Хабарнинг тема ва жанрига боғлиқ ҳолда ситуацион киритиш: *Аброр капотни очиб, тормоз ёғи қуйиладиган пластмас цилиндрга қаради* (П. Қодиров). *Авайлаб ётқизинг бахтсиз инсонни... Пинцетлар тайёрми? Шприцлар тахтлими?* (Ё. Мирзо).

2. Маълум стилистик вазифада қўллаш: *Шунинг учун унга доим қуриқ турадиган гранит либос керак. Сиз ҳам ўша одамга ўхшаб нуқул темир-бетонга сиғинасиз...* (П. Қодиров). *Усиш юксалиш диаграммаси фақат юқорига қараб кетяпти* (И. Раҳим).

Бадний таъсирчанликка эришиш учун образли кўчма маънода қўллаш: *«Бу одамнинг боши иқтисод қомуси! Ҳисоб-китоб ишига келганда эса фикри автомат бўлиб кетади* (И. Раҳим). *Лекин, Бўзсувни ўйлаш — сизнинг монополиянгиз эмас!* (П. Қодиров). *Агрономни театрга директор қилиб тайинлаш ҳам еигиенага тўғри келмайди* («Муштум»). *Унинг (Тўтихоннинг) гўяндалик бўйича «гастрол» икки яшар бир боланинг азасидан бошланди* (Н. Аминов).

Халқнинг умумий маданий савияси кўтарилган сари чегараланмаган лексика таркибида кенг қўлланиладиган терминларнинг саноми ошиб боради.

Демак, терминларнинг детерминлашиши тилда секин-аста дам этадиган ҳодиса бўлиб, умумхалқ тилини терминлар ва янги янги маънодаги сўзлар билан бойита боради.

Терминлар жамият тараққиёти ва тил ривожига жараёнида янги маънолар касб этиш билан бирга барқарор бирикмалар таркибиди қўлланиши натижасида оммалашishi мумкин: *гегемонлик қилмоқ, автомат бўлиб кетмоқ, монополия қилиб олмоқ* каби.

Умуман, терминлар лексиканинг энг ҳаракатчан қисми бўлиб, жамият ривожига билан боғлиқ ҳолда тобора кенгайиб, бойиб боради. Қислажақда илмий-техникавий прогресснинг тезлашиши билан тилнинг социал-профессional дифференцияси чуқурлашадиган ва кенгайди.

Жаргонлар

Қизиқишлари, машгулотлари, ёшлари бир хил бўлган жуда тор доирадаги кичик-кичик ижтимоий гуруҳ ва тўдалар, ўзларига хос дидлари ва талаблари ёки ички зарурият ҳамда эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ўз нутқларида баъзан умумқўлланишдаги сўзлардан фарқли бўлган алоҳида сўз ва ибораларни ишлатадилар. Бундай сўз ва иборалар жаргонлар дейиладиган.

Жаргон сўзларни қўлловчи кишилар гуруҳи турли-туман бўлган учун, жаргон сўзлар ҳам келиб чиқishi характериға кўра турли-туман бўлади.

Жаргонларнинг кўпчилиги ўткинчи, вақтинча бўлиб, улар давр, шароит ўзгариши билан тез ўзгаради. Баъзан жаргонлар оддий сўзлашувига ўтиб, ундан адабий тилға ўтиб кетиши ҳам мумкин.

Октябрь революциясигача эксплуататор синфлар ўзларини маълум меҳнаткан синфдан юқори тутуш ва ўз синфий мақсадлари ва манфаатларини авом халқдан яшириш ёки уларни менсимаслик учун ўз нутқларида синфий жаргонлардан фойдаланганлар. Чунки синфий жамиятда юқори табақа кишилари тилға бифарқ қарамайдилар. Улар тилдан ҳам маълум даражада ўз синфий манфаатлари ва мақсадлари нуқтаи назаридан фойдаланадилар. Бундай жаргонлар хилма-хил бўлиб, савдогарлар, ўғрилар тилида яширини ўзига хос сўзлар (*танзин денг* — фойда денг, *таваққуш айланг* — умид билан кутинг) қўлланса, руҳоний ва шарият пешволари тилида кўпчиликка, меҳнаткаш оммага тушунарсиз, алоҳида арабча, форсча сўзлар, қуръон иборалари (*шое қилинг* — билдиринг, *рижо ва таманно этаман* — шундай қилишни сўрайман, *ташрифиди қудум этинг* — келинг, *тавожжуҳ айланг* — қаранг, *билбалойи сабрайни ва билқазойи розайни* — балосига сабр қиладилар ва вафотига рози бўладилар) кўплаб қўлланилган.

Октябрь революциясидан кейин Совет ҳокимияти йилларида ўзбек тилида бу каби жаргонларнинг ижтимоий моҳияти ўзгарди. Ўзларини меҳнаткаш синфлардан юқори тутувчи ва уларга таҳқир кўзи билан қаровчи ҳоким, эксплуататор синфларнинг ту-гаганлиги сабабли, уларнинг турли вакилларига хос бўлган кибр-ҳаволик, синфий жаргонлар ҳам бу давр тилидан бутунлай чиқиб кетди.

Лекин синфий характерда бўлмаган касб, машғулотга оид ай-рим кичик ижтимоий гуруҳлар нутқида жаргон сўзлар қўлла-нишда давом этади.

Умуман, жаргонларга хос хусусиятлар қуйидагича:

1. Жаргонлар адабий тилда номи бўлган нарса ва ҳодиса-ларнинг бошқача, жуда тор гуруҳдаги атамасидир.

2. Жаргонлар ҳар доим экспрессив — стилистик бўёққа эга бўлади;

3. Кўпчилик жаргонлар ўткинчи, вақтинча бўлиб, кейинроқ аста-секин ё бутунлай унутилиб кетади ёки эмоционал-стилистик бўёғи туфайли оддий сўзлашувга, ундан умумқўлланишга, яъни чегараланмаган лексикага ўтиши мумкин.

Жаргонларни қўлловчи коллективлар турлича уюшадилар.

1. Қизиқишларига, ўрганиб қолган одатларига қараб бир-лашган гуруҳларга хос жаргонлар: ичувчилар (*новча* — ароқ, *қизил* — вино каби); безорилар (*шуҳер* — коч, *атанда* — хавф-ҳатар) каби.

2. Ёшларига, жинсларига кўра бирлашган гуруҳларга хос жаргонлар. Ёш болалар ўйинида: *замри, умри, атамри, воскресни* каби; ўсмир ва ёш болалар тилидаги бошқалардан яширишча сўз бўғинларига бошқа товуш қўшиб талаффуз қилиш: *чбочрач-санчми* — борасанми, *бозаразамазан* — бораман каби.

3. Машғулотларига кўра бирлашган гуруҳларга хос жаргон-лар: студентлар нутқида: *общяга* — ётоқхона.

4. Маълум касб-ҳунар кишилари, нутқида ҳам жаргонлар уч-райди. Масалан: тикувчилар нутқида: *сим-сими тўғри келсин* — икки томондаги чок ва гулларнинг бир хил келиши; шоферлар нутқида: *қизилшапка, тоғамнинг йўли* — милиционер маъносида.

Бундан ташқари, бадиий асарларда икки типдаги жаргонлар учрайди.

I Тарихий жаргонлар.

а) Тарихий асарларда давр ифодаси сифатида ва б) тарихий темадаги асарларда давр колоритини бериш, қаҳрамонлар нут-қини индивидуаллаштириш учун синфий жаргонлар қўлланилади.

II. Замонавий жаргонлар.

Замонавий асарларда эса ҳозирги тилимиздаги кичик ижти-моий гуруҳларга оид сўзлар қаҳрамонлар характери, савиясини кўрсатиш учун қўлланилади.

Тарихий асарлардаги жаргонлар:

Тошкент юришида... чун фано селобига фарқ бўлди (А. Навоий).

Паҳлавон Ҳусайн

Қорабоғда мақтул бўлди (А. Навоий).

Бу фурсатларда хабар келдиким, тангри раҳматига борибдир (Бобир).

Мисоллардаги чун фано селобига фарқ бўлди — сел тошқинига ботиб ўлди, мақтул бўлди — ўлдирилди, тангри раҳматига борибдир — ўлди деган маъноларни билдиради.

Тарихий шахслар тилини индивидуаллаш, тарихий давр колоритини бериш учун тарихий темадаги бадий асарларда синфий жаргонлар кўплаб қўлланилади:

Хайрулмури авастуқо, Нигор, ишда этилдол яхши.

Ҳадиснинг ҳукми, Нигор! — деди Маҳдум — Бундаги умур — умурид дунё: инчинин ҳадиснинг амалиёти охират учун ҳам ҳукми жорийдир... Бинобарин, бу ҳадиси Шариф рўзғорат борасида дастур тутилса, яна айни ҳикмат ва савоб (А. Қодирий).

Худо бадном деганни сангсор қилмоқ бандаи мўмин учун фарзи айндир (А. Мухтор); Камолиддин маҳдум қозининг кулгисидаги кинояни пайқамадими ёки пайқаса ҳам ҳазил билан қутулиб кетмоқчи бўлдим, ҳайтовур:

— Агар меҳмон якта бошад ҳам гав куштан лозим, — деди. (М. Исмоилий); Ахир мадрасада ўқиб юрган кезарида «Алхайру мосанаъа аллоҳу» деб уқдиришган эри-ку?! (М. Исмоилий).

Замонавий темада ёзилган асарлардаги жаргонлар:

Айрим гуруҳга оид шахсларнинг характерини очишда (масалан, ичкиликбозлар) жаргонлардан фойдаланилади: *Қуйинг, қизил ичаман, — деди Салимбойвачча (Ойбек).*

Қанақасидан бўлсин, оқиданми, қизилиданми? («Муштум»).

— Энди шун ичасиз, Ҳамид ака.

— Йўқ, Содикбой иним, мен жуда ҳам бўлиб қолдим, ўзи ҳам жуда кучли чиққан экан.

— Ичмасангиз қўймайман.

Никин!...

— Битта-я. Яримтадан уч-тўрт-т-т-анга қарзлари бор эди (А. Қодирий);

Айрим қаҳрамонлар нутқини индивидуаллаштириш учун жаргон сўзлар ишлатилади. Бунда кўпинча ўзбек адабий тилига ўзлашмаган, бошқа тилга хос сўзлар қўлланилади.

Агар мен андиша қилмасам — эски шаҳардаги солинатурган театру биносининг мубоширлари кам ҳаржу болонишин деб «жангоҳ»га солиб берган театруларида қурбақалар театру қўй бошладилар деб хабар ёзмасми эдим? (А. Қодирий).

Ҳов, анди, якта чой келтир! Зиқналик қилма, чумоли юрса оёғи ботмайдиган бўлсин отангни арвоиш... Худо ҳаққи гала-вам айниди. Ҳа, Туямўйинга нима қилибди... (С. Сиёев). Қирмизихон четроққа ўтди, унинг орқасидан маҳлиё бўлганча

юриб Баширжон ҳам. «Оёғи буту личний экан!» — лип этиб хайлидан кечди унинг (Н. А м и н о в).

Жаргонларнинг манбалари. Сўзнинг шакли бутунлай ўзгарганидан қайси тилган хослигини аниқлаш қийин бўлган сўзлар ва сунъий сўзлар: *данап* — аёл ўйинчи (отарчилар), *нойвор* — жим бўл (отарчилар), *хашпакчи* — доирачи (отарчилар), *когон* — ўйинсиз ашула (отарчилар), *атас* — ҳавф-хатар (савдогарлар), *чувак* — йигит, *чувиха* — қиз, *чау* — хайр (стилга берилган ўсмирлар), *атанда*, *шухер* — қоч (безорилар) болалар ўйинида санаш учун қўлланиладиган: *адин*, *бадин*, *гуден*, *надин*, *шапка*, *пили*, *оная*, *қўғирмочи*, *дингая*, *аст*, *пас*, *кислий квас* каби.

Бошқа тилдан кирган сўзлар: *якан* — пул (отарчилар), *замри* — қимирламай қол, *умри* — кўзингни юм (ўл), *оскрасни* (воскресни) — ҳаракатни давом эттир (тирил), *атамри* — қимирлайбер (рус тилидан) каби.

Сўзнинг бўғинларига ҳарф қўшиб, сўз шаклини сунъий ўзгартириш йўли билан ясалган жаргонлар: ёш қизлар, баъзан йигитлар ўз нутқларини бошқалардан яшириш учун ҳар бир бўғиннинг бошига *и* ҳарфини, иккинчи бўғиндан бошлаб ҳар бир ундошдан олдин *за* қўшиб гапирадилар, *чбочрачман* — бораман, *чайчтачман* — айтаман, *мезан* — мен, *бозаразамазан* — бораман каби.

Тилда мавжуд бўлган сўзларни бошқа маънода қўллаш: *новча*, *лампа шиша* — экстра ароқ, *мўйсафид* — ароқ (ичувчилар нутқида), *тоға* — милиция (шоферлар нутқида), *қуруғи*, *соққа* — пул (милиционерлар нутқида), *лоӣ* — пул (савдогарлар нутқида).

Умуман айтганда, жаргонлар айрим гуруҳларгагина онд чегараланган лексика бўлиб, улар кўпинча ўткинчи бўлади, чунки жаргонларни қўлловчи тўда (гуруҳ)ларнинг кўпчилиги асосан вақтинча уюшган коллектив бўлади, ана шу коллектив тарқалиб кетиши ёки тугаши билан жаргон сўзлар ҳам асосан унутилади, қўлланилмай қолади. Масалан, бўғин бошига *и* ҳарфи, *за* қўшиб айтиш ҳозир деярли қўлланилмайди. Шунингдек, турли ерда бир хил коллективда бир сўзнинг тирлича қўлланилиши жаргонларга диалектларнинг таъсири ҳам борлигини кўрсатади. Баъзан ана шундай тор гуруҳлардагина қўлланиладиган сўзлар кўпчиликка тушунарли, кўпчилик қўллайдиган сўзларга айланади: Масалан, *дум* — «2» баҳо, *қуён бўлиш* — қочиб кетиш каби.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНING ИЖТИМОЙИ-ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЛУҒАТ СОСТАВИ

Ҳар бир тил, у қабила тилими, элат тилими ёки миллий тилми, кам тараққий этган тилми ёки юқори даражада ривожланган тилми, ўзининг маълум миқдордаги сўз бойлиги, тил бирликларига эга бўлади.

Конкрет тилдаги сўзлар йиғиндиси ўша тилнинг луғат составини, яъни сўз фондини ташкил этади. Луғат состави ўз ичига муайян тилда ишлатиладиган барча сўзларни қамрайди. Луғат состави маъносида кўп ҳолда *лексика*, *лексик система* терминлари ҳам қўлланади. Ўзбек тилининг лексикаси, ўзбек тилининг лексик системаси терминлари аслида кенг маънода ўзбек тилининг луғат состави маъносида қўлланади.

Тил лексикаси, муайян тилнинг яшаш формаларига кўра, конкрет қатламлар, бошқача айтганда, секторларга бўлинади. Ўзбек адабий тили лексикаси, ўзбек шевалари лексикаси, ўзбек тилининг профессионал лексикаси каби.

Демак, ўзбек тилининг луғат состави кенг маънодаги тушунчадир. У ўз ичига адабий тил лексикасини, диалектал ва профессионал лексикани, турли синфий ва социал жаргон, селенга (масалан, студентлар ёки ҳарбийларнинг нутқидаги ўзига хос элементлар) ва бошқаларни қамрайди.

Тилнинг луғат состави маъносида тилшуносликда *вокабуляр* термини ҳам қўлланади. *Вокабуляр* муайян тилдаги ҳаракатда бўлган барча сўзлар йиғиндисидир. Демак, вокабуляр маълум тил сўзларининг идеал даражадаги тўлиқ рўйхатидан иборатдир. Аммо тилдаги мавжуд сўзларнинг барчасини тўлиқ билиш ва тўплаш мумкин эмас. Тил ўз коммуникатив имконияти ва сўз бойлигига кўра ниҳоятда бой ва чексиздир. Шу туфайли тилнинг луғат составидаги сўзларнинг умумий сони юзасидан лексик инвентарлар ниҳоятда нисбий бўлади. Ҳақиқатдан ҳам, ҳозирги ўзбек адабий тилида қанча сўз бор? Бу саволга тўлиқ жавоб бериш жуда қийин.

Тилнинг луғат состави ўз имкониятлари ва уни билиш даражасига кўра чексиз хусусиятларга эга. Тил луғат составининг бойлиги бўлган сўзлар амалда алоҳида шахслар (индивидлар) ёки алоҳида ижтимоий табақалар, муайян касб-ҳунар эгалари гуруҳи нутқида, уларнинг сўз запаси, яъни лексикаси сифатида қўл-

ланилади. Алоҳида индивидлар ёки кишилар гуруҳи тилидаги сўзлар йиғиндиси — *лексикон* деб юритилади. Лексикон одатда тил луғат составининг бир қисмини ташкил этади. Ўзбек тилида гапирувчи турли касб-ҳунар эгаларининг ўзига хос лексикони бор. Лексикон муайян, конкрет маънода у ёки бу шахс, касб-ҳунар эгаси, мутахассис нутқида қўлланувчи, ҳаётий эҳтиёж туфайли тил луғат составидан танланувчи *актуал лексика* — сўзлардир. Демак, ўзбек тилида гаплашувчи ҳар бир индивиднинг хотирасида конкрет эҳтиёжга кўра ўзбек тили вокабулярининг маълум қисмигина бўлади. Мана шу сўзлар миқдори тилшуносликда *лексикон ёки идеолексикон* деб юритилади. Идеолексикон — алоҳида конкрет шахслар нутқидаги сўзлар миқдоридир.

Бирор индивид (шахс) ёки кишилар гуруҳи, конкрет бирор касб-ҳунар эгаси нутқи учун актуал, типик, актив ҳисобланувчи сўзлар бошқа индивид ёки группа учун актуал, актив бўлмаслиги мумкин. Демак, лексикадаги актив ёки пассив сўзлар умуман луғат составига кўра эмас, балки лексиконга, яъни идеолексиконга қараб белгиланади.

Ўзбек тилининг *луғат состави* дейилганда ўзбек адабий тили, айрим ўзбек диалект ва шевалари ёки профессионал тил кўри-нишлари лексикаси кўзда тутилмайди, балки уларнинг умумий йиғиндиси бўлган сўзлар фонди, умумўзбек тили лексик бойлиги кўзда тutilади.

Ўзбек тилининг луғат состави умумхалқ ўзбек тилининг барча сўз бойликларини, ундаги тарихий-традицион, тургун қатламларни, янги, замонавий лексикани, энди пайдо бўлаётган энг янги сўзларни ҳам қамрайди; бу тилнинг аҳволидан, қандай-лигидан далолат беради. Луғат состави қанчалик бой ва хилма-хил бўлса, тил ҳам шунчалик тараққий этган бўлади.

Ўзбек тилининг луғат состави ниҳоятда бойдир. Бу ўзбек тили узуси (нутқ процессидаги кўп сонли мавжуд имкониятлар)дан эркин, танлаб олинган ҳолда фойдаланиш имконини беради. Ўзбек тили луғат составини ташкил этувчи сўзларнинг жамиятнинг у ёки бу социал гуруҳи нутқида намоён бўлиши, ўзбек адабий тилининг конкрет услубларида, шунингдек ўзбек диалект ва шеваларида хизмат қилиши ушбу системаларнинг эҳтиёжи, функционал-коммуникатив белгилари, ўша функцияларга мос равишда шаклланган *лексик нормаларига* боғлиқдир.

Ҳозирги ўзбек тили луғат составида, кенг маънода олганда, сўзларнинг қуйидаги асосий гуруҳлари мавжуд;

I. Ўзбек тилининг кенг истеъмол сўзлари. Сўзларнинг бу типи кундалик турмушда кенг қўлланиши ва кўпчилик учун тушунарли эканлиги билан характерланади: *ер, қуёш, ой, сув, ҳаво, осмон, юлдуз, сайёра, қор, ёмғир, булут, дарё, сой, тоғ, жар, дара, қир, доvon, ғор, чўққи* ва б.

II. Касб-ҳунар сўзлари (профессионализмлар): *болдоқ (мис идиш), бошестиқ, бўёвчи, бузқум, дамгар, елимқозон, ёндўкон, жазойил, кевак, кунжавош, лавгир, латтош, манқалдон*

(дегреслар, рихтагарлар лексикасидан); *ангара, анжомасоз, ара-ниболдоқ, аҳонсон, байза, бағал, бешилик, бигизқалам, бозгон-лиши, бозгончи, босқон, босқонча, бўрдоқ, дамёғоч, данданалаш, жоддиқайчи, жувозтеша* (металлсозлар лексикасидан) ва б.

III. Неологизмлар. Буларни қуйидагича группалаб кўрсатиш мумкин:

1) ўз тил материали асосидаги неологизмлар: *ёнилғи, ёқилғи, ўқитувчи, зарбдор, илғор, сайлов, сайловчи, айланма, сайланма, кириш, сўз боши, бешйиллик, ишлаб чиқариш, ўзиюрар, ўзиўрар, ўзиқирқар, ўтказгич, ағдаргич, дорихона, жангнома, йилнома, саёҳатнома, бешбурчак кўпҳад, ечим, кесим, йиғинди, кўпайтма* ва б.

2. ўзга тил материали асосидаги неологизмлар: *электрлаштириш, бороналаш, машиналаштириш, автоматлаштириш, комбайнчи, тракторчи, колхозчи, станоксозлик, машинасозлик, бетонлаш, крахмаллаш, большевикларча, коммунистларча* ва б.

3) ўзлашма неологизмлар: *журнал, журналист, ручка, радио, телевизор, телефон, телеграф, физика, лингвистика, пленум, съезд, бригада, звено, трактор, комбайн, элеватор, экскаватор, кострюль, ванна, газ, вилка, тарелка, стол, стул, кресло* ва б. (Неологизмлар ҳақида кейинги саҳифаларда кенг тўхталинган).

IV. Илмий терминология: *фонетика, морфология, акустика, инженер, космос, космонавт, анатомия, лингвистика, астрономия; чуқмомодошлар, пиёздошлар; стереоасбоб, стереочизма, тўртбурчак, моделлаштириш, баримарказ, ориентирлаш; эга, кесим, тулдирувчи олмош, сифат, равиш* ва б.

V. Истеъмолдан чиққан, аммо ўрни билан услубий талабларга кўра қўлланилувчи сўзлар: *омоч, чақирим, қадоқ, пуд, ботмон, жаллод, амир, қози, мингебоши, юзбоши, мишаб, судхўр, қирол, хон, бойвачча, батрак, мардикор, мешкобчи, кашшоф, байналминал, фирқа, мухторият* ва б.

VI. Уруғ, қабила, элат, халқ ва миллат номлари — этнонимлар: *қипчоқ, ўғуз, манғит, барлос, уйшун, баҳрин, арлот, қарлуқ, ўроқли, болғали, қурама, баймоқли, тўпқора, туёқли, ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, озарбайжон, туркман, рус, француз, англичан, латин, украин, поляк, фин* ва бошқалар.

VII. Диалектал сўзлар (диалектизмлар): *абдира* (сандиқ), *ағаз* (қавариқ), *айиқ* (хушёр, тетик), *пақир* (челак), *замбур* (ари), *оловкурак* (хокандоз), *йўнғичқа* (беда), *нозвой* (райҳон), *сача* (чумчуқ), *маяк* (тухум), *гўсала* (бузоқ), *эв* (уй), *улоқ* (кўпқари), *тунгча* (қумғон), *ариғ* (чиройли), *кади* (қовоқ), *ҳамсоя* (қўшни), *чармгар* (кўнчи), *каллапўш* (дўппи) ва б.

VIII. Жаргонларга оид сўзлар: *ўғрилар, бандитлар, савдогарлар, отарчилар, порахўрлар* ва бошқалар нутқида оид махсус сўз ва иборалар: *ханжар* (қорин), *хит* (оч), *якан* (пул), *лой* (пул), *соққа* (пул), *нойи* (йўқ), *данаб* (хотин), *калмата* (сўз), *отар* (тўй), *қивиз* (нон) ва б.

IX. Атоқли отлар. Ўзбек тилида атоқли отларнинг деярли барча типлари мавжуд ва улар тилда ўзига хос мураккаб номинатив системани ташкил этади:

Антропонимлар (исм, лақаб, фамилия, отчество, патронимик номлар);

Топонимлар (қуруқликдаги табиий-географик объектлар, сувликдаги табиий географик объектлар, инсон томонидан яратилган объектларнинг номлари);

Зоонимлар (ҳайвон ва бошқа хил мавжудотларга берилган лақаб номлар);

Астропонимлар (юлдузлар, сайёралар ва улардаги космик объектлар, жисмларга, ҳодисаларга берилган махсус номлар);

Теонимия (диний-мистик тушунчалар, афсонавий мавжудотлар, худолар, пайғамбар, авлиёлар, «муқаддас» қадамжойларга берилган махсус номлар).

Фитонимия (фитонимлар — ўсимликларга берилган атоқли отлар);

Хремотонимлар (жонсиз предметлар — қуроллар, қимматбўх буюмлар, муסיқий асбобларнинг атоқли отлари);

Хрононимлар (муайян тарихий даврлар, алоҳида тарихий кунлар, воқеаларнинг атоқли отлари);

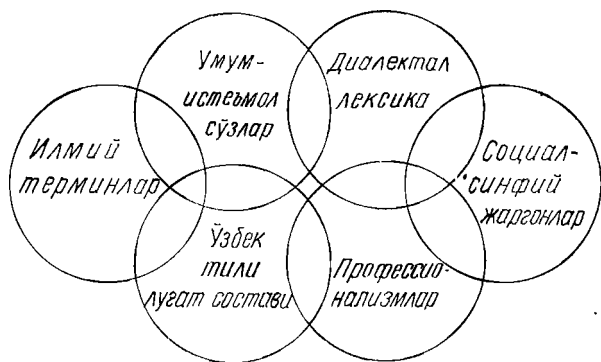
Документонимлар (тарихий ҳужжатлар, қонунлар, актлар ва бошқаларнинг атоқли отлари);

Фалеронимлар (махсус мукофотлар, совғалар — орденлар, медаллар, нишонлар, ёрлиқлар ва бошқаларнинг атоқли отлари);

Шундай қилиб, ўзбек тилининг лугат состави тубандаги лексик группалардан ташкил топган:

1. Умумистеъмолдаги сўзлар;
2. Махсус лексика: терминология ва профессионализмлар.
3. Диалектал лексика — диалектизмлар;
4. Социал-синфий жаргонларга оид сўзлар;
5. Атоқли отлар системаси.

Ўзбек тили лугат составининг келтирилган лексик группалари ўзаро муносабатда. Улар ўртасида ички, мураккаб алоқа мавжуд. Буни схемада шартли равишда шундай кўрсатиш мумкин.

Ўзбек тилининг луғат состави ундаги турли-туман сўзларнинг шунчаки оддий йиғиндисидан, инвентаридан иборат эмас. Луғат состави *ўзгариш, ривожланиш, бойиш* ва *эскириш* хусусиятларига эгадир. Луғат составидаги барча сўзлар ва сўз гуруҳлари бир хилда актив қўлланувчан эмас. Луғат составидаги *потенциал имкониятлар, узус* ва унинг конкрет нутқий татбиқи (реализацияси) бир-биридан сон ва сифат жиҳатидан фарқланади. Тил луғат составида адабий тил нормаси, диалект ва шевалар нормаси, услубий нормалар нуқтаи назаридан фарқланувчи турли-туман *сўз қатламлари* мавжуд. Бу қатламлар турли коммуникатив, норматив талабларга, эҳтиёжларга турли даражада жавоб беради ва мослашган.

Тил луғат составида эскиришга қараганда янгиланиш ва бойиб бориш кучли бўлади. Шу туфайли тилнинг луғат состави тарихий-ижтимоий эҳтиёжлар, жамият ҳаёти эҳтиёжларига кўра ўзгариб, бойиб боради. Тил луғат составидаги потенциал имконият, луғат составининг истеъмолдаги воситаларига нисбатан миқдор жиҳатдан устун туради. Луғат составидаги бундай хусусият ундаги сўз бойлигидан нутқий жараёнда танлаб, бемалол ва эркин фойдаланиш имконини туғдиради.

Тил луғат составидаги мавжуд воситалардан конкрет нутқий жараёнда, нутқий услубларда эркин, танлаган ҳолда фойдаланиш ўша нутқий шаклнинг лексик нормаларини белгилайди, шакллантиради.

Тил луғат состави имкониятларидан фойдаланиш хусусиятларига кўра *ўзбек тилининг яшаш формалари* (адабий тил, диалект ва шевалар, профессионал нутқ) ўзаро, адабий тилнинг *услубий кўринишлари* (илмий-техника тили, илмий-оммабоп тил, адабий сўзлашув тили, бадний адабиёт тили, расмий услуб, эпистоляр услуб ва б.) ўзаро фарқланади. Одатда, тилнинг луғат составидаги сўзлар нутқининг социал ва функционал услубий кўринишларига мослашган бўлади.

Маълум услубга мослашган, сингишган сўзлар типини ўша услубнинг *лексик нормаларини* характерлайди. Шу туфайли ўзбек тилининг луғат состави унинг турли социал ва услубий кўринишларига хос *лексик нормативларнинг* мажмуидан иборатдир. Мана шу нуқтаи назардан ўзбек тилининг луғат состави мураккаб жараёнлар, ундаги кўп сонли сўзларнинг турли-туман муносабатларидан иборатдир. Шу туфайли ўзбек тилининг луғат составинини *ягона* ва *ўзига хос лингвистик система* деб тушунилади. Ўзбек тили луғат состави система сифатида:

- а) ўзаро алоқадор бўлган лексик бирликлар йиғиндисидан;
- б) ички боғлиқлик кучига таянувчи лексемаларнинг ўзаро мувофиқ келувчи муносабатларидан иборатдир.

Ўзбек тилининг луғат состави ҳаракатда ва доимо ўсишда. Луғат составининг ҳаракати қуйидагиларда кўринади:

1) ҳозирги ўзбек тилидан ўтмишда ишлатилган бир қатор эскирган сўзларнинг чиққанлигида;

2) аввал актив бўлган бир қатор сўзларнинг пассив қатламга ўтишида;

3) аввал пассив бўлган баъзи лексемаларнинг ҳозирда активлашганида;

4) бир қатор эски сўзларнинг янги сўзлар билан алмашганида;

5) ҳозирги ўзбек тилида янги сўзларнинг ясалишида;

6) бошқа тиллардан сўзлар ўзлаштирилишида;

7) қўшма сўзлар ва турғун бирикмаларни ҳосил қилишнинг активлашганида;

8) тилда янги сўз ясаш моделларининг пайдо бўлганида;

9) баъзи сўзлар маъносининг кенгайганида;

10) аксинча баъзи сўзлар маъносининг торайганида;

11) бир қатор сўзларнинг эски маъносини йўқотиб, янги маънода қўллана бошлашида;

12) умумистеъмол, оддий услуб сўзларининг китобий, илмий маънога эга бўлиб, терминлашувида;

13) атоқли от янги типларининг пайдо бўлганлигида кўринади.

Ўзбек тили луғат составининг ҳаракати ундаги силжишлар, ўзгариш ва ривожланиш, пировардида луғат составининг бойиши совет даврида юзага келган бир қатор *экстралингвистик факторлар* билан боғлиқдир. Бундай факторларнинг энг муҳимлари тубандагилар:

1) ижтимоий ҳаёт ўзгарди — Ўзбекистонда социалистик жамият қурилди;

2) ўзбекларда янгича социалистик дунёқараш пайдо бўлди ва шаклланди;

3) ўзбек тилидан фойдаланувчи коллективнинг социал табиати ўзгарди;

4) социалистик маданият, социалистик турмуш тарзи, янгича оилавий муносабатлар юзага келди;

5) социалистик фан ва унинг замонавий миллий тармоқлари пайдо бўлди, ривожланди;

6) республикада янги, замонавий саноат ва қишлоқ хўжалиги юзага келди;

7) социалистик санъат, адабиёт, миллий матбуот ривож топди;

8) ўзбек тили радио, телевиденида, пропаганда ва агитация ишларида қўлланадиган бўлди;

9) ўзбек тилига рус тили ва бошқа тиллардан кўп сонли илмий-техникавий, бадий адабиётлар, турли информациялар ва ҳужжатлар таржима қилинди;

10) ўзбек тилида кўп сонли китоблар, дарслик ва қўлланмалар нашр этила бошлади.

11) ўзбек адабий тилида кўп сонли матбуот ходимлари, радио, телевидение, нашриёт редакторлари, олимлар иш олиб борди ва иш олиб бормоқда.

12) замонавий рекламалар, модалар ва кишиларнинг шахсий майллари таъсир этди;

13) ўзбек тилида берилувчи оммавий информация ҳажми ниҳоятда ўсди ва ривож топди, масалан, спорт, маданият ва бошқа эҳтиёжлар.

Келтирилган экстралингвистик факторлар ўзбек тилининг лексик системасига катта таъсир кўрсатди. Бу таъсирнинг конкрет натижалари ўзбек тили лексикасининг совет даври ривожда айниқса ёрқин кўринди. Экстралингвистик фактор таъсирида ўзбек адабий тили лексик нормалари янги ижтимоий-сиёсий ва услубий талабларга кўра, шунингдек адабий тил ижтимоий функциясининг ниҳоятда кенгайиши туфайли қайта шаклланди, ўз имкониятларини шароитга мос равишда қайта қурди, мослади.

Янги ижтимоий-сиёсий шароит тақозосида ўзбек тили коммуникатив функциясининг ниҳоятда кенгайиши ўзбек тили луғат состави олдига улкан талаблар қўйди. Натижада ўзбек тили луғат составини янги номинатив воситалар билан бойитиш эҳтиёжи юзага келди. Ўзбек тили лексикасини бундай бойитиш тубандаги усуллар билан амалга оширилди:

1. Ўзбек тилининг ўз *ички ресурсларидан* фойдаланиш;

2. *Ташқи ресурслардан* фойдаланиш.

Ўзбек тилининг ўз *ички ресурслари* асосида ўзбек тилининг луғат состави тубандагича бойитилди:

а) адабий тилга ўзбек диалект ва шеваларидан зарур сўзлар олиш;

б) эски ўзбек тили, жумладан ўзбек классик адабиёти тили лексик бойликларидан ўринли фойдаланиш;

в) традицион лексик қатламларни активлаштириш;

г) ўзбек тилининг ўз сўзларидан янги сўз ва терминлар ясаш;
д) сўз ясашни активлаштириш, айрим аффикслар ва моделлар функциясини кенгайтириш;

е) сўзларнинг синтактик усулда ясалишини кучайтириш. Бунда ўз тил ресурсларидан, шунингдек ўз тил ва ўзга тил материаллари қўшилмасидан кенг фойдаланилди;

ё) сўзларни янги-янги кўчма маънода қўллаш;

з) калькалаш усулида сўз ясаш ва б.

Ўзбек тили луғат составини ташқи манбалар ҳисобига бойитиш, кенгайтириш — чет тиллардан сўз ўзлаштиришни кўзда tutди. Совет даврида рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан ўзбек тилига кўп сонли сўз ва терминлар ўзлаштирилди. Шунингдек ўзбек тилидаги тарихий-традицион ўзлашма қатламларнинг имкониятлари — ўзбек тилидаги арабча, форс-тожикча сўзлар қатлами ҳам янги маъно ва терминологик функцияларда активлаштирилди. Натижада ўзбек адабий тилининг (умуман ўзбек миллий тилининг) луғат состави янги-янги сўзлар, терминлар, иборалар ҳисобига бойиди, унинг лексик-семантик системаларида янада ривожланиш, силлиқланиш, ўткирлашиш, тўлишиш юзага келди.

Тил луғат составидаги ўзгаришлар — унда эскирган ҳодисаларнинг юзага келиши, янги ҳодисаларнинг пайдо бўлиши қонуний жараён дир. Луғат составидаги ўзгаришлар, ундаги янгила нишлар турли даврларда маълум меъёردа юз беради. Муайян та рихий шароит тақозосига кўра луғат составида ўзгаришлар ин тенсив, кучли бўлиши ва аксинча секин, кучсиз бўлиши мумкин. Бунинг объектив эҳтиёж билан белгиланувчи мезони бор дир. Ўз бек тилининг луғат составида совет даврида юз берган ўзгариш лар интенсив ва кучли бўлди. Бу юқорида таъкидланганидек, янги тарихий давр, ижтимоий-сиёсий шароит туфайли юз берди. Аммо ўзбек тили луғат составидаги ўзгаришлар қанчалик кучли бўлма син, совет даврида тамоман янги лексик-семантик система, мутла қо янги нормалар юзага келди дейиш учун асос йўқ. Ўзбек тили луғат составидаги ўзгаришлар асосан илмий терминология, ней трал адабий нутқ секторларида юз берди. Ўзбек тилининг оддий сўзлашув тили, диалект ва шевалари, шунингдек бадий адабиёт тили секторларида тарихий-традицион лексик қатламлар, кўп аср лардан бери қўлланиб келаётган кенг истеъмол сўзлар, фразеоло гик система, лексик-семантик воситалар асосан сақланиб қолди. Бу ўзбек тили лексикасида тарихий-традицион, *барқарор лексик фонд* борлигидан далолат беради.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ АСОСИЙ ЛУҒАТ ФОНДИ

Тил луғат составининг ривожини маълум қонуниятларга асосла нади. Луғат составида муайян тарихий даврлар ўтиши билан ўзига хос маълум ўзгаришлар юз бериши мумкин. Бундай ўзга ришлар маълум ички қонуният, ташқи кучлар таъсирида, объек тив равишда, маълум мезонлар доирасида юз беради. Тилга бош қа тиллардан сўз қабул қилиш ҳам худди шундай. Тил ўзида во ситалар, имкониятлар бўлгани ҳолда, ўзга тилдан сўз олмайди. Қабул қилинувчи сўз маълум бирор янги тушунчани англатса, янги информация ташиша ёки у ёки бу семантик юкка (нагрузка) эга бўлсагина тилга кириши мумкин. Тил ўзидаги лексик восита лардан, конкрет сўзлардан бекорга воз кечмайди. Тилнинг ижти мойий ҳодиса экани, унинг коллектив мулклиги тилда ўзгаришлар камроқ бўлишини, тилнинг кўпроқ турғун ҳолатда бўлиши лозим лигини тақозо қилади. Мана шу маънода ҳар қандай тилнинг лексик, фонетик, морфологик, синтактик системаси ўринсиз ўзга ришларга ва ҳар қандай ташқи таъсирларга нисбатан «ёпиқ», «берк» хусусиятга эга бўлди. Тилнинг товуш системаси, морфо логик, синтактик структураси мана шу қонуният туфайли кўп даврлар мобайнида *яшовчан* ва *турғун* бўлади. Ушбу қонуният ўзбек тилининг лексик системаси учун ҳам тегишли дир. Ўзбек тилидаги от, сифат, феъл, олмош ва бошқа туркумларга кирув чи кўпчилик сўзлар қадимий даврлардан бери ушбу тил луғат составида мавжуд ва унда яшаб келади. Адабий тилнинг луғат состави маълум маънода «ёпиқ», «берк» хусусиятга эга дир. *Ада*

бий тил доимо ўз норматив системасининг стабил ва яшовчан бўлиши учун курашади. Стабиллик адабий тилнинг, унинг норматив воситаларининг кўпчилик учун тушунарли ва кенгроқ доирада тарқалиши учун гаровдир. Адабий тил лексикаси ўз норматив табиатига кўра:

а) адабий тил учун асос бўлмаган шевалардан эҳтиёжсиз сўзлар ўзлаштиришга; б) тубан услуб элементларининг; в) социал диалектлар ҳамда жаргонларга хос сўзларнинг адабий тилга киришига қарши туради.

Тилнинг луғат составида даврлар ўтиши билан бўладиган ўзгаришлар ўз табиатига ва кўламига кўра *абсолют эмас*, балки *нисбийдир*. Тилнинг ижтимоий ва коммуникатив хусусиятлари тил луғат составидаги ўзгаришларнинг абсолют бўлишига йўл қўймайди.

Ўзбек тилининг луғат составида ҳеч қачон ундаги барча сўзлардан воз кечиш, янгиларини яратишдек ўзгариш юз берган эмас. Мана шундай қонуниятларнинг барчаси ҳар қандай тил луғат составида барча даврларда маълум *ўзак қисмнинг* сақланиб туришини кўрсатади. Ушбу ўзак қисмга кирувчи сўзлар ўзбек тили луғат составидаги асрлар давомида турғун ҳолатда сақланиб келаётган яшовчан сўзлардир.

Тил луғат составида яшовчан, турғун лексик фонднинг мавжудлигини дунёдаги барча тилларнинг лексик системасидаги қонуниятлар тасдиқлаган. Тил луғат составидаги мана шу ўзак (ядро) тилшунослик фанида тилнинг *асосий луғат фонди* деб юритилади.

Тилнинг асосий луғат фонди ўз моҳиятига кўра, узоқ тарихий даврлар маҳсули, аниқроғи тилда узоқ даврлардан бери узлуксиз қўлланиб келаётган сўзлар системаси, занжирдир. Бу сўзлар ўз «меҳнат стажи» ва «ҳаётий йўли» нуқтаи назаридан ҳам тарихийдир. Шу туфайли тил луғат составидаги ушбу лексик ядро — *архисистема* деб ҳам юритилади. Архисистема ҳар қандай тил луғат состави учун хос бўлиб, у универсал ҳамда ижтимоий аҳамиятига кўра энг муҳим лексик-семантик воситалар занжирдир.

Тилда асосий луғат фонди деб юритилувчи маълум турғун ядронинг борлиги аниқ. Аммо ушбу ядрога қандай сўзлар борлиги, унга қандай хусусиятларга эга бўлган сўзлар киришини аниқлаш анча мураккабдир.

Шунинг учун тилнинг асосий луғат фонди деб аталувчи лингвистик системанинг моҳиятини, унинг мундарижаси ва доирасини, ҳажми ва чегараларини белгилаш тилшунослик фани учун муҳимдир. Одатда, асосий луғат фондига кирувчи сўзлар ва сўзлар гуруҳи тубандаги лингвистик ва экстралингвистик талабларга жавоб бериши лозим деб ҳисобланади:

1. Тилда кўп даврлардан бери қўлланиб келаётган бўлиши керак, демак, у кўп тарихий даврлар маҳсули бўлиши лозим;
2. Тилда барқарор, турғун бўлиши лозим;
3. Истеъмолдаги лексик бирлик бўлиши лозим;
4. Кенг истеъмол қилинувчи, актив бирлик бўлиши керак;

5. Тил эгаси бўлган умумхалқ учун тушунарли бўлиши лозим;
6. Ҳаёт учун, кундалик турмуш учун энг зарур элемент, яъни актуал лексик бирлик бўлмоғи лозим;

7. Тил учун муҳим, асосий восита бўлиши керак;

8. Бошқа янги сўзлар ҳосил қилиш учун асос, база бўла олиши лозим ва б.

Келтирилган талабларга жавоб берувчи лексик бирликлар ўзбек тилининг асосий луғат фондига киради. Бундай сўзлар асосан тубандагилар:

1) ўзбекча туб отлар: *ер, сув, тоғ, ота, она, ўғил, қиз, ака, ука, опа, сингил, бош, юз, кўз, тил, тиш, туя, ит, қор, куз, ёз, қиш, тош* ва б.;

2) аслида ясама бўлса ҳам, эндиликда туб сўздек қабул қилинувчи ўзбекча отлар: *қулоқ, бурун, бўғиз, бармоқ, қўлтиқ, тирсак, қорин, тўшак, булдуруқ, қошиқ, товоқ* ва б.;

3) кўп даврлардан бери қўлланиб келаётган ўзбекча қўшма отлар: *айиқтовон (ўт), аллаким, асалари, атиргул, бақатерак, белбоғ, бойчечак, бойқуш, гулбўта, гулкоса, ёнбош, ёрқанот, кунбўйи, кунора, кўктош, кўкпоя, олмагул, қовунқоқи, отбоқар, қовоғари, қорасон, қораялоқ, қумқайроқ* ва б.;

4) ўзбекча туб сифат ва равишлар: *оқ, қора, кўк, яхши, ёмон, катта, кичик, ҳўл, янги, чин, тез, кўп, оз, мўл каби*;

5) аслида ясама бўлиб, ҳозирда туб сўздек қабул қилинувчи ўзбекча сифат ва равишлар: *тузук, бузук, қалин, узун, қисқа, қуруқ, ўткир, илдам, бугун, эртага, кечкурун, ёзин, қишин каби*.

6) ўзбекча туб сонлар: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, ўн, юз, минг* ва б.;

7) кўп даврлардан бери қўлланиб келаётган ўзбекча ясама сонлар: *биrow, икков, учов, бешов, учала, тўртала, учинчи, бешинчи, ўнинчи, учта, бешта, юзта* ва б.;

8) ўзбекча туб олмошлар: *мен, сен, у, биз, сиз, улар, ўз, бу, шу, ўша, ким, нима, қандай, қайси каби*;

9) ҳозирда бир сўз сифатида тушунилувчи ясама ва қўшма олмошлар: *ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч қандай, аллаким, алланарса, аллақандай* ва б.;

10) феълнинг *ич, е, эк, тик, ун, юр, тур, кул, ол, бор, бер, кўр, қол, уз, уч, эг, кут, ўл, қол, сол* сингари ўзбекча ўзаклар билан боғлиқ шакллари;

11) феълнинг кўп даврлардан бери қўлланиб келган типик ясама, ўзбекча моделлари: *адашмоқ, адаштирмақ, адашув, ажратмоқ, ажратилмоқ, ажрашмоқ; букламоқ, букланмоқ, буклатмоқ, букмоқ, букилув, буктирмақ; уринмоқ, уринтирмақ, урилмоқ, урдирмоқ, урдирув, урдиришмоқ каби*;

12) ундовлар: *оҳ, уҳ, вой, эҳ, ҳдв, ўҳў, ҳим, чуҳ, кишт, ҳайт, гаҳ, беҳ, ҳўш каби*;

13) тақлидий сўзларнинг туб ва ясама шакллари: *тақ, тақ-туқ, тақир, тақир-туқур, ялт, ялт-юлт, ялт-ялт, чурқ, чиқ, чиқ-чиқ, чиқ-чуқ, Ға, Ға-Ға, Ға-Ғув, лип, лип-лип; Ғир, Ғир-Ғир каби*;

14) турғун ва серистеъмол элементга айланган арабча ўзлашма сўзлар: *аввал, авлод, адиб, аёл, азиз, азоб, амма, анҳор, асар, шифот, вақт, давр, доим, завқ, зиёфат, иззат, илож, инсоф, исм, касал, мансаб, маслаҳат, машҳур, маҳкам, мактаб, китоб, қалам, шоир, насиҳат, нафас* каби;

15) турғун ва кенг истеъмол элементга айланган тожикча ўзлашма сўзлар: *анор, анжир, арзон, баланд, балки, барг, бахт, баҳор, бева, бел, бемор, бодом, бозор, вайрон, гадо, гап, гилам, гулзор, гуноҳ, дарахт, дарвоза, дармон, дoston, дашт, дев, девона, деҳқон, душанба, якшанба, сешанба, дўст, пухта, рост, рўза, рўзгор, соя, сурма, тасма, тахта, ташна, умид, шўх, ҳунар* ва б.

Ўзбек тилининг асосий луғат фондига кирувчи сўзларнинг асосий қисмини ўзбекча ва умумтуркий сўзлар ташкил этади. Асосий луғат фондига кирувчи сўзнинг кўпчилик учун тушунарли ва серистеъмол бўлиши лозимлиги шарт, бир қатор арабча ва тожикча сўзларни ҳам асосий луғат фондига киритиш учун асос бўлади. Асосий луғат фондига кирувчи сўзнинг кўп даврлардан бери маълум шаклда турғун ва кенг истеъмолда бўлиши лозимлиги шарт ўзбек тилидаги бир қатор қўшма сўзларни ҳам ушбу ядрога қамрашга асос беради. Демак, ўзбек тили асосий луғат фондига кирувчи сўзларнинг структура жиҳатдан туб сўз бўлиши лозимлиги шарт нисбийдир. Худди шунингдек, асосий луғат фондига кирувчи сўзнинг кенг тарқалган бўлишлиги, серистеъмоллиги, кўпчилик учун тушунарли бўлиши лозимлиги шартлари ҳам нисбийдир. Чунки ҳозирги ўзбек тилидаги кўпгина русча ва интернационал сўзлар (русча, папка, пальто, сентябрь, октябрь ва б.) келтирилган учала шартга жавоб беради. Шунингдек, келтирилган учта шарт у ёки бу сўз учун муайян даврдагина характерли бўлиши мумкин. Масалан, *юзбоши, мингбоши, хон, подшо* сўзлари Улуғ Октябрь социалистик революциясидан олдинги даврда асосий луғат фондига кирувчи сўзлар учун қўйилувчи барча шартларга жавоб берар эди ва ўша давр ўзбек тили асосий луғат фондига кирар эди. Аммо ҳозирда бу сўзларни кенг тарқалган актив сўзлар қаторига киритиб бўлмайди ва бу сўзлар ўзбек тили асосий луғат фондидан чиққан. Кўринадики, тилнинг асосий луғат фондидан қандайдир *қотиб қолган, абсолют турғун ҳодиса* деб тушуниш тўғри бўлмайди. Асосий луғат фондидан турғунлиги луғат составининг ҳолатига нисбатандир. Асосий луғат фонди тил луғат составидаги асрлар давомида шаклланган, кўп даврлар синовида бардош берган луғавий ядродир. Ундаги сўзларни характерловчи муҳим белгилар — *қадимийлик* (сўзнинг ёшига кўра), *турғунлик* (функционал белгисига кўра), *умумийлик* (кўпчилик учун тушунарлилигига кўра) дир.

Ҳозирги ўзбек тилида кенг қўлланаётган ва актив лексика ҳисобланувчи русча ва интернационал сўзлар мана шу интензивлик ва активлик туфайли вақт талабига жавоб бериб, ўзбек тилининг асосий луғат фондидан жой олиши мумкин. Русча-интернационал сўзлар орасида ҳозирнинг ўзидаёқ анча стабил қўлла-

нувчи ва кўпчилик учун тушунарли бўлган сўзлар кўп. Бу маънода, айниқса, ўзбек тилида ҳозирда маҳаллий дублетга эга бўлмаган сўзлар истиқболлидир: *ручка, колхоз, совхоз, бригадир, машина, трактор, телевизор, радио, газета, журнал, самолёт, кино, стакан, костюм, газ, троллейбус, автобус* ва б.

Тилнинг асосий луғат фонди келтирилган асосларга кўра *актив сўзлар* тушунчасидан фарқланади. Активлик асосий луғат фондига кирувчи сўзларнинг белгиларидан биридир, холос. Тилнинг у ёки бу қатламидаги сўзлар активлиги ушбу сўзларнинг норматив нуқтаи назардан *синхроник ҳолатини* ифодалайди. Асосий луғат фондидаги сўзларни актив дейиш эса, ушбу сўзларнинг ҳам *синхроник*, ҳам *диахроник* нуқтаи назардан активлигини кўзда тутади. Асосий луғат фондидаги сўз узоқ тарихий даврлардан бери тилда актив қўлланиб келган лексик birlik ҳисобланади ва бу активлик унда турғун ва интенсив бўлади. Шундай қилиб, ўзбек тилининг асосий луғат фонди синхроник норма бўлган диахроник ҳодисадир. Шу туфайли ўзбек тилининг асосий луғат фонди синхроник аспект нуқтаи назаридан статик ҳолат бўлса, диахроник аспект нуқтаи назаридан динамик ҳодисадир.

АСОСИЙ ЛУҒАТ ФОНДИНИНГ ТИЛ ЛУҒАТ СОСТАВИДАН ФАРҚИ

Ўзбек тилининг асосий луғат фонди бу тилнинг луғат составидан маълум хусусиятларга кўра фарқ қилади. Асосий луғат фонди *ўзига хос лексик ядро* (система) сифатида баъзи характерли белгиларга эга. Бу белгилар, аввало, ўзбек тили асосий луғат фондига кирувчи лексемаларга қўйилувчи талабларда ифодаланса (биз бун юқорида кўриб ўтдик), иккинчидан, умуман, тил луғат фонди системасига хос умумий хусусият ва муҳим қонуниятларда ёрқин кўринади. Мана шу икки хусусият ўзбек тили асосий луғат фондининг луғат составидан маълум белгиларга кўра фарқланишини юзага чиқарувчи омиллардир.

Асосий луғат фондини луғат составидан фарқловчи, ажратиб турувчи баъзи хусусиятлар тубандагилардир:

1. Ўзбек тилининг луғат состави бар тилда мавжуд бўлган барча сўзларни, лексик-семантик ҳодисаларни камрайди, тилнинг муайян даврдаги бутун луғавий бойлигини ўзида гавдалантиради. Ўзбек тилининг асосий луғат фонди эса тилдаги энг турғун, қадимий, универсал ҳамда серистеъмол сўзларнигина камрайди. Луғат составига ўлик ёки эскирган сўзлар (архаизм ва историзмлар), маҳаллий диалектал сўзлар ва тор доира сўзлари билан профессионализмлар ҳам киради. Асосий луғат фондига эса бундай сўзлар кирмайди.

2. Ўзбек тилининг асосий луғат фонди унинг луғат составига нисбатан ҳажман кичик ҳодиса, кичик ядродир. Асосий луғат фондининг кичиклиги тилнинг луғат состави ҳажмига нисбатандир.

3. Тилнинг асосий луғат фонди ўзига хос ҳодиса, система бўлиши ҳам, у ўзбек тили лексик системасидаги тамомила автоном ҳолат эмас. Тилнинг луғат состави улкан ва универсал ҳодиса сифатида асосий луғат фондига кирувчи элементларни ҳам ўз ичига қамрайди. Бу маънода тилнинг асосий луғат фонди унинг луғат состави таркибига киради ва унда ўзига хос ўзак (ядро)ни ташкил этади.

4. Асосий луғат фондига кирувчи сўзлар ўзбек тилида гаплашувчи бутун халқ учун тушунарли бўлади. Ўзбек тилининг луғат составида эса тор доирадагина тушунарли бўлган диалектизмлар, профессионализмлар, шунингдек илмий терминология ҳам мавжуддир.

5. Ўзбек тилининг асосий луғат фонди нихоятда турғунлиги, кам ва жуда секин ўзгариши билан характерланади. Ундаги сўзлар кўп асрлар мобайнида бир хил ёки яқин маъноларда деярли ўхшаш ва яқин шаклларда қўлланиб келган сўзлардир: *ер, суё, ош, иш, тиш, қўл, оёқ, бош, қош, ёш* ва б. Луғат состави эса ўз ичига барқарор ҳодисалар билан бирга беқарор, тез ўзгарувчан ҳодисаларни ҳам қамрайди. Луғат составида тез пайдо бўлиб, тез истеъмолдан чиқувчи сўзлар ҳам бўлади. Масалан, *шўро, фирқа, кашшоф, жумҳурият* сўзлари. Луғат составида эндигина пайдо бўлган элементлар ёки истеъмолдан чиқиш арафасида турган лексемалар ҳам бор: *тема//мавзу, идея//ғоя, автор//муаллиф, электрик//нурчи, электростанция//нурхона, метросоз//метрочи, меҳнаткаш//меҳнатчи* ва б.

6. Ўзбек тилининг асосий луғат фонди луғат составининггина эмас, балки, умуман, миллий тил лексикасининг материал негизи, етакчи моддий базасидир. Асосий луғат составига кирган сўзлар тилда янги-янги сўзлар яшаш учун асосдир. Бу ясалмалар тил луғат составини бойитишга, тилни ривожлантириш ҳамда тил лексик нормаларининг умум учун тушунарли бўлиши, халқчил базадан узилиб қолмаслиги учун хизмат қилади.

7. Ўзбек тилининг асосий луғат фондидаги сўзлар социал талаб нуқтаи назаридан энг зарур сўзлардир. Бу сўзлар халқ ижтимоий, сиёсий ҳаёти, кундалик турмуш ва маънавий дунёсининг барча соҳаларида кенг ва универсал равишда қўлланади. Ҳатто асосий луғат фонди сўзлари ўзбек тилидаги мавжуд услубларнинг барчаси учун ҳам умумийдир. Масалан, аниқ фанлардан математика тилида тор илмий терминология билан бирга, бир қатор умумистеъмол сўзлари кенг қўлланганини кўрамиз: *айрилувчи, бўлувчи, ёйилма, йиғинди, йўналтирувчи, камаювчи, оралик, чизма, чизғич, қўшилувчилар, ўлчагич, ўлчов, чексиз, тўда (гурух), зичлик, улуш (доза), ноаниқ, қарамлик//тобелик, ўзгармас, доимий, илдиз, илдизли, чек, чегара* ва б.

Асосий луғат фондидан луғат составидан фарқли томонларга эгаллиги бу икки ҳодисанинг бир-бирига тамоман зидлиги ёки тамоман бошқа-бошқа ҳодисалар эканлигини кўрсатмайди. Аслида тилнинг асосий луғат фонди ва луғат состави моҳият жиҳатдан

бир бутун ҳодиса — тил лексикасининг ўзига хос кўринишларидир. Мана шу маънода ўзбек тилининг асосий луғат фонди ва луғат состави ўзаро муносабатда, чамбарчас алоқада бўлган системалардир. Улар ўртасидаги бу муносабат тубандаги ҳолларда ёрқин кўринади:

Биринчидан, юқорида қайд этилганидек, тилнинг асосий луғат фонди тилнинг луғат состави таркибига киради, унинг ажралмас, марказий (ўзак) ядросини ташкил этади. Тил лексикасининг ўзига хос хусусиятлари, миллий руҳи асосий луғат фондидаги сўзларнинг лингвистик табиатида намоён бўлади.

Иккинчидан, ўзбек тилининг асосий луғат фонди узоқ даврлардан бери объектив эҳтиёжлар талабига кўра луғат составини бойитиш манбаи бўлиб хизмат қилмоқда. Асосий луғат фондидаги лексемалар, айниқса туб сўзлар янги сўзлар ҳосил қилиш учун база ҳисобланади: *иш* — *ишламоқ*, *ишчан*, *ишчи*, *ишбузар*, *ишқамас*, *ишлов*, *ишловчи* каби.

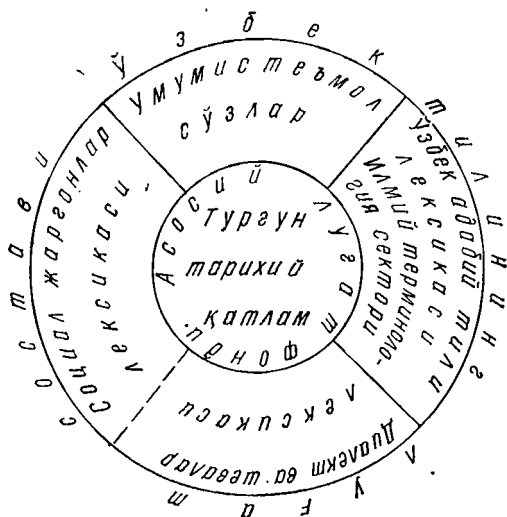
Учинчидан, тил луғат состави ўзгариб, ривожланиб турувчи ҳодисадир. Луғат составидаги ўзгариш, ривожланиш ва бойиш тенденциялари, ўз навбатида, тилнинг асосий луғат фондига таъсир кўрсатади. Бундай таъсирнинг кўринишлари турличадир. Луғат составидаги асосий луғат фондига кирмовчи сўзлар ва янги пайдо бўлган лексемалар шароит тақозосига кўра тилнинг зарурий, турғун, универсал ҳамда актуал нормасига айланиши мумкин. Мана шундай сўзлар одатда тилнинг асосий луғат фондига ўтади. Ҳозирги ўзбек тилидаги кенг халқ оммаси учун тушунарли бўлиб қолган, ўзбек тилининг барқарор лексик нормаларига айланиб бораётган кўпгина терминларнинг авваллар пассив бўлиб, ҳозирда актив қўлланаётган баъзи диалектал сўзларнинг ўзбек тили асосий луғат фондидан жой олишини кутиш мумкин. Мана шу асосда тилнинг асосий луғат фонди ўз доирасини луғат составидаги турғун, универсал, кенг истемол лексемалар ҳисобига кенгайтириб боради. Бундай кенгайиш ўзбек тили луғат составига ўзга тиллардан қабул қилинган янги сўзлар ҳисобига ҳам бўлиши мумкин. Қабул қилинган лексема: а) ўзбек халқининг тарихи, ижтимоий ва маънавий ҳаёти билан зич боғлиқ бўлиб қолади;

б) халқ оммаси орасида кенг тарқалади; в) кенг истемолдаги норматив бирликка айланади.

Натижада бундай сўзлар бора-бора ўзбек тили асосий луғат фондига ўрнашади. Демак, асосий луғат фонди луғат составининг бойиши учун материал база бўлгани каби, ўз навбатида тил луғат состави ҳам асосий луғат фондининг кенгайиши, ривожини учун моддий базадир.

Кўринадики, асосий луғат фонди аслида луғат составидан алоҳида бўлган, автоном ҳодиса эмас, балки тил луғат составининг узоқ давр тарихий ривожланиши маҳсули, унинг ўзига хос хусусиятларга эга бўла борган ўзагидир. Мана шу маънода ўзбек тилининг асосий луғат фонди ўзбек тили луғат составининг таркибий қисми, унинг асосини, ўзагини ташкил этувчи лексик-семан-

тик секторидир. Ушбу муносабатларни схемада шундай кўрсатиш мумкин.

Тилнинг асосий луғат фонди билан луғат состави орасидаги муносабат, уларнинг бир-бирига сўз алмашиш процесси оддийгина кўзга ташланиб турувчи жараён эмас. Бу жараён жуда мураккаб бўлиб, ўзбек тилининг ички тараққиёт қонуниятларига таянади.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНING ТАРИХИЙ-ЭТИМОЛОГИК ҚАТЛАМЛАРИ

Ҳозирги ўзбек тилининг луғат состави бу тилнинг сўз бойлиги, лексик-семантик системаси сифатида шаклланган, яхлит ҳодисадир. Ўзбек тилида ҳозирда мавжуд ва қўлланишда бўлган барча сўзлар, грамматик воситалар бу тилнинг ўзиники, унинг ўз бойлигидир. Аммо бу лексик бойлик ўзбек тилида бирдан юзага келган эмас. Ўзбек тили луғат состави мураккаб ривожланиш босқичларини бошидан кечирган. Илк даврларда у туркий қабил тиллари ва баъзи қадимий чет тилларнинг айрим лексик элементларини ўзида бирлаштирган ҳолатда бўлган бўлса, кейинчалик ўзбек тили луғат составига форс-тожик тилидан, араб тилидан, мўғул ва хитой тилларидан сўзлар қабул қилинган. Ўзбек тили лексикасининг Улуғ Октябрь революциясидан кейинги совет давридаги ривожини бевосита буюк рус адабий тилининг баракали таъсири ва бу тилдан қабул қилинган кўплаб сўзларнинг ўзбек тили луғат составини мислсиз бойитгани ва бойитаётганлиги билан характерланади.

Тил лексикасининг тарихий ривожланиш ва шаклланиш хусусиятларини билиш учун тил луғат составидаги сўзларни тарихий-этимологик нуқтаи назардан ўрганиш, уларни *этимологик*

қатламларга ажратиш мумкин. Бу иш тил луғат составини илмий тушуниш, илмий анализ қилиш мақсадида амалга оширилади. Тил луғат составини тарихий этимологик, яъни сўзларнинг генетик манбаларига кўра анализ қилиш ўзбек халқи тилининг ўтмишда қандай қардош тиллар, шунингдек қардош бўлмаган чет тиллар билан алоқада ва ҳамкорликда бўлганини, бу тилда қайси тилларнинг таъсири мавжудлигини аниқлашга ҳам кўмаклашди. Пировардида, бундай изланишлар ўзбек тили луғат состави, грамматик қурилишининг тарихий ўсув йўлларини илмий тушуниш, пайқаш учун ниҳоятда муҳимдир.

Тил луғат составини тарихий-этимологик нуқтаи назардан текширганда, аввало тарихан, генетик жиҳатдан ўзбек тилининг ўзиники бўлган сўзлар белгилаб олинади. Бундай сўзлар ўзбек тилида қадимдан мавжуд бўлган *туркий сўзлардир*. Бундай сўзлар ўзбек тили лексикасининг асосий негизини ташкил этувчи қадимий қатламдир. Сўнгра ўзбек тили тарихан қайси тиллар билан алоқада бўлганлигига қараб луғат составидан ўзга, яъни чет тилларнинг элементлари ахтарилади. Мана шу нуқтаи назардан, масалан, ўзбек тилининг луғат составидан қадимий уйғур тили, сўғд тили, хитой тили, араб тили, мўғул тили, форс-тожик тили ва бошқаларнинг элементларини ахтариш қонунийдир. Бу тиллар ўзбек тили луғат составига турли даврларда, турли даражада, турли йўллар билан таъсир этган. Шунга кўра, ўзбек тилига ўтган сўзларнинг сони ҳам турли даражададир.

Шундай қилиб, ўзбек тили лексикасини тарихий-этимологик нуқтаи назардан текшириш икки масалага қаратилади: а) ўзбек тили лексикасидаги ўз сўзларни белгилаш;

б) ўзбек тили лексикасидаги ўзлашган сўзларни белгилаш. Мана шу асосга кўра, ўзбек тили лексикасидаги сўзларни тарихий-этимологик нуқтаи назардан икки катта қатламга бўлиш мумкин:

1. *Ўзбек тили лексикасидаги ўз қатлам.*

2. *Ўзбек тили лексикасидаги ўзлашма қатлам.*

Ўз қатлам ҳам, ўзлашма қатлам ҳам, ўз навбатида яна конкрет қатламларга бўлинади.

Бирор сўзнинг *ўз қатлам* ёки *ўзлашма қатламга* мансуб бўлиши доимо конкрет ҳодисадир. Масалан, *қўй, қўй(моқ), бош, бош(ламоқ)* сўзлари ўз қатламга мансуб, чунки бу сўзлар — генетик нуқтаи назардан туркий тил сўзлари, демак, ўзбек тилининг сўзи. Шу учун бу сўз ўз қатламга мансуб. Аммо *қалам, адабиёт, қалъа* сўзлари ўзбек тилига араб тилидан кирган, шу туфайли бу сўзлар ўзлашма қатламга мансуб. Бундай ҳолатлар мунозарасиз илмий ҳақиқатдир. Лекин ўзбек тили лексикасида шундай сўзлар ҳам борки, улар ҳозирда қардош деб тушунилмайдиган икки хил системага мансуб тилларда учрайди. Чунончи, *сийрэг (сийрақ), тайлаг (тайлоқ), тангай, томуу (тумов), элчин (элчи), эрт (эрта), хох (кўк), хунжит (кунжут)* сўзлари ўзбек тилида ҳам, мўғул тилида ҳам бор ва бу тилларда бир хил ёки яқин маъноларда

инплатилади. Агарда мўғул тили туркий тил, қардош тил деб тушурилганида келтирилган сўзлар умумтуркий лексик қатламга мансуб бўлар эди. Лекин ўзбек ва мўғул тиллари бошқа-бошқа системага мансуб тиллар деб қаралади. Қайд қилинган тип сўзларни мўғул тилидан ўзбек тилига қабул қилинган ёки аксинча туркий тиллардан мўғул тилига ўтган, қабул қилинган деб бўлмайди. Бундай хулосага келиш учун чуқур илмий тадқиқот ишлари олиб бориш лозим бўлади. Шу сабабли юқоридаги сўзлар тилшуносликда ўртоқ сўзлар, туркча-мўғулча параллеллар деб аталмоқда. Демак, ўзбек тили лексикасида ўртоқ сўзлар қатлами ҳам мавжуддир.

Шундай қилиб, ўзбек тили лексикасида қуйидаги қатламлар мавжуд: ўз қатлам, ўзлама қатлам, ўртоқ сўзлар қатлами.

Ўз қатлам

Ўзбек тили луғат составида* тарихан қадимги даврлардан бери мавжуд бўлиб келган кўпгина *туркий сўзлар* мавжуд. Генетик жиҳатдан қадимий туркий уруғ ва қабила тилларининг лексик бойлиги ҳисобланган бундай сўзлар ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида бор бўлиб, улар бу тилларнинг *умумий лексик бойлигини* ташкил этади.

Ўзбек тилидаги умумтуркий сўзлар структура жиҳатдан: туб сўзларни (*ўт, ўч, беш, ўн, ўқ, қиз, қош, бош, эш, қуш*); аслида (тарихан) ясама бўлса-да, ҳозирда бир сўз, бир ўзак деб қаралувчи содда сўзларни (*қазноқ, ўпқон, қалин, бурун, қаттиқ, этак, ўқлов, ялов, чўтир, чумчуқ, чучук, учқун, тўқсон, тўнғиз, тўнғич, тўпик*); келтирилган икки группа сўзлардан ясалган ясама, қўшма ва жуфт сўзларни (*айирма, айғоқчи, безак, белгиламоқ, беткай, бешов, ботқоқ, боғламоқ, боғлам, боғич, боғлағич, боғлоқчи, бўйўсар, бўйинбоғ, довярак, итқовун, кунчиқар, кўктош, очкўз, аралаш-қуралаш, атак-чечак, аччиқ-чучук, бола-чақа*) ўз ичига олади.

Умумтуркий лексика генетик жиҳатдан барча туркий тиллар учун умумий бўлса-да, бу лексика негизида ҳар бир туркий тилда кейинчалик ҳосил қилинган оригинал сўзлар мавжуд бўлиши мумкин. Мас., ўзбек тилида *бошланғич, белгили, ёлланма (меҳнат), топшириқ, ютуқли (омонат), ёнилғи, ёқилғи, пуркагич, ишхона* сингари ўзбек тилининг ўзига хос сўзлари мавжуд.

Ўз қатлам лексикаси фақатгина генетик жиҳатдан туркий бўлган сўзлардангина иборат эмас. Ўзбек тилининг сўз яшаш системаси янги сўзлар ҳосил қилишда ўзбек тилига бошқа тиллардан кирган сўз материалидан ҳам фойдаланади. Ўзбек тили лексикасининг узоқ давр тарихий тараққиёти давомида чет тилдан кирган сўзларга ўзбекча аффиксларни қўшиш орқали кўпгина сўзлар

* Бу бўлимни ёзишда тилшунослардан Н. А. Баскаков, Ф. Камолов, И. А. Батманов, Г. Айдаров, Г. Мусабоев, Б. М. Юнусалиев, С. Иброҳимов ва бошқаларнинг ишларига мурожаат қилдик — Э. Б.

ҳосил қилинган: *абгорлик, авжланмоқ, авжли, адллик, адабиётчи, адолатли, душманлик, захарли, шафқатсиз, қаламча, ҳажвчи, ҳаётийлик* каби. Мана шу усулда сўз яшаш ҳозирги ўзбек тилида анча сермаҳсулдр: *тракторчи, почтачи, планли, планлаштириши, никелламоқ, нефтчи, кислотали* ва б.

Келтирилган ясаллишнинг аксича янги сўз ҳосил қилиш учун ўзлашма сўз эмас, ўзлашма элементлардан фойдаланиш мумкин: *авиобўлинма, авиопуркагич; автойўл, автосуғорғич, автотебраниш, автотиркагич, автоулагич; агроўрмон, агроўрмончилик, агротупроқ, беиш, беишлик, бебош, бекуч, беўрин, ноўрун, нотўғри, бадқилик, нотайин, нотаниш, нотекис, нотинч* каби. Чет тил морфемаси орқа қўшимчадан иборат бўлиши мумкин: *ўгитгўй, яғриндор, яроғсоз, яроғхона, ўйинбоз, ўймакор, ўлкашунос, ўрикзор, олмазор, ўртамиёна, ўтзор, ўтинфуруш, қалпоқдўз, қамоқхона* ва б.

Ўзбек тили грамматик қурилиши негизда, ўзбек тилининг ўзида турли даврларда ҳосил қилинган сўзлар ўз қатламга киради. Чунки бундай лексемалар, гарчи чет тил сўзлари базасида яратилса-да, ўзбек тилининг ўзида ясалган, бу тилнинг қонуний ривожланиш маҳсулидир.

Шундай қилиб, ўзбек тилининг *ўз қатлами*: а) умумтуркий сўзлардан; б) умумтуркий сўзлардан ясалган ўзбекча сўзлардан; в) чет тил элементи негизда ўзбек тилининг ўзида, ўзбекча аффикслар қўшиб ясалган сўзлардан; г) ўзбекча сўзларга чет тиллардан ўзлашган қўшимчалар қўшиш орқали ҳосил қилинган сўзлардан иборатдир.

Умумтуркий сўзлар

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва ўзбек тили шеваларида қўлланивчи сўзларга назар ташланса, унда қадимий даврларга оид бир қатор сўзларнинг борлигини кўрамиз. Ҳозирги ўзбек тилидаги қадимий сўзлар, айниқса туркий тилларнинг VI—VII асрларга оид ёзма обидалари ва тарихий туркий манбаларга доир асарлар, уларнинг тили асосида тузилган луғатлар, глоссарийларни рақлаганда кўзга яққол ташланади. Чунончи, VII асрга оид «Урхун ёдномалари» ва «Қирғизистон ва Мўғулистон ёдномалари» деб юритилувчи қадимий туркий ёдгорликлар тилида учровчи кўпгина сўзларнинг ўзбек тилида ҳозирда ҳам қўлланишини қайд этиш мумкин. Чунончи:

Қариндошлик, яқинлик англатувчи сўзлар: *ата (ота), апа (она), ақа, еке (ака, катта қариндош), ер (эр — муж, эр — довжурак) іні (ини), келін (келин), қатун (хотин), қыз (қиз), оғул (ўғил), сиңил (сингил)* ва б.;

Организм ва унинг мучаларини англатувчи сўзлар: *адақ, адағ (оёқ), арқа (орқа — елка маъносида), боғаз (бўғиз), баш (бош), бод (бўй), йан (ён — биқин маъносида), йанак (ёноқ), қаңул (кўнгул), көз (кўз), қилғақ (қулоқ), суңук (суяк), сач (соч), од (ўт), тиз (тизза), тыл (тил), қан (қон — русча. кровь маъносида)* ва б.;

Вақт, муддат, фасл тушунчасини ифодаловчи сўзлар: *ай (ой),*

йай (ёз), йыл (йил), кун (кун, қуёш), куз (куз), қыш (қиш), таң (тоңғ), тун (тун) ва б.;

Табиат ва табиат ҳодисалари номи: йер, йір (ер), йол (йўл), қар (қор), суб (суб), тағ (тоғ), қум, таш (тош), от (ўт), өрт (ўрт > ўт — олов маъносида), чол (чўл), ығач (ёғоч//дарахт) ва б.;

Қазилма бойликларни англатувчи сўзлар: алтун (олтин), кумус|кумуш (кумуш), темир (темир), көмур (кўмир) ва б.;

Ҳайвон ва қушларнинг номлари: адғыр (айғир), ат (от), барс (йўлбарс маъносида), буқа (буқа), йылқы (йилқи), кийик (кийик), тай (той), тақығ (товуқ), қаз (ғоз), ыт (ит) ва б.;

Бошпана ва турмуш билан боғлиқ сўзлар: ағыл (оғил), қорган (қўрғон), кедім (кийим), битіг (битик — хат, ёзув маъносида, солиштиринг: хат битмоқ) ва б.;

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва ҳарбий тушунчалар билан боғлиқ сўзлар: ел, іл (эл), бай (бой), бег (бек), йурт (юрт — мамлакат маъносида), қаған (ҳоқон), іді (эга — хўжайин маъносида), қул (қул), йағы (ёв), буйуруқ (буйруқ), йадағ (яёв — пиёда маъносида), уруш (уруш), өқ (ўқ) ва б.;

Абстракт ва бошқа хил тушунчалар номи: аң (оңғ), буң (мунғ), булғанч (булғанч — булғаш, бузиш маъносида), йаруқ (ёруғ), куч (куч), қут (бахт маъносида), теңрі (тангри), тарқанч (тарқоқ маъносида), топ (тўп), сан (сон — ҳисоб маъносида), сөз (сўз), у (уйқу — туш маъносида);

Ранг билдирувчи сўзлар: ақ (оқ), боз (бўз), йашыл (яшил), көк (кўк), қара (қора), қызыл (қизил), сарығ (сарик), торығ (тўрп) ва б.;

Хусусият ва хосса англатувчи сўзлар: бедук (буюк), йинчке (ингичка), йуйқа (юқа), йоған (йўғон), кичіг (кичик), қалун (қалин), қысга (қисқа), улуг (улуғ), узун (узун), ағыр (оғир), ач (оч — голодный), арық (ориқ), йасы (ясси), йалаң (яланг, яланғоч), йаңы (янги), йумчақ (юмшоқ), қары (қари — кекса маъносида), қарығ (қаттиқ); семіз (семиз), тіріг (тирик), тоқ (тўқ), бар (бор — сув маъносида), йоқ (йўқ) ва б.;

Таъм англатувчи сўзлар: сучіг (сучук — ширин маъносида) аёуу (аччик) ва б.;

Ҳаракат, ҳолат ва нутқ феъллари: атлан (отлан, отланмоқ), йолиқ (йўлиқмоқ), йугур (югур), аңла (англа), бол (бўл, бўлмоқ), йат (ёт), йет (ет), йоры (йўритмоқ, йўрғаламоқ), йул (юл, юлмоқ), себін (севин), үз, (уз, узмоқ), ач (оч, очмоқ), ет, іт (этмоқ), бар (бор, бормоқ), кір (кир, кирмоқ), кеч (кечмоқ), кел (келмоқ), бін (минмоқ), йел (ел, елмоқ — елиб юриш), йығ (йиғмоқ), йүз (сузмоқ), бер, бір (бермоқ), бас (босмоқ), қач (қочмоқ), қыл (қилмоқ), қыс (қисмоқ), тег (тег), түс|туш (тушмоқ), уч (учмоқ), ай (айтмоқ), сана (санамоқ), те, ті (демоқ), топла (тўпламоқ), есід (эшитмоқ), бил (билмоқ), көр (кўрмоқ), сақын (соғин, соғинмоқ — дўлаш, қайғириш маъносида), сөк (сўкмоқ — ажратиш маъносида,) тіле (тилаш), туй (туймоқ — билиш, тахмин қилиш), өтун (ўтинмоқ — ўтиниб сўраш) ва б.;

Урин, жой англатувчи сўзлар: анта (анда, у ерда), атыз (атиз — экин даласи), *jägäru* (юқори), коды (қуйи), курбан (қўр-фон), курыја (қуйига, орқага), кидін (кейин, орқа), тәгрә (тег-ра), үзә (узра — устида, тепасида маъносида);

Сон, миқдор англатувчи сўзлар: алтыс (олтмиш), алты (олти), *äki* (икки), *äninshi*, *äkinch* (иккинчи), *älig* (эллиг), биш, бис, бäs (беш), бäшинши (бешинчи), биң-бың (минг), бир (бир), бисинч (бешинчи), *igirmi* (йигирма), аз (оз), коп (кўп), артук (ортиқ), барча (барча), бары (бари), *ikini* (иккинчи), *jägirminch* (йигирманчи), *jeti* (етти), *jätmys* (етмиш), *jetinchi* (еттинчи), жуз (юз), коп (кўп), кырк (қирқ), миң (минг), он (ўн), онунч (ўнинчи), отуз (ўттиз), сан (сон), сансыз (сонсиз), сәкиз (саккиз), саккизинч (саккизинчи), саксан (саксон), тоқузынч (тўққизинчи), токуз (тўққиз), төрт (тўрт), тортунч (тўртинчи), үч (уч), *üchagü* (уччалови), *üchinch* (учинчи) ва б.;

Қасб, ҳунар англатувчи сўзлар: аб (ов), абла (овла, овламоқ), кобузчи (қўбизчи) ва б.;

Олмошлар: аны (ани, уни), анар (анга, унга), биз (биз), бу (бу), маңа (менга), мәни (мени), ол (ул.— у маъносида), өз (ўз, ўзи), өзи (ўзи), сән (сен), сиз (сиз) ва б.;

Этнонимлар: кыбчак (қипчоқ), оғуз (ўғиз), татар, тәзик (то-жик); тўрк (турклар), уйғур (уйғур) ва б.

Ҳозирги ўзбек тили лексикасининг туркий асослари қадимий даврларга бориб тақалади. Чунки туркий обидалар тилида уч-ровчи сўзлар бу обидалар эгаси бўлган туркий уруғ ва қабила-лар тилида VII—VIII асрлардан жуда кўп даврлар аввал ҳам мавжуд бўлган.

Туркий сўзларнинг ўзига хос муҳим хусусияти уларнинг деяр-ли барча туркий тилларда учрашидир. Бошқача айтганда, қадимий туркий лексиканинг асосий негизини ташкил этувчи, энг актуал ва ҳаётий сўзлар барча туркий тиллар лексикаси учун умумийдир. Туркий сўзларнинг бир қатор туркий халқлар тилларида мавжудлиги ва асрлар давомида бу тилларда қўлланиб келгани, ҳозирда ҳам сақлангани туркий тиллар лексикасида умумийликни, ўхшашликни, яъни *ўхшаш луғат фондини* юзага келтирган. Мас., *иш, ош, бош, қўл, қўй, ер, кўз, кун* каби кўплаб туркий сўзларни қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, уйғур, татар, озарбайжон ва туркман тилларида ҳам учратиш мумкин. Туркий тиллардаги ўхшаш, умумий лексик фонд бу тилларнинг ҳар қайсисининг ўз сўзи, ўз сўз бойлигидир. Бирор сўзнинг икки ёки ундан ортиқ туркий тилда учраши бу лексеманинг уларнинг бирортасидан иккинчисига қабул қилинганини кўрсатмайди. Бундай умумийликнинг сабаби туркий тилларнинг аслида бир манбага, бир генетик асосга алоқадор эканини, уларнинг луғат фонди қадимда ягона манбага тааллуқли бўлганини кўрсатади. Демак, *умумтуркий лексиканинг* муштараклиги тарихий-генетик умумийликдир. Шуниси ҳам борки, сўзнинг умумий мулклик белгиси туркий лексикани белгилаш учун ягона ва асосий мезон бўла олмайди. Чунки бундай мушта-

рак сўз ўзлашган элемент бўлиши ҳам мумкин. Масалан, бир қатор туркий тилларда араб, форс-тожик, мўғул тилларидан ўзлаштирилган шундай сўзлар бор (бунга кейинчалик махсус тўхтаймиз).

Туркий сўзларнинг умумийлиги синхроник жиҳатдан белгилашмайди. Масалан, баъзи туркий тилларда учровчи туркий сўз ҳозирги ўзбек тилида учрамаслиги мумкин. Бу ҳол ўша сўзнинг муштараклигини инкор этмайди. Чунки бу сўз ўзбек тилидан ўтмишда чиқиб кетган бўлиши эҳтимол. Чунончи, ариғ (покиза, тоза маъносида), битик (ёзув, мактуб), ёзи (дашт, чўл), ёғлиғ (рўмолча), илдириш (яшин, чақмоқ), туз (тўғри, рост), усрук//эсрик (маст), чекмак (кўп маъноли сўз), эв (уй), эмгак (меҳнат), ўтмак//этмак (нон), қурдош (ёndoш, тенг ёшдаги), ал//эл (қўл) сингари бир қатор сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамайди. Бу сўзлар озарбайжон, туркман, бошқирд, татар тилларида ҳозирда ҳам мавжуд.

Туркий сўзларнинг муштараклиги туркий тиллар уруғ ва қабила тиллари ҳолатидаги даврда кучли бўлган. Кейинчалик мустақил, ўзаро фарқли туркий тиллар шаклланиши ва уларнинг муштараклик камаи борган. Бундай қонуниятнинг учта муҳим сабабини кўрсатиш мумкин.

1. Ҳар қайси туркий тил ўз ички қонуниятлари асосида ривожланди, натижада туркий сўзлар ҳар қайси туркий тилнинг ўзига хос фонетик, грамматик, лексик-семантик талабларига бўйсундирилди.

2. Туркий халқларнинг ҳар қайсиси ўзига хос ҳаёт тарзи, хўжалиги, маънавий-маданий турмушига эга бўлди. Бу ҳол улар тили лексикасида қадимда умумий тарзда қўлланган маълум гуруҳ сўзларнинг актуал бўлишини, маълум гуруҳ сўзларнинг эса пассив қўлланиши ва ҳатто тилдан чиқиб кетишига олиб келди. Бу ҳол туркий тиллар лексикасида қонуний равишда баъзи фарқларни туғдирди.

3. Туркий тилларнинг бошқа тиллар билан алоқаси, чет тилларнинг ҳар қайси туркий тилга таъсири, бу таъсирнинг хусусияти, даражаси ҳам турлича бўлди. Масалан, баъзи туркий тиллар араб, форс-тожик тили билан бевосита тўқнашмади ёки кам алоқада бўлди ёхуд бундай алоқа бошқа бир туркий тил орқали юз берди. Баъзи туркий тилларга эса (мас. ўзбек тилига) араб ва форс-тожик тилларининг таъсири кучли бўлди. Натижада ўзбек тилида қадимда қўлланган баъзи умумтуркий сўзлар ўрнида кейинчалик адабий тилда арабча ёки форс-тожикча сўзлар қўлланиши одат тусига кирди (62-бетдаги жадвалга қаранг).

Умумтуркий лексика ўз бошидан маълум ривожланиш, ўзгариш ва шаклланиш босқичларини кечирган. Умумтуркий лексиканинг ривожини хусусиятлари ҳозирги ўзбек тили лексикасига қиёсланса, тубандаги баъзи қонуниятлар белгиланади:

1) туркий тилларда қадимдан мавжуд бўлган бир қатор сўзлар ўзбек тилида ҳозир ҳам бир маъно ва шаклда қўлланмоқда. (63-бетдаги жадвалга қаранг);

2) туркий тилларда қадимдан мавжуд кўпгина сўзлар ҳозир ўзбек тилида бор, аммо ўзбек адабий тилида баъзи фонетик ўзгаришлар билан қўлланади (64-бетдаги жадвалга қаранг).

Сўзларнинг келтирилган фонетик шакллари ўзбек адабий тили учун норма ҳисобланмаса ҳам, улар ўзбек халқ шеваларида ана шу шаклларда учрайди;

3) туркий тилларда қадимдан мавжуд бўлган баъзи сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайди: *агы — хазина, ноёб*

Қадимий ёднома-лар тилида	Ҳозирги ўзбек тилида
будун	халқ
қопу	эшик, дарвоза
битик	хат, мактуб
учмоқ	жаннат
тамуғ	ҳамма, барча.
учуз	арзон
эруң	равшан, ёруғ
айғучы	маслаҳатчи
су	аскар, лашкар
акун	тажовуз (набег)
акы	саҳоватли, ҳимматли
ағы	мулк, хазина, давлат
ағғучы	маслаҳатчи
алыч	муваффақият, зафар
бегу	қаҳрамон, мард
бод	муस्ताқил
бөд	тахт
булғақ	саросима, гулгула
болун	асир (тутқун)
ерен	қаҳрамон, мард, жасур
ердем	шуҳрат
инез	мужмал, лоқайд ва б.

нарсалар (СДЕ, 206); *адынчығ* — *различный* (ЯО, 355); *аз* — *этноним* (ЯОП, 83); *алкын* — *ослабеваться, уменьшаться* (ДТД, 59), *алығ* — *добыча* (СДЕ, 208); *алук* (СДЕ, 208) — *печальный, угрюмый, анчула* — *присваивать звание* (ЯОП, 83); *ағы* — *имущество* (ЯОП, 83); *ағры* — *творить* (ЯО, 355); *ағғучы* — *маслаҳатчи* (ЯО, 355); *аты* — *набира; жиян* (СДЕ, 210); *ашну* — *аввал, олдин* (СДЕ, 211); *анығ* — *аҳмақона, қаҳрли* (ЯО, 355); *ар* — *мафтункор, алдоқчи* (ЯО, 355); *армақчи* — *алдоқчи* (ЯО, 355); *арқыш* — *карвон, элчилик* (ЯОП, 83); *арғу* (ЯО, 355) *қабила; асығ* — *фойда* (ДТД, 32); *аз* — *қабила* (ЯО, 356); *атғыл* (ДТД, 71) — *ўқчи; битиг* — *хат* (СДЕ, 215); *будун* — *халқ* (СДЕ, 216); *билге* — *доншиманд* (ДТД, 86); *берт* — *совға, тухфа* (ДТД, 86); *булуң* — *бурчак* (ДТД, 86); *бага*||*баға* — *титул* (ДТД, 33); *баз* —

Қадимий туркий обидалар тилида	Ҳозирги ўзбек тилида	Маъноси
<p>агыл (СДЕ, 206)¹ ада, ата (ЯДП, 196)² адаш//адас (СДЕ, 206) аз (ЯОП, 83)³ ай (СДЕ, 206) айыд (ЯО, 355)⁴ ал (ЯОП, 83) алп (ДТД, 158)⁵ алты (ДТД, 59) алтмыш (СДЕ, 207) апта//анда (ЯО, 355) андаг//андақ (ЯО, 355) агыр (ЯДП, 83) апа (СДЕ, 28) апла (СДЕ, 209) апа (СДЕ, 209) арт (СДЕ, 209) ат (СДЕ, 210)</p>	<p>оғил ада, ота адаш оз ой айт(моқ) ол(моқ), ол(қизил) алп олти олтмиш анда (у ерда) андоқ оғир она англа(моқ) опа орт(моқ) от</p>	<p>загон для скота отец товарищ, друг мало луна говорить, признать брат, алый герой шесть шестьдесят там такой тяжелый мать узнать, понять мать, старшая сестра множиться 1) нма, 2) стрелять, 3) конь</p>
<p>арқа (ЯО, 355) ақ (ЯО, 355) артық (ЯО, 355) арық (ЯД, 355) ас, аш (ЯО, 356) ат (ЯЭ, 356) атлан (ЯО, 356) аз (ЯО, 356) азуқ (ЯО, 356) ач (ЯО, 356) аш, ас (ДТД, 32) таш (ДТД, 71) эт (ДТД, 71) атаг (СДЕ, 210) бол (СДЕ, 215) бу (СДЕ, 215) бәри (СДЕ, 215) биз (ДТД, 86) бил (ДТД, 86) бер (ДТД, 86) бай (ЯО, 356) бар (ЯО, 357)</p>	<p>орқа оқ ортиқ арриқ ош от отлан(моқ) оз озик//озуқа оч(моқ) ош таш эт(моқ) атоқ//атор бўл(моқ) бу бўри биз бил(моқ) бер(моқ) бой бар</p>	<p>спина белый излишек тощий переходить лошадь сестр на лошадь мало корм открывать пища камень делать известность, знатный быть, стать это воли мы знать давать богатый, богач, и др. 1) есть, иметь; 2) оп- равляться; 3) нму- щества</p>
<p>бар (ЯОП, 84) барча (ЯО, 37) бары (ЯО, 357) бас (ЯО, 357) бат (ЯДП, 198)</p>	<p>бор(моқ) барча бари бос(моқ) бот(моқ)</p>	<p>ходить, пути все все давить, теснить 1) погрузиться, садить- ся (о солнце), 2) быст- ро, быстрой</p>
<p>башла (ЯО, 357) бел (ЯДП, 199) бер (ЯДП, 199)</p>	<p>бошла(моқ) бел бер(моқ)</p>	<p>начинать поясница давать</p>

¹ СДЕ.— Батманов И. А. Арагачи З. Б. Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962.

тинч, осойишта (ЯОП, 84); балбал — ёдгорлик, тош ёдгорлик (ЯО, 356); балық — шаҳар (ЯО, 356); балықлық — шаҳарлик (ЯО, 357); бан — боғлаш, кийиш (ДТД, 33); барқ — уй, бинс (ЯО, 357); барыг — юриш (ДТД, 33); басмыл — қабила номи

Қадимий туркий обидалар тилида	Ҳозирги ўзбек тилида
аб (ЯДП, 196)	ов
абла (ЯО, 35)	овла (моқ)
ага (ДТД, 32)	оға (ака)
агла (ДТД, 32)	йиғла (моқ)
адыр, адырыл (СДЕ, 206)	айрим, айрил
адғыр (ЯОП, 83)	айғир
ак (СДЕ, 207)	оқ
алтмыс (ДТД, 59)	олтмиш
алтун (ДТД, 59)	олтин
амты (ЯО, 355)	энди
анча (ЯО, 355)	қанча
ти, те (ДТД, 71)	де (гин)
бирле (СДЕ, 214)	бирла
буга (СДЕ, 216)	буқа
бунта (СДЕ, 216)	бунда
бун (СДЕ, 214)	мунг
бег (ДТД, 86)	бек
бенигү/ (ДТД, 86)	мангу
бес (ДТД, 86)	беш
бүт (ДТД, 86)	бит (моқ)
ба (ЯДП, 198)	боғла (моқ)
байрағ (ЯО, 356)	байроқ
бен/баң (ДТД, 33)	мен
бана (ЯО, 357)	менга (манга)
барс (ДТД, 34)	йўлбарс
барзун (ЯО, 357)	борсин
баз//бас//баш (ДТД, 33, 34, 35)	бош
батур (ДТД, 34)	ботир
бедук (ЯО, 357)	буюк
белгу (ЯО, 357)	белги
бес (ЯО, 357)	беш

(ЯО, 357); байт — ёмон, аҳмоқ (ЯО, 357); бедиз, бедизчи — безак, безакчи (ЯО, 357); белтір — ирмоқ, дарё тармоғи (ЯО, 357); беңыз — 1) қараш; 2) қайғу (СДЕ, 213); бергеру — жанубга, ўннга (ЯО, 357) ва б.;

4) умумтуркий сўзнинг қадимий маънолари ҳозирги давр ўзбек адабий тилида торайган ёки кенгайган ҳолда учрайди:

² ЯДП.— Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркских письменностей. Фрунзе, 1959.

³ ЯОП.— Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге-Кагана. Алма-Ата, 1966.

⁴ ЯО.— Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркских письменностей VIII века. Алма-Ата, 1971.

⁵ ДТД.— Древнетюркские диалекты и их отражение в современных языках. Фрунзе, 1971.

Сўзнинг қадимий маъноси	Сўзнинг ҳозирги ўзбек тилидаги маъноси
<p>ач—1) раҳмдиллик, марҳамат; 2) оч, оч қолган. (СДЕ, 210) бағир—1) печень; 2) медь; 3) зрячий (ЯДП, 198) бат—1) погружаться, садиться (о солнце), 2) быстро, быстрый буйруқ—1) приказ 2) чин илт—1) олиб юриш, кийиб юриш; 2) ҳомиладор бўлмоқ (СДЕ, 217) йел—1) ветер, 2) ехать рысью; 3) гри-ва. агыш (ЯДП, 196)—восхождение аз, азы—быть глухим, не видеть (СДЕ, 206) ач—1) открывать, 2) печаль</p>	<p>оч—оч, оч қолган бағир—печень бот/моқ буйруқ элт (моқ)—олиб бэрмоқ ел—шамол, елиб юрмоқ оғиш, оғ (моқ) оз, оз (моқ)—1) ақлдан озмоқ; 2) йўлдан озмоқ. 1) оч (моқ), 2) оч (оч қолган);</p>

5) қадимги умумтуркий сўзнинг эски ва янги (ҳозирги) маънолари тамоман фарқланади. Солиштиринг:

Сўзнинг қадимги эски маъноси	Сўзнинг янги маъноси
<p>ағ—чқиш, кўтарилиш (ЯОП, 83) асра—пастда, пастликда еркін—князлар титули (ЯО, 356) ичи—старший брат, старший родственник (СДЕ, 218) ичи, иче—ака, оға (ДТД, 85) йаз—баҳор (ЯОП, 85) қалын—кўп (ДТД, 50) суз—безак (ДТД, 65) тезгин—қамал қилиш, ўраб олиш (ДТД, 71)</p>	<p>оғмоқ—1) қуламоқ, оғмоқ; 2) эгилмоқ, букилмоқ. асра—асра (моқ), сақламоқ —эркин—ҳур, озод ача—отаси, ўртоғининг хотини (қарноқ) эгачи—катта опа ёз—лето қалин—қалин, туташ суз—сузмоқ (итармоқ); суз—сувда суз-моқ; суз—майни сузмоқ (чоғ, кўзини сузмоқ) тизгин—от тизгини; сафга солмоқ; тиз-моқ</p>

Ўзбек адабий тили ўз тарихий тараққиёти давомида мустақил равишда, ўз ички қонуниятлари асосида ривожланган, тарихан турли тиллар билан тўқнашган. Натижада ўзбек адабий тили ўзининг қадимий туркий негизидан луғат состави нуқтан назаридан маълум даражада узоқлашган, ўзига хос бўлиб қолган. Туркий тилларнинг ҳар қайсиси кейинчалик мустақил ривожланиш йўлини босиб ўтгани бу тиллардаги тарихан умумтуркий бўлган лексик бойликнинг ҳозирги ҳар бир туркий тилда фарқли фонетик шаклларда яшаётганида ҳам кўринади. Чунончи солиштиринг (66-бетдаги жадвалга қаранг):

Ўзбек тилидаги қадимий умумтуркий лексик фонд асрлар давомида маълум ўзгаришларга учради. Ўзбек тилидаги баъзи

Тиллар

Ўзбек тили	қорақалпоқ тили	қирғиз тили	уйғур тили	азарбайжон тили	татар тили	туркман тили	қозоқ тили
ағна	аўна	аадар	еғинаш	ағнамағ	ауна	—	аунау
бағир	баўыр	боор	беғир	бағыр	бавыр	бағыр	бауыр
биз	биз	биз	биз	биз	без	биз	биз
бор (моқ)	барыу	баруу	ба(р) мақ	бармақ	бару	бармақ	бару
бор	бар	бар	ба (р)	вар	бар	бар	бар
бос (моқ)	бысыў	басуу	басмақ	басмағ	басу	басыш	басу
буйрак	буйрек	бөйрек	бөрөк	бойрек	боер	бөврек	бүйрек
бўй	бой	бой	бой	бой	бўй	бой	бой
ер	жер	жер	йэт (р)	ер	жир	ер	жер
етти	жети	жети	йэтти	едди	житде	еди	жеті
ёзмоқ	жазыў	жсазуу	йезиш	язмағ	язу	яз (мақ)	жазу
ёл	жал	жал	ял	ял	ял	ял	жал
ёлғиз	жалғыз	жалғыз	ялғуз	ялңыз	ялгыз	ялңыз	жалғыз
ёт (моқ)	жатыў	жатуу	ят (йат)	ятмағ	яту	ят (мағ)	жату
ёш	жас	жаш	яш (йаш)	яш	яшь	яш	жас
икки	еки	эки	икки/ики	ики	ике	икп	еки
ич	иш	ич	ич	ич	эч	ич	іш
иш	ис	иш	иш	иш	эш	иш	іс
йил	жыл	жыл	жил	ил	ел	йыл	жыл
йиғла	жылаў	ыйлао	жығлаш	ағламағ	елау	агламақ	жылау
(моқ)							
йўл	жол	жол	йол	йол	юл	ёл	жол
йўқ	жоқ	жоқ	йоқ	йох	юк	ёк	жоқ
кел (моқ)	келиў	кел ҮҮ	кэлнш	кэлмэк	килү	гилмек	кету
кеч (моқ)	кесиў	кечүҮ	кечнш	кечмағ	кичү	гечиш	кешу
кий (моқ)	кийиў	кийүҮ	кийиниш	кийин-мақ	киендерү	гейинш-мек	кию
куз	гүз,гүзек	күз	куз	[пайыз]	көз	гүйз	күз
кул (моқ)	күлиў	күлүҮ	кулуш	кулмэк	көлү	гүлмек	күлү
кумуш	гүмис	кумуш	кумуш	күмүш	көмеш	күмүш	күмис
кун	күн	кун	кун	кун	көн	гүн	күн
куч	күш	куч	куч	күч	көч	гүйч	күш
кўк	көк	көк	көк	көй	күк	гөк	кок
кўммоқ	көмиў	көөму	көммэк	көймэк	күмү	гөммек	кому
минг	мың	миң	миң	мин	мең	мүң	мың
муз	муз	муз	муз	буз	боз	буз	мүз
она	ене, ана, ана	эне	ана	ана	эни//ана	эне	ана ағу
оқмоқ	ағыў	агуу	екиш	ахмағ	аку	акма	
оғиз	аўыз	ооз	еғиз	ағыз	авыз	агыз	ауыз
сақкиз	сеғиз	сеғиз	сәккиз	сақкиз	сигез	секиз	сағиз
соғ	саў	соо	сәкк	сағ	сағ	сағ	сағ
соғ (моқ)	саўыў	сааш	сағмақ	сағмағ	саву	сағмақ	сауу
сув	суў	суу	су	су	су	сув	су
суз (моқ)	жузиў	сүзүҮ	сузүш	сүзмақ	йөзү	йүзмек	сузу
суюқ	суйық	суюқ	суюқ	сыйығ	сьек	сувук	суйық
тег (моқ)	тийиў	тийүҮ	тәғиш	дәймәк	тию	дегмек	тису
темир	темир	темур	төмур	дөмир	тимер	демир	темір
тепа	төбе	дөбө	тепә	төпә	—	деле	төбе
тил	тил	тил	тил	дил	тел	дил	тил
тиш	тис	тиш	чиш	диш	теш	лиш	тис
тоғ	таў	тоо	тағ	дағ	тау	дағ	тау
тош	тас	таш	таш	даш	таш	даш	тас

Тиллар

Ўзбек тили	қорақалпоқ тили	қирғиз тили	уйғур тили	озарбай-жон тили	татар тили	туркман тили	қозоқ тили
дуз	дуз	туз	туз	дуз	тос	дуз	түз
дүрт	төрт	төрт	төрт	дөрт	дүрт	дөрт	төрт
түш	төс	[көкурөк]	төш	дөш	түш	дөш	төс
тўғри	туўры	туура	тоғри	доғры	туры	доғры	тура
ўзүк	жүзүк	жүзүк	ўзүк	узук	[балдак]	йүзүк	жузүк
узун	узын	узун	узун	узун	өзын	узын	ўзын
улуг	уллы	улуу	улур	улу	[бөөк]	улы	ўлы
уя	уя	уя	уга	юва	оя	өйжүк	үя
егә	ийе	ээ	егә	иййә	ия	эе	не
егмәк	ийиў	ийуу	егмәк	әймәк	ию	әймек	ийу
әзмәк	езиў	әзүү	әзмәк	әзмәк	изу	әзмек	әзүү
өз	жүз	жүз	юз	йөз	йөз	йүк	жүз
жүк	жүк	жүк	жук	йүк	йөк	йүк	жүк
өз	өз	өз, өзү	өз	өз	үзе	өзи	өзі
өт	өт	өт	от	од	үт	от	от
ул	ул	уул	огул	огул	ул	огул	үл
қыш	қыс	қыш	қиш	гиш	кыш	гыш	қыс
қул	қул	қул	қул	гул	кол	гул	қол
қозы	қозы	козу	қоза	гузу	—	гузы	қозы
қол	қол	кол	қол	эл	кул	гол	қол

туркий сўзлар истеъмолдан чиқиб кетди, тилда сақланган туркий негизлардан эса кўп асрлар давомида кўпгина янги сўзлар ясалди. Натижада туркий лексик фондининг тил ривожидавомида янги ўзбекча ясалмалар билан бойиб борганини кўрамыз. Ҳозирги ўзбек тилидаги туркий лексик фонд ҳақида гапирилганда икки манба кўзда тутилади: а) ўзбек адабий тилида истеъмолда бўлган туркий сўзлар; б) ўзбек халқ шевалари лексикасида учровчи, яъни диалектал нормадаги туркий сўзлар.

Ўзбек адабий тилидаги туркий лексик қатлам икки муҳим тармоқдан иборат: 1) қадимий туркий сўзлар; 2) қадимий туркий сўзлардан тарихий тараққиёт давомида ясалган янги туркий сўзлар.

Ўзбек адабий тили луғат составида туркий лексик қатлам асосий ва муҳим ўрин тутади. Бу қатламга кирувчи сўзлар зарурий ва ҳаётий тушунча ва тасаввурларни ифодалаш, серистеъмол лексемалар эканлиги билан характерланади. Буни тасаввур қилиш учун бу сўзларни улар англатган маъноларига кўра маълум гуруҳларга ажратиш лозим бўлади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида туркий лексик қатламнинг тубандаги лексик-тематик группалари мавжуд:

Инсон тушунчаси билан боғлиқ сўзлар: *киши, турмуш, эл, юрт.*

Ҳайвонлар номи: *айғир, айиқ, арслон, балиқ, бароқ, бақа, буқа, буғу, бўри, бўта (бўталоқ), жийрон, илон, ит, йилқи, йўлбарс, кийик, кўптак, мушук, от, сигир, сиртлон, сичқон, сов-*

диқ, сувсар, суқсур, тарлон, тулки, тулпор, туя, тўнғиз, улоқ, чўчқа, эчки, эшак, юмронқозиқ, қарчиғай, қоплон, қуён ва б.

Қуш ва паррандалар, улар аъзоларининг номи: булдуруқ, бургут, буктарғи, товуқ, тувалоқ, турна, тўрғай, укки, чумчуқ, шунқор, ўрдақ, қалдирғоч, қанот, тумшуқ, қарқара, қарға, қирғий, қирғовул, қузғун, қуйруқ, қумри, қуш ва б.

Ҳашарот, қумурсқалар номи: ари, бит, бурга, ёрқанот, капалак, куя, мита, сўна, чиён/чаён, чивин, чигиртка, чумоли, ўргимчак, ўқалоқ, қумурсқа, қурт ва б.

Одам ва ҳайвон аъзолари номи: бармоқ, бағир, бел, бет, билак, биқин, болдир, бош, буйрак, бўй, бўйин, бўкса, бўғиз, бўғин, елин, елка, ёл, жағ, илик, эрин (ирин), ич, ияк, кекирдак, киндик, кирпи, курак, кўз, кўкай, кўкс, манғлай, менгиз, мийиқ, милк, мия, мурт, мушак, оёқ, орқа, оғиз, сингир, синчалоқ, соч, соқол, суюк, сўнғак, танглай, тан, тақим, тери, тизза, тил, тирсак, тиш, томир, туёқ, тук, тулум, тумшуқ, тўпиқ, тўш, умуртқа, чав(и), чакак, чандир, чатаноқ, чот, чоч/соч, энгак, эт (ғўшт), юз, юрак, яғрин, ўмган, ўмров, ўпка, ўркак, ўт (ўтака), қил (жун), қилтаноқ, қовурға, қовуқ, қон, қош, қуймуч, қулоқ, қурсоқ, қўл ва б.

Жинсий тафовутларни ифодаловчи сўзлар: байтал, бия, марол, серка, така, урғочи, эркак, хотин, қиз, ўғил, эр ва б.

Қариндош-уруғлик, яқинлик ифодаловчи сўзлар: ада, аймоқ, ака, божа, бола, бува, дада, жиян, ини, куёв, мома, овсин ойи, она, опа, ота, оға, сингил, тоға, ука, уруғ, эвара, эна, энага, янга, ўғай, ўғил, қайин, қайиноға, қайнота, қайнона, қаллиқ, қардош, қариндош, қуда ва б.

Ўсимлик ва дарахтлар, уларнинг маҳсулоти ва танасини ифодаловчи сўзлар: ажриқ, анғиз, арпа, арча, бутоқ, буғдой, дуккак, ёнғоқ, ёғоч, жизза, илдиз, исмалоқ, йўнғичқа, какра, куртак, кўсак, олма, пўчоқ, тарвуз, терак, тол, туп, тут, тўнғак, тўнка, узум, уруғ, чаноқ, чемак, чигит, чия, ялпиз, янтоқ, ясмиқ, ўрик, ўт (майса), қайин, қамиш, қарағай, қиёқ, қизғалдоқ, қовун ва б.

Табиий географик объект, жой ифодаловчи сўзлар: адир, дала, дара, дашт, дўнг, ер, жар, жилға, ирмоқ, орол, теварак, тепа, тоғ, тўқай, чакалак, чўл, ўлка, ўнғир, ўрмон, қир, қиялик ва б.

Йўналиш, томон, ўрин ифодаловчи сўзлар: бўсаға, кет (орқа), олд, олға, олғи, орқа, ост, сирт, сўл, сўнг (чап), тармоқ, тоши/тиши (ташқариси), ташқари, тегра, тепа, терс, тесқари, томон, туб, уст(и), уч(и), чегара, юқори, ўнақай, сўнақай, ўнг, қариш, қирғоқ, қия, қўйи ва б.

Табиат ҳодисалари номи: булут, довул, дўл, ел, ёлқин, ёмғир, изғирин, камалак, кун, кўк, момақалдиروқ, ой, тонг, туман, тун, тўзон, тўлқин, шудринг, яшин, ўпқон, қуёш, қоронғи, қуюн ва б.

Табий нарса, предметлар номи: булоқ, сой, билчиқ, ботқоқ, кўл, денгиз, боғ, жун, инжу, кечик, кул, куя, кў-линка, кўпик, нарса, орол, сўлак, тезак, тер, туз, тупроқ, сув, тош, тунук/тупурук, тутун, тўқай, ўнгур, чанг, чақа, чўққи, юлдуз, ўман, қазғоқ, қий, қипиқ, қиров, қумалоқ ва б.

Инсон томонидан яратилган нарса-предметлар номи: ақча, болдоқ, бурғу, буюм, буёқ, бўз (мато), дўмбира, ёй, ип, ипак, йўл, кегай, кема, кишан, кўприк, най, синизга, совут, совға, сол (қайиқ), сонқон, таёқ, тамба, тасма, тақа, тегирмон, тузоқ, туғ (байроқ), тўппонча, уват, упа, чена, чега, чиниқ, чий, чиғириқ, чўян, чўқмор, шuvoқ, эгат, ялов, ялоқ, ямоқ, ўк, қайиқ, қалқон, қармоқ, қилич, қин, қудуқ, қўғирчоқ ва б.

Уй-жой, ўрин тушунчаси билан боғлиқ сўзлар: дераза, қапа, мўнди, овул, оғил, сўри, том, туйнук, уй, уя, чайла, эшик, ўтов, қазноқ, қўра ва б.

Кийим-кечак ва безаклар, уларнинг қисм-ларини номи: бўрк, дубулға, енг, ёқа, желак, жиға, исирға, иштон, кўйлак, мунчоқ, мурсак, ойболдоқ, телпак, тумоқ, турмак/тўрмуч, тўн, узук, чакмон, чўлпи, чўнтак, энгил, этак, этик, ўқча, ўмиз, ўмилдирик, қалпоқ, қўнж ва б.

Уй-рўзгор, хўжалик буюмлари ва уларнинг қисмлари номи: алача, арра, арқон, арқоқ, бешик, бигиз, болға, ёстиқ, жабдуқ, жазлиқ, жилов, жўрмак, игна/инина, идиш, йўргак, қозон, қоп, қошиқ, ўроқ, ўқлоғи, қайчи, қамчи, қасқон, қозиқ, кели, кепчик, керага, кетмон, кизгиз, кув(и), курак, кўза, обдира, ойболта, пичоқ, сачоқ, сўқа, това, тувак, тувоқ, тушов, тўрва, тўқа, тўқим, узанги, урчуқ, чалғи, чанғи, чимилдиқ, човли, чопқи, чўмиш, эгар, эгов, эшак, юган ва б.

Ер ости бойликлари, маъданлар номи: жез, кумўш, кўмир, олтин, темир, қўрғошин, олмос, чўян, қалайи ва б.

Касб-ҳунар номлари: бўзчи, кўнчи, мерган, ов, синчи, совчи, соқчи, чўри, яллачи, ўқчи ва б.

Озиқ-овқат, ичимликлар номи: айрон, атала, бол, бўза, бўтқа, бўғирсоқ, ем, ёвғон, ёғ, жизза, зоғора, индов, кепак, кичири, курмак, кўмач, мой, ош, пишлоқ, сақич, сут, сўк, сўқим, толқон, тухум, умоч, ун, чалпак/челпак, чучвара, эт (гўшт) қазни, қайла, қаймоқ, қимиз, қовурдоқ ва б.

Сон-миқдор ифодаловчи сўзлар: етти, икки, ишгирма, кўп, минг, оз; олти, олтиш, саккиз, саксон, сон, сўм, талай, тағин, тенг, тийин, тугал, тутам, тўла, тўрт, тўқсон, тўққиз, уч, ичала, чама, эллик, юз, ялпи, сон, ўттиз, қирқ.

Ҳажм, масофа ва жамлик англатувчи сўзлар: йироқ, катта, кенг, кичик, кўлам, овлоқ, суям, тор, увоқ, узун, улкан, улуг, урвоқ, ушоқ, чимдим, эн(и), юксак, ярим, қисқа ва б.

Хусусият, хосса, белги ифодаловчи сўзлар: Ижобий хусусият англатувчи сўзлар: арзон, ботир, буюк, даядил, дуркун, жўн, илғор, иноқ, миқти, сергак, кучли, тетик, тийрак,

тинч, туроқли, тўғри, уйғун, чидамли, чин, эзгу, ювош, яхши, тузук, ўктам, қувончли, қувончиқ, қулай, қуралай ва б.;

Салбий хусусият англатувчи сўзлар: асов, дайди, дангаса, довдир, ёвуз, ёмон, жирраки, ивирсик, ирkit, исқирт, кир (ифлос), мажмағил, манжалоқи, манман, олчоқ, санқи, тажанг, танги, тентак, тиррақи, тиррик, тумса, чатоқ, чирик, шалақ, шаллақи, шалоқ, шалтоқ, шиллиқ, шиллиқим, шумишук, эрка, ялқамсиқ, ялқов, ўжар, ўлакса, ўсал, ўч, ўғри, қалоқ, қалтис, қанқи, қийин, қийтиқ, қилвир, қилтириқ, қинғир, қиррик, қирчанғи, қирғин, қопағон, қуруқ, қўпол, қўрқинчли ва б.

Таъм хусусияти: аччиқ, тотли, чучук, чучмол;

Ҳид хусусияти: ис, исланган, ислик, сассиқ;

Ранг-тус хусусияти: бўз, бўёқ, кўк, кўкчил, кўжимтир, малла, ола, оқ, оқиш, сариқ, сарғиб, сап-сариқ, сулув, сур, сўлим тус, туссиз, тўриқ, чипор, чўтир, ям-яшил, яп-янги, яшил, қашқа, қизил, қимизак, қип-қизил, қирмизи, қўнғир;

Ҳарорат хусусияти: изғирин, иссиқ, муз, музлаган, совуқ, совиған, салқин, тўнг, ушук, қизиқ;

Тезлик хусусияти: дангал, дарров, жуда, зув, илдам, йўрға, секин, таппа (босмоқ), чаққон, шартта||шатта, шошилинч, шошмоқ;

Масофа, ўрин хусусияти: ёвуқ (яқин) чет, чекка, узоқ, яқин, олис, нари, бери;

Ҳолат хусусияти: абжақ, ажрим, айқаш, аланг-жаланг, алоқ-чалоқ, алғов-далғов, аралаш, берк, бужур, бутун, бўтана, бўш, бўғоз, дик, дўндиқ, енгил, есир, ёзиқ, ёлғиз, ёрти, жайдари, живир-живир, жим, жимир-жимир, жингалак, жулдур-жулдур, зич, аланг-биланг, ирвити, мажақ, миққи, моматалоқ, момиқ, нўмай, адаш, олчи, алғов-далғов, ориқ, оч, оғир, пачақ, пишиқ, пўк, семиз, силлиқ, сирпанчиқ, соғ, омон, соғлом, суюқ, тайпоқ, таранг, тақир, текис, теп-текис, тик, тирик, тиқилинч, тигиз, тул, тўмтоқ, тўполон, тўс-тўпалон, тўқ, чавақ, чала, чалкаш, чалчиқ, чалқанча, чандиқ, чочик, шалвираган, шаталоқ, эгиз, эгри, эски, янги, эсон, юмалоқ, юмишов, яёв, яйдоқ, яланг, яланғоч, яллиғ, ялоқ, яширин, яшноқ, ўксик, ўлик, ўнғай, ўргамчиқ, ўрма, ўсиқ, ўхшаш, қаттиқ, қашшоқ, қийғос||қийғоч, қовжироқ, қуп-қуруқ, қуруқ, қурғоқ, қўтир, қўш;

Еруғлик, равшанлик хусусияти: ёруғ, ёрқин, яққол;

Товуш хусусияти: чуввос, пирилдоқ, чириллоқ, пориллаган, гуриллаган, пўкиллаган, пўрсилдоқ, уввос, чиқиллоқ, чизиллоқ, чийиллоқ, чикқироқ, шалдироқ, шанғи, шипилдоқ, шитирлоқ, қақилдоқ, қурилдоқ, қўнғироқ ва б.;

Ҳажм, юза, ўлчов хусусияти: ихчам, йирик, ингичка, йўғон, кичик, оз, саёз, сўпоқ, сийрак, теран, тўла, тўкис, узук, чувак, чуқур юпқа, юқори, япалоқ, япасқи, яп-япалоқ, ясси, яхлит, ўпоқ-сўпоқ, қавариқ, қалин, қийиқ, қисқа, қувуш.

Еш (возраст) тушунчаси билан алоқадор сўзлар: ёш, йигит, кекса, кенжа, митти, тирмизак, тирранча, тўнғич, қари, жажжи.

Вақт ва фасл тушунчаси билан алоқадор сўзлар: *кун, йил, кейин, кеч, кеча, куз, кузак, кундуз, мангу, сўнги, кўнра, тонг, тунги, эрта, қиш* ва б.

Инсон ва ҳайвонларга хос касаллик ва нуқсонлар номи: *йўтал, кал, капанак, кўр, кўса, маймоқ, манқа, мечал, мохов, нўноқ, овсар, оқсоқ, пучуқ, соқов, суял/сўгал, сўқир, танбал, телба, тентак, тиртиқ, тумов, тўқол, учуқ, чипқон, чўлоқ, чўлтоқ, эм, эм(ламоқ), яғир, санчиқ* ва б.

Товуш, нутқ ва куйлар номи: *куй, сайра(моқ), сўз, ули(моқ), улув, ун(товуш), чапақ, ўлан, қўшиқ*.

Расм-одатга доир тушунчаларни ифодаловчи сўзлар: *тўй, энчи, ўйин, алла, ирим, ирим-чирим* ва б.

Диний тасаввурлар билан боғлиқ сўзлар: *сигин(моқ), тангри, топин(моқ), учмоқ, алвасти, жин* ва б.

Абстракт маъноли сўзлар: *онг, суқ, туйғу, туб, энса, эрк, эркин, эс* ва б.

Олмошлар: *бу, биз, ким, мен, не, нега, неча, нима, сен, сиз, ўнга, у, унда, улар, шу, ўз(и), ўша, қай/қайси, қайси, қандай, қани, қанча, қачон, ана, анов, бундай, бунча* ва б.

Ҳаракат ва ҳолат англатувчи сўзлар: а) нейтрал-объектив ҳаракат номлари: *англамоқ, араламоқ, артмоқ, арчмоқ, ахтармоқ, ағдармоқ, ағнамоқ, бажармоқ, балқимоқ, беркитмоқ, беламоқ, бермоқ, билмоқ, бичмоқ, бойимоқ, бормоқ, босмоқ, бошламоқ, боқмоқ, букмоқ, буламоқ, бўкмоқ, олмоқ, гапирмоқ, ишламоқ, ўйламоқ, қолмоқ, солмоқ, танламоқ, соғаймоқ, ўйнамоқ, кулмоқ* ва б.;

б) ижобий ҳаракат англатувчи сўзлар: *асрамоқ, безамоқ, қўлламоқ, кулдиrhoқ, ёқламоқ, жилмаймоқ, кулимсирамоқ, интилоқ, кенгашимоқ, кўнмоқ, кўрғазмоқ, олқамоқ, олқишламоқ, опичламоқ, орзиқмоқ, отамлашмоқ, севмоқ, севинмоқ, сийламоқ, силамоқ, суймоқ, тузалмоқ, қучмоқ, ўпмоқ, ўргилмоқ* ва б.

в) салбий ҳаракат англатувчи сўзлар: *алдамоқ, безмоқ, билжирамоқ, биқсимоқ, бузмоқ, булғамоқ, буруқмоқ; бўрсимоқ, бўғмоқ, дўқламоқ, ёмонламоқ, жирканмоқ, ижирғанмоқ, илакишимоқ, иржаймоқ, иримоқ, итқитмоқ, кунлашмоқ, оқсамоқ, саваламоқ, сандирамоқ, серраймоқ, сўқмоқ, сўлмоқ, қарғамоқ, таламоқ* ва б.;

г) психик жараёнлар номи: *аксирмоқ, алахсимоқ, алахламоқ, анқаймоқ, арилламоқ, бақирмоқ, инграмоқ, йиғламоқ, куйламоқ, мўлтилламоқ, пишқирмоқ, сесканмоқ, сиқтамоқ, сиғинмоқ, талмовсирамоқ, тамшанмоқ, тентирамоқ, телмурмоқ, тиламоқ, тиржаймоқ, тусамоқ, чўчимоқ, қўрқмоқ, эснамоқ* ва б.

д) психик ҳолат англатувчи сўзлар: *бақраймоқ, билангламоқ, бузмаймоқ, жилпангламоқ, зерикмоқ, қайғурмоқ, мўлтаймоқ, овунимоқ, озмоқ, олаймоқ, пилдирамоқ, сўппаймоқ, талтаймоқ, тарваймоқ, тебранмоқ, тумтаймоқ, увушмоқ, ухламоқ, уялмоқ, чулғамоқ, қовушмоқ* ва б.

Ундовлар: *эх, оҳ, уҳ, хо, эй, вой, оббо, ўҳў, ўҳўў, оҳо (оҳ-ҳо), эҳа, эҳе, ие(ия), чув, чуҳ, ту-ту, ҳим, хаҳ, бе, о, ҳов, ҳой, ҳў* ва б.

Тақлидий сўзлар: тарс, шақ, шуқ, гуп, шақ-шақ, шарақ, шарақ-шуруқ, чиф-чуг, ғақ-ғақ, қу-қу, так-так, тақ-тақ, вов, вов-вов, гув-гув, миёв, миёв-миёв, гурс, гурр, лип-лип, лўк-лўк ва б.

Ёрдамчи сўзлар: билан, тагин (тоғи) каби. Ўз қатламнинг муҳим таркибий қисми ўзбекча сўзлардир. Ўзбекча сўзлар ўзбек тилининг ўзида бу тилнинг фонетик, семантик ва грамматик қонун-қоидалари асосида яратилган сўзлардир. Ўзбекча сўзлар ўзбек тили лугат составининг мустақил тарихий ривожига тўғайли юзага келган лексик қатламдир. Демак, ўзбекча сўзлар ўзбек тилининг мустақил тарихий ривожини кўрсатувчи лексик бирликлардир. Ўзбекча сўзни белгилашда бу сўзнинг ўзбек тилининг ўзида ясалгани, ўзбек нутқида пайдо бўлгани асосий белгидир.

Ўзбекча сўзларга аввало умумтуркий сўзлар негизида ўзбек тилининг ўзида ясалган янги сўзлар киради: Булар: а) аффиксация усулида ясалган ўзбекча сўзлар; б) композиция усулида ясалган ўзбекча сўзлар.

Ўзбекча сўзларнинг кўпчилиги аффиксация усулида ясалгандир.

Ҳозирги замон ўзбек тилида ўзбекча сўзлар ҳосил қилишнинг тубандаги моделлари мавжуд:

-чи аффикси ёрдамида: турсунойчи, кўчиёвчи, сутчи, етакчи, айрилувчи, бўлувчи, бўлинувчи, босмачи, иккиламчи, бирламчи, камаювчи, қўшилувчи, кўпаяувчи, кўпайтувчи, темирйўлчи, термичи, тилчи; -чилик аффикси ёрдамида: чизмачилик, ўрмончилик, уруғчилик, тамакичилик, тутчилик, ишчилик, ҳайдовчилик; -лаш, -лаштириш аффикси ёрдамида: яхлитлаш, йириклаштириш, ўзлаштириш, бирлаштириш;

-ма қўшимчаси ёрдамида: буклама, қайнатма, буғлама, судрама (овқат турлари); бошлама, сирғанма, боғланма, оғишма, турланма, йўналма, боғлама, қайтарма (музыка терминлари); айирма, бўлинма, ёйилма, кесма, киритма, кўпайтма, оғма, тенглама, уринма, чизма (математикадан), эритма (химиядан), кўринма, туюлма, тебранма, портлама, солиштирма, қайтарма, югурма, қайтма, қалқима, бўйлама, йиғилма, тикланма, узма (физикадан);

-лиқ аффикси ёрдамида: тўртлик, бешлик (музыкада), оралиқ, узлуксизлик, тегишлилик, эртапишарлик, тезпишарлик, қўзғалувчанлик, қитиқланувчанлик, эрувчанлик, тенгсизлик;

-им аффикси ёрдамида: қочирим (музыкада), ечим, кесим, қўшим;

-ли аффикси ёрдамида: сув оқимли, сув шаррали, тўлқинли, боғланишли, бўлинишли, ўтимли, буралишли, сузишли;

-ган ёрдамида: тўйинган, ўтаиситилган, ўтасовитилган, чекланган, чекланмаган, турланган, танланган, сайланган;

-қи/ғи ёрдамида: қичитқи, сачратқи, сочитқи, ёқилғи, ёнилғи;

-қоқ ёрдамида: ёпишқоқ, тиришқоқ, уришқоқ, буришқоқ;

чи+лар ёрдамида: *ўталувчилар, чирмашувчилар, судралувчилар, сутэмизувчилар;*

-иш ёрдамида: *уруғланиш, оталаниш, чангланиш, сурилтиш, ташланиш, тузланиш; бошоқланиш, эркаланиш; ёғочланиш, уюрмаланиш, бошқариш, буғлатиш, соддалаштириш, бирлаштириш, ўринлаштириш;*

-ғич//ғич ёрдамида: *тўплағич, қайтарғич, очилтирғич, ўтўчирғич, ўзиёзғич, ўзғич, буғлатғич, тўғрилагич, ўтирғич, сўндирғич, музлатғич, кирювғич, ўзиағдарғич, суғорғич, ғарамлагич, ёмғирлагич, ўғитлагич, ағдарғич, бўшатғич, бошланғич;*

-чан ёрдамида: *уйғонувчан, бўлинувчан, қайтарувчан, титровчан, кўринувчан, тикланувчан, ажралувчан, ажровчан, ёнувчан, ўзгарувчан;*

-чанлик: *кўринувчанлик, эгилувчанлик, тарқалувчанлик, ўзгарувчанлик, қайтарувчанлик ва б.*

Ўзбекча сўзларни ҳосил қилишда композиция усулида ясалиш ҳам муҳим ўрин тутади. Қўшма сўзнинг ҳар икки компоненти туркий сўзлардан иборат бўлади. Ўзбек тили луғат составидаги кўпгина сўзлар мана шу усулда ясалган. Чунончи: *ерсузма, йилоши, йўлоши, ошкўк, сўкоши (овқат турлари); товушқатор, бешбурчак, бешёк, еттибурчак, кўпбурчак, кўпёк, тўртбурчак, тўртёк, учбурчак; иссиқсевар, ёруғсевар, қумтариқ, сувийғар, қушқўнмас, бузоқбош, сувқовоқ, идишқовоқ, қўшёк, қуёнқулоқ, тулкиқуйруқ, қўнғирбош, итузум, кунгабоқар, семизўт, тезпишар, эртапишар, иккиюзлама, бешуруғ ва б.*

Ўзбекча сўзларга бошқа тиллардан кирган сўз-негизларга ўзбек тили аффикслари қўшилиб, ўзбек тилининг ўзида ҳосил қилинган ясалмалар ҳам киради. Бундай ясалмаларнинг ўзбек тилида шундай моделлари мавжуд.

1) ўзбек тилидаги арабча сўз+ўзбекча аффикс: *аввалги, авжланмоқ, авжсиз, авомлик, адабиётчи, адабли, адиллик, адоватли, адолатсиз, бақосиз, вазирлик, ваҳшийларча, видолашмоқ, даражқали, даҳшатли, жамоатчи, замондош, шратли, маорифчи, мантиқсиз, масалчи, маслаҳатчи, масбулиятли, маъмуриятчилик ва б.*

2) ўзбек тилидаги форс-тожикча сўз+ўзбекча аффикс: *абгорлик, андаккина, андишали, астагина, байрамлик, баландлатмоқ, бандалик, бачканалашмоқ, бағишлов, бебошлиқ, безорилик, вайроналик, гапчи, гапчил, гумонсирамоқ, гўдаклик, заргарлик, мевачилик, мешкобчи, меҳрсиз, мўллик, танбурчи, дуторчи, форсча, хафазарчилик ва б.*

3) ўзбек тилидаги русча-интернационал сўз+ўзбекча аффикс: *республикачи, спортчи; обзорчи, нолинчи, колхозчи, танкчи, атомчи; музикачилик, агентлик, активлик, граждандлик, зубатовчилик, консуллик, акушерлик, инвалидлик, радиоактивлик, инженерлик, шоферлик, радистлик, гиперболик, блокли, анаэробли, фокусли, ричагли, клавишли, стрелкали; вакциналаш, фокуслаш, группалаш, полимерлаш, филтрлаш; ионлаштирувчи, ионловчи, адсорб-*

ловчи, глютинловчи, демократлаштириш, колхозлаштириш, коллективлаштириш; партиядош, полкдош, командадош, контактсиз, кодланган, номерланган, марксча, ленинча, коммунистларча ва б.

Ўзбек тилига ўзлашма сўзлар таркибидан кирган баъзи олд қўшимчалар (префикслар), шунингдек суффикс ва аффиксоидлар ўзбек тилида олдиндан мавжуд бўлган сўзларга қўшилиб янги сўзлар ҳосил қила олади. Мана шу усулда ҳосил қилинган сўзлар ўзбекча сўзларнинг алоҳида ўзига хос группасини ташкил қилади. Бу усулда ўзбекча сўзлар ҳосил қилишда *форс-тожик элементларида ва интернационал ўзлашма элементлардан* фойдаланилади:

Форс-тожик элементларининг ўзбекча сўзларни ҳосил қилиши уч кўринишга эга:

а) туркий сўзга қўшилади: ажриқзор, акавачча, арихона, ар-ракаш, арчазор, безакдор, белкаш, билимдон, бойвачча, болажон, босмахона, ботирона, бутазор, буғдойзор, буғдойкор, бўёқдор, бў-захўр, емхўр, ёлдор, ёнғоқзор, жийдазор, жимжимадор, жиғадор, йўнғичқазор, йўрмадўзи, кемасоз, йўлсоз, улуғвор, унумдор, чак-мандўз, чиқимдор; бебош, бебошлик, беиш, бейўқлов, бесаноқ, бесуяк, бесўнақай, бесўроқ, бетийиқ, бетиним, бетўхтов, беуйқу, беунум, бечиқим, беюз, беюзлик, беўхшов, беўрин, қонхўр, ошхўр, ўтхўр, текинхўр, буйруқбоз, қўйфуруш, терифуруш, носиллик, носоғ, носоғлом, нотаниш, нотекис, нотинч, нотинчлик, нотузук, нотўғри, нотўғрилик, ноўрин, ноўхшов, ноқулай, нотўлик, нотурғун, ўрмоншунос, тилишунос, ўтлоқшунос, уруғшунос, йўсиншунос (мох), тезкор, ўтсимон, қўнғироқсимон, юлдузсимон, учбурчаксимон, урчуқсимон, ёйсимон, тўлқинсимон, ўлчамдор, сугимдор, серсув, сертук, сертармоқ, беуруғ, серқўйруқ, серқилтиқ, сербутоқлик, пичанбон ва б.

б) ўзбек тилидаги арабча сўзга қўшилади: номукамал, нодаврий, нодаврийлик, ноқутбий, ножиддий, ноаниқ, ноҳақиқий; сиёсатбоз, сафсатабоз, ваъдабоз, табиатшунос, санъатшунос, саводхон; муқовасоз, мурасасоз, иморатсоз; тараққийпарвар, маърифатпарвар, сулҳпарвар, мазлумпарвар, инсонпарвар; исёнкор, қасоскор, ижодкор, ташаббускор; амалпараст, манфаатпараст, мансабпараст ва б.

в) ўзбек тилидаги русча интернационал сўзга қўшилади: самолётсоз, металлсоз, авиасоз, вагонсоз, машинасоз, тракторсоз, метросоз, танксоз, яшиксоз, станоксоз, приборсоз, ракетасоз, вертолетсоз, группабоз, кампаниябоз, цитатабоз, архившунос, шапкадўз, пивофуруш, газетхон, журналхон; порошоксимон, кремнийсимон, амёбасимон, водородсимон, воронкасимон, газсимон, винтсимон, бочкасимон, коноидсимон, конуссимон, силосбон, белимит, нимнота, ногармоник, носимметрик, носинхроник, нотермиклик, нопластиклик, ноактивлик, нокоалиционлик, нометрик, ноабсолют, нодискрет ва б.

Интернационал элементларнинг ўзбекча сўзлар ҳосил қилиши ҳам уч кўринишга эга:

байрамолди, баргости, бодомқовоқ, бозорбоши, гапсотар, гапқувар, гилтош, гилтупроқ, говтикан, гузарбоши, гулбўта, гулқўрпа, гулсевар, гулюз, гулюзли, гулқўрғон, гўштқуйди, дамбосар, девортешиар, дилсўз, дилсўзлик, дилтортар, донянқичи, донюклагиш, жаҳонаро, жаҳонсўз, жодукўз, жонбоши, жонкуяр, жончиқар;

5) туркий сўз+русча-интернационал сўз: ёпиқшпиндель, ёпиқшпинделли, кўплампали, кўпсоставли, кўпмиллионли, кўптиражли, кўсакмашина, минггектар(чи), мингкилограмм(чи), музгенератор, оқғардия, оқғардиячи, планеталараро, тикишпинделли, учвалентли, уч дюмли ва б.;

6) русча интернационал сўз+туркий сўз: алифмой, бетонхта, бетонқорғич, бешграммлик, болтиқбўйи, бомбатутқич, бомбаушлагиш, бронтешар, газсув, газўлчагиш, газқувур, драмтўгарак, инфратовушлар, инфрақизил, карбонсув, карбонсувлик, кинотўплам, киноюлдуз, китбалиқ, китбош, колхозлараро, магнитўтказгиш, майолди, металлкесар, металлутқич, нефтбирлашма, нефтбурма, октябролди;

7) русча-интернационал сўз+арабча сўз: киномайдон, киносанъат, киноқисса, киноҳикоя, киноҳужжат, марказком, микроолам, радиоалоқа, радиоасбоб, радиомарказ, радионур, техкотиб, фотомухбир, фотонусха, фоторасм, фотоқоғоз, фотосурат, фотоҳужжат ва б.;

8) арабча сўз+русча-интернационал сўз: маҳалком, микрозарра, умумзавод, умумдемократик, умумпартиявий, умумпролетар, умумреспублика, умумрус, умумфилологик ва б.

9) русча-интернационал сўз+форс-тожикча сўз: инкубаторхона, кабелсоз, кабинетсоз, картабоз, картошкагул, картошкапоя, картошкақовоқ, квассимон, керосинфуруш, кинонавис, киноилнома, киносолнома, кинотомошабин, киношинаванда киношунос, китсимон, космоснома, крестгул, крестсимон, курортшунос, курортшунослик, лениннома, лентасимон, либреттонавис, материалбоз, материалшунос, машинахона, мебелсоз, металлсимон, металлсоз, микротарози, милицияхона, морознийфуруш, морознийхона, моторхона, мотопойга, музахона, музашунос, музейшунос, музейбон, назариябоз, насосхона, новелланавис, пивохона, почтахона;

10) форс-тожикча сўз+русча интернационал сўз: зиғирсушилка, камлитраж, камлитражли, нимфабрикат ва б.

Тил луғат составидаги сўзларни ўз ва ўзлашма қатламларга ажратиш анчагина билим ва малака талаб қилувчи мураккаб ишдир. Бунинг учун аввало ўз қатламга кирувчи ўз сўзнинг баъзи ўзига хос белгиларини билиш талаб қилинади. Бундай белгилар, одатда, сўзнинг фонетик структураси, маъноси, график шаклидан ахтарилади.

Ўз қатламга оид сўзларнинг баъзи муҳим белгилари деб тундагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Ўз қатламга оид сўзларнинг аксарияти кўп маънолидир. Сўзнинг маъно тармоқланиши бу сўзнинг ўзбек тилида кўп давр-

лирдан бери яшаб келаётганидан далолат беради. Ўзлашма қатламга оид сўзлар маъноси кўп ҳолда чегаралидир.

2. Ўз қатламга оид сўзларнинг асосини конкрет маъноли лексемалар ташкил қилади. Ўзлашма қатламга тегишли сўзлар эса кўпроқ абстракт маънолидир.

3. Фонетик структурасига кўра ўз қатламга мансуб сўзлар шундай белгиларга эга:

а) асл туркий сўзлар, асосан, бир бўғинли (*ер, ем, тез, туз, ол*); икки бўғинли (*тинти, толқон, тирна, кегай*); уч бўғинли (*тирчира, йўнғичқа, йиғирма*) бўлади;

б) бир бўғинли туркий сўзлар кўпроқ ундош+унли+ундош шаклига эга: *кул, кун, дўқ, дўл* каби;

в) икки бўғинли туркий сўзлар кўпроқ очиқ бўғинлардан тузилади: *икки, ола, олма, ориқ, этик, эрин, эрта* каби;

г) туркий сўзлар *р, л, в, ҳ, ц* товушлари билан бошланмайди. Бу товушлар билан бошланувчи сўзлар ўзлашма қатламга мансубдир;

д) туркий сўзлар охири *э (е), ў* унлиси билан тугамайди. Баъзи ундов ва мимемалар шунингдек *де* сўзи бундан мустасно: *ҳе, эҳе, ўҳў, бў, мў* каби;

е) туркий сўзлар таркибида оралиқ товуши *ж*, бўғиз товуши *ҳ*, қоришиқ товуш *ц* келмайди. Таркибида *ҳ* товуши келувчи баъзи ундов ва мимемалар бундан мустасно: *ҳим, уҳ, аҳ, ҳа-ҳа, қаҳ-қаҳ* каби;

ё) туркий сўзларда биринчи бўғиндан кейинги бўғинлар ҳеч вақт унли товуш билан бошланмайди;

ж) бўғин бошида, ўртасида ва охирида икки ундош товуш ёнма-ён келмайди. Ўзбек тилидаги *ост, уст, айт, арт, арч, берк, бўрт, йирт, кўкс, мўлт, орт* каби сўзлар, *билч, гурс, зирқ, йилт, терт, пирқ* сингари тақлидий сўзлар бундан мустасно;

з) унли билан бошланувчи туркий сўзлар жуда оз: *ов, ой, оз, ол, от* каби;

и) охири унли билан туговчи (*тўқи, олти, етти*) сўзлар ҳам кам учрайди;

к) туркий сўзларга хос муҳим *орфоэпик белги* сўз урғусининг охирги бўғинда бўлишидир;

н) морфологик жиҳатдан туркий сўзларда икки хусусият кузатилади:

а) туркий аффикслар кўпинча ундош билан бошланади: *-чи, -лик, -дир, -тир, -лар, -ни, -да, -дан* каби;

б) туркий тилларда префикслар учрамайди. Ўзбек тилидаги префикслар бу тилга ўзлашма қатлам таркибида кирган элементлардир.

5. График жиҳатдан туркий сўзлар *ы, ц, шч, (щ)* ҳарфлари ёзилмаслиги билан характерланади.

Ўзлашма қатлам

Ўзбек тили луғат составининг бойишида ички манба имкониятлари муҳим ресурсдир. Ҳозирги ўзбек тили луғат составининг тахминан ярмини туркий сўзлар ташкил қилади. Шунга қарамасдан, дунёдаги ҳеч бир тил ҳам фақат ўз ички ресурсларигагина таяниб иш кўрмаганидек, ўзбек тили учун ҳам фақат ўз сўзлари, ўз қатлам бойлиги ва имкониятларигагина кифоя қилмайди. Ўзбек тили луғат составининг бойиши ва такомиллашувида *ташқи манба* (ресурс) ҳам муҳим роль ўйнади. Умуман, ҳар қандай тил соф ҳолда яшай олмайди. Турли тилларнинг турли тарихий шароитларда ўзаро маълум муносабатда бўлиши қонуний ҳолдир. Бундай муносабат алоқада бўлган тиллар ривожига, айниқса унинг луғат составида маълум изларни қолдириши мумкин. Шу сабабли ҳам дунёдаги барча тиллар луғат составидаги, жумладан ўзбек тилининг луғат составидаги ўзгаришлар учун умумий бўлган икки қонуният кузатилади: 1) эскини янги билан алмаштириш; 2) бошқа тиллардан сўз қабул қилиш. Демак, ўзбек тилининг луғат состави ўз тараққиётида икки манбага таянади: а) *ички ресурс*; б) *ташқи ресурс*.

Бир тилдан бошқа тилга сўзларнинг кириши ва сингиши шунчаки оддий, механик процесс эмас, балки мураккаб лингвистик ва социал-тарихий шароитлар билан боғлиқ қонуниятдир. Тилдан тилга сўз ўзлашиши учун аввало реал шароит лозим бўлади. Бундай шароит *тиллар ҳамкорлиги*, яъни *тиллар контактидир*.

Ўзбек тилининг бошқа тиллар билан контакти

Ҳозирги ўзбек тили тарихан мураккаб ривожланиш ва шаклланиш босқичларини бошидан кечирган. Ўзбек тили уруғ ва қабила тиллари, халқ тили, миллий тил ва социалистик миллат тили даврларида бир қатор қардош тиллар, шунингдек чет тиллар билан алоқада бўлган.

Туркий уруғ ва қабилалар тили жуда қадимий даврларда Ўрта Осиёда азалдан яшаб келган «эроний тиллар» билан алоқада бўлган. Ўрта Осиёда, жумладан ҳозирги Ўзбекистон территориясида яшовчи халқ эроний тиллар группасига кирувчи маҳаллий тил лаҳжаларида гаплашган. Бу эроний уруғ-қабилалар, халқлар — сўғдлар, саклар, массагетлар, бактриялилар, парфиянлар, париканийлар, хоразмийлар ва бошқаларнинг тили бўлган. Шунингдек қадимий Бактрия подшолигида грек тилидан, шунингдек грек ва эроний тиллар қоришмасидан иборат бўлган тилдан ҳам фойдаланилган. Ҳозирги Ўрта Осиё ва Ўзбекистон территориясида туркий тилда гаплашувчи аҳоли ҳам қадимдан яшаган. Чунончи, туркий тиллар оиласига кирувчи тилда гаплашган хунларнинг миллоддан аввалги II асрлардаёқ ҳозирги Ўрта Осиё территориясида яшагани маълум. Миллоддан аввалги II—I асрларга келиб, Еттисув ва Сирдарё бўйларида хунлар кўпайган ва улар маҳал-

лий эроний аҳоли скиф — массагетларга қўшилиб кетган. Манъ шу даврларда туркий уруғ ва қабилалар билан эроний этник группалар ва уларнинг тиллари ўртасида алоқа ва қўшилиб кетиш ҳоллари юз берган. Ҳозирги туркий тиллар ва ўзбек тилида учровчи *сўғд элементлари* қадимий даврларда юз берган тиллар контакти натижасидир. Чунончи, ўзбек тилидаги *хом, кўп, калта, катта* сўзлари сўғдчадир. Қадимий сўғд элементлари Ўзбекистон топонимикасида ҳам қисман сақланиб қолган: *Кат, Новқат, Варчинзи, Варданзи, Истамзи, Жакардиз, Малакдиза, Шакардизм, Арвак, Индавак, Карвак, Пишканак, Рафонак, Хивак, Испанза, Багдиза, Самарқанд, Лангар*||*Лангор* ва бошқалар. Топонимик тадқиқотлар таркибида *-кент, -он||ён, -канд||қанд, -кан||қан, -кат||қат, -канда||ғанда, -диз||-диза, -жон (канал, сув, маъносида), -ак||ик, лангар, -вар||вор, -за||зи, митан, арна* элементлари бор топонимлар аслида сўғдча эканини кўрсатган.

Ўрта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон территориясида эроний тил характерига эга бўлган *қадимий хоразм тили* ҳам мавжуд эди. Бу тил билан ўша давр маҳаллий туркий тиллар орасида маълум алоқа бўлган. Тарихий манбалардан VII—VIII асрларда ва ундан олдин хоразм ёзуви кенг тарқалганлигини кўрсатувчи далиллар мавжуд. Бу ёзув Тупроққалъадаги архив ҳужжатларида қайд қилинган. Бу ёзув текстлари тери, ёғоч, тангалар, муҳрларга ва металлларга битилган. XIII—XIV асрларда Хоразм аҳолисиники тилда — туркий тилда ва қадимий хоразм тилида гаплашгани маълум. Қадимги хоразм тили XIV асрларга келиб ўзбек тилига сингиб кетди. Натижада қадимги хоразм тилига онд баъзи сўзлар ҳозирги ўзбек тилида сақланиб қолган: *хўп (хўб), боғ, почча (пиччоми-дадам), осмон (<осм), жуфт (эр), ариқ (ар—сув)* ва бошқалар.

Туркий уруғ-қабилаларнинг, кейинчалик ўзбек халқи тилининг эроний тиллар билан алоқаси уч даврий хусусият билан характерланади:

1. Туркий уруғ, қабилаларнинг қадимий эроний қабилалар ва уруғ тиллари билан алоқаси ва қўшилиши (қадимий даврларда).

2. Ўзбек тилининг форс-тожик адабий тили (IX—X, XI—XV асрлар) билан алоқаси.

3. Ўзбек тилининг маҳаллий тожик шевалари ва тожик халқ тили билан алоқаси (қадимдан то ҳозиргача).

Қадимий эроний тиллар, тожик халқ тили, тожик адабий тили ва тожик халқ шевалари билан ўзбек тилининг тарихий алоқалари ўзбек тилига эроний ва тожик тилидан кўпгина сўзларнинг кириб келишига асос бўлди.

Ўзбек тили қадимий туркий қабилалар ва уруғ тиллари даврида *олтой-мўғул тиллари* билан ҳам алоқада бўлган. Ўзбек тилининг мўғул тили билан алоқаси қадимий даврларда, қадимий олтой тиллари билан муносабатларда ва XIII асрда мўғулларнинг Ўрта Осиёни истило қилиши даврида юз берди. Ҳозирги ўзбек тили

лексикасида учровчи бир қатор асли мўғулча сўзлар ёки турк ва мўғул тиллари учун умумий бўлган лексик қатлам шу алоқалар натижасидир. А. Навоий ёзган адабий тилда, умумтуркий ва маҳаллий шева элементларидан ташқари, қадимий уйғур, туркман, озарбайжон, араб, форс-тожик сўзлари учрайди. Чунончи қадимий уйғур тили элементларидан *қамуғ* (*барча, ҳамма*), *ариғ* (*тоза, соф*), *осиғ* (*фойда, наф*), *ўғон* (*худо*), *укуш* (*кўп*), *уксук* (*камлик, озлик*), *қая* (*қайси*), *битик* (*хат, ёзув*) сўзларини кўрсатиш мумкин. А. Навоий тилида туркий лексиканинг ўғуз гуруҳи, яъни *ғарбий тил элементлари* ҳам учрайди. Эски ўзбек тили лексикасидаги ўғузча элементлар «оқими» («огузская струя») уч хил мураккаб манба натижасидир: 1) эски ўзбек тили лексик системасига сингиб кетган, унга диалектал компонент бўлиб кирган ўғуз диалект ва шеваларининг маҳсули; 2) ўша даврдаги маҳаллий ўғуз шеваларининг адабий тилга таъсири; 3) ўзбек тилига ўша давр туркман ва классик озарбайжон тилининг таъсири.

Шундай қилиб, ўзбек тили ўтмишда, қардош уйғур, озарбайжон, туркман тиллари билан алоқада бўлган ва улардан таъсирланган.

Ўзбек тили ўтмишда бир қатор қардош бўлмаган, бошқа системадаги тиллар билан ҳам контактда бўлган. Бундай тиллар форс-тожик ва араб тилларидир. Шунингдек ўзбек тили ўз ривожининг миллий тил ва социалистик миллат тили этапида *буюк рус тили билан* алоқада ва ҳамкорликда бўлди ва бу ҳол давом этмоқда.

Ўзбек тилининг чет тиллар билан алоқаси турли даража ва сифатий кўринишларга эга. Ўзбек тили контактда бўлган баъзи тиллар ўзбек тили лексикасида унчалик сезиларли из қолдирмади. Жумладан, хитой, ҳинд, қадимги грек тилларидан ўзбек тилига саноқли сўзларгина кирган. Масалан: ҳинд тилидан *бут*, *кўтвол*, *лак/лок* (*ранг*), *нил*, *нилуфал/нилупол* (*нилуфар*), *барақман*, *барча*, *биби*, *пайса*, *чандан/чандол* (*санда*), *товус*, *чақмоқчит* (*мато*) ва б.; хитой тилидан: *чой*, *лағмон*, *шийпон*, *жамбул* (<ямэн — қўрғон); қадимги грек тилидан: *иклим*, *марварид*, *мармар*, *мўлниё*||*мўмиён*, *номўс* (*номус*), *афъюн*, *арк* (<арика), *арганун*, *биллур* (<булур), *буқаламун*, *дирам*||*дирҳам*, *зумурад*, *даръёк*||*таръёк*, *файласуф*, *фонус*, *қайсар*, *қандил*, *каппон*||*қаппон*, *қирот*, *қонун*, *қўтос* ва б.

Ўзбек тили ўзаро контактда бўлган ва таъсирланган форс-тожик тили, араб тили, рус тили унинг луғат составида сезиларли из қолдирди. Бунинг ўзига ҳос сабаблари бор. Бундай сабабларнинг муҳимларидан бири ўзбек тилининг форс-тожик, араб ва рус тиллари билан алоқасида ўзбек тилининг эгаси бўлган халқда *икки тиллиликнинг юзага келганлигидир*.

Тилларнинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги кўп ҳолда бу тиллар орасида сўз алмашишга, бир тилдан иккинчи тилга сўз олишга боис бўлади. Бир тилдан иккинчи тилга сўз ўтиши учун шароит лозим. Бу шароит икки тилнинг шунчаки алоқаси, ёнма-ён

ишши, территориал яқинлашиши эмас, балки ўзаро таъсири, ҳамкорлиги, бу асосда юзага келувчи *икки тиллилик* ҳодисасидир. Сўз ўзлашиши учун қабул қилувчи тил эгалари ёки уларнинг маълум қисми қабул қилинувчи элемент мансуб тилни маълум даражада билиши лозим. Ўзбек тили тарихда туркий тиллар оиласига мансуб қардош тиллар билан, чунончи, қозоқ, қирғиз, уйғур, қорақалпоқ, туркман, озарбайжон тиллари билан алоқада бўлган. Бундай контакт Улуғ Октябрь революциясигача ва совет даврида ҳам давом этди. Мана шундай контакт туфайли Ўзбекистоннинг кўпгина районларида ўзбек ва қирғиз тилида, ўзбек ва қозоқ тилида, туркман ва ўзбек тилида, татар ва ўзбек тилида, қорақалпоқ ва ўзбек тилида параллел гаплаша олувчи икки тилли аҳоли мавжуд. Бундай *диглоссия*, яъни генетик жиҳатдан алоқадор бўлган икки қардош тилда гаплашиш Ўзбекистонда яшовчи аҳоли орасида қадимдан мавжуддир.

Ўзбекистон территориясида яшовчи халқлар, жумладан ўзбеклар орасида билингвизм ҳодисаси ҳам қадимдан мавжуддир. Ўз она тилидан ташқари, ўз тили учун қардош бўлмаган бошқа бир чет тилда ҳам гаплашиш ўзбеклар орасида анчадан бери мавжуд. Икки тил — ўзбек ва тожик тилларида гаплаша олувчи аҳоли Моварауннаҳр (Амударё ва Сирдарё ўрталарида) VI асрда ва ундан илгари ҳам истиқомат қилган. VI аср ва ундан кейинги даврларда туркий ва тожик тилларда параллел гаплаша олувчи аҳоли Шош вилояти (қадимги Бинкент — ҳозирги Тошкент атрофлари)да кўп учрар эди. Ўзбек-тожик икки тиллиги ўзбек аҳолиси орасида ҳозирда ҳам мавжуд. Самарқанд, Бухоро шаҳри, Самарқанд ва Бухоро областининг, шунингдек Фарғона водийсининг баъзи районлари аҳолиси ҳозирда ҳам ўзбек ва тожик тилларида бемалол гаплаша олади.

Навойй даврида *ўзбек-тожик икки тиллиги* кенг тарқалган ҳодиса эди. Бу даврда икки тилда ижод қилган *зуллинисонайн* шоирлар анчагина бўлган. Адабий ижод соҳасидаги икки тиллик анъаналари Навоййдан кейинги шоирлар Махмур, Гулханий, Фазлий, Нодиралар ижодида ҳам давом этди.

Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги даврида *ўзбек-араб тиллари алоқаси* юзага келди. Бу даврда араб тили давлат ва дин тили, фан ва расмий ёзишмалар тили сифатида кенг тарқалди.

Ўзбек тилига араб тилидан сўз олиш, асосан, *ўзбек-араб билингвизми* даврида (VII—IX асрлар) кучли бўлди. Кейинги даврларда ўзбек тилига янги сўзлар сезиларли даражада қабул қилинмади, балки ўзбек тилига кирган кўпгина арабча элементлардан бир қисмининг эскириши ва ўзбек тилидан чиқиш жараёни юз берди. Алишер Навойй тилида ишлатилган кўпгина араб сўзлари XIX аср ўзбек тилида, шунингдек ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамайди. Араб тилининг ўзидан бевосита сўз олиш XI асрлардаёқ деярли тўхтаган эди. Аммо турли даврларда арабча ёзма манбаларда, шунингдек эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларида сақланган арабча сўз гуруҳлари у ёки бу даврларда активлашиб

турди. Масалан, XX аср бошларида ва 20-йиллар ўзбек тилида илмий терминлар сифатида активлашган арабча сўзлар ана шу кейинги манбалардан олинган эди.

Ўзбек халқининг социализм давридаги ҳаётида янги билингвизм — *Ўзбек-рус икки тиллилиги* юзага келди.

Ўзбек-рус икки тиллилиги ўзбек тили тарихидаги ўзбек-араб, ўзбек-тожик икки тиллилигидан янги сифатий белгилари билан фарқланади. Рус тили ўзбек тилига фан ва маданият тили, таълим ва маърифат тили, СССР халқларининг ўзаро ҳамкорлиги, дўстлиги тили, қолаверса ўзбекларнинг *иккинчи она тили* сифатида таъсир қилди. Рус тилининг ўзбек тилига таъсири зўрлик, таъйиқ эстида эмас, ихтиёрий ҳамкорлик, рус тилини ихтиёрий равишда ўрганиш, севиш, иккинчи она тили сифатида ўзлаштириш жараёнида юзага келди ва амалга ошди. Мана шундай сабабларга кўра, ўзбек-рус икки тиллилиги — бу рус тилини шунчаки билишдан иборат *пассив билингвизм* эмас, балки *актив билингвизмдир*. Маориф ва оммавий таълим асосларида юзага келган ва келаётган ўзбек ва рус билингвизми *норматив билингвизмдир*. Ўзбек ёшлари, ўқувчилар, шунингдек студентлар рус тилини, унинг нормаларини илмий-педагогик асосларда эгалламоқда ва унга амал қилмоқда. Худди шунингдек, ўзбек-рус билингвизми, алоҳида, жузъий икки тиллилик ҳодисаси, яъни *индивидуал билингвизм* эмас, балки *оммавий билингвизмдир*. Ўзбек халқининг деярли кўпчилик қисми рус тилини билади, уни яхши эгаллаган. Қелтирилган хусусиятлар ёнига ўзбек-рус билингвизмининг *истиқболли икки тиллилик* эканини ҳам қўшиш мумкин. Агар ўзбек-араб билингвизми узоқ перспективага эга бўлмаган ва кейинчалик барҳам топиб кетган ҳодиса бўлса, ўзбек-рус билингвизми истиқболли, келажакда янада кенгаювчи, активлашувчи, чуқурлашувчи икки тиллиликдир.

Ўзбек-рус билингвизми ўзбек тилига самарали таъсир кўрсатди. Бу таъсир ўзбек адабий тилининг барча яруслари — лексика, фонетика, орфоэпия, орфография, морфология, синтаксис, стилистикани қамрайди.

Рус тилининг ўзбек тилига таъсири, айниқса, лексикада сезиларли из қолдирди. Рус тилидан ўзбек тилига жуда кўп сўзлар ўзлаштирилди. Рус тили таъсирида ўзбек тилининг илмий терминологияси шаклланди ва бойиди. Рус тилидан ўзбек тилига кундалик турмушга онд кўпгина сўзлар ҳам кирган (ўзбек тилидаги русча-интернационал лексика кейинги саҳифаларда махсус ёритилади).

Шундай қилиб, ўзбек тили ўз ривожланиш тарихи давомида бир қатор тиллар билан тўқнашган, алоқада бўлган. Булар қадимий эроний тиллар, жумладан сўғд тили, қадимий хоразм тили, қадимий олтой ва хитой тиллари; қадимий грек ва ҳинд тили; араб тили, мўғул тили; қадимий уйғур тили; классик форс-тожик тили, тожик халқ тили ва ниҳоят рус тилидир.

Ўзбек тилининг бошқа тиллар билан алоқаси, ўзбек халқи ҳақида турли даврларда юзага келган икки тиллилик ҳодисалари ўзбек тилига бошқа тиллардан *сўзлар ўзлаштиришга* олиб келди. *Сўз ўзлаштириш* эса ўзига хос қонуниятларга эга бўлган лингвистик ҳамда нолингвистик ҳодисадир.

Сўз ўзлаштириш

Тилларнинг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги*, бу туфайли юзага келувчи икки тиллилик бир тилдан иккинчи тилга ҳар хил тил элементларининг ўтишига сабабчи бўлади. Бир тилдан иккинчи тилга тил элементларининг қабул қилиниши, ўтиши *ўзлаштириш* деб юритилади. Ўзлаштириш туфайли бир тилдан иккинчисига ўтган тил элементлари *ўзлашмалар* деб номланади. Ўзлашмаларни тилнинг қайси ярусига тегишлилигига, структура элементини эканига кўра, *ўзлашма сўзлар* ёки *лексик ўзлашмалар*, *фонетик, ўзлашмалар*, *ўзлашма морфема* деб юритилади.

Тилларнинг узоқ муддатлик контакти туфайли бир тилдан иккинчи тилга: 1) сўзлар қабул қилинади; 2) сўзлар таркибида сўз ясовчи аффикслар ўзлаштирилади; 3) икки тилда ўхшаш товушлар пайдо бўлиши мумкин; 4) синтактик жиҳатдан бир типли, ўхшаш синтактик конструкциялар тугилади; 5) лексик, семантик гибрид типли калькалар юзага келади; 6) сўзларнинг маъносида силжишлар (инклинация) жараёнлари пайдо бўлади ва бошқалар.

Демак, ўзлашмалар тилнинг турли ярусларига, соҳаларига тегишли бўлиши мумкин. Шу туфайли *сўз ўзлаштириш*, *ўзлашма фонема*, *ўзлашма морфема* (ўзлашма сўз таркибига киради), *ўзлашма синтактик структура*, *ўзлашма маъно* (семантик ўзлашмалар) ҳақида гапириш мумкин. Кейинги ҳолат калькалаш билан боғлиқ. Ўзлаштириш тўлиқ маънода сўзга, лексикага алоқадордир. Фонетик, морфологик ўзлашмалар лексик ўзлашмасиз юз бермайди.

Ўзлашма элементлар кенг маънода *чет тил сўзлари* («иностранные слова») деб юритилади. Аммо *ўзлашма* («заимствование») билан *чет тил сўзлари* бир хил ҳодиса (тушунча) эмас.

Ўзбекча текстлар ва ўзбекча оғзаки нутқда ўз қатлам элементларидан ташқари бошқа хил элементлар, чет тилларга хос сўзлар ҳам учрайди.

Ўзбекча текстлар, нутқларда учровчи барча элементлар ўзбек тилига ўзлаштирилган, кирган сўзлар ҳисобланмайди. Мана шу маънода *сўз қўллашни сўз ўзлаштиришдан* ва *ўзлашма сўзларни қўлланма сўзлардан* фарқлаш лозим бўлади.

* Бу бўлимни ёзишда тилшунослардан Л. П. Крисин, Н. М. Шанский, А. В. Калинин, М. И. Фомина, В. В. Акуленко, Н. Шароповларнинг ишларига мурожаат қилдик—Э. Б.

Ўзбек текстларида чет тил сўзининг учраши ҳали бу ўша сўзнинг ўзбек тилига ўзлаштирилгани, кирганини билдирмайди. Сўзни ҳар қандай қўллаш, ишлатиш — бу ўша сўз ўзлашди деган гап эмас. Шу туфайли ўзбек текстларида учровчи чет тил сўзларини икки катта гурпуага бўлиш мумкин. I. *Ўзлашма сўзлар ёки ўзлашмалар*; II. *Қўлланма сўзлар ёки қўлланмалар*.

Қўлланма сўз ва иборалар функцияси ва тил структурасига кўра икки гурпуага ажралади: 1) *экзотик лексика* ёки *экзотизмлар*; 2) *киритмалар*, яъни *чет тил киритмалари*.

Ўзлашмалар

Ўзлаштириш — бир тилдан иккинчи тилга маълум тил элементларининг кўчиши, киришидир. Бундай элемент, олдин ҳам қайд қилинганидек, сўз, баъзи ҳолларда товушлар, шунингдек ўзлаштирилган сўз таркибига кирган морфема бўлиши мумкин. Ўзбек тилига рус, араб, форс-тожик тилларидан анчагина сўзлар ўзлаштирилган. Форс-тожикча сўзлар таркибидан ўзбек тилига *-кор, -каш, -дор, -гар// -кар, -зода, -соз, -зоҳ, -гир, -ёна// -она, -боз// -воз, -параст, -хона, -нома, -гўй; -но, -бе, -дар, -бад, -бан, -бо* сингари бир қатор элементлар ҳам кирган. Ўзбек тилига ўзлаштирилган русча-интернационал сўзлар таркибида *ц, шч (щ), ё* сингари товушлар учрайди (Бу масалалар кейинчалик махсус ёритилади).

Ўзлаштириш ҳодисаси, асосан, сўз ўзлаштиришдан иборатдир. Чет тилдан ўзбек тилига ўзлаштирилган бошқа элементлар, асосан, бу тилга ўзлашма сўзлар таркибида кирган. Сўз ўзлаштириш ўзбек тилига бирор бир чет тилдан сўз олишдир. }

Сўз қабул қилинган тилга кирган, яъни сингган бўлиши учун бир қатор талабларга жавоб бермоғи лозим.

1. Ўзлашган сўз уни қабул қилувчи тил қонуниятларига бўйсунди.

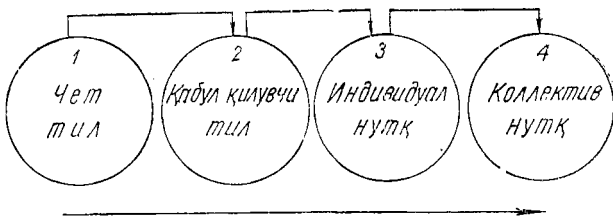
2. Сўз қабул қилувчи тил лексик-семантик системасига боғланган, унга сингишган бўлади.

3. Ўзлашган сўз худди ўз сўздек табиий ва аниқ бўлади, ундан шубҳаланиш, уни бошқа сўзлар билан қориштириш хавфи йўқолади.

4. Сўз қабул қилувчи тил эгаси бўлган халққа худди ўз сўзидек туюлади. Унинг ёт элемент эканлиги сезилмайди.

5. Сўз ўзлашган бўлса, бу сўзнинг тилдан тезда чиқиб кетиш эҳтимоли бўлмайди. Бундай сўзнинг «кераксизлиги» ҳақида, уни тилдан «чиқариш» ҳақида ўринсиз мунозаралар бўлмайди ва бошқалар.

Ўзлашманинг нутқда кенг қўлланиши, айниқса коллектив нутқда қўлланиши принципиал белгилардан биридир. Сўз коллектив нутқда ишлатилмаса, коллектив томонидан тан олинмаса, у норма бўла олмайди. Норма бўлмаган сўзни ўзлашма деб ҳисоблаш мумкин эмас:

Сўз ўзлашма бўлиши учун индивидуал нутқдагина эмас, *коллектив нутқда* ҳам ишлатилиши керак. Сўзнинг индивидуал нутқда (3) ишлатилиши бу ҳали унинг тилда пайдо бўлишидир, холос, у коллектив нутққа (4) ўтгандагина ўзлашмага айланади. Келтирилганга яна бир хусусиятни — сўзнинг коллектив нутқда *узлуксиз* ва *узоқ давр қўлланишини* ҳам киритиш лозим. Ўзбек тилидаги кўпгина тожикча ва арабча ўзлашма сўзлар ўзбек халқи нутқида асрлар мобайнида қўлланилиб келди. Бу ҳол бу сўзларнинг ўзбек тили лексик нормаларига сингиб кетишига асос бўлди.

Ўзлашма сўзнинг сингиши маълум шароит ва хусусиятларга боғлиқ. Буларнинг баъзилари тубандагилар:

1) ўзлашма сўз уни қабул қилган тилнинг практик ёзув хусусиятларига мослашган бўлиши;

2) чет сўз ўзлаштирувчи тил грамматик класслари, категорияларига мос келиши;

3) сўз уни қабул қилган тилда фонетик қайта шаклланиши;

4) чет сўз уни қабул қилувчи тилга грамматик сингиши;

5) чет сўз уни қабул қилувчи тил сўз ясаш системасида актив иштирок этиши;

6) чет сўз уни қабул қилган тилга семантик жиҳатдан сингиши: а) ўзлашма сўз маъноси аниқ бўлиши; б) ўзлашма сўз маъноси уни қабул қилган тилда дифференциация қилинган бўлиши;

7) чет сўз уни қабул қилган тилда узлуксиз ишлатилиши керак.

Ўзлашма сўз билан алоқадор уч масалани белгилаш анча мушкул иш: 1) чет сўзнинг ўзлашма сўзми ёки қўлланма сўзми эканини аниқлаш, бу икки ҳодисани чегаралаш; 2) тилга сингишиб, ўзлашиб кетган сўзларнинг ўз сўзми ёки ўзлашма сўзми эканини белгилаш; 3) ўзлашма сўзнинг этимологик жиҳатдан аслида қайси тилга мансублигини белгилаш. Ўзлашма сўзлар ўз ичида аслида ўзлашма бўлган элементларни ҳам сақлайди. Шу маънода рус тилидан ўзбек тилига ўзлаштирилган сўзларда икки тип лексемалар мавжуд: 1) рус тилининг ўз сўзлари; 2) рус тилига бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар. Демак, рус тилидан ўзбек тилига икки тип сўзлар ўзлаштирилмоқда: 1) рус сўзлари ўзлаштирилмоқда, 2) рус тилидаги ўзлашма сўзлар ўзлаштирилмоқда.

Рус тили орқали ўзбек тилига ўзлаштирилган бир қатор асли инглизча, французча, немисча, испанча, итальянча, грекча, лотинча, полякча ва бошқа тил сўзлари рус тилининг ўзи учун ҳам ўзлашма қатламдир. Бу тип сўзлар ўзбеклар учун худди рус тилидан кирган сўзлардек туюлади. Ўзбек тилига революциядан олдин кирган бир қатор сўзлар ўзбек тилида қайта шаклланган ҳолда учрайди: *каравот, яшик*. Ўзбек тилига кейинги даврда ўзлаштирилган сўзларнинг кўпида асл манба — рус тили орфографияси сақланмоқда.

Ўзлашмалар ўзбек тилига турли йўллар билан кириб келади. Арабча ўзлашмаларнинг кўпи ўзбек тилига ёзма манбалардан, қисман оғзаки нутқдан ўзлаштирилган. Форс-тожик элементларининг ўзлашишида ёзма манбалар билан бир қаторда оғзаки тил контакти муҳим роль ўйнаган. Турмушга оид, ҳунармадчилик, касбкор, деҳқончилик ва чорвачилик, оддий муомала ва расм-русумларга оид тожикча сўзларнинг кўпи ўзбек тилига ўзбек-тожик маҳаллий шеваларининг ўзаро контакти натижасида кириб келган. Ўзлашмаларнинг тилга кириш каналлари ҳар даврда ўзига хос бўлиши мумкин. Русча-интернационал сўзларнинг ўзбек тилига киришида дастлабки даврларда оғзаки нутқ, оғзаки контакт муҳим ўрин тутган бўлса, кейинчалик ёзма манбалар, радио ва телевидение нутқи, айниқса таржима ва матбуот тили муҳим роль ўйнади.

Ўзлашмаларнинг ўзбек тилига кириш йўлларини *ўзлашма сўзларни ўзлаштириш усулидан* фарқлаш керак. Ўзбек тилига ўзлашма сўзлар уч усулда қабул қилинади: 1) Сўз ўзича, ўзгаришсиз олинади; 2) Сўз калькалаб олинади (тўлиқ калькалар); 3) Сўз аралаш усулда олинади (ярим калькалар).

Ўзлашма сўз қабул қилувчи тил системасида дастлабки даврларда *неологизм* характерига эга бўлади. Ўзлашма сўзлар йиғиндиси бундай даврда тилнинг *янги лексик қатламини* ташкил қилади. Демак, *янги лексика* бу тилдаги ҳали эскирмаган *ёш лексикадир*. Берувчи тилдан қабул қилувчи тилга кирган («ўзлашган» эмас) сўзнинг ўзлашмага айланиши кўп жиҳатдан бу сўзнинг ёш лексика қатлаמידан давр синовиغا бардош бериб, традицион, оддий сўзлар қатламига ўта олиши билан боғлиқ.

Интернационал сўз (лексика)лар билан *ўзлашма сўзлар* орасидаги муносабат ва фарқлар тубандагичадир:

1) Интернационал сўзлар қардош ва қардош бўлмаган тилларда ҳам учровчи сўзлардир. Чунончи, ўзбек, рус, тожик, поляк, инглиз тилларида барабар учровчи сўзлар. Ўзлашма сўз қардош тилларда учрайверади. Чунончи, ўзбек, қozoқ, қирғиз, уйғур тилларида учровчи арабча ўзлашмалар.

2) Интернационал сўзлар синхроник планда бир неча тилларда, камида учта тилда учровчи сўздир. Ўзлашма сўзнинг ўзлашма эканлиги, бу мезон билан ўлчанмайди. Ўзлашма сўз ҳар бир тилнинг ўзи учун хос ҳодисадир. Масалан, ўзбек тилига ўзлашти-

рилган баъзи арабча ёки тожикча сўзлар қозоқ тилида учрамаслиги мумкин.

3) Интернационал сўз ўзи тарқалган тилларда фонетик ва график (имловий) жиҳатдан мос, идентификация даражасида ўхшаш бўлади. Ўзлашма сўз уни қабул қилган ҳар қайси тилда турлича, ўша тил қонун-қоидаларига мос равишда қайта шаклланади.

4) Интернационал сўз ўзи қўлланувчи тилларда тўлиқ ва қисман ўхшаш маъно ифодалайди. Ўзлашма сўзларда бу хусусият бўлиши ва бўлмаслиги ҳам мумкин.

5) Интернационал сўз халқаро аҳамиятга эга бўлган тушунча ва тасавурларни ифодалайди. Оддий ўзлашмалар учун бу хусусият шарт эмас.

6) Интернационал сўз «халқаро аҳамиятга» молик, «интернационаллик белгиси»га эга сўзdir. Бу интернационал сўзнинг асосий мезонидир. Оддий ўзлашмалар маълум тил доирасидаги ҳодисагига бўлиши мумкин.

7) Интернационал лексика синхроник кўриниш (плоскость) даги ҳодисадир. Ўзлашмалар эса тилнинг диахроник кўринишидаги ҳодисадир. Ўзлашмага айланган интернационал сўзларгина, яъни ўзлашма интернационализмлар диахроник ҳодисага ўтади.

8) Ўзлашмалар ва ўзлашма қатлам кенг тушунча. Бунга ўзлашма интернационал сўзлар ҳам қиради. Аммо ҳамма интернационал қўлланмалар ўзлашма сўз ҳисобланавермайди.

9) Турли тиллардаги интернационал ўзлашмалар (интернационал сўзлар қатлами) дунёдаги бир қатор тиллар учун умумий лексик фонд юзага келиши учун хизмат қилади.

Ўзбек тили луғат составида интернационализмлардан фарқланувчи икки тип сўзлар мавжуд: 1) туркий тилларнинг кўпчилиги учун умумий бўлган умумтуркий сўзлар; 2) бир қатор туркий тилларда ўзлашма қатлам сифатида учровчи арабча ва форс-тожикча сўзлар.

Интернационал сўзлар олдида қардош бўлмаган тилларда учрашлик шартининг қўйилиши аслида интернационал сўзларни келтирилган биринчи тип сўзлардан фарқлаш учундир. Умумтуркий сўзлар ҳам бир неча тилларда учрайди, аммо бу умумий фонд аслида қардош тилларнинг генетик манбаи умумийлиги натижасидир.

Туркий тилларнинг кўпчилиги учун умумий бўлган ўзлашма арабизм ва форсизмлар ҳам мавжуд. Бир неча тилларда учраши ва аслида чет тилдан кирганлиги нуқтаи назаридан туркий тиллардаги арабча сўзлар интернационал лексикага яқинлашади. Лекин *умумарабизм* ва *умумтуркизмлар* кенг маънодаги умумхалқ характерига эга эмас, дунёдаги муайян территория (ареал) даги бир гуруҳ тиллар учун хосдир. Чунончи, Ўрта Осиё ва Қозоғистон территориясидаги туркий тилларда учровчи арабча, форс-тожикча лексик қатлам мана шу характердаги сўзлардир. Бундай сўзларни тўлиқ маънодаги интернационал лексикадан фарқлаш учун *регионализмлар* деб номлаш мумкин.

Қўлланма сўзлар

Қўлланма сўзлар генетик жиҳатдан бошқа тилники бўлгани ҳолда ўзга тилларда ҳам учровчи лексемалардир. Қўлланмалар ўзи қўлланаётган тилники эмаслиги, фақат бу тил текстларида ишлатилаётгани билан ўзлашма сўзлардан фарқланади.

Қўлланма сўзлар коммуникатив ва стилистик функциясига кўра икки типга бўлинади: 1) экзотик лексика ёки экзотизмлар; 2) киритма сўз ва иборалар, яъни чет тил киритмалари («иностранные вкращения»).

Экзотизмлар ўзбек тилига таржима қилинган адабиётларда ёки чет ўлка халқлари турмуши ҳақида ҳикоя қилувчи асарларда учрайди.

Экзотик лексикани ўзбек текстларига киритишдан мақсад ўша асарда ҳикоя қилинаётган халқнинг турмуши, одатлари, этнографияси, тил хусусиятлари ҳақида маълумот беришдир. Экзотик лексика бошқа халқларнинг турмуши, уй жиҳозлари, расм-одатлари, кийим-кечаклари ва бошқалар ҳақида информация ташиydi.

Ўзбек тилига турли тиллардан таржима қилинган бадий адабиётларда экзотизмлар учрайди: Баъзи намуналар:

1) Маҳаллий-миллий топонимлар:— *Ромеш, Сиз Нормад шалоласини ҳеч кўрганмисиз,— отасининг сўзини бўлди қиз.* (Робиндранат Тагор). *Биз Мунгер, Патна, Данапур, Боксар, Ганипур, Банорас шаҳарларини босиб ўтишимиз керак...* (Робиндранат Тагор). *Шамсул-имора минорасидаги соат бешга занг урди* (Козимий). *Шу кетганича Истамбулга бошқа қайтиб келмаган. Диёбакирдан Мусулга, Мусулдан Хоникинга, у ердан Бағдодга, Карбалогоа ўтган...* («Чолиқуши»). *Мактаб очилган ҳафтанинг якшанбасида мураббиялар бизни Кяфитхона томонга олиб чиқишди* («Чолиқуши»). *Кадикўйда Бўстонжи томонга қатнайдиغان трамвайнинг охириги вагонига бир амаллаб чиқиб олдим* (Азиз Несин) ва б.

2) Миллий антропонимлар: *Ҳозир у Этойяни эмас, Гари ёки Черапунжини таклиф қилганда ҳам, Ромеш рози бўларди* (Робиндранат Тагор, 1, 77);— *Шоҳбожи, қайтишда яхшиси кўнқада қайта қолайлик* (Козимий);— *Ҳожини халфанинг ўн иккига кирган Мирот номли бир ўғли билан Ҳойғонуш деган ўн тўрт ёшли бир қизи бор эди* («Чолиқуши»). *Пьер Фор узун бўй, хушрўй, оқиш киши экан* («Чолиқуши»). *Бўлмаса Валибейни чақиринг* (Азиз Несин). *Суад бўлса Суад-да! Уғил болагаям, қиз болагаям бўлаверади бу исм* (Азиз Несин) ва б.

3) Мурожаат, муомала сўзлари:— *Дад а⁶— деди Хемнолин*

⁶ Ака маъносида. Ҳиндистонда ёши улуг кишиларга шундай мурожаат қилинади.

Поендрога... (Робиндранат Тагор),— Она⁷, сиз ўз тақдирлигиниз билан бутун Банорасга донг чиқаргансиз... (Робиндранат Тагор).—Кечиринг, бейафандим,—дедим,—худо ҳақи бехосдан бўлди... («Чолиқуши»).—Бонжур⁸. Комрон, холам қалай? («Чолиқуши») — Пардон, мадам-зель, шу ерда эдим, кўп афсус, ахтарганингизни билмабман.—дедим («Чолиқуши»).—Марҳум Сайфуддин пошшонинг қорбоғи шуми? («Чолиқуши»).—Мен Фарида хоним афанди билан кўришмоқчи эдим («Чолиқуши»).—Келинг, Наима хўжоним⁹.—деди («Чолиқуши»).—Аризанинг орқасидан юриш қийин нарса, ҳамшира хоним,—деди («Чолиқуши»).—Бейафандим, мен албатта иш топшим керак («Чолиқуши»).—Худо сендан рози бўлсин, мудирбей! («Чолиқуши») — Маржа, ўтир, нон ол!—деди Али тажанг астойдил (Ойбек).

4) Титул ва унвон номи: Унинг қизи Хемнолини ҳам шу кунларда нафис санъат бакалаври¹⁰ деган унвон олиш учун имтиҳон бераётган эди (Робиндранат Тагор) — Хонноиб... Мен айбли эмасман... (Козимий).—Лаббай, тўра! (Азиз Несин). Дафтардор, нишончи, бейларбейи, ажами — ўғлон деб кимларга айтилган, Султон Иброҳим даврига характеристика беринг. (Азиз Несин).

5) Ижтимоий-сиёсий оқим, социал табақалар, мазҳаблар номи: Оннода-бабу «Брахмо Самаж»¹¹нинг аъзоси эди (Робиндранат Тагор).—Сиз индуизм¹² ақидасига мансуб оиладансиз, сизнинг отангиз шу диний эътиқоднинг мухлиси эди (Робиндранат Тагор). Пароходда каятха тоифасига мансуб Умеш деган бир бола бор эди (Робиндранат Тагор). У Мадур мамлакатининг рожаси эди (Робиндранат Тагор).—Сиз брахманмисиз?¹³ Ассалому алайкум (Робиндранат Тагор, 1, 141). Сен бетавфиқ «машрутачи»лар¹⁴ олдида шарманда бўлмагин деб эртагача туришингга рухсат бераман... (Козимий).

6) Баъзи жой, ўрин номлари: Хемнолинининг у ерда, ўз уйдан узоқда, жазирама иссиқдан сақланиш учун бунгалога¹⁵ қамалиб, кун бўйи танҳо ўтиражагини ўйлаганда Ромешнинг юраги орқага тортиб кетади (Робиндранат Тагор). ... назмия биноси айвонида қоровулда турган бир неча казаклар у ёқдан бу ёққа юришарди (Козимий). Афсуски, эркак эмасман.

⁷ Она — ҳиндларда хотин-қизларга мурожаат қилишнинг бир шакли бўлиб, эҳтиромни ифодалайди.

⁸ Бонжур — салом (французча).

⁹ Хўжоним — муаллима, аёл ўқитувчи.

¹⁰ Олий ўқув юртини битирганда бериладиган илмий унвон.

¹¹ Брахман жамияти демакдир.

¹² Олий тонфаларнинг бири, мирзолар тонфаси.

¹³ Қоҳинлар тонфаси. Ҳиндистондаги тўрт олий тонфадан бири.

¹⁴ Машрутачи — конституцион ҳукумат тарафдори.

¹⁵ Шаҳар ташқарисидаги уй.

Бўлмаса сени «Зўрхона»га¹⁶ бошлаб борардим... (Козимий). Фаррух билан ширахонада¹⁷ учрашганидан кейин у катта ташвишда қолди (Козимий). «Дорулмуаллимотдан»¹⁸ шу йил чиқдингизми, хоним қизим?—деб сўради у («Чолиқуши»). Қизим, Истамбул рушдияларидан¹⁹. У бир вақтлар бу ерда идоддия²⁰ мудури эди («Чолиқуши»). Такси кутиб турган экан, тўғри казинога қараб юрдик (Азиз Несин).

7) Миллий таом, ичимлик ва бошқалар номи: — Мен сизга пан²¹ тайёрлай олмайман, бунинг учун ҳеч нарса олиб келмабсиз (Робиндранат Тагор). Шу сўзлар билан Камола шал япроқларини полга ёйиб, уларнинг устига лучи²² ва сабзавотларни чаққонлик билан тера бошлади (Робиндранат Тагор). Мен эса, сизга тамаринд²³ шарбати тайёрлайман (Робиндранат Тагор). Хўжайин кўзларини қисиб, хукка²⁴ чекарди (Робиндранат Тагор); Хоним бугун Шимронга қариндош беканикига «оширишта»²⁵ хўрликка борамиз (Козимий). Бу қути фондан...²⁶ Мен дунёда энг яхши кўрган нарса! («Чолиқуши»). Ҳожи халфа яна ўша оқ фартуғини тутиб олиб кичиккина ҳовуз лабида наргила²⁷ тозалаётган экан («Чолиқуши»). Ахийри гулбашакарнинг²⁸ нималигини билиб олдим («Чолиқуши»). Қутиларнинг иккитаси «Ёниже», қолганлари эса «Геленжек» ва «Бўғозичи» сигаретларидан бўшаган экан. (Азиз Несин).

8) Миллий кийимлар номи: ... у дхотисининг²⁹ кирлигидан ташвиш тортмаган, кўйлак йўқлиги эса парвойига ҳам келмагани (Робиндранат Тагор, 1, 182); Ҳамма ёқда бошига чодра ёпиниб, бетига чаши мбанд тутган аёллар, улар орасидан ўзини қизиқтирган қизни топиб олишнинг иложи йўқ (Козимий); у наридан-бери ўралган катта саллал, энида кулранг лаббода³⁰, оёғида сариқ туфли... (Козимий). Қора чойшапли хотин эшикдан кириб, ёнимга келиб олган эди («Чолиқуши»). Дарҳол чодрамни ёпиндим, олдинда Ваҳби, орқада мен мусофирхонага тезлаб кетдик («Чолиқуши») — Оҳ, худо

¹⁶ Зўрхона — Эрондаги қадимий спорт саройлари.

¹⁷ Ширахона — бангихона.

¹⁸ дорулмуаллимот — хотин-қизлар билим юрти.

¹⁹ рушдия — Туркияда тўрт синфли бошланғич мактаб.

²⁰ мактаб, юқори синфли мактаб.

²¹ бетел деган ўсимлик, Ҳиндистонда япроғини эриворга қўшиб чайнашадн.

²² қатлама ёки чалпакка ўхшаш нарса.

²³ дуккакли ўсимликлар онласидан.

²⁴ Хукка — чилимнинг бир тури.

²⁵ Яхна қилиб тортиладиган угра ош.

²⁶ Фондан — ичига ликер жойлашган шоколадли конфет.

²⁷ Наргила — чилимнинг бир тури.

²⁸ Гулбашакар — гулқанд.

²⁹ Дхоти — эрларнинг уст кийими.

³⁰ Лаббода — ҳунарманд, савдогар ва руҳонийларнинг қадимий устки кийими.

кўтаргил, шамсияни олиб чиқиш эсимдан чиқибди («Чолиқуши», 231). Чоршаф кичкинамини бўйига етганга ўхшатиб қўйибди («Чолиқуши»).

9) Маҳаллий-миллий санъатга оид тушунчалар, чолғу асбоблари номл: ...сенинг овозинг менга ҳатто вина³¹ садосидан ҳам ёқимлироқ туюлмоқда (Робиндранат Тагор). Бир неча кун аввал болалардан бири ўзи сотиб олмоқчи бўлган бир ўрни келтириб кўрсатди («Чолиқуши»).— Дада, эркаклар нега скриптиз³² ўйнамайди? (Азиз Несин).

10) Уй-рўзгор буюмлари, қуроллари номи: Бир кун эрталаб Ромеш ўз кабинетига кириб, столида саҳтиён ғилофли бюварни³³ кўриб қолди (Робиндранат Тагор, 53):— Ажаб! Шилпор³⁴ бўлмаса буни нима билан туяман? (Робиндранат Тагор).

11) Маҳаллий касб-ҳунар, машғулотлар номи: У ҳамиша мундирининг олди очиқ юрадиган семиз қўлоғаси эди («Чолиқуши»). Катта халфа³⁵ анчадан бери менга ғалати-ғалати нарсалар айтиб юрарди («Чолиқуши»).— Келинелар, ўнбошим, хуш кўрдик (Азиз Несин). Биринчи марта охундга ижара қўйишди, у ҳар кечаси кўчадан бизуқ хотинларни бошлаб келиб уларни менинг сийғам³⁶ дерди (Козимий);

12) Этнонимлар: Лекин ҳозир йўллар нотинч, шаҳсеванлар³⁷ талончилик қилиб, то Миёнагача келишди... (Козимий). Бу нима деганингиз? Фаранглар! Фаранглар бизга ўхшаб таҳорат қилишармиди?... (Козимий).

13) Миллий анъаналар билан боғлиқ номлар: Тўй маросимида Ромеш никоҳ оятларини такрорламади: «назари бахайр»³⁸ вақтида кўзларини юмди... (Робиндранат Тагор). Камола пронам³⁹ қилгандан кейин... (Робиндранат Тагор). Маросим охирлаб қолди, Али тоға Биби Фотиманинг безатилган «ҳатла»си никоҳ аравасини Шамсул — имора майдони атрофидан бир неча бор айлангирди (Козимий);— Жонгинам, мунча ҳам қишлоқи бўлмасанг! Ҳар ҳолда менинг нишонлимдан⁴⁰ қочмассан дейман? («Чолиқуши»).

14) Диний тасаввурлар, расм-русумлар номи: У энди қизини ўз оиласининг бўлғуси лақми⁴¹ деб тасаввур қила бошла-

31 вина — торли музика асбоби.

32 Скриптиз — рақс тури.

33 Кўғоз солинадиган ланка.

34 Резавор янчадиган япалоқ тош.

35 Катта халфа — хизматкор хотинлар бошлиғи, экономка.

36 сийғам — шиша мазҳабдаги мусулмонлар орасида шарият қонунига биноан, вақтинча никоҳлаб олинган хотин.

37 Шимолий турк кўчманчи қабилаларидан бири.

38 Келин билан кўбнинг чимилдиқда биринчи марта бир-бирига назар солишини ҳиндлар ана шундай атайди.

39 Пронам — ҳурмат ва муҳаббат ифода қилувчи таъзим.

40 нишонли — унашилган киши.

41 Ҳинд мифологиясида бахт ва бойлик тангриси, гўзал ва садоқатли хотин рамзи.

ди (Робиндранат Тагор); Деярли ҳар йил кузда, Пуджа байрами⁴² муносабати билан билетларнинг арзон бўлишидан фойдаланиб, Оннода-бабу Хемнолинини олиб язмаси ишлаб турган Жабалпурга жўнарди (Робиндранат Тагор); Мен гўё Оннопурнани⁴³ кўргандай бўлдим (Робиндранат Тагор); Эрталабки таҳоратдан қайтаркан, йўл-йўлакай Шиванинг⁴⁴ ҳамма ҳайкалу суратларини гул билан безаб, Ганг сувидан секиб кўярди. (Робиндранат Тагор). Бироқ бора-бора у ҳақиқий санниаси⁴⁵ бўлиб қолади деган хавфим бор (Робиндранат Тагор). Бу кун сафар ойининг йигирма саккизи бўлиб, «Наҳл» маросими⁴⁶ бўлаётган кун эди (Козимий).

15) Улчов ва пул бирликлари номи: Энди бошқа гап: ёки пул беринглар, ёки менинг икки донг⁴⁷ жойимни таг-туғи билан менга ўтказинглар.— деди (Козимий). Агар яна бир-икки пайсага⁴⁸ гуруч олинса, мен бугун ажойиб таом пиширардим,— деди бола (Робиндранат Тагор); Бунни эшитган Камола дарров бир рупия⁴⁹ келтириб Умешга берди (Робиндранат Тагор).— Яна беш қирон,— деган⁵⁰ овозлар эшитилиб қоларди (Козимий); Фикри-ёди беш туман ишлаб олиш... (Козимий). Кўп эмас, уч мажидия⁵¹ берсам бас, эримни ўша алвастининг кўлидан қутқариб, ўзимга қайтариб беришарди («Чолиқуши»). Саломат трикотаж фабрикасига дарвозабонликка кириб, саксон лира ойлик оладиган бўлди (Азиз Несин). Уша пайтларда бир кило қанд ўттиз қуруш⁵² турарди. Ҳозир бўлса бир кило қанд икки лира (Азиз Несин). Афсус, бир мири м ҳам йўқ (Азиз Несин).

16) Маҳаллий ўсимликлар номи: Бу ерда ашок ва бокул гуллари ўсган хиёбонлар йўқ; мадхоб чечагининг чирмашиб ўсишидан ҳосил бўлган яшил чодирлару чинор тўшли каккунинг сайрашлари қаёқда дейсиз (Робиндранат Тагор). У ўз уйини яшил деодар⁵³ гулчамбарлари билан безатилган ҳолда кўрарман деб ўйлаганди... (Робиндранат Тагор).— Ая, мана бунни бизда пиринг деб атайдилар, унинг димлангани жуда мазали бўлади, мана буниси эса бето⁵⁴ (Робиндранат Та-

⁴² Қали тангриси шарафига ўтказиладиган кузги байрам.

⁴³ Дурга тангрисининг бир сифати. У бутун оламга ризқ улашармиш.

⁴⁴ Шива — ҳинд динидаги учта бош худонинг бири.

⁴⁵ санниаси — зоҳид, дарвеш.

⁴⁶ Эронда имом Ҳусайннинг ҳалок бўлиши хотирасига бағишланадиган диний маросим.

⁴⁷ Ҳар бир мулкнинг олтидан бири.

⁴⁸ Ҳиндистоннинг майда пули, бир тийинга яқин.

⁴⁹ Ҳиндистоннинг пул бирлиги, 84 тийинга баравар.

⁵⁰ қирон — 0,3 тийин.

⁵¹ мажидия — йнгирма қурушли танга.

⁵² қуруш — бир лира юз қурушдан иборат.

⁵³ деодар — Ҳималай тоғида ўсадиган кедр дарахти.

⁵⁴ Ошга солинадиган ўтлар.

тор). Бир жойда тунукали дўкон томи қуёшда ярқираса, бошқа жойда банян⁵⁵ дарахти соясида пароход кутиб ўтирган йўловчилар кўринарди (Робиндранат Тагор). Менга қара Умеш, эртага менга ним дарахтининг⁵⁶ баргини топиб кел... (Робиндранат Тагор). Дераза тагида гуава дарахти ишнаб гуллаган, асаларилар эса гул косачаларга дам кириб чиқар, дам қўниб учар эдилар (Робиндранат Тагор). Эҳтимол, чой япроқларида қувваи — зоҳидлик етарли миқдорда эмасдир, зеро бу фақат миробаландагина⁵⁷ бўлади (Робиндранат Тагор).

17) Ҳайвон ва қушлар номи: Хемонкари... унинг қўлларига мокор⁵⁸ деган маҳлуқнинг сурати солинган иккита катта билагузук тиқиб қўйди (Робиндранат Тагор); Бу одам боласи эмас, чолиқуши⁵⁹ деб койиган эди («Чолиқуши»).

Қўлланмаларнинг иккинчи тури киритма сўз ва киритма иборалардир. Киритма сўз ва иборалар ҳам таржима адабиётида учрайди.

Киритма сўз ва иборалар ўзбекча текстда ўзи мансуб тил имлосида ёки ўзбекча имлода берилиши мумкин: Мен ҳам, мана шундай дейман *Ademain mouller*⁶⁰ (Лев Толстой). У ҳазиллашиб, мен Наташанинг рицариман деб юрар эди, — *pasde snâle*⁶¹га ҳам тайёрман (Лев Толстой). Эҳтимол бу менинг *Sut fisnael*⁶² бўлар, лекин ҳар қалай айтганим яхши... (Лев Толстой). Буни эндигина ўрганган рақсларини ижро қилаётган *adolles centes*⁶³га қараб ўтирган оналар, ҳолдан тойиб йиқилгунча рақс қилиб *adolesoentes*⁶⁴, хушчақчақ ўсмирлар билан йўин-кулги ва вақти-чоғлик қилиши ниятида келган бўйи етган қизлар ва йигитлар тасдиқлашар эди (Лев Толстой).

Ўзбек тили текстларида учровчи тубандаги французча киритма сўз ва иборалар ўзбек имлосида берилган.

— Ўзи бирам кўҳликки, трэ жоли⁶⁵...— деди у. Қадди-қомати келишган, узун бўйли, ўзиям трэ кюлтивэ...⁶⁶ (Азиз Несин).

Охири отасининг хуноби ошди — «Ун»⁶⁷дан бошқа сўз қуриб қолганми?

— Бўлмаса «но»⁶⁸ деб айтайми? «Но»га келганмидик?

⁵⁵ Ҳиндистонда ўсадиган бир дарахт.

⁵⁶ Ним дарахти барглари дори бўлади.

⁵⁷ Миробалан — Ҳиндистонда ўсувчи азим бир дарахт меваси.

⁵⁸ Гавдаси балиққа ўхшаш афсонавий ҳайвон.

⁵⁹ Чолиқуши — бутазор қуши, читтак.

⁶⁰ Эртагача хайр, азизим.

⁶¹ Рўмол рақсига.

⁶² Мутаккаббирлигим.

⁶³ Ўсмирларга.

⁶⁴ Қизчалар.

⁶⁵ Ғоят чиройли (французча).

⁶⁶ Жуда ўқимишли (французча).

⁶⁷ Ун (Un) — «ҳа» деган маънода (французча).

⁶⁸ Но (No) — «йўқ» деган маънода (французча).

— *Ҳа, албатта. «Н о» деб жавоб бериш керак. Шунинг навбати* (Азиз Несин).

— *Ферм ла порт*⁶⁹,— *деди тўсатдан отаси.*

Қизи «вой» деганича югуриб бориб онасининг бетидан ўнди.

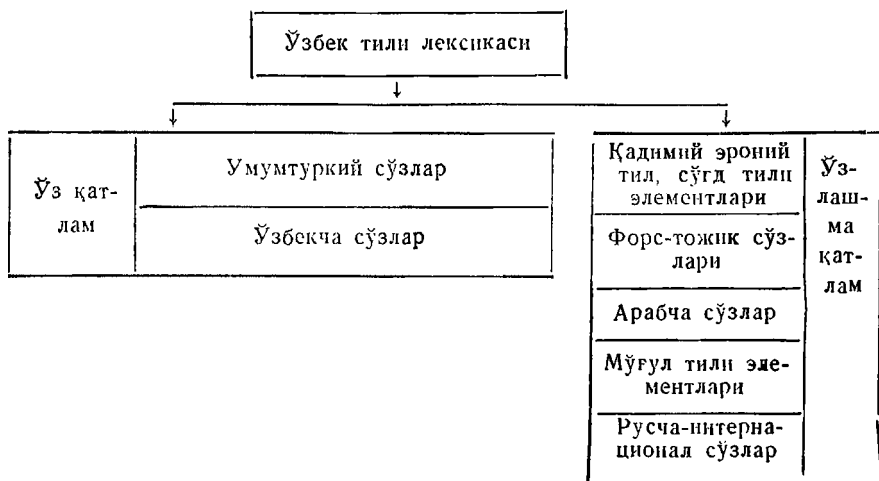
— *«Ферм ла порт» — онагни ўп, деган гап эмас, қизим. Сен айтган нарса «б э з л а м е р»⁷⁰ бўлади...* (Азиз Несин).

Экзотик лексикани қабул қилувчи тилга калькалаб бериш ёки ўзича олиш бу текстинг конкрет эҳтиёжи. Ёзувчининг мақсад ва хоҳишига, маҳоратига, таржимашунослик илмининг принцип ва талабларига боғлиқ.

Ўзбек тилидаги ўзлашма қатламни ўзлаштиришнинг тарихий-хронологик тартибига кўра тубандагича кўрсатиш мумкин:

1. Форс-тожик лексик қатлами.
2. Арабча лексик қатлам.
3. Русча-интернационал сўзлар қатлами.

Ўзбек тилининг ўз ва ўзлашма қатламларини схемада тубандагича кўрсатиш мумкин:

ФОРСЧА-ТОЖИКЧА ЎЗЛАШМА СЎЗЛАР ҚАТЛАМИ*

Ўзбекларнинг аجدодлари эроний тилда сўзловчи аҳоли билан қадимдан бирга яшаб келган, улар билан қўшилган, аралашган. Туркий ва эроний (сўғд) қабилалар қадимдан территориал яқин, ўхшаш ҳаёт кечирган, иқтисодий-маданий алоқада бўлган, чет эл босқинчиларига қарши биргаликда курашган.

⁶⁹ Ferme la porte — эшикни ёп (французча).

⁷⁰ Va is la mère — ойингни ўп (французча).

* Бу бўлимларни ёзишда тилшунослардан А. К. Боровков, Н. А. Баскаков, Ғ. Мусабоев, Ғ. Абдуллаев, Ғ. Камолов, С. Усмонов, Ш. Раҳматуллаев, Ш. Шоабдураҳмонов, О. Мадраҳимов, М. Мирзаев, К. Юсупов, Ж. Ҳамдамов, Г. Муҳаммадҷонова, Н. Фуломовларнинг ишларига мурожаат қилдик—Э. Б.

Туркий халқлар ва тилларга сингиб кетган сўғдлар ва сўғд тили тамоман исиз йўқолгани йўқ, албатта. Урта Осиё тилларида бир қатор *катта, калта, кўп* сингари сўзлар, кўпгина топонимик номлар сақланиб қолган. Аслида тожикча элемент экани, тожик тилидан олингани структура жиҳатдан ўшшамовчи, лекин ўзбек тилида қадимдан мавжуд (аммо туркий бўлмаган) баъзи сўзлар аслида ўша сўғд тили қолдиқлари бўлиши керак.

Ўзбек тили ўтмишда алоқада бўлган эроний тиллардан бири қадимий хоразм тилидир. Қадимий хоразм тили ва қадимги Хоразм ёзуви Урта Осиё халқлари тарихида маълум роль ўйнаган. Аммо қадимий хоразмийлар ва эроний тил характерида бўлган қадимий хоразм тили, унинг туркий тилларга таъсирини ундай ўзбек тили лексикасига кириб қолган элементлар фанда деярли ўрганилган эмас. Аммо ўзбек тили лексикасида, айниқса, халқ шевалари луғат составида бу тилнинг айрим элементлари сақланган.

XIII—XIV асрларда Хоразм воҳаси аҳолиси икки тилда — туркий тил ва қадимий хоразм тилида сўзлашган. XII—XIII асрда Урта Осиёда туркий қабилалар кўпайиши ва устунлик қилиши туркий тилларнинг ҳам устунликка эришишига олиб келади. Натижада қадимий хоразм тили (худди сўғд тили каби) XIV асрларда ўзбек тилига сингиб кетади. Ўзбек тилида бу мағлуб тилнинг баъзи сўзлари сақланиб қолди: *хўп (хўб), боғ, почча (пиччоми — «дадам»), осмон (осм), жуфт (эр маъносида), ариқ (ар — сув)* ва бошқалар. Ўзбек тилининг Қарноқ шеvasида акасини ва дадасини «поччам» деб аташ ҳозир ҳам бор.

Шундай қилиб, ўзбек тилига қадимий даврларда таъсир қилган эроний тиллар сўғд ва қадимий хоразм тилидир. Араблар келмасдан олдин сўғдлик деҳқонлар ҳукмрон синф бўлган. Туркий тилларнинг VII—IX аср тарихи араб тили таъсирида ўтди. Кейинчалик эроний тиллар яна ўз мавқеини тиклади. Натижада IX—X асрларда форс-тожик адабий тили ва маҳаллий тожик тили ўзбек тилига кучли таъсир ўтказди. Бу таъсир XI—XII асрларда, айниқса, кучайди. Бу даврга келиб форс адабий тили ўша вақтда давлат, адабиёт ва дин тили бўлган араб тилини сиқиб қўяди ва истеъмолдан суриб чиқаради. Сомонийлар династияси даврида (IX—X асрлар) араб тили ўрнига «форсийи дари» ёки форсий тил, яъни дарий деб аталган маҳаллий тил адабий тил сифатида кенг ёйилади. IX—X асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшовчи эроний тилда гаплашувчи аҳоли дарийлар ёки тожиклар деб юритилган. «Форсийи дари» яъни форс адабий тилига Хуросонда яшовчи тожикларнинг сўзлашув тили асос бўлган.

Форсий адабий тил араб тилини дастлаб шеърий соҳасидан сиқиб чиқаради. Бу жараён XI асрда батамом форс тилининг ғалабаси билан тугалланади. Форсий тил фан, адабиёт ва маданият тилига, расмий давлат тилига айланади. Бу тилда машҳур адиблар Абу Абдулло Рудакийнинг ноёб шеърлари, Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» достони, Умар Ҳайёмнинг бебаҳо ру-

бойлари, Саъдий Шерозийнинг «Гулистон», «Бўстон» каби асарлари, Низомий Ганжавий ва Амир Хисрав Деҳлавийнинг ғазал ва дostonлари, Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз ва Абдураҳмон Жомийнинг ўлмас асарлари ёзилди.

XV асрлардан бошлаб дарий тилида ҳозирги форс ва тожик тилларига ажралиш жараёни бошланади. Натижада форс ва тожик халқлари тилларида баъзи тафовутлар юзага келади.

Хуллас, сомонийлар даврида форсий тилда ёзиш кучаяди. Агарда диний-мистик адабиёт араб тилида ёзилган бўлса, форс-тожик тилида дунёвий адабиёт намуналари яратилди. Форс-тожик тилининг расмий давлат тили, дунёвий адабиёт тили экани бу тилнинг обрўсини жуда оширди. Натижада бу тил маҳаллий туркий тилларга, жумладан ўзбек тилига кучли таъсир ўтказди.

Тожик тилининг ўзбек тилига таъсирини тўрт аспектда олиб қараш мумкин: 1) ўзбек тилига қадимий эрон тиллари (сўғд, қадимий хоразм тили ва б.) таъсири; 2) ўзбек тилига янги форс адабий тили таъсири (IX—XV асрлар), 3) ўзбек тилига тожик адабий тили таъсири (XV асрдан кейинги даврлар), 4) ўзбек тилига маҳаллий тожик шевалари таъсири (турли даврларда).

Форс-тожик ва эски ўзбек адабий тилларининг тўқнашиши, шунингдек маҳаллий ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро ҳамкорлиги турли тарихий даврларда ўзбек-тожик икки тиллилиги ҳодисасини туғдирган муҳим фактордир. Тожик тили форс-тожик адабий тили ва тожик халқи тили этапларида ҳам ўзбек халқи ҳаётида расмий давлат тили сифатида алоҳида ўрин тутган. Ўзбек хонликларининг кўпида XVI—XVIII асрлар давомида расмий ёзишмалар, ёзув-чизув ишлари, асосан, форс-тожик тилида олиб борилган. Тожик тили, турмушда, адабиётда ва таълимда ҳам муҳим ўрин тутган.

Хуллас, тожик тили расмий адабий тил сифатида ҳам, бирга, аралашиб ёки қўшни яшовчи халқ тили сифатида ҳам ўзбек тили билан тўқнашди. Натижада ўзбек-тожик икки тиллилиги адабий тил доирасида ҳам, маҳаллий шевалар доирасида ҳам мавжуд эди. Ўзбеклар расмий ва адабий доирада, шунингдек норасмий муомалада ҳам ўзбек тили билан бирга тожик тилидан ҳам бемалол фойдалана олган. Айниқса, бу ҳол Самарқанд ва Бухоро воҳаси, Фарғона ва Қашқадарё водийлари, шунингдек бошқа бир қатор территория аҳолиси учун характерли бўлган. Бу жараён ушбу территория аҳолиси тилида ҳозир ҳам кузатилади.

Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири икки томонлама бўлди. Тожик тили ўзбек тилига таъсир этгани каби ўз навбатида ўзбек тили ҳам тожик тилига ўз таъсирини ўтказган (лекин бу ҳодиса бизнинг текшириш объектимизга кирмайди).

Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро алоқаси ва таъсири турли тарихий даврларда турлича шароитларда юзага келган. Бу жараён Ўзбекистоннинг турли районларида ҳам турли даражада бўлган. Тожик тилининг ўзбек тилига таъсири айниқса ўтмишда кучли бўлган ва узоқ давр давом этган. Ўзбек халқининг буюк

шоири, ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий ўз она тили — туркий (ўзбек) тилини ниҳоятда чуқур билгани, унинг об-рўси учун курашган ҳолда форс-тожик тилини ҳам яхши эгалла-ган эди. Алишер Навоийнинг туркий ва форсий тилда параллел равишда ёзган асарлари ўзбек-тожик икки тиллиги — зуллисо-найликнинг ажойиб намунасидир. Алишер Навоий даврида форс-тожик тили анча кенг тарқалган ва уни туркий аҳоли ҳам яхши билар эди.

Ўзбек ва тожик тиллари ўзаро бевосита тўқнаш келган, ара-лашган тиллардир. Шунинг учун тожикча сўзлар ўзбек тилига бевосита тожик тилининг ўзидан олинди.

Хуллас, В. В. Бартольд тили билан айтганда: «... агар араб тили мусулмон дунёси учун Европадаги латин тилидек аҳамиятга эга бўлса, форс тилини француз тилининг таъсири билан тенг-лаштириш мумкин».

Ҳозирги ўзбек тили лексикасида анчагина тожикча сўзлар бў-либ, ўзбек тили лексикасида туркий сўزلардан кейин миқдор жи-ҳатдан иккинчи ўринда туради.

Форс-тожик сўзларининг ўзбек тилига кириши учун турли та-рихий даврларда ҳар хил омиллар сабабчи бўлган. Аммо улар орасида баъзи характерли ва муҳим сабаблар ҳам бор. Булар тубандагилар:

1. Ўзбек ва тожикларнинг аجدодлари қадимий даврлардан бир территорияда, биргаликда ҳаёт кечириб келишган. Улар ўза-ро иқтисодий, хўжалик соҳаларида яқиндан алоқада бўлган. Бу ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро тўқнашувига, биридан иккин-чисига сўз ўтишига сабабчи бўлган.

2. Ўтмишда баъзи территорияларда туркий ва эроний тиллар тўқнашгани ва ўзаро чапишганида туркий тил ғолиб келган. Мағ-луб тилнинг (масалан, сўғд тили, қадимий хоразм тили ва б.) элементлари ғолиб туркий тил составида қисман сақланиб қолган.

3. Форс-тожик адабий тили, кейинчалик тожик тили Ўрта Осиё-да кўп давр расмий давлат тили сифатида қўлланиб келган. Дав-лат, тижорат ишлари, маъмурий, расмий ёзишмалар, маҳкама ҳужжатлари, тарихий мемуарлар тожик тилида ёзилган. Бу ҳол ўзбекларни тожик тилини билишга, уни тушунишга ундаган. Нати-жада тожикча расмий услуб сўзлари ўзбек тилига кириб борган.

4. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистоннинг анчагина қисми аҳо-лиси турли тарихий эҳтиёж ва сабабларга кўра икки тилдир. Аҳолининг икки тилда — ўзбек ва тожик тилларида сўзлаши бу тилларнинг ўзаро сўз алмашишига сабабчи бўлган.

5. Ўтмишда, айниқса X—XI асрлардан кейин бадний, тари-хий ва юридик асарлар икки тилда — ўзбек ва тожик тилларида ёзилган. Кўпгина ёзувчилар ўз асарларини икки тилда ёзишни одат қилган. Натижада ўзбек аҳолиси тожикча асарларни ҳам ўқиган. Бу улар тилига тожик сўзларининг кириб боришига йўл очган. Тожик адабий тили ёзма адабиёт орқали ўзбек адабий ти-лига, ўқимишли кишилар тилига кучли таъсир қилган.

6. Ўзбек ва тожиклар тарихан қўшни ва аралаш яшаб келган халқлар бўлганлиги туфайли, бу икки халқ маданияти, санъати ва турмушида муштарак томонлар шаклланган. Икки халқ бир-бирларидан касб-корни, санъатни, урф-одатларни ўрганган. Натижада уларнинг тиллари бир-биридан ўша тушунчаларга боғлиқ сўзларни олган. Ўзбек тилидаги боғдорчилик, деҳқончилик, тикувчилик, зардўзлик ва ҳунармандчиликка оид сўзларнинг аксарият қисми тожикча экани мана шу туфайлидир.

7. Тожик тили ўз даврида бадий-поэтик тил, расмий-юримдик тил сифатида анча ишланган, сайқалланган тил эди. Айниқса, унга араб тили кучли таъсир кўрсатган эди. Шу сабабли араб сўзлари тожик тилининг баъзи услубларида умумий сўз миқдорининг 50—60 процентини ташкил этади. Тожик тилида соф арабча негизлар асосида тожикча морфемалар ёрдамида кўп миқдорда янги сўзлар вужудга келтирилди. Бу сўзлар поэтик нутқ, расмий ёзишмалар тили ва илмий услуб учун жуда қулай ва зарурий сўз ва терминлар эди. Ўзбек тили мана шундай нутқий воситаларга муҳтожлик сезганида буни тожик адабий тилидан олди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги тожикча ўзлашмалар кўпроқ конкрет ва реал нарса, ҳодисалар тўғрисидаги тушунчаларни ифодаловчи сўзлардир. Тожикча ўзлашмалар кундалик турмуш учун энг зарурий ва серистеъмол сўзлардир. Шу туфайли тожикча сўзлар ўзбек тилининг луғат составига аллақачонлар чуқур ўрнашиб сингиб қолган лексемалардир.

Тожикча ўзлашмаларнинг зарурий, серистеъмол сўзлардан иборатлиги, ўзбек тилига аллақачон синганлиги бу сўзларнинг ўзбек аҳолисига ўз тили сўзидек туюлишидан ёрқин сезилади: *пойтеша, обдаста, оташкурак, дастурхон, меҳмон, мезбон* ва б.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида тожикча ўзлашма сўзларнинг тубандаги лексик-семантик группалари мавжуд:

Реал ва афсонавий ҳайвонлар, парранда ва қушлар номи: *аждар, аждаҳо, жонивор, говмиш, този, шер, фил, нор, қоплон (каплон), маймун, каркидон (каргадон), наҳанг, ҳўроз, ғуррак, жўжа, лайлак, булбул, каптар, бедана, чил, худхуд, зоғ, зоғча, мокиён, мусича, оҳу, парранда, пода, семурғ, тўти, ҳумо(й)* ва б.

Ҳашаротлар, майда жониворлар номи: *кана, пилла, малах, пашша, парвона, каламуш, гов, газанда, кўршапалак (кўршабпарак)* ва б.

Одам ва ҳайвон аъзолари номи: *бел, дандон, афт, ангор, рўй, дийдор, кифт, пешона, гардан, гирибон, тана, лаб, жигар, гавда, кафт, дил, мушт, чеҳра, даҳан, калла, думба, дум, пар, пат, занаҳдон, зулф, кокил, лунж (оғиз), мишжа, мушгон (мижгон), мужда, мўй, пой (оёқ пойи ва қадам), пайкон, панжа, поча (пойча), рух (чеҳра), рухсор, сина||сийна, устухон, чангал (панжа)* ва б.

Ўсимлик ва дарахтлар, улар танасининг қисмлари номи: *анжир, анор, бинафша, барг, бодом, бута,*

нок, гўра, довулча, ток, тут, чинор, шафтоли, сада, сарв, сановбар, гўнча, хазон, барг, шоҳ, новда, шона, дарахт, гиёҳ, сабзи, чим, чингал, нашивоти, мева, майиз, беҳи, олча//олуча, алволи (олболу), гилос, гул шона, лола, хина, печак, беда, хашак, хас, дон, сўлпор, даройи (узум), дўлана//дўлона, заранг (дарахт), ниҳол, пўст, шакар-ангур, шўра, ғунча ва б.

Сабзавот ва техника экинлари, улар маҳсулоти номи: лўвия (лўбия), мош, нўхат, шоли, жўхори, жавдар, сўруч, бодринг, сабзавот, сабзи, пиёз, гармдори, зира, кашнич, тўрт, pista, полиз, кўкнор, шалғом, гиёҳ, каду, қаҳрабо, мурч, канион, зиғир, карам, кунжут, нозбўй (райҳон) ва б.

Қасб-ҳунар, машғулот ва у билан алоқадор тушунчалар номи: жувоз, жувозкаш, мардикор, чорикор, ширгар, мисқар, кулол, ҳунарманд, дўкондор, боғбон, ҳамшира, доя, созанда, бастакор, гулфуруш, гулчин, гўлаҳ, дарвозабон, деҳқон, дорбоз, дурадгор, палоспўш, хомток, пайванд, пархеш, дўзанда, ширдўз, заркаш, кисавур (кисабур), косагар, косагул, кўзагар, майфуруш, мирза, мироб, ошпаз, подабон, посбон, пўстин, рўмол (рўймол), сангтарош, саркор, сарбон, сурмакаш, чалпақпаз, чангсоз, чилангар, чўлон, ҳунар ва б.

Озиқ-овқат, ичимликлар номи: бода, бўза, кабоб, ёғ, гўшт, зоғора, новзот, шакар, гулоб, май (шароб), мағз, нўшоба, палов, пашмак (ҳалво), ош нон, қанд, тухум, хўрак, мошова (мошоба), парварда, тушвара (тушбера), бурда, шира (сок), шарбат, шароб, нўхатшўрак, ширгурунч, ширкади, лалми (ғалла), хўрда, чалпақ, чарб(и), шакароб ва б.

Шаҳс, инсон тушунчаси билан боғлиқ номлар: камина, каниз, канизак, хўранда, ҳамкор, ҳамроҳ, ҳамсоз, ҳамсоя, ҳамсуҳбат, ҳамхона, ҳамшира, жавоб, жаҳонгашта, жаҳондида, жонон, жонона ва б.

Кийим-кечак, улар қисмлари, матолар ҳамда тикувчилик, каштачиликка оид сўзлар: авра (авра-астар), адрас, астар, лас, атлас, баҳя, чок, чопон, зарбоб, киса, сарпо, яктак, дакана, патак, сахтиён, пайпоқ, пайтава, кавуш, чойшаб, зулфин(ча), каллапўш; камар, кулаҳ (кулоҳ), лун||лунги, нимча, чарм, шойи, беқасам, мовут, чит, дока, кимхоб, пилтапеч, пўстин, ислими (нақиш), сарпеч, тасма, чарм, шалвар, жома ва б.

Тураржой, қурилиш ва бинокорликка оид сўзлар: арк, айвон, дарвоза, арра, пойтеша, замбил, газ, газ-чўп, андава, гуния (гуньё), хона, чайла, гумбаз, дераза, зина, нарвон, миҳ, тахта, девор, ғишт, гувала, сарров, синч, хари, панжара, устун (сутун), пойдевор, пешток, пахса, хода, чўп, роҳ, ғов, тоқча, тоқи, пештоқ, гумбаз, тарнов, пойгак, обреза, оҳак, даҳлиз, даста режа, шип, пона, дарича, кошона, кўшк, меҳроб, хонақоҳ.

Уй-рўзғор буюмлари, асбоб-ускуналар номи: амбир (анбур), ангишвона, андова||андава, анжом, жомашов, дега

(қозон), хум, хурмача, коса, пиёла, чироғ, гаврон, дастурхон, дамол, обдаста, парда, парма, гилам, ҳокандоз, челақ, баркаш, кажава, кўза, панишаха, пашшахона, соғар (қадаҳ), кафғир, корсон, сандал, ранда, искана, пона, ғалвир, дурбин, патак, лаган, коса, обкаш, гугурт, полос, кўрна, поёндоз, мола, тандир, рапида, жувоз, пухта (жилов), обжувоз, кунда, занжир, устара, ғалвир, ғилдирак, чамбарак, дастгоҳ, чарх, соявон, сурмадон, сўзан, теша, устара, халачўп, чироғ, чироғбон, чарх, шамчироғ (шабчироғ), жиҳоз, жом (пиёла), чамадон ва б.

Қасаллик ва ўлим билан алоқадор тушунчалар номи: бемор, бетоб, бод, дард, пес, хаста, захм, дард-манд, говмичча, кал, кар, гарон, гунг (лол), парҳез, хала, саратон, гўр, гўристон, дардқаш, дарднок, дори, зардоб, кўр, кўса, лат (емоқ), лол (гунг), мотам, тобут, хол, шабкўр, ҳез, жувонмарг ва б.

Қариндошлик, яқинлилик муносабатига доир сўзлар: биродар, бачча, бобо, ёр, невара, момо, фарзанд, падар, дугона, хеш, жигарбанд, жигаргўша ва б.

Кишилар ўртасидаги муносабат, яқинликни инфодаловчи сўзлар: ёр, дўст, дўстона, носоз, ошно ва б.

Вақт тушунчаси билан боғлиқ сўзлар: гал, зум, дам, палла, пайт, доимо, замон, навбаҳор, чошгоҳ (чоштгоҳ), шом (пайти), шомгоҳ, ҳамиша, ҳамон, ҳамона ва б.

Тезлик тушунчаси билан боғлиқ сўзлар: дарров, дарҳол, зуд (тез), оҳиста, тез, шитоб, шитобкор ва б.

Йил, фасл, кун тушунчаси билан боғлиқ сўзлар: баҳор, баҳорий, наврўз, чилла, наҳор, пешин, саратон, сунбула, ҳафта, якшанба, душанба, сешанба, чоршанба, пайшанба, бамдод, хуфтон ва б.

Баъзи конкрет нарсалар, ҳодисалар номи: болор (устун), ганж, ганжина, гард, гардиш, гил, гирдоб, гулдаста, гулхан, дам (нафас), сим, зар, тилла, дом (тузоқ), дуд, карвон, тахта, мис, пўлат, олмос, симоб, соя, ях, феруза, гавҳар, дарра, даста, дахма, заҳар, зириҳ, калит (калид), кофир (модда), кунгура, кунда (тўнка), латта, лахтак, лахчак, метин, мум (модда), мушк (мушк-анбар), ништар\наштар, ойна (оина), оташ (олов), оҳак, жатта, пешоб, пистон, раҳна (чок), сурма, тўтиё, фарзин, хас, хирмон, хиром, хода, хок, шамшод, шол (гилам), ҳамён ва б.

Табий ҳодисалар, табнат стихиялари номи: шабада, бода, гармсел, дўл, заҳ, лой, соя, шабнам, ях, яхоб ва б.

Табнатнинг табий объектлари номи: замин, дара, фалак, офтоб, жаҳон, гардун, хуришид, дарё, чашма, дашт, даштгоҳ, кишвар, гулшан, лозазор, биёбон, бўстон, вайрона, гулистон, чаман, чаманзор, чимзор ва б.

Кишилар томонидан яратилган белгиланган (сунъий) макон ва жой номлари: омбор, базмгоҳ, сарой, қушхона, сартарошхона, отхона, корхона, новвойхона, тоқзор, гулзор, кўча, даҳа, хонадон, гузар, гўша, даргоҳ, дорихона,

индон, каптархона, кон, карвонсарой, карвонхона, майдон, майкада, майхона, оромгоҳ, остона, оташхона, ошён, оғил, оҳан, оҳанрабо, пойгоҳ, полиз, сайлгоҳ, сайргоҳ, сардоба, чорбоғ, жой.

Музыка ва у билан алоқадор тушунчалар номи: оҳанг, куй, тарона, тановар, карнай, сурнай, наво, навосоз, навохон, тор, сетор, чилтор, соз, дутор, танбур, най, чанг, ғижжақ, рубоб, хиргойи, хушхон, яккахон, ҳаво (оҳанг), ҳаводор, жўр (бўлмоқ) ва б.

Мактаб, маърифат, илм ва таълимга доир сўзлар: дафтар, шогирд, дониш, донишманд, доно, нома, намуна, панд, пандгўй, рўзнома, устод ва б.

Савдо-сотиқ ва молиявий ишларга доир сўзлар: арзон, баҳо, бозор, бозоргоҳ, бепул, пул, харид, харидор, савдо, савдогар, тарози, нарх, дўкон, даромад, судхўр, раста, сармоля, сармоядор, насия (насыя), насияхўр, суд (фойда) ва б.

Социал-тарихий муносабатларга доир сўз ва терминлар: бож, тож, подшоҳ, подшоҳзода, шаҳзода, шох, девон, девонбеги, додхоҳ, муҳр, номзод, тахт, понсод, пора, товон (жарима), раҳбар, тождор, бону, тўра, фармон, фармонбардор, дор, пойтахт, намойиш, муштумзўр, шаҳар ва б.

Ҳарбий тушунчалар, қурола-аслаҳалар номи: лашкар, навкар, жанг, жанггоҳ, жанговар, саркарда, сардор, сарбоз, паҳлавон, сипоҳ, чодир, шамшир, гурз, гурза, камон, камонгар||камонсоз||камонкаш, ханжар, замбарак, тўппонча ва б.

Диний тушунча ва тасаввурлар номи: банда, беҳишт, бомдод (бомдод номози), бут, бутпараст, бутхона, фирдавс, дев, мажусий, худо, парвардигор, эшон, пир, каромат, оташпараст, ҳожи, жон, гуноҳ, бегуноҳ, дарвеш, жодугар, девона, фаришта, пари, афсун, афсунгар, намоз, намозгоҳ, салла, дариг||дориғо, дастор, дўзах, замзам (обизамзам), парихон, пешво, рўза, рўзадор, руҳоний, тумор, худованд||худованда, чиллахона, жоду, жодугар, жодупараст ва б.

Тарихий-традицион анъаналар, маросимлар номи: базм, кафсан, меҳмон, мезбон, меҳмондўст, меҳмонпараст ва б.

Ҳажм, миқдор ва ўлчов англатувчи сўзлар: а) ҳажм: баланд, бепоён, майда, паст, новча, дароз, зарра, миён(а), пакана, реза; б) миқдор, чегара: андак, баробар, бор (бир бор), дона, тоқ, чала, гуруҳ, зиёда, зич, кам, камёб, ним, поён, сарҳад, сероб, сон, тўда, чандон (минг), ягона; в) ўлчов бирликлари: жўра, чорак, нимчорак, пайса, газ, палла, парча, пуд, тах, тароз(и), фарсанг, якбор||якбора, якка ва б.

Ёш англатувчи сўзлар: жувон, кампир, момо, мўйсафид, норасида ва б.

Ёруғлик ва иссиқлик англатувчи сўзлар: тафт, хира, чароғон, шўла (лавҳа) ва б.

Ранг-тус англатувчи сўзлар: гулранг, зангор (зангори), заррин, лолагун, ложувард, нилгун, нилранг, нилий, сапид||сафид, сиёҳ, сур ва б.

Ҳид, таъм англатувчи сўзлар: *бў(й), нордон, хушбўй, ширин, шўр, шўрак, заҳар* ва б.

Овоз, нутқ ва нутқий фасоҳат билан боғлиқ тушунчалар номи: *бурро, гап, хушзабон, хушовоз, хушсухан, шакаргуфтор, шева, жонсўз, забон, бадзабон, оташзабон, пурзабон, суханвор, бонг, занг//қўнғироқ, дод (солди), камовоз, камсухан, овоз, овоза, оҳанг, фарёд* ва б.

Хусусият, ҳолат ва белги англатувчи сўзлар: 1) ижобий хусусият, белги ва ҳолат англатувчи сўзлар: *барно, андиша, барқарор, боб (лойиқ), гулгун//гулгуна, гулрух, гулрухсор, гулрў(й), гулчеҳра, дилбанд, дилгир, дилкаш, дилбар, покиза, дилбаста, дилнавоз, дилрабо, замҳарир, зебо, зийрак, зўр, камарбаста, камтарин, лоларуҳ, лоларўй, мард, мардона, маҳлиқо, маҳтоб//моҳтоб, шод, саранжом, хурсанд, хуррам, далир, меҳрибон, монанд, моҳваш, моҳпайкар, ноёб, нозанин, нозик, нозикдил, нозикхаёл, номдор, обод, ободон, озод, озода, оромбахш, ораста, осон, осудадил, париваш, паризод, парипайкар, парирух, парирухсор; парирўй, пок, покдил, покдоман, пурдил, пўхта, рост, ростгўй, сара(хўб), саранжом, сарбаста, сарвар, саркаш, тоза, устувор (турғун), хушдил, якдил, ҳамдам, ҳамовоз, ҳурлиқо, хушрабо, ҳушёр, жонажон, жанпарвар; 2) салбий хусусият, белги ва ҳолат англатувчи сўзлар: *бадбин, бадкирдор, бадгумон, банги, банди, барбод, баттар, бадбахт, бечора, бежо, вайрон, сушт, пуч, чўл, гумроҳ, густоҳ, давогар, дилафгор, дилозор, дилсиёҳ — дилсўхта, дод, доғ, занг(кир), зиён, олифта, чапани, хунук, нокас, дағал, кадар (тўсқинлик), кек, кин/кина, номард, хушомадгўй, найранг, лоф, майпараст, маст, мастона, мот, модон, нокаста, номард, нонкўр, нопок, норасо, озор, падаркуш, пуч, расво, саргардон, ситамгар//ситамкор, худбин, хумпар (хунбар), сояпарвар, сушт, хунрез, чирик, чиркин, шикаст, шикаста, шум; 3) ижобий ва салбий психик ҳолат англатувчи сўзлар: *бахтиёр, ханда, хандон, хуррам, хурсанд, хушнуд, шод, шодмон, шодон, шодийёна, шўх, ҳамдард* ва б.; 4) салбий психик ҳолат англатувчи сўзлар: *андух, афсус, афтода, зор (нола), мотамзада, мотамсаро, нола, нолагар, нолиш, ноумид, нотагон, нохуш, ношод, ошуфтаҳол, ошуфтадил, паришон, пушаймон, ранж, ранжиш, рашкнок, сазо, саросар, саросима, тунд, хам(м), хастадил, хирс, хомуш, ҳўноб, шўрида, шўриш* ва б.; 5) умуман ҳолат англатувчи сўзлар: *бева, бекор, бечора, озод, бегона, содда, сарсон, маст, нозик, гадо//гадой, гирифтор, гирён, гўштдор, дарбадар, дарз, дамдор, дунбул, дучор, душвор, забун, кўҳна, ларз, лол (бўлмоқ), мурғак, ноумид, нигорон, ниёзманд, нишоб, нобуд, ношод, овора, орзуманд, осойиш, осуда, пайванд, пайваста, пароканда, пиёда, поймол, пукка, равон, сарсари, танҳо, хоксор, хор, шайдо, яксон, жўш (урмоқ)* ва б.**

Бошқа хил абстракт маъноли сўзлар: *андоза, армон, армуғон, афсона, баҳона, бунёд, бурд, жонон, хуштор, дилдор, нолиш, ситам, гаров, гашт, гум (бўлиш), гумон, гумона, дар-*

мон, дастак, дастмоя, дастур, дашном, дебоча, дид, дийдор, ёд, ёд-гор, замона, зеб, карашма, ком (комига тортиш), марза, меҳр, ми-жоз (межоз), нигоҳ, нигор, ниёз, нишон//нишона, ниҳон, ноз, ном, обрў(й), огоҳ, омад, орзу, армон, оройиш, ором, оташин, ошкор, оғуш, пайдо, паймона, паноҳ, парвариш, парво, парвоз, пардоз, пинак, пинҳон, писанд, писанда, пушт, равиш, раво, рав-шан, рашк, саргузашт, сарҳисоб, ситам, ташна, умид, фаромуш, фаррух, фош (қилмоқ), хоҳиш, чора, шукуҳ, ҳуш (ақл).

Боғловчилар: агар, агарчанд, балки, бал(ки), баъзи, гар (агар), гарчи, гўё, лек(ин), лекин, магар, хоҳ, чун, чунки, чу-нон, чунончи ва б.

Модал сўзлар: даркор, зарур, зинҳор, кошки, дуруст, ни-ҳоят, ногоҳ, ногоҳон, офарин, расо, шояд, ҳеч ва б.

Ўзбек тилидаги тожикча сўзлар миқдори бу тилдаги арабча ўзлашмаларга нисбатан кўп. Ўзбек тилига кирган арабча сўзлар миқдори асрлар давомида истеъмолдан чиқиб камайиб борган бўлса, тожикча сўзлар бу даврда миқдоран ортиб борганини кўра-миз. Бунга сабаб ўзбек ва тожик тиллари ёнма-ён ва аралаш яшовчи қўшни халқлар тиллари сифатида узоқ давр ва узлуксиз алоқада бўлиб келди. Тожик тилидан ўзбек тилига ўзлашган сўз-лар сўз туркумлари нуқтаи назаридан ҳам хилма-хилдир. Агарда араб тили ўзлашмалари, асосан от туркумига хос бўлса, тожикча ўзлашмалар деярли барча сўз туркумларига хосдир. Чунончи, от: баҳор, баҳо, барг, гул, коса, даст, нон, дарахт, хона, шамол, об-рўй, ҳамроҳ, шабнам, орзу, аскар, чора, дард, дарвоза, ҳаммом, пул, шудгор, устоз, мева, майдон, корхона, гаров, гуруҳ, дашт, нашвати; сифат: доно, жонажон, мард, ширин, камтар, ноёб, нодон, меҳрибон, дарднок, хурсанд, озода, оташин, баланд, жан-говар, пухта, нам, паст, содда, хунук; сон: нимчорак, (тўртдан бирнинг ярми), чорак (тўртдан бир); олмош: ҳар, ҳамма, ҳеч; равиш: мардона, доимо, астойдил, қаҳрамонона, бардам, расо, дарров, ҳамон, аста, ҳануз, ҳудди; ёрдамчи сўзлар: ё, ёки, балки, -ки, агар, магар, ҳам, чунки, токи, зеро, гоҳи, чунончи, гар-чи, гўё, ҳам, ёхуд, на, тоқай ва б.

Ўзбек тилида мустақил сўз сифатида қўлланмовчи, аммо форс-тожикча сўзлар таркибида ўзбек тилига кириб келган бир қатор аффикслар, преффикс ва аффикслашган сўзлар мавжуд. Бундай элементлар ўзбек тилидаги соф тожикча сўзлар, шунингдек улар ёрдамида ясалган ўзбекча сўзлар таркибида учрайди. Чунончи:

-боз//-воз: аскиябоз, байтбоз(лик), буйруқбоз, ваъдабоз, ваъз-боз, гапбоз, гуруҳбоз, найзабоз, дабдабабоз, дандонбоз, назария-боз, дарбоз, ёзишмабоз, найрангбоз, жувонбоз, шибоз, ишқибоз, каптарбоз, какликбоз, латифабоз, лўттибоз, мажлисбоз, майшшат-боз, майнабоз, масхарабоз ва б.

-бон/-вон: бандибон, бозбон, зиндонбон, калитбон, нигоҳбон, тарозбон, тимбон ва б.

-боп: белбоғбон, бозорбон, далабон, жомабон, зиндонбон, имо-

ратбоп, ишбоп, калтакбоп, кегайбоп, кўйлакбоп, мавсумбоп, май-избоп, мишишбоп, ейишбоп, манзарабоп, мурсакбоп, муқовабоп ва бошқалар.

-боф: алакбоф, алачабоф, атласбоф, бахмалбоф, беқасамбоф, зарбоф ва б.

-вачча: аммавачча, бегвачча, бойвачча, гадойвачча, девонавачча, етимвачча, жиянвачча, калвачча, лўливачча, муллавачча, итвачча ва б.

-гўй: арзгўй, далолатгўй, дарсгўй, дуоғгўй, итоатгўй, латифагўй, лофгўй, мадҳгўй, мадҳиягўй, марсиягўй, маслаҳатгўй, ростгўй, ғазалгўй, ҳикоягўй, туркигўй, форсигўй ва б.

-дош: вазифадош, вазндош, елкадош, ёндош, ёстиқдош, ётоқдош, ёшдош, жинсдош, издош, майдондош, макондош, мактабдош, мансабдош, маслакдош, ирсдош, исмдош, иттифоқдош, меҳнатдош, миллатдош, мусобақадош, насабдош, овулдош, орқадош, отдош, одатдош, равишдош, сабоқдош ва б.

-дўз: бачканадўз, бўзидўз, дўппидўз, жазлиқдўз, жомадўз, йўрмадўз, кавушидўз, кафандўз, каштадўз, қўйхнадўз, маҳсидўз, мўйнадўз, пайпоқдўз, пардадўз, патакдўз, пойафзалдўз, зардўз ва б.

-зор: ажриқзор, анжирзор, анорзор, арчазор, бананзор, бедазор, беҳизор, бўлбулзор, вайроназор, гулзор, дарахтзор, дўланазор, ёнғоқзор, ёғочзор, лолазор, майсазор, мевазор ва б.

-каш: захкаш, зулмкаш, майдакаш, меҳнаткаш, носкаш, нусхакаш, пасткаш, пахсакаш, пахтакаш, пешкаш, пиллакаш, расмкаш, ситамкаш, сураткаш, сусткаш, тарафкаш, термакаш, тобуткаш, найчакаш, қаламкаш, чизмакаш ва б.

-кор: азмкор, баҳорикор, бедакор, бидғаткор, ганчкор, гилкор, гулкор, гуноҳкор, девкор, жавдарикор, жайдарикор, жафокор, жинояткор, жозибакор, жомакор, зарринкор, зиёнкор, зиғиркор, зулмкор, ижодкор, исёнкор, кошинкор, лавлагикор, лубкор, мададкор, мардикор, пахтакор, пиллакор, мафтункор, илтифоткор, илҳомкор ва б.

-намо: адашганнамо, байрамнамо, безгакнамо, букринамо, гараннамо, дангасаннамо, деҳқоннамо, латифаннамо, касалнамо, кошибнамо, мажнуннамо ва б.

-нома: айбнома, амрнома, арзнома, аризаннома, афвнома, аҳднома, баённома, бахтнома, буйруқнома, ваколатнома, васиятнома, вақфнома, гуноҳнома, даракнома, зафарнома, зиёфатнома, ижозатнома, имтиёзнама, инъомнома, иқрорнома, кафолатнома, лаънатнома, мадҳиянома.

-навис: аризанавис, мадҳиянавис, марсиянавис, масалнавис, мақолнавис ва б.

-паз: лағмонпаз, мантипаз, кабобпаз, ошпаз, новвотпаз, сомсапаз, ҳалвопаз ва б.

-парвар: адолатпарвар, билимпарвар, болапарвар, динпарвар, илмпарвар, ишпарвар, камбағалпарвар, кексапарвар, маданиятпарвар, мазлумпарвар, маърифатпарвар, меҳнатпарвар ва б.

-параст: ақиданараст, боданараст, давлатпараст, дунёпараст, ишпараст, маишатпараст, майпараст, мансабпараст, манфаатпараст, меҳмонпараст, миллатпараст ва б.

-пўш: авратпўш, гаврапўш, гилампўш, жандапўш, каллапўш, калтапўш, пардапўш, ёстиқпўш ва б.

-соз: асбобсоз, аслаҳасоз, дамсоз, дорисоз, елкасоз, ёғочсоз, жавонсоз, замонасоз, карнайсоз, кемасоз, маъдансоз, моқисоз, мурасоз, муқовасоз, нағмасоз, ойнасоз, омборсоз, омочсоз, пичоқсоз ва б.

-симон: аталасимон, афсуслангансимон, байрамсимон, балиқсимон, баргсимон, бигизсимон, бодомсимон, бодасимон, болдоқсимон, ботқоқсимон, бошоқсимон, булутсимон, бургутсимон, бурчаксимон, варақисимон, гирдобсимон, гумбазсимон, дарахтсимон, дарёсимон, доирасимон, доқасимон, ёғочсимон, игнасимон, илмаксимон, камалаксимон, камонсимон, карнайсимон.

-фуруш: аслаҳафуруш, атласфуруш, балиқфуруш, беқасамфуруш, бодафуруш, ватанфуруш, газламафуруш, гиламфуруш, гилосфуруш, гулфуруш, донфуруш, кабобфуруш, калишфуруш, кигизфуруш, куракфуруш, майдафуруш, мевафуруш, майизфуруш, майфуруш ва б.

-хўр: анжирхўр, ароқхўр, асалхўр, балиқхўр, балохўр, баргхўр, беданахўр, беҳихўр, бодахўр, гапхўр, гилосхўр, гуручхўр, гўжахўр, донхўр, дунёхўр, емхўр, ёвғонхўр, зиёфатхўр, ижарахўр, ичкиликхўр, кабобхўр, кунжарахўр, майхўр, мантихўр ва б.

-хона: ажинахона, арихона, асалхона, аслаҳахона, ахлатхона, базмхона, баковулхона, бангихона, бедахона, беморхона, божхона, босмахона, бузоқхона, буғхона, бўзахона, ваколатхона, дарсхона, дафтархона, ижодхона, ипакхона, иссиқхона, ишратхона, ишхона, китобхона, касалхона, кенгаишхона, корхона, лағмонхона ва б.

-хон: азахон байтхон, гинахон, дostonхон, дуохон, луғатхон, китобхон, мадҳияхон, газетхон, журналхон, марсияхон, масалхон, машрабхон, навоийхон, бедилхон ва б.

-шунос: аҳолишунос, берунийшунос, ботқоқшунос, вазифашунос, гавҳаршунос, давлатшунос, дарахтшунос, ершунос, замбуруғшунос, заршунос, иқлимшунос, китобишунос, лаҳжашунос, адабиётшунос, тилшунос, табиатшунос ва б.

Тожикча ўзлашмалар ва тожикча ясалма сўзлар таркибида ўзбек тилига бир қатор морфемалар ҳам кирган: -вор: афсонавор, бузургвор, девонавор, дорувор, душвор, мардонавор, мажнунвор, умидвор, устувор, ширавор; -гар||гор афсунгар, ҳалвогар, абгор, даъвогар, дурадгор, ёдгор, заргар, иғвогар, кимёгар, кудунгар, наългар, рўзгор||рўзгор, савдогар, ситамгар, талабгор, фирибгар, шудгор, читгар ва б. -гун: гулгун(а), заргун, лолагун, майгун, нилгун; -гоҳ|| -гаҳ: адабгоҳ, бозоргоҳ, гузаргоҳ, даргоҳ, дастгоҳ, зиёратгоҳ, ишратгоҳ, коргоҳ, манзилгоҳ, назаргоҳ, оромгоҳ, пойгоҳ, саяҳатгоҳ, сайргоҳ, жилвагоҳ, қиблаггоҳ;

-дон: атирдон, бачадон, оловдон, чандон, гулдон, занухдон, мурчдон, хумдон, ғалладон, қаламдон, сурмадон ва б.

Форс-тожикча ўзлашма сўзлар таркибида ўзбек тилига бир қатор олд қўшимчалар (префикслар) ҳам ўзлаштирилди. Чунончи: ба-//бо: бажо, бажон, бажонидил, базўр, баобрў//баобрўй, бафармон, бафуржа, боумид ва б. б е-: беандиша, беандова, беандоза, беармон, бебахт, бебаҳо, бебаҳра, бебозор, бебурд, бегуноҳ, бедарвоза, бедард, бежо, бежсома, безабон, безиён, бекас, бекор, бемеҳр, бенаво, беном, беобрў, беозор, бепадар, бепарво, бепардоз, беписанда, беҳуш ва б.

бад: бадандиша, бадандом, бадбахт, бадбин, бадбуруш, бадбўй, бадгир(лик), бадгумон, баддил, бадзабон, бадзод(лик), бадкарда, бадкирдор, бадкор, бадкорона, бадмаст, бадном, бадрафтор, бадсуҳан, бадхоҳ, бадхумор, бадхўй ва б.: ба р: бардам, бардаст, бардор, бардош, барзанги, барпо, барҳам ва б.; даб: дабдаба, дабдала, дабдуруст; да р: дарбадар, дарбанд, дарбон, даргоҳ, даргумон, даркор, дармиён, даромад, дарпарда, дарров, дарҳол, ва б.: на в: навбаҳор, навжувон, навниҳол, наврўз, навхуруш, навқирон ва б.; ним: нимдумбил, нимжон, нимкала, нимкор, нимкоса, нимпушти, нимрўз (муз.), нимхуш, нимчорақ ва б.; но: нобакор, нобон, ногирон, нодуруст, нодўст, ножўй, нокас, ножаста, номард, номехрибон, ноошна, нописанд, ноошкор, носоз, нотоб, ноумид, нохуш, ночор, ношод ва б.; пеш: пешайвон, пешбанд, пешвоз, пешдаҳан, пешдўкон, пешоб, пештахта, пештоқ ва б.; сер: серандиша, сербарг, сербардош, серган, сергул, сергўшт, сердарахт, сердаромад, серкокил, серлой, сермева, сермахсул, сермеҳмон, сермўй, сернаво, серноз, сероб, серпушт, серсабзи, серсуҳан, серхарж, серхашак, сершоҳ ва б. хуш: хушандом, хушбахт, хушбаҳра, хушбўй, хушгўй(лик), хушдил, хушзабон, хушлибос, хушнафас, хушнав, хушнаво, хушовоз, хушомад, хушоҳанг, хушрўй, хушрафтор, хушсуҳан, хушханда, хўшхўр, хушхид ва б.; ҳар, ҳар гал, ҳардам, ҳар замон, ҳарнав, ҳарчанд ва б.: ҳам: ҳамдам, ҳамдард, ҳамдил, ҳамдўст(лик), ҳамкор, ҳамкоса, ҳамнишин, ҳамовоз, ҳамоҳанг, ҳамроҳ, ҳамсафар, ҳамсоя, ҳамхона ва б.

Тожикча олд қўшимчалар ўзбек тилида янги сўзлар ясашда қатнашади. Улар ўзбекча (туркий) негизларга, ўзбек тилидаги арабча негизларга шунингдек русча-интернационал сўзларга қўшила олади. Арабча негизларга тожикча префиксларни қўшиш йўли билан ясалган сўзларнинг кўпи аслида тожик тилида ҳосил қилинган ва ўзбек тилига шу тилдан ўтган. Бундай ясалмалар ўтмишда ўзбек ва тожик тилларида параллел ҳолда истеъмолда бўлган ва ҳозирда ҳам бу норматив ҳолдир.

Ўзбек тилидаги тожикча ўзлашма негизлар бу тилда ўзбекча қўшимчалар ёрдамида янги-янги сўз ва сўз формаларини ҳосил қилишга база бўлиб хизмат қилади. Бу билан тожикча ўзлашмаларнинг ўзбек тилидаги иккинчи ҳаёти бошланади. Чунончи: *агарда (агар), андишасиз, андишасизлик, андишали (андиша),*

андозали, андозасиз, андозачи (андоза), анордай (анор), арзонроқ, арзонлатиш, арзонлашмоқ, арзонлик, арзончилик, арзонсинмоқ, (арзон), баландлик, баландлатиш, баландлашиш (баланд), баҳорги (баҳор), гўшти, гўшисиз, гўшисизлик (гўшт), доғламоқ, доғланмоқ, доғли, доғлов, доғловчи (доғ), дўстларча, дўстлик, дўстлашиш, дўстлашмоқ, дўстчилик (дўст) каби.

Тожиқча ўзлашмалар орасида ўзича алоҳида қўлланмовчи, қўшма сўзлар таркибида ёки ўзбекча кўмакчи феъллар билан бирга қўлланувчи сўзлар ҳам бор. Масалан: қўшма сўзлар таркибида: *корхона, чорикор, ширқовоқ, ширгуруч, дастпанжа, дастрўмол, дастёр, чордевор, чоркидоб, чорпоя, пойтахт, пойтеша, пойқадам, пойдевор, сарбургут, саркотиб, сарлавҳа, сарманзил, сархат, сархуш, сарҳисоб* ва б.

Ўзбек адабий тилига, шунингдек халқ шевалари лексикасига форс-тожиқ тилидан кирган сўзлар дастлабки даврларда, айниқса XIV—XV асрлар орасида анча кўп бўлгани кузатилади. Аммо ўзбек тилига кириб бу тилда қўлланган барча сўзлар ҳам ҳозиргача сақланган эмас. Эски ўзбек тилида қўлланган бир қатор форс-тожиқча сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамайди. Масалан, Алишер Навоий тилида ишлатилган мана бу тожиқча сўзлар ҳозирда истеъмолдан чиққан: *абр (булут), абрашим (ипак), абру, (қош), авранг (тахт), анбоз (шерик, жуфт), анбонча (тўрва, халта), анбаркаш (хас-чўп, ахлат ташувчи), ангубин//ангабин (асал, бол), афсор (нўхта, жилов), ахтар (юлдуз), бадрақа (йўл бошловчи, карвон бошлиғи), баҳма (чарм қўлқоп), бед||бид (тол дарахти), беша (тўқай, чангалзор), газистон (юлғунзор), газдаста (қамчи), дарёкаш (кемачи), дарйўза (гадойлик, гадо), даштбон (қўриқчи, назоратчи)* ва бошқалар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг луғат составидаги ўз ва ўзлашма қатлам материаллари кўп ҳолларда арабча, тожиқча ва ўзбекча сўзларнинг тилда параллел ҳолда яшаб қолганлигини ҳам кўрсатади. Параллел яшовчи дублет ва синонимлар маълум стилистик вазифа ўтайди, нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тушунча ва тасаввурларнинг маълум қирраларини конкретлаштириш, яъни сўз маъноларининг дифференциацияси учун хизмат қилади. Масалан, *баҳор* ва *кўклам* синонимларининг маъносига эътибор қилайлик:

Кўклам,
Кураш шовқинлари
Ирмоқларингдай,
Қалбимни товушга
Чорлайлар ҳар дам

(Ғафур Ғулом)

Ҳей, қўшиқ айтгум
Келаётир,
Кўклам қўшиғин!

(Ғафур Ғулом)

Фақир юракларда барг
отди *кўклам...*
(Ҳамид Олимжон)

— Бирам яхши, бирам яхшики. Оҳ, *кўклам, кўклам*. (С а и д А ҳ м а д), Лайлак қанотида *кўклам* олиб келади дейишарди (С а и д А ҳ м а д). Уйда *кўклам* чечагининг ҳиди анқиб кетди. Ковакни тарк этган *кўклам элчиси* қуриллади (С а и д А ҳ м а д).

Баҳор,
баҳор

ва *баҳор...*

Башарият тахтига ёр... (Ш а й х з о д а)

Она билардики, энди ҳар наҳор,
Бутун Ватан бўйлаб тўлишар *баҳор*.

(Ҳ. Олимжон).

Ҳақир бир дунёда бошладн *баҳор*.
Фақир юракларда барг отди *кўклам*,
Аччиқ ёшлардаги ғазаб ва алам.

(Ҳ. Олимжон).

— Илк қўшиғим мен битгунимча,
Келди — кетди *баҳор* — гўзалим.
(М а м а р а с у л Б о б о е в)

Шод ўтади Зайнаб кунлари,
Кўнгли *баҳор* кўкидай тоза.

(Ҳ. Олимжон).

Ҳаммангизнинг булутда ойн,
Ҳаммангиз ҳам *баҳор* гадойи.

(Ҳ. Олимжон).

Мана шундай семантик қирраларни *кўк* ва *осмон*, *кун*//*қуёш* ва *офтоб*; *қиров* ва *шабнам*, *булоқ* ва *чашма*, *дашт*//*ёбон* ва *дашт*//*аланг*, *япроқ* ва *барг*, *бутоқ* ва *шоҳ*, *ошлиқ* ва *ғалла*, *уй* ва *хона*, *чучук* ва *ширин*, *ел* ва *шамол*, *ёт* ва *бегона* вариантлари ми-солида ҳам кузатиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги синонимик уяларнинг кўпини ўзбекча сўзларнинг ўзлашма дублетлари ва вариантлари ташкил қилади (109-бетдаги жадвалга қараи).

Демак, ўзлашма сўзлар, жумладан тожикча ўзлашмалар ўзбек тили синонимлари системасини бойитган муҳим манбадир.

Ўзбек тилидаги тожикча ўзлашмалар бу тилдаги асл ўзбекча ёки арабча сўзлар билан антонимлик, омонимлик ҳолатига ҳам эга (110-бетдаги жадвалга қараи).

Ўзбек тилида тожикча сўзларнинг ўзидан ташкил топган антонимлар ҳам бор: *баланд-паст*, *доно-нодон*, *камган-серган*, *камоб-сероб*, *душман-дўст* ва б.

Тожикча ўзлашмалар ўзбек тилида қўшма сўз ҳолида ёки қўшма сўз компонентларидан бири сифатида ҳам учрайди. Чунончи, ҳар икки компоненти тожикча бўлган қўшма сўзлар: *гармдо-ри*, *гувоҳнома*, *гуландом*, *гулбаҳор*, *гулдаста*, *гулнор*, *дастрўмол*, *дилбанд*, *дилнавоз*, *нимпушти*, *навбаҳор*, *сарбаланд*, *сарбаста*; компонентларидан бири тожикча бўлган қўшма сўзлар: *ганқувар*,

говтикан, гузарбоши, гулюз, гулқоғоз, дастхат, дилсўз, дилтортар, донқуритгич, донянчгич, дуторбўйин, дўхти совуқ, ёлғоннамо, ёнбарг, ёншоҳ ва б.

Ўзбекча	Тожиқча	Арабча	Руоча-интернационал
бордию	агар, магар	мабодо	
айтоқчи	жосус		шпион, агент
босқинчи		тажовузкор	агрессив
кучли	полвон	азамат	
—	озор	жафо, жабр, азиат, азоб	
—	ситаи	заҳмат, уқубат, изти- роб	
ёзиқ	гуноҳ	айб, жиноят	
қув	ҳийлагар	айёр, муғомбир, мак- кор	
айланай, ўргулай, қоқиндиқ	гиргиттон	садақа	
—	дард	алам	—
ёлқин	алапга	—	
алдамчи, товлама- чи	фирибгар	қаллоб	аферист
очик, яққол, ёр- қин, ойдин	равшан	аён	
анқов, овсар	меров, гўл	—	
қўшин	лашкар	аскар	армия
из	нишон	асар, асорат	
—	сара, сархил	асил	
оқсуяк	зодагон	асил (зода)	
тутқун	банди	асир	
—	гўшанишин	зоҳид	аскет
теварак, тегра	гирд	атроф	
аттанг, эсиз	афсус	таассуф	
бош	қалла	—	
ашулачи, қўшиқ- чи	хонанда	—	
тентак	гўсхўр	аҳмоқ	
гавда	тан (а)	бадан, вужуд	
ялов	байроқ	алам	
юқори	баланд		
яша, яшавор	балли, офарин	баракалла	
япроқ	барг		
—	бахт	иқбол, толе, саодат	
туд, есир	бева	—	
ёт, ўзга	бегона	—	
ишсиз, бўш	бекор	—	
белги, таниқ	нишон, нишона	аломат, ифода	
чексиз	бепоён	—	

Тожиқча элементлар ўзбек тили лексикасида жуфт сўз ҳолида ҳам мавжуд. Жуфтлашган сўзларнинг ҳар иккиси тожиқча бўлиши (астар-пахта, афт-ангор, бева-бечора, дод-фиғон, дом-дарак, дон-дун, дори-дармон, ёр-дўст, зира-пиёз, кам-кўст, карнай-

сурнай, кўр-кўрона, кўча-кўй, лаб-даҳан, мош-гуруч, мўр-малах, нарх-наво, ном-нишон, нон-намак, орзу-умид, оҳ-нола, оҳ-фиғон, пардоз-андоз, писта-бодом, пок-покиза, тож-тахт, хом-хатала, хоҳ-нохоҳ, чор-ночор, чўп-хас, шод-хуррам, шод-хандон, шох-шабба) ёки жуфт сўз компонентларидан бирининг тожикча бўлиши (афт-башара, ақл-хуш, аҳд-паймон, ботмон-даҳсар, гап-сўз, гўшт-ёғ, дашт-биёбон, дов-дарахт, ем-хашак, ёл-дум, ёр-оғайни, илм-ҳунар, ишчи-деҳқон, касб-кор, касб-ҳунар, кўрпа-ёстиқ, майда-чуйда, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, мўл-кўл, назар-писанд, ноз-ишва, олам-жаҳон) мумкин.

Ўзбек тилидаги тожикча сўзларнинг кўпи ўзбек тилининг одадий, зарурий сўзларига айланган. Бундай сўзларнинг аслида то-

Ўзбекча	тожикча	арабча
юксак	пастак	—
тошбағир	меҳрибон	—
юмшоқ	дағал	—
—	дўзах	жаннат
тутқун	озод	—
—	даромад	харажат
келим	буромад	—
—	покиза	ифлос
бой	камбағал	—
қувонч	андуғ	—
ёв	дўст	рақиб

жикча экани, бошқа тилдан олингани деярли сезилмайди ва ўзбеклар учун худди ўз сўзларидек туюлади: *анор, анжир, арзон, баланд, барг, банда, баҳор, бекор, бева, гадо(й), гилам, гул, гулзор, гунбаз, девор, дутор, дўст, рост, рўза, шакар, ширин, ҳафта, ҳунар* ва бошқалар. Тожикча сўзларнинг ўзбек тилига ўзлашиб, сингиб кетганини кўрсатувчи муҳим белгилардан бири бу тиллардаги муштарак сўзларнинг шаклан яқин ва ўхшашлигидир. Асл тожикча муштарак сўзларнинг кўпчилиги иккала тилда бир хилда талаффуз қилинади ва ёзилади. Масалан, *фармон, фош, хазон, ханда, ҳода, хурсанд, хушомад, хўранда, чора, чунки, шамшод, шодмон, шодон, шояд, якка, ғунча ҳамдам, ҳамон* ва б. Лекин тожикча ўзлашмаларнинг бир қатори ўзбек адабий тилининг орфоэпик ва орфографик нормаларига бўйсундирилган. Масалан, е>и: *абера — абира, андеша — андиша, гелос — гилос; далер — далир, даҳлез-даҳлиз, зиреҳ-зириҳ; парешон-паришон; ў>у: андўх>андух, гўрўҳ>гуруҳ; гўгирд>гугурт, мўҳр>муҳр, оғўш>оғуш; рўҳ>руҳ; сўҳбат>суҳбат; тўмор>тумор, шўғла>шуғла: о>а: андова>андава, калхот>калхат; озмоиш>азмоиш; пойтоба>пайтава; у>и: ангушвона||ангуштпона>ангишвона; бунафша>бинафша, гармдору>гармдори, дору>дори, дорухона>дорихона, кокул>кокил; а>и бародар, бародарона>биродар, биродарона; каркадон>каркидон; е>а: шамбе>шанба, душанбе>душанба, дуредгар>дурадгор; б>в: қиса-*

бурр>кисавур, лўбий>ловия, мошоба>мошава, олуболу>олвош; пойтоба>пойтава; м>н: шамбе>шанба, дунба>думба; д>т: ширд>гугурт, пўлод>пўлат. Баъзан сўзнинг ўзбекча вариантыда ийрим товушларнинг қисқариши, тушиши рўй бўрган: ангуштво-на/ангуштпона>ангушвоно, кимйё, кимйёгар>кимё, кимёгар, кўр-шабпарак>кўршапалак, олуца>олча, панжшаха>паншаха, панж-шанба>пайшанба, рўймол>рўмол. Баъзи сўзлар ўзбек тилида шаклан кучли ўзгаришга учраган: биринж>гуруч, рўбарў(й)>рў-пара, кафш>кавуш, кафшдўз>кавушдўз ва б.

Ўзбек ва тожик тилларидаги муштарак тожикча сўзлар ҳар икки тилда кўп ҳолда ўхшаш маъноларни ифодалайди. Шу билан бирга, тожикча ўзлашмалар ўзбек тилида баъзи семантик ўзгаришларга ҳам учрагани кузатилади. Бахш сўзи тожик тилида ўтмишда 1) қисм, ҳисса; 2) инъом, совға, тўхфа; 3) истеъдод, ҳунар, қобилият маъноларини англатган. Ҳозирги ўзбек тилида бағиш-лимоқ, ато қилмоқ маъноларидагина қўлланади.

Воя сўзи ўтмишда ҳожат, зарурат; орзу, умид; насиб, баҳра, ҳисса маъноларини берган. Ҳозирги ўзбек тилида камолотга етган, кўқарган маъноларида ишлатилади. Гавҳар тожик тилида: 1) қимматбаҳо тош; 2) фалсафий маънода асл зот; 3) мажозий маънода; а) насаб, аждод; б) фарзанд; в) кўз ёши, г) дандон, ёқ маъноларини берган. Ҳозирги ўзбек тилида қимматбаҳо тош; кўч-ма маънода энг қимматли нарсаси маъноларида ишлатилади. Нома сўзи ўтмиш даври тожик тилида 1) хат, мактуб; 2) фармон, амр, ҳукм хати; 3) асар, китоб; 4) рўйхат каби маъноларда қўлланган. Ўзбек тилида ҳозирда, асосан, хат, мактуб маъносини англатади. Номдор тожик тилида 1) машҳур, шуҳратли; 2) паҳлавон, қаҳрамон, далир маъноларида ишлатилган. Ўзбек тилида ҳозирда машҳур, танилган маъносини беради.

Ўзбек тилидаги тожикча сўзларни ўз қатламдан, шунингдек ўзлашма қатламнинг бошқа тилларга хос сўзларидан ажрата олиш маълум лингвистик тайёргарликни, илмий малакани талаб қилади. Бу учун форс-тожик тилига хос сўзларнинг ўзига хос фонетик ва грамматик белгиларини билиш алоҳида аҳамиятга эга.

АРАБЧА УЗЛАШМА СЎЗЛАР ҚАТЛАМИ

Ўзбек адабий тили лексикасида аслида арабча бўлган анчагина сўзлар учрайди. Арабча сўзларнинг ўзбек тилида мавжуд бўлиши ўтмишда Ўрта Осиё территориясининг араблар томонидан истило қилиниши ва бунинг тарихий-ижтимоий оқибатлари билан боғлиқдир.

Арабларнинг Ўрта Осиёга ҳужумининг дастлабки даври VII аср ўрталари (аниқроғи, 674 йил)га тўғри келади. VIII асрда араблар Ўрта Осиёни батамом истило қилади. Бунинг оқибатида Ўрта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон территориясида яшовчи маҳаллий халқлар араб босқинчилари истибдоди ва зулмига

дучор бўлади. Араб босқинчилари маҳаллий халқни ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, диний-руҳий, иқтисодий-моддий жиҳатдан қарам, бўйсунувчи мустамлакага айлантиришга интилди. Босқинчилар барча маҳаллий халқлар, жумладан туркий халқларнинг ҳам традицион адабиёти, маданиятини йўқотиш, дини ва тилини таъқиқлашга интилди. Маҳаллий ёзувлар ўрнига араб ёзуви ишлатиладиган бўлди. Араб тили эса расмий тил сифатида мажбуран сингдирилди. Натижада араб тили маҳаллий мустамлакаларда кенг ёйилди. Барча маҳаллий тиллар (қадимий сўғд, қадимий уйғур, форс-тожик, қадимий хоразм тили ва б.) сингари туркий тилларга ҳам бу даврда араб тили билан алоқада бўлишга тўғри келди. Араб тилининг кенг тарқалиши, бу тилда ёзишга, ўқишга, муомала қилишга ва диний ақидаларни бажаришга тўғри келгани маҳаллий халқларнинг маълум даражада араб тилини эгаллашига олиб келди. Бу ҳол ўз навбатида *Ўзбек-араб икки тиллилиги* ҳодисасини туғдирди. Араб маданияти ва туркий халқлар маданияти, араб дини ва маҳаллий динлар, араб тили ва маҳаллий тиллар курашининг дастлабки даврида расмий жиҳатдан араблар томони ғолиб чиқди. Бундай факторлар маданий ва маънавий, ижтимоий-сиёсий алоқанинг муҳим қуроли бўлган араб тилининг араблар босиб олган ўлкаларда кенг тарқалишига олиб келди.

Араб тилининг кенг тарқалиши, ўзбекча (туркий)-арабча ва арабча-тожикча икки тиллилиқ, пировардида, туркий тилларга кўпгина арабча сўзларнинг кириши ва ўзлашишига олиб келди. Арабча ўзлашмаларнинг ўзбек тилига кириши учун сабабчи бўлган муҳим омиллар сифатида тубандагиларни келтириш мумкин:

1) Араб тили давлат тили, расмий адабий тил эди. Давлатнинг барча расмий, юридик ҳужжатлари араб тилида олиб борилар, расмийлаштирилар эди. Давлат ва суд, савдо ва хўжалик ишлари бу тилда юргизилар эди. Араб тили ўша давр администрацияси тили эди. Бу омил араб тилининг маҳаллий халқ вакиллари нутқида таъсирини кучайтирди.

2) Араб тили расмий равишда бадий адабиёт тили эди. Маҳаллий халқ адиблари ўша вақтда ўз бадий асарларини араб тилида ҳам ёзди. Араб тилидаги адабиётни мутолаа қилиш туркий тилларга бу тил таъсирини ўтказишга сабабчи бўлган омиллардан биридир.

3) Араб тили ўша даврда Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари учун фан ва маданият тили бўлди. Араблар ҳукмронлиги даврида барча илмий асарлар, фан ва маданиятга оид рисолалар, мажмуалар араб тилида ёзилди. Маҳаллий халқдан чиққан олим ва мутафаккирлар ҳам ўз асарларини фаннинг расмий тили сифатида кенг тарқалган араб тилида ёзишган. Хоразмий, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино каби маҳаллий халқ олимлари ўз илмий ва бадий асарларини араб тилида ёзди. Бу ҳол араб тилининг фан ва маданият тили сифатида маҳаллий халқ тилига таъсир этишига олиб келди.

4) Араб тили ўша давр таълими тили эди. Мактаб ва мадрасаларда таълим ишлари араб тилида олиб борилди. Ёзув ишлари, савод чиқариш араб ёзуви ва тилида олиб борилди. Бу ҳол маҳаллий халқнинг араб тилини эгаллашига, уни билишига йўл очди. Чет тилни билиш эса иккитиллилиқнинг муҳим омилidir. Ўзбекча-арабча иккитиллилиқ эса ўзбек тилига арабча ўзлашма сўзларнинг кириши учун йўл очган асосий сабаблардандир.

5) Араб тили ҳукмрон халқ тили, расмий мажбурий тил эди. Юридик қондалар, диний ва маънавий ақидалар мажбурий равишда сингдирилгани каби араб тили ҳам мажбурий равишда маҳаллий халқ орасида сингдирилди. Бу, айниқса, ҳукмрон доиранинг араблаштирилишида, араб тилида сўзлашга мажбур қилинишида кўринди. Натижада, ҳукмрон доираларда араб тилида гапириш ва муомала қилиш одат тусига киради. Бу ҳол улар тилига араб тилининг катта таъсир кўрсатишига сабабчи бўлди.

6) Араб тили дин ва шарият тили эди. Бу ҳол маҳаллий халқлар орасида узоқ вақт яшади. Араблар ислом динини маҳаллий ўлкаларда мажбурий ва бирдан-бир эътиқод сифатида сингдирди. Чунки ислом босқинчилар қўлида маҳаллий халқни тобе қилишнинг муҳим идеологик қуроли эди. Маҳаллий халққа исломни сингдиришда зўрлик, мажбурийлик усулидан, шунингдек, кишиларни моддий манфаатдор қилиш усулларидан ҳам фойдаланилди. Араблар ислом динини қабул қилган кишиларга ҳар хил моддий-сиёсий имтиёзлар берди. Улар жузъя ва харажатлардан озод қилинди, жума номозга борганларга мукофотлар берилди. Натижада ислом дини маҳаллий халқлар орасида сингди ва бу халқларнинг асосий диний эътиқодига айланди. Араб дини сингиб, «муқаддас» эътиқодга айлана борган сари араб тили ҳам қуръон тили, ислом тили сифатида «илоҳийлаша» борди. Ислом ақидаларини пропаганда қилиш, оилада диний расм-русумларни бажариш, мачит ва мадрасаларда диний маросимларни адо этиш ва таълим ишлари классик араб тилида олиб борилди. Натижада ислом динини тарғиб қилиш билан бирга, араб тили ҳам ёйила борди. Келтирилган ҳоллар ўзбек тилига бир қатор диний-мистик тушунча ва тасаввурларни ифодаловчи сўзларнинг киришига сабабчи бўлди.

7) Туркий тилларга арабча сўзларнинг киришига сабабчи бўлган омиллардан бири арабча ва туркийча сўзлашувчиларнинг бевосита тўқнашуви деб баҳоланиши мумкин. Босқинчиларнинг кўпсонли аскарлари, шубҳасиз, маҳаллий туркий халқлар билан тўқнашди, улар билан турли тарзда контактда бўлди. Бунинг устига араблар пиёда қўшин ва махсус туркум кишиларни бўйсундирилган ва ислом динини қабул қилган халқлардан ҳам йиғарди. Мана шундай асосларга кўра араб тили билан туркий тиллар ҳарбий лагерлар, қароргоҳлар ва бошқа хил турар жойларда ҳам тўқнашди. Ҳарбий лагерь ва қароргоҳлар араб тилини маҳаллий халқ орасида тарқатувчи манбалардан бири эди.

8) Араб тилининг туркий тилларга таъсири маълум даражада бу тилнинг ўз лингвистик фазилатлари билан боғлиқ бўлди. Уша даврда Ўрта Осиёда тарқалган классик араб тили луғат составининг бойлиги, илмий терминлари, поэтик услуб лексикасининг ранг-баранглиги билан характерланар эди. Бу тилда қадимги грек маданияти намуналарини ўқиш мумкин бўлар эди. Хуллас, араб тили адабий тил сифатида анча ишланган, силлиқланган тил эди. Бу фазилатлар араб тилида илмий асарлар ёзишни анча осонлаштиради. Масаланинг мана шу томони ҳам араб тилига эътиборни, уни ўрганишга, бу тилда ижод қилишга даъватни кучайтирган бўлиши керак. Алишер Навоий араб тилининг устуликларини ижобий баҳолаган.

9) Араб тилининг туркий тилларга, жумладан ўзбек тилига кучли таъсири маълум даражада бу тилнинг тарихда Ўрта Осиёда ўша даврда яшаган кўпчилик халқлар учун умумтиллиқ функциясини бажаргани билан боғлиқдир. Араб тили деярли 300 йил давомида ўзбек, тожик ва бошқа бир қатор халқлар учун умум-адабий тиллик вазифасини бажарган.

Юқорида келтирилган ижтимоий-тарихий сабабларга кўра ўзбек тилига маълум миқдорда арабча сўзлар кирган. Ўзбек тилидаги арабча ўзлашма қатламни тематик, номинацион ва лексик-семантик хусусиятларига кўра тубандаги гуруҳларга ажратиш мумкин.

Ижтимоий-сиёсий тузум, ҳуқуққа оид сўзлар: *ҳукумат, мамлакат, муассаса, давлат, ҳокимият, вилоят, ислоҳат, иттифоқ, қабила, миллат, синф, маъмурият, идора, сиёсат, раис, фуқаро, арбоб, жазо, амин, амр, фармон, анжуман, аълам, валиаҳд, валинеъмат, жиноят, ҳукм, ҳуқуқ, хизмат, ҳоким, ҳаким, амир, султон, ҳалифа, вазир, нойиб, қози, низом, амал, вакил, ваколат, диёр, истибдод, мажлис, қарор, вақт, ворис, закот, истеъфо, ихтисос, кашшоф, кибор, мавлоно, малик, малика, махдум, маҳкама, маҳрам, мулозим, мусобақа, мусодара, низом, раддия, раҳбар, табақа, фирқа, ширкат, шўро, қонун, ҳазрат, ҳуррият, жадид* ва б.

Илм-фанга оид сўзлар: *мақола, файласуф, илм, таълимот, амалиёт, назария, асос, кашф, ихтисос, аллома, асар, баён, феъл, мисол, масала, имло, каср, махраж, манфий, мусбат, изофа, изоҳат, илм, илова, инъикос, ислоҳ, инқилоб, инқироз, ислоҳат, истилоҳ, кашф, луғат, мавзу, мазмун, мантиқ, маънавий, мажҳул, меҳтар, меҳнат, мискин, муаммо, музокара, мунажжим, мунозара, мусибат, муқаддима, мушоҳада, наҳв, нуқта, олим, ривоят, риёзат, риёзий, табиёт, тадқиқ, тадқиқот, тасниф, тафаккур, таъриф, тақриз, таҳлил, тажриба, услуб, фалсафа, фан, фозил, фозила, изоҳ, хандаса, жадвал* ва б.

Адабиёт ва санъат тушунчаларига оид сўзлар:

а) адабиётга оид: *аруз, адабиёт, байт, қисса, ғазал, ғазалиёт, маснавий, рубоий, шоир, адиб, бадий, ҳикоя, ҳикоят, масал, ма-*

қол, назм, наср, қофия, вазн, илҳом, лақаб, матн, маҳорат, мажмуа, мажозий, мисра, муболаға, мувашишаҳ, муншаот, мунаққид, мустанзод, мухаммас, мушоара, радиф, сатира, сатр, тазкира, танқид, тахаллус, ташбеҳ, қасида, қисса, қофия;

б) санъатга оид: расм, рассом, раққос, раққоса, санъат, саҳна, машшоқ, сурат, тасвир, маданий, маданият, мақом, меъмор, мунаққош, муножат, мусаввир, муғанний, муҳандис, нафосат, нақш, наққош, рамз, сайқал, ҳайкал, ҳофиз ва б.

Ишлаб чиқариш, саноат ва савдога оид сўзлар: зироат, ғалла, мол, саноат, касб, асбоб, даллол, касод, савдо, саноат, тижорат, баққол, дўкон, қиммат, харж, харажат, қасб ва б.

Ҳарбий иш, ҳарбий тушунчалар, қурол-яроғлар номи: асир, хавф, хатар, ҳарбий, мудофаа, ғаним, аслаҳа, талофат, музаффар, жасур, ҳужум, аслаҳа, аскар, ҳамла, жасорат, зафар, шиддат, шўхрат, шавкат, истехком, истило, маҳбус, мудофаа, сулҳ, таслим, фатҳ, хандақ, ғалаба, ғолиб, ҳимоя, ҳифз ва б.

Қитоб ва нашриёт ишлари билан боғлиқ сўзлар: нашриёт, нашр, муҳаррир, муаллиф, матбаа, матбуот, таҳрир, боб, жилд, нусха, мухбир, ахборот, хабар, баёз, таржима, варақ, куллиёт, муаллиф, муаррих, мухбир, рисола саҳифа, табақа, хаттот ва б.

Мактаб-маърифат, тарбия ва таълимга оид сўзлар: таълим, ҳарф, алифбе, хат, савод, хато, дафтар, мактаб, китоб, муаллим, мадраса, имтиҳон, қалам, котиб, дават, толиб, толиба, дарс, тарбия, тартиб, маориф, интизом, имтиҳон, малака, маърифат, мударрис, мулоқат, мутолаа, насиҳат, одоб, сабоқ, талаба, таътил, хулқ, ахлоқ, савол, жавоб, мураббий, иншо, давомат, таҳсил, хулқ, қироат ва б.

Қасб-ҳунар ва у билан алоқадор тушунчалар номи: касб, косиб, уста, асбоб, қассоб, таржимон, баззоз, баққол, зироат, котиб, мансаб, мартаба, фаррош, ходим, ходима, ғаввос, қассоб, ҳаммол, жаллод ва б.

Диний тушунчалар билан боғлиқ сўзлар: авлиё, азон, азроил, оҳират, азойимхон, оллоҳ, тавба, таҳорат, фарз, дин, хайр, қиёмат, мачит//масжид, шарият, саловот, сўфи, жин, халол, ҳаж, ҳазрат, дуо, расул, руҳоний, арвоҳ, қибла, калима, кофир, қуръон, ҳадис, наби, оёт, сура, тиловот, уламо, жаноза, зикр//зикир, зиёрат, имон, ислом, каромат, бисмилло, талоқ, тақдир, уммат, мўмин, фотиҳа, қазо, ҳайит, эътиқод, дин, қори, савоб, тасбеҳ, суннат, валий, даҳр, даҳрий, диёнат, зоҳид, ибодат, имом, иншооллоҳ, инъом, инжил, кавсар, карам, каромат, каъба, кофир, мазҳаб, макруҳ, машойих, куфр, мулла, мурид, муслим, мусовот, муфти, назир, назира, сабр, савоб, садақа, салла, сажда, тавоф, такво, тоат, фано, фоний, шайтон, шайх, шаръ, шарҳ, шаҳид, шиа, шукр, ғозий, қиёмат, жаннат, жаҳаннам ва б.

Инсон ва кишилар коллективи тушунчаси билан боғлиқ сўзлар: *инсон, одам, оила, улфат, авлод, аъзо, шерик, аҳоли, жамият, авом, аждод, башар, башарият, башарий, давра, инсоният, миллат, насаб, насл, омма, оммавий, рафиқ, улфат, фуқаро, халойиқ, халқ, шерик, шахс, шажара, қабилла, қавм, жамоат, жамият* ва б.

Қариндошлик, оила, авлод-аждод ва яқинлик муносабатларини ифодаловчи сўзлар: *аёл, амма, хола, волида, авлод, амаки, завжа* ва б.

Туғилиш ва ўлим билан боғлиқ тушунча ва нарсалар номи: *ажал, вафот, видо, дафн, дор, дорулқазо, зурриёт, кафан, лаҳад, маросим, марсия, мазор, мазорот, марҳум, мақбара, таваллуд, таъзия, фотиҳа, қабр, қазо, қатл, қурбон, ҳаёт, ҳалок, ҳалокат, жаноза, жасад* ва б.

Одам ва ҳайвон аъзолари номи: *жисм (тан), жинс, халқум, қад(бўй), қомат, сафро, асаб, димоғ, меъда, қалб, жамол, башара, аъзо, бадан, вужуд, каф(ф), таносил, тимсоҳ, хартум, қад (қомат), қанот, ҳусн, жамол* ва б.

Баъзи касалликлар номи: *вабо, даво, кароҳат, кар, касал, мажруҳ, сил, табиб, ҳафақон, шифо, ҳайз, ҳаким, ҳуққа, жароҳат, жарроҳ, ғурра (шиш)* ва б.

Тураржой, ўрин, макон тушунчаси билан боғлиқ сўзлар: *айвон, ватан, ҳужайра, ҳаммом, даҳлиз, бино, иморат, ҳовли, вилоят, водий, воҳа, диёр, мавзе, манба, манзил, маскан, маҳалла, меҳроб, музофот, работ, равоқ (раввоқ), сарой, хароба, қалъа, қаср, ҳужра* ва б.

Табиат ҳодисалари ва табиий предметлар номи: *тўфон, ҳаво, нур, зилзила (залзала), муҳит (океан), баҳр, ёқут, саҳро, соҳил, табиат, шамол, шафақ, шабада* ва б.

Аср, йил, ой номлари: *асад, аср, асрий, бадр, барот, кабиса, мавлуд, милод, милодий, муҳаррам, ражаб, савр, саратон, рамазон, сунбула, хилол, шаввол, шаъбон* ва б.

Вақт тушунчаси билан боғлиқ сўзлар: *фурсат, вақт, замон, замона, доим, абад, абадий, абадият, абадул абад, азал, азалий, айём, бақо, давр, даврон, дақиқа, ибтидо, ибтидоий, илк, лаҳза, маврид, мавсум, муддат, мудом, муқаддам, муҳлат, наҳор, сана, саҳар, сония, қадам* ва б.

Томон, макон англатувчи географик терминлар: *жануб, шарқ, шимол, ғарб, қутб, водий, атроф, макон, мағриб, тараф, қибла* ва б.

Ер, осмон тушунчаси ва бошқа хил астрономик тасаввурлар номи: *бурж, само, анҳор, коинот, олам, дунё, замин, Зухал, Зухро, кавкаб, минтақа, Миррих, муштарий, олам, самовий, фазо, фалак, қитъа* ва б.

Баъзи ҳайвон, парранда ва қушлар номи: *товус, парранда, ҳашарот, анқо, булбул, дулдул, маймун, махлуқ, саман, саъва, ғазол (оҳу), ҳайвон* ва б.

Баъзи ўсимлик, дарахтлар номи: *хина, райҳон, нисма (ўсма), алаф, зайтун, набот, наботот, раъно* ва б.

Озиқ-овқат, ичимликлар номи: *хамир, таом, широб, асал, ҳалво, қанд, наввот, шакар, овқат, ғалла, ароқ, мастани (мастаба), мураббо, мусаллас, қиём* ва б.

Қийим-кечак ва безакларга онд сўзлар: *астар, либос, лозима, хашъя, масси, садаф, тақия, маржон, жавҳар (гавҳар)* ва б.

Баъзи конкрет предметлар номи: *қулф, қолип, нил, сандиқ, соат, дасва, ҳасса, атир, қафас, қадаҳ, ханжар, сопиун, шам (свеча), арава, ҳовуз, анҳор, манқал, минбар, намат, шиқоб, санам, харита, ғилоф, ҳалқа* ва б.

Товуш, нутқ билан боғлиқ сўзлар: *айюҳаннос, шонз, низо, садо, ибора, жумла, калим, калом, лисон, лом-мим, мулоҳаза, нафас, наъра, нидо, нутқ, нотик, сукут, суҳбат, талаффуз, фасиҳ, фасиҳат, хитоб* ва б.

Ҳужжат, ёзиш малар номи: *ариза, васиқа, имзо, мактуб, хат, эълон, ҳужжат* ва б.

Хусусият, белги, хосса ва ҳолат англатувчи сўзлар:

1) Ижобий белги, хусусият англатувчи сўзлар: *азамат, абзал, ажойиб, одил, адл, аломат, асил, афзал, афифа, аъло, ақилла, доҳий, машкур, машкура, мумтоз, мўътабар, назокат, нафис, нодир, музайян, мунис, маданий, лойиқ, мувофиқ, истиҳола, камомат, камол, лаёқат, латиф, латофат, лойин, марғуб, матонат, машҳур, маъзур, маъқул, мағлум, мағмур, маъсум, маъсума, мавъқул, мақбул, мақсуд, моҳир, мулоийм, муносиб, мустаҳкам, мушфиқ, муқаддас, одамият, оқил, оқила, салобат, саҳий, соф, тоқат, шахло, қобул, қодир, ҳалол* ва б.

2) Салбий хусусият англатувчи сўзлар: *аблаҳ, айёр(а), золим, такаббур, аҳмоқ, айб, баттол, баҳил, ботил, бўҳтон, ваҳший, заиф, заифа, заҳар, зил, зиннат, зое(ъ), золим, иблис, иснод, ишқал, каззоб, касофат, маддоҳ, маккор маккора, малъун, мараз, машъум, мағрур, мудҳиш, мумсик, мунофиқ, нуқсон, осий, разил, танноз, унсур, фосиқ, хасис, ғаддор, ғалат, ғали, ғубор, қабиҳ, қитмир, ҳаром, жосус, жоҳил*, ва б.

3) Ижобий психик ҳолат англатувчи сўзлар: *завқ, иноят, ифтихор, мамнун, манзур, масрур, мафтун, орият, роҳат, собир, сукунат, табассум, тантана, шавқ, қаҳқаҳа, ҳавас, ҳаё, ҳаловат, ҳузур, ҳур, жилва* ва б.

4) Салбий психик ҳолат англатувчи сўзлар: *алам, алҳазар, араз, арасот, васвас, васваса, ваҳим, ваҳшат, важоҳат, даҳшат, изтироб, кайф, кибр, кулфат, мажнун, машаққат, маъюс, маҳзун, можаро, мулзам, мушкулот, ташвиш, уқубат, хавотир, хафа, хижил, хижолат, ғам, ғусса, қаҳр, ҳазар, ҳазин, ҳасрат, ҳажр, жаҳл* ва б.

5) Ижобий муносабат англатувчи сўзлар: *азиз, азиза, ваъда, иззат, илтифот, иноқ, инсоф, интибоҳ, ихлос, иштиёқ, лутф, мадад*,

мадҳ, маслаҳат, маҳбуба, маъшуқ, маъшуқа, мойил, мулозамат, мунтазир, мурувват, мухлис, муштоқ, муҳтарам, раҳим, ризо, садоқат, содиқ, таассуф, тасалли, тасдиқ, таъзим, таҳсин, фидо, хайр (яхши), шафқат, эъвоз, эътироф, эътиқод, эҳтиёт, эҳтиром, ҳиммат, ҳурмат ва б.

6) Салбий муносабат англатувчи сўзлар: *адоват, даъво, дағдағ, инкор, истеҳзо, ихтилоф, игво, киноя, луқма, маломат, маън, масҳара, маҳкум, миннат, нафрат, озор, рақиб, таҳқир, хавф, ғазаб, ғараз, қасос, қаттол* ва б.

7) Салбий ҳаракат англатувчи сўзлар: *зино, хусумат, хиёнат, адоват, забт, зид, зулм, интиқом, инқироз, исроф, ишрат, маишат, макр, низоъ, нифоқ, риё, таназзул, таъқиб, тажовуз, туҳмат, фисқ, фитна, фоҳиш, фоҳиша, хиёнат, хоин, шикоят, эътироз, ғалаён, ғийбат, ғор, қасд, қотил, ҳамла, ҳасад, ҳақорат, жабр, жафо, жиноят.*

8) Ижобий ҳаракат англатувчи сўзлар: *ҳурмат, собир, ғайрат, майл, ривож, суръат, эътибор, жасорат, итоат* ва б.

9) Ёруғлик, равшанлик англатувчи сўзлар: *машъал, анвар, зариф, зарифа, зиё, зулмат, мунаввар, нисор, шамъ, шуъла, жило* ва б.

10) Ўлчов, миқдор, ҳажм, сон тушунчаларини англатувчи сўзлар: *баракат, қадоқ, даража, миқдор, ҳажм, ҳисобот, абжад, абад, адад, азим, азимат, маром, марта, меъёр, миқёс, мухтасар, нафар, рақам, қисм, ҳажм, ҳисоб, ҳисса, жамъ* ва б.

11) Ранг хусусиятини англатувчи сўзлар: *заъфар, заъфарон, зилол* ва б.

12) Таъм, ҳид белгисини билдирувчи сўзлар: *лаззат, лазиз, муаттар, муанбар, шарбат (ширин)* ва б.

13) Ҳолат англатувчи сўзлар: *муаллақ, адо (бўлди), азият, ажнабий, ожиз, ожиза, барқ (урган), дабдаба, доира, заҳм, заҳмат, зиёд, ғариб, ғариба, ғарқ, ғойиб, интизор, мазлум, мазлума, мағлуб, маҳрум, мажбур, муҳайё, мусофир, мискин, сағир, мажнун, ғариб, мувофиқ, муҳожир, фақир, ярим, ятима, равнақ, танқис, тансиқ, фиरोқ, фурқат, халос, хароб, хатар, хилват, хилоф, холис, шаффоф, ғафлат, ғойиб, ғофил, қаноат, ҳижрон, ҳол, ҳолат* ва б.

Абстракт тушунча ва тасаввурлар номи: *муаммо, муболаға, муборак, мубтало, мураккаб, муқаддас, аҳамият, айш, адолат, ҳақиқат, фаҳм, фаросат, бало, ақл, фикр, далил, кайф, мазмун, хабар, алвидо, илҳом, инсоф, назар, роҳат, асорат, ғайрат, муҳаббат, васият, садоқат, имконият, истиқбол, азоб, алоқа, анъана, ахлоқ, бало, баҳо, башорат, васф, зоҳир, зуко, зуҳур, ибо, идрок, икром, илтижо, ирода, истиқбол, истиқомат, иффат, ихтиёр, ишва, ишқ, иқбол, иқдор, иқтидоқ, мавҳум, муддао, мубтало, мурод, мураккаб, мушарраф, мушоҳада, муштарак, муқаррар, муҷассам, номус, сабот, саодат, таажжуб, табаррук, тасаввуф, тасаввур, таманно, тақдир, фазилат, файз, фароғат, фасоҳат, фаҳм, фикр, хабар, хаёл, хаёлот, хислат, хосият, хотима,*

*хўмор, шавкат, шараф, шарт, шиддат, шуур, шуҳрат, ғанимат, ғу-
рур, қадр, қасам, қиммат, қисмат* ва б.

Баъзи равишлар: *аввал, аввалан, доим, доимо, алоҳи-
да, асло, аслан, ахир, ахиран, ақлан, воқеан, воқеаталаб, дафъ-
атан, доиман, доир, зайл, зарур, зарурат, иттифоқан, иттифоқо,
муътасно, сайин, тадрижан, тахминан, фаразан, ғоят, расман, қиё-
сан* ва б.

Боғловчилар: *лекин, яъни, фалон, аммо, ва, валекин,
балки, бироқ, ҳатто* ва б.

Баъзи расм-одат сўзлари: *алайкум, алайкум са-
лом, ваалайкум ассалом, салом, баракалла, вожиб, ворис, зиёфат,
маърака, мерос, муборак, никоҳ, одат, расм(урф), раҳмат, таб-
рик, талоқ, тасаддуқ, тақсир, узр, марҳабо* ва б.

Модал сўзлар: *албатта, ҳақиқатан, балки, тахминан,
тадрижан, фақат, масалан, ахир, билғакс, вассалом, лозим, хусу-
сан, эҳтимол* ва б.

Ўзбек тилидаги арабча ўзлашмаларнинг кўпчилиги абстракт маъно ифодаловчи сўзлардир. Ҳаттоки конкрет предмет ва ҳоди-салар номи бўлган сўзларда ҳам қандайдир мавҳумлик оттенка-си мавжуд: *ғалаён, миқёс, мавж, соҳиб, айём, ғубор* ва б.

Арабча абстракт маъноли ўзлашма сўзлар кўпроқ китобий услуб лексикасига тааллуқлидир. Улар поэтик сўзлар, илм-фан терминларидир. Шу туфайли арабча ўзлашмалар кўпроқ ўзбек адабий тилининг пассив қатламларига, жузъий услубларига те-гишлидир. Шу билан бирга, арабча ўзлашмалар орасида бир қа-тор конкрет маъно англатувчи кенг истеъмол сўзлари ҳам мав-жуд. Булар баъзи уй-рўзгор буюмлари, қурол-яроғлар, қуш ва ҳайвон номларидир: *товус, саъва, қанд, асал, райҳон, сандиқ,
қулф, арава, атир* ва б.

Арабча ўзлашмаларнинг маориф ва тарбияга оид баъзи тип-лари ҳам конкрет маъноларни англатади: *мактаб, давот, қалам,
дафтар, синф* ва б.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги арабча сўзлар умумий тарзда баҳоланса, улар а) меҳнаткаш халқ тилига, кундалик турмуш тилига сингган, серистеъмол сўзлар (*ғалла, мол, савдо, савол,
фотиҳа, тавба, одам, амма, хола*); б) китобий услубга оид сўзлар (*миллат, фармон, ҳуқуқ, истеъмол, истибдод, низом, масалан,
манфий, махраж, тадқиқот, мулозим, муҳандис*); в) ўқимишли кишилар тилидагина қўлланувчи баъзи сўз типларидан (*илҳом, мажмуа, ижод, мудофаа, муаллиф, оммавий, зурриёт, та-
валлуд*) иборатдир.

Арабча ўзлашмаларнинг кўпи ҳозирги ўзбек тилида от турку-мига мансубдир. Улар ўзбек тилига от шаклида қабул қилинган мавҳум маъноли сўзлардан иборат.

Араб тилининг ўзида турли сўз туркумларига мансуб сўзлар (сифатлар, масдар формасидаги белги англатувчи феъллар, ҳа-ракат номлари) ҳозирги ўзбек тилида от туркумига киради. Чун-ки улар ўзбек тилида отлашган ҳолда қўлланади. Мана шунга

кўра араб тилидан ўзлаштирилган ҳаракат номлари (масдар) ҳозирги ўзбек тилида от туркумига тааллуқли: *назар, қабул, шикоят, қудрат, таъсир, эҳтиёж, эҳтиром, иқбол, истиқомат, маҳсул, тамадди, ақл, имкон, ишғол, тақсим* ва б. Арабча сифатдош формалари ўзбек тилида от (*қотил, олим, шоир, котиб, мухбир, мутахассис* ва б.) ёки сифат (*қобил, оқил, золим, муносиб, мунофиқ, мустақил, машҳур, мақбул, муфассал, мукаммал, мужмал, мураккаб, мунтазам, муътабар, мустаҳкам* ва б.) туркумига мансубдир. Арабча сифатлар ўзбек тилида ҳам сифатлик функциясида қўлланади: *азиз, ғариб, фақир, азим, нафис, тайёр, фаол, жасур, афзал*. Лекин арабча сифатларнинг бир қисми ўзбек тилида отлашган ҳамда шахс, предмет ва ҳодисаларнинг номи бўлиб келади: *асир, ғаним, табиб, қассоб, раққос, рассом, ҳаммол* ва б. Арабча ўзлашма равишлар ўзбек тилида ҳам ўз функциясида қўлланилади. Улар охири -о ёки -ан билан тугаган сўзлардир *доимо, мутлақо, иттифоқо, аввало, тасодифан, хусусан, мазмунан, тамоман, қисман, шахсан, лутфан, ҳақиқатан* ва б.

Ўзбек тилига кирган арабча ўзлашмалар ўзбек тилида ўзига хос сингиш хусусиятларига эга.

Ўзбек тилига арабча сўзларнинг, асосан, бирлик англатувчи шакллари ўзлаштирилди: *боб (абвоб)⁷¹, байт (абёт), вазн (авзон), аввал (авоил, авойил), амр (авомир), ариза (авориз), охир (авохир), варақ, (авроқ), ватан (автон), вақт (авқот), ваҳм (авҳом), давр (адвор), дин (адён), жавоб (ажвиба), жинс (ажнос), жасад (ажсод), завқ (азвоқ), зид (аздод), азиз (аизза), либос (албисо), лутф (алтоф), мавжу (амвож), мол (амвол)*. Аксинча баъзи сўзларнинг эса кўплик шакли ўзлаштирилди: *афкор (бикр)⁷² авзоъ (вазъ—ҳолат), арасот (арса), ахлат (хилт), ақрабо (қариб), авлод (валад), вужуд (важҳ), кибор (кабир), аслаҳа (силоҳ), айём (явм), талафот (талаф)* ва б. Кўплик шаклида ўзлаштирилган сўзлар одатда ўзбек тилида бирлик маъносига қўлланилади. Уларнинг аслида кўплик формасидаги сўз эканлиги ўзбек тилида деярли сезилмайди: *муваффақият, ғолибият, маълумот, таълимот, зиддият* ва б. Бу сўзларнинг кўплик шакли ўзбек тилида -лар қўшимчаси ёрдамида юзага келтирилади: *муваффақиятлар, маълумотлар, таълимотлар, зиддиятлар* каби.

Бир қатор арабча сўзлар ўзбек тилида ҳам бирлик, ҳам кўплик шаклларида учрайди. Чунончи: *вали||авлиё, закий||азкиё, лафз||алфоз, амир||умаро, руҳ||арвоҳ, сабаб||асбоб, сир||асрор, ҳолат||аҳвол, жавҳар||жавоҳир, зулмат||зулумот, камол||камолот, малак||малоика, шайх||машойих, маърифат||маориф, маҳсул||маҳсулот, мушкул||мушкулот, наҳр||анҳор, адаб||одоб, олим||уламо, фақир||фуқаро, хотир||хавотир, хаёл||хаёлат, ҳол||аҳвол, хулқ||ахлоқ, ҳайвон||ҳайвонот, ҳақ||ҳуқуқ* ва бошқалар.

Келтирилган сўзларнинг кўплик шакли ўзбек тилида кўплик маъносини бериш учун сақланган эмас, балки фарқли маъно, семантик оттенкаларни ифодалашга йўналтирилган. Бу, масалан,

⁷¹ Қавсда сўзнинг кўплик шакли берилди.

⁷² Қавсда сўзнинг бирлик шакли берилди.

ҳолат ва аҳвол, маърифат ва маориф, маҳсул ва маҳсулот, ҳақ ва ҳуқуқ, фақир//фуқаро; хаёл//хаёлот, хулқ//ахлоқ каби сўзлар маъносига фарқларда ёрқин кўринади.

Арабча ўзлашмаларнинг бирлик ва кўплик формалари ўзбек тилида ўз лексик маъно фарқларига кўра турли сўз туркумларига тегишли бўлади: маълум (сифат) ва маълумот (от), закий (сифат) ва азкий (от), алфоз (сифат) ва лафз (от), мушкул (сифат) ва мушкулот (от) каби. Баъзи сўзларнинг бирлик ва кўплик шакллари бошқа-бошқа тушунчаларни англатиш учун дифференциация қилинган: адаб (тарбия) ва адабиёт (литература), таълим (воспитание) ва таълимот (учение), назар (қараш) ва назариёт//назария (теория), нашр (тарқатиш) ва нашриёт (муассаса) каби.

Тамоман ўзлашиб, сингиб кетган арабча сўзлар худди ўзбек тилининг ўз сўзларидек туюлади ва уларнинг этимологик жиҳатдан араб ўзагига алоқадор бўлган сўзлар экани сезилмайди.

Арабча сўзларнинг ўзбек тилига сингиши бу сўзларни лингвистик жиҳатдан ўзлаштириш билан боғлиқдир. Араб элементлари ўзбек тилида унинг қонун-қоидаларига бўйсунди, унга мослашган.

Арабча сўзлар ўзбек тилига фонетик-орфоэпик жиҳатдан мослашди. Араб тилидаги вариантли ذ, ظ, товуши ўзбек тилида з билан, вариантли ط, ث, товушлари т товуши билан, вариантли س, ض, товушлари с товуши билан берилади. Мисоллар:

Арабча товушлар	Арабча ёзилиши	Ўзбекча товуш	Ўзбекча ёзилиши
ذ ظ	ذکر، ذرہ، ظاہر ظالم طرف طمع	з	зарра, зокир зоҳир, золим
ت	تمام ترکیب سعادت سلامت	т	тараф, тамаъ- тамом, таркиб
	صنعت صنوبر	с	саодат, саломат санъат, санавбар

Араб тилига хос бўлган айн товуши ўзбек тилида бошқа товуш билан алмаштирилди (ҳайит, ҳасса, Иноғом, Мағруф каби) ёки сезилмайдиган ҳолда қўшни унли товушга едириб юборилди (илм, таълим//талим каби) Сўз охирида келганда у айтилмайди, график жиҳатдан ёзилмайди: шам, наф, тоби//тобе, нав, видо, шифо каби. Араб графикасида нуқтасиз ёзилувчи х (ъ) товуши ҳам ўзбек тилида ўзига хос тарзда ҳ билан бериладиган бўлди. Арабча сўзлар айниқса халқ тилида сезиларли ўзгаришларга учради. Халқ тилида сўзларнинг қисқарган, ўзгарган ҳолда талаффуз қилиниши кўпроқ учрайди. Чунончи, Муҳаммад номи ўзича ва қўшма антропонимлар таркибида Мамат, Мама, Ма, Мат//Мад

шаклларида учрайди: *Мамат, Мамашукур, Маназар, Маттурди, Матғози* каби.

Арабча ўзлашмалар ўзбек тилига грамматик жиҳатдан ҳам мослашди, бўйсундирилди. Ўзбек тилида арабча материалдан бу тилнинг ўзида ясалган қўшма сўзлар, жуфт сўзлар учрайди. Арабча элементлар бошқа тил элементлари билан бирикиб сўз бирикмалари, қўшма сўз ва жуфт сўзларни ҳосил қилади. Масалан,

Сўзнинг араб тилидаги асл маъноси	Ҳозирги ўзбек тилидаги маъноси
Қиёмат—диний маъно англатади	Қиёмат—1) жанжал, ҳақинч талаб қилиш: қиёмат қилмоқ; 2) жуда қийин: қиёматдан қийин; 3) зўр: жуда қиёмат одамда.
Сўфи—1) суф (жун): жундан кийим кийган одам; 2) тасаввуф (сўфизм) йўлига ўтган киши, тақводор, мистик.	Сўфи: 1) тақводор; 2) азон айтувчи, кишиларни намозга чақирувчи; 3) сўфи, сўфи—гўл, содда, ўзини содталикка олувчи одам; 4) қаққайиб турувчи киши: сўфилай сўққайиб, сўққайиб.
Домулло—мусулмон диний мактабларининг ўқитувчиси	домулла—1) мадраса ўқитувчиси; 2) диний маросимларни бажарувчи шахс; 3) замонавий олий мактаб ўқитувчиси; 4) устоз, илмий раҳбар.
Мол-мулк, жонсиз бойлик.	Мол—1) мол-мулк; 2) уй, ҳайвони; 3) товар—саноат моллари; 4) кўчма маънода; бефаҳм, гўл, маданиятсиз.
Бисот—1) гилам, тўшаладиган нарса; 2) шахмат (нард) тахтаси; 3) кенг майлон.	Бисот—1) бойлик, мол-мулк; 2) шахсий мулк, бойлик.
Важҳ—1) юз, бет; 2) сабаб, баҳона.	Важҳ//важ—1) сабаб, баҳона; 2) нарса, сотиб олнган у-бу нарсалар.
Ҳаловат—ҳалло сўзнинг кўплиги: „ширинликлар“ маъносида.	Ҳаловат—1) оилавий тишчилик, осойишталик; 2) ёқимlilik—ҳузур-ҳаловат қилмоқ.
Наъл—ковуш.	Наъл//нагал—тақа.
Мараз—умуман касаллик, дард.	Мараз—1) юкумли касаллик; 2) кўчма маънода: шилқим одим; 3) кўчма маънода: зарарли, хавфли одам.
Басир—кўрувчи, ўтқир кўзли	Басир—1) кўр, кўрмовчи; басир бўлгур; 2) кўчма маънода: гўл, саводсиз, янглишган;
Шаҳид—диний маънода: „дин йўлидаги уруш қурбони“.	Шаҳид—халқ, ватан учун уруш қурбони.
Савоб—1) диний маънода: яхши иш бадалига олинувчи мукофот; 2) ўғри, хатосиз.	Савоб—хайрли, яхши иш: бу ишинг савоб.
Меҳнат—заҳмат, азоб-укубат.	Меҳнат—1) иш, одатий иш; 2) шон-шаараф иши; 3) ташвиш: бу менга анча меҳнат бўлди.
Табаррук—диний маънода: эзгу, илоҳий, муқаддас иш.	Табаррук—1) эзгу, яхши; 2) ҳурматли, муқаддас: унинг эзгу номи; 3) эзгу эсдалик: бу табаррук буюм.
Миллат—1) дин; 2) диний секта, жамоа	Миллат—социл-тарихий уюммаси, халқ уюшмаси (термин) ва б.

ҳар икки компоненти арабча бўлган қўшма сўзлар: *авомфаҳм, амримаҳол, бадриҳол, дориломон, дорилбақо, дорилфунун, Абдуҳолиқ, Абдулаҳад, Алимуҳаммад, Алимурад, Муҳаммадназар, Назарали*; компонентларидан бири арабча элемент бўлган қўшма сўзлар: *жинкўча, жинчироқ, ижозатнома, оламаро, китобсевар, кўкмараз, кўрхотир, малҳамдори, маслаҳатбоши*; ҳар икки компоненти арабча бўлган жуфт сўзлар: *бож-хирож, ваъз-насиҳат, давр-даврон, жабр-жафо, жабр-зулм, жаҳд-жадал, адабий-назарий, ажойиб-ғаройиб, азоб-уқубат, алам-изтироб, амалий-назарий, амма-хола, арз-ҳол, ақл-идрок, бахт-иқбол, мурод-мақсад*; компонентлардан бири арабча элемент бўлган жуфт сўзлар: *етим-есир, жабр-ситам, жон-жаҳд, алам-аччиқ, амал-тақал, амр-фармон, асбоб-ускуна, аслаҳа-анжом, меҳр-шафқат, теварак-атроф, қурол-аслаҳа ва б.* Арабча сўзларнинг ўзбек тилига морфологик жиҳатдан мослашиши икки ҳолатда: а) арабча сўзлар негизда ўзбек тилида янги сўзлар ҳосил қилинишида; б) арабча сўзларнинг ўзбек тилидаги грамматик форма ясовчи қўшимчаларни қабул қила олишида ёрқин кўринади.

Ўзбек тилидаги арабча негизлар ўзбекча аффикслар ёрдамида янги-янги сўзлар ясашга имкон беради ва ўзбек тили лексикасининг ўз ички ресурслари ҳисобига бойиб боришига хизмат қилади: *жамоатчи, ҳимоячи, айёрларча, ваҳшийларча, ақлли, илмли; ибосиз, мадорсиз; хатчан, ҳаракатчан; завқланмоқ, абадийлаштирмоқ* ва б.

Арабча ўзлашмалар ўзбек тилига семантик жиҳатдан ҳам мослашган. Арабча сўзлар маъносидаги семантик тараққиёт узоқ давр мобайнида ўзбек тилининг коммуникатив функцияси талаблари асосида юзага келган (122-бетдаги жадвалга қараи).

Арабча сўзлар ўзбек тилига, асосан уч йўл билан кирди:

1) Арабча сўзлар ўзбек тилига бевосита араб тилининг ўзидан китоб, мадраса ва дин орқали ўзлаштирилди. Бу сўзлар диний ва китобий лексика бўлиб, абстракт маъноларни ифода қилади;

2) Арабча сўзлар ўзбек тилига араб тили билан яқин контактда бўлган, араб тилидан энг кўп таъсирланган форс-тожик тили орқали кирди.

Форс-тожик тили орқали ўтган арабча сўзлар ёзма манбалар орқали ўтган сўзларга нисбатан кўпчиликни ташкил қилади. Бу сўзлар илм-фанга оид, дин ва ишлаб чиқаришга оид сўзлар, шунингдек поэтик лексикадир.

3) Ўзбек тилидаги арабча сўзларнинг оғзаки тил орқали ўтганини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Араб оғзаки сўзлашув тилининг маҳаллий туркий шевалар билан тўқнашгани ва бу контакт туфайли халқ тилига баъзи арабча сўзларнинг кирган бўлиши шубҳасиздир. Баъзи кундалик турмуш ва ҳўжаликка оид сўзлар, конкрет предметлар, уй-рўзғор буюмлари, озиқ-овқат номлари, шунингдек диний терминлар ўзбек тилига оғзаки тил орқали қабул қилинган бўлиши керак.

Ўзбек тилига оғзаки тил орқали кирган арабча ўзлашмалар бошқа манбалар орқали кирган сўзларга нисбатан камчиликни ташкил қилади. Буни ўзбек шевалари лексикасида арабча сўзлар миқдорининг камлиги ҳам тасдиқлайди.

Ўзбек тилидаги арабча сўзлар қатлами, айниқса, поэтик сўз типлари Улуғ Октябрь социалистик революциясигача анча турғун ва ўзбек тили луғат составида «чўккан» ҳолда яшади. Октябрь революциясидан кейинги даврда ўзбек адабий тили тараққиётидаги янги босқич, улуғ рус тилининг ўзбек тилига барақали таъсири туфайли арабча лексик қатламда маълум ўзгаришлар юз берди. Совет даврида арабча лексик қатлам миқдори турли даражада ўзгариб турди. Умумий тенденция унинг ўзбек тилида камая борганини кўрсатади. Ўзбек матбуотининг турли йиллардаги тили лексикаси юзасидан олиб борилган кузатишлар буни яққол кўрсатган.

РУСЧА-ИНТЕРНАЦИОНАЛ ЎЗЛАШМА СЎЗЛАР ҚАТЛАМИ

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва халқ шевалари лексикасида русча-интернационал сўзларнинг улкан, салмоқли қатлами мавжуд. Бу қатлам ўзбек гилининг буюк рус тили билан ўзаро контакти ва таъсири туфайли юзага келган. Рус ва ўзбек тиллари XIX аср охири ва XX аср бошларида тўқнашди. Бу Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистоннинг Россияга қўшиб олинishi даврига тўғри келади. Мана шу даврда Ўрта Осиёга, жумладан ҳозирги Ўзбекистонга рус маданияти ва тили кириб келади. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида ўзбеклар ҳаётида ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар юз берди. Бу даврда Ўзбекистонда замонавий санат, фаннинг, замонавий маданиятнинг янги қуртаклари пайдо бўлди. Асрлар давомида ҳукмронлик қилган феодал муносабатлари барҳам топиб, капиталистик муносабатлар юзага кела бошлади. Ўзбекистонда завод ва фабрикалар пайдо бўлди. Миллий пролетариат туғилди. Ўзбекларнинг фан, маданиятга, моддий ҳаёт ва турмушга доир тушунчалари илғор рус фани ва маданияти таъсирида ўзгара ва ўса борди. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда маданият ва маорифнинг янги шахобчалари шаклланди. Бу муассасаларда ўша даврнинг илғор фан ва маданият ютуқлари ўқитилди ва пропаганда қилинди. Шундай қилиб, ўзбек ва рус халқлари ўртасида объектив ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маънавий, илмий-маърифий ҳамкорлик юзага келди. Бу ҳамкорлик рус ва ўзбек тиллари ўртасида ўзаро таъсирланишга асос бўлди. Ўша даврдан бошлаб рус тили ўзбек тилига таъсир этди. Бу таъсир туфайли ўзбек тилига рус тилидан бир қатор сўзлар кириб кела бошлади.

Рус ва ўзбек тилларининг ўзаро ҳамкорлиги, ўзбек тилига рус тилидан сўз ўзлаштириш, ўз характерида кўра икки даврга бўлиб ўрганилади: I. Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган давр; II. Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги давр — совет даври.

Рус ва ўзбек тиллари ҳамкорлигининг Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган даври XIX аср охири, яъни Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишидан 1917 йилгача бўлган муддатни ўз ичига олади. Ўзбек тили рус тили билан бу даврда ўзбек халқи тили, ўз миллий тиллик куртаклари эндигина пайдо бўла бошлаган тил сифатида тўқнашди. Бу ўзбек тилига рус тили таъсирининг илк даври эди.

Рус тилининг ўзбек тилига таъсири бу даврда тубандаги сабабларга кўра юзага келди:

1) Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши билан рус ва ўзбек тиллари биринчи бор бевосита тўқнашди ва ўзаро контактга киришди;

2) Ўрта Осиёга прогрессив рус фани ва маданияти кириб келди ва ўзбек ҳаётига ўз таъсирини ўтказди;

3) маҳаллий саноат, савдонинг янги турлари пайдо бўлди, маҳаллий миллий буржуазия юзага келди, янги капиталистик муносабатлар шакллана бошлади. Мана шуларга боғлиқ янги тушунчалар ўзбек тилида олдин мавжуд бўлмаган янги сўз ва терминларни талаб қилди;

4) маҳаллий ишчилар синфи, маҳаллий зиёлилар юзага келди, улар билан рус пролетариати ва интеллигенцияси орасида бевосита муносабат ва муомала пайдо бўлди. Натижада уларнинг оғзаки сўзлашув тиллари — рус ва ўзбек тиллари ўзаро тўқнашди;

5) Ўрта Осиёда рус ва ўзбек тилларида маҳаллий матбуот — газета ва журналлар нашр этила бошлади. Ўзбек тилидаги матбуотда рус фани, маданияти, шунингдек ўша давр иқтисодий, маданий ҳаётига доир материаллар, чор Россиясининг сиёсатида оид расмий давлат ҳужжатлари эълон қилинадиган бўлди. Бу туфайли ўша соҳаларга доир кўпгина сўз ва терминлар ўзбек матбуоти текстларига кириб келди ва ўзлаша борди;

6) Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда 1905—1917 йиллар давомида марксизм-ленинизм ғоялари, прогрессив маърифий қарашлар кенг тарқала бошлади. Бу ғоя ва қарашлар ўзбеклар нутқида бир қатор ижтимоий-сиёсий терминларнинг кириб келишига сабабчи бўлди;

7) рус тили тарихий ривожланиш нуқтаи назаридан юқорироқ босқичда турган халқ тили эди. Бу тилда ўша давр фани ва санъатининг, маданияти ва маърифатининг, моддий ва маънавий ҳаётининг муҳим тушунча ва тасавурларини англлатувчи сўз ҳамда терминлар мавжуд эди. Ўша давр ўзбек тили бундай воситаларга муҳтож эди. Натижада у бундай сўзларни рус тилидан олишга интилди;

8) рус тили ўз даврининг юқори даражада тараққий этган тилларидан бири эди. Бу тил нисбатан пухта ишланган, силлиқланган адабий тил эди. У бой луғат состави, мукамал грамматик нормаларга эга эди. Қолаверса, рус тили ўз даврининг прогрессив демократик ғояларини ташувчи бой адабиёт тили эди;

9) рус тили чор Россиясида расмий давлат тили ҳисобланарди. Маҳаллий ўлкаларда ҳам давлатнинг расмий ҳужжатлари юридик ва савдо қоғозлари рус тилида расмийлаштирилар эди. Гимназияларда, рус-тузем мактабларида ўқитиш ишлари ҳам асосан рус тилида олиб борилар эди. Бу маҳаллий халқни рус тилини эгаллашга, билишга даъват қилар, бундай интилиш эса рус тили таъсирини кучайтирарди.

Келтирилган сабаблар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида рус тилининг ўзбек тилига таъсирини таъминлаган омиллардир. Бундай таъсир натижасида ўзбек тилига рус тилидан бир қатор сўзлар кириб келди. Бундай ўзлашмаларнинг баъзи намуналари ўша даврда нашр қилинган маҳаллий матбуот—газета ва журналлар, расмий-юридик ҳужжатлар саҳифасида сақланиб қолган. Уларнинг тубандаги типларини кўрсатиш мумкин,

Савдо ва финансга оид сўзлар: *банка (банк), акредитив (акредитив), акция (акция), бержа (биржа), бюджет (бюджет), вексел (вексел), зайум (заём), чёт (счёт), контур (контора), трактир (савдо жойи), купес (купец), иштираф (штраф), учут (учёт), сўлкавой (цельковый), пудрат (подряд), лапка (лавка), прутсент (процент), ўблигатсия (облигация), контрақ (контракт);*

Расмий-юридик соҳага оид сўзлар: *амнистийа (амнистия), адвакат (адвокат), прикурар (прокурор), сўд//сўт (суд), акт, закун, закун(чи), (закон), судия (судья), консул (лиф), турма (тюрма), сибир қилмоқ (сибирь), повуска (повестка), приступ (пристав), бўлис (волостной), спрафка (справка), политсия (полиция), чилон (член), пўмўшник (помощник), дабирнос (досеренность) ва б.;*

Техника, транспортга оид сўзлар: *двигитил (двигатель), иликтричиства (электричество), пойиз (поезд), шофир (шофер), мошина (машина), избўшчи (извозчик), вагон//вагўн (вагон), завут//завўт (завод), пуржина (пружина), пабрика (фабрика), фарахўт (параход), каласка (коляска);*

Алоқага оид сўзлар: *тилифон (телефон), тилгироф (телеграф), пўшта (пўчта), перавўт (перевод), яшик (ящик), камверт (конверт), квитанса (квитанция), пўсилка (посылка) ва б.;*

Маориф, маданият ва санъатга оид сўзлар: *глубус (глобус), редақсия (редакция), газит (газет), сирк/тсирк (цирк), театр//театру (театр); печат (печать), қарта (карта), билет//билат (билет), вистафка//вистапка (выставка), училишча (училище), кансерт (концерт), кина (кино), раёл (рояль), муза//музика, танс (танцы) ва б.*

Ҳарбий тушунча, мансаб ва унвонлар номи: *афитсер (офицер), камиссар (комиссар), саллот//салдат (солдат), канбўй (конвой), генерал (генерал) ва б.;*

Уй-рўзғор буюмларини, қуроллар номи: *дўга (дуга), хомит (хомут), сўқа (сока), талинка (тарелка), чўтка (щетка), патнис*

//патнус (поднос), чойник (чайник), самавар (самовар), устал (стол), курушка (кружка), сўргуч (сургуч), пешка (печка) ва б.;

Баъзи ўсимликлар, улар маҳсулотининг номи: банан, картушка (картошка), лимон, речиска (редиска) ва б.;

Медицина соҳасига доир терминлар: апиратсийа (операция), борной кислота (борная кислота), врач, фелдшер (фельдшер), ревматизм, акушарка (акушерка), пўлат//палат (палата), духтур (доктор) ва б.;

География ва астрономия соҳасига оид терминлар: акиан (океан), экватур (экватор), лава, пўлус (полюс), йер шари, кампас (компас), Марс, Камета, Харита, Материк ва б.;

Химия соҳасига оид тушунчалар ва баъзи хом ашёлар номи: кирасин (керосин), бинзин (бензин), паррапин (парафин), вада-родний газ (водородний газ), кислород, вадарод, никил (никель) ва б.;

Ой номлари: феврал (февраль), октабир (октябрь), декабир (декабрь), ийул (июль), ийун (июнь), финвар (январь), май, нойабир (ноябрь) ва б.

Ўлчов бирликлари номи: пут (руд), дужина (дюжина), кавад-ратний (квадрат), сантиметр(лик), саржин (сажень) ва б.;

Вақт бирликлари номи: сотка//сутка, кавартал//квартал, чис-ла (число), минит//минит (минут) каби;

Озиқ-овқат ва бу билан боғлиқ хом ашё номи: памил чой (фамильный чай), пива (пиво), кампит (конфет), папурус (папи-рос), квас (квас), лимўнат (лимонад) каби;

Матолар, кийим-кечаклар ва бошқа хил материаллар номи: чит (ситец), пўлатна//фўлатна (полотно), калиш//калуш (галоши), пижжак (пиджак), истарарпил (стропило) каби;

Баъзи жой номлари: чирков (церковь), барақ (барак), вакзал (вокзал), истанса (станция), Масков (Москва), аблас//абласт (область), падвал (подвал) каби;

Бошқа хил тушунчалар номи: пиён, пиёниста (пьяный, пья-ница), фўрма (форма), нўмир (номер), ўрус (рус), фаранж (француз), мужик, рат (ряд), пўп//пўф (поп), фар (фара), бено-вот (виноват) ва б.

XIXаср иккинчи ярмидан XX аср бошларигача бўлган даврда ўзлаштирилган русча сўзларнинг кўпи конкрет предметлар номи, ўзбек ҳаёти учун янгилик бўлган моддий, маънавий тушунчалар-ни ифодаловчи сўз ва терминлар эканини кўрамиз. Бу давр рус-ча ўзлашмалар орасида баъзи илмий терминлар учраса-да, улар жуда кам сонли эди. Бундай терминлар кўп ҳолда ўзбек тилига оддий сўзлар каби асосан оғзаки нутқ орқали ўзлашди.

Илк давр русча ўзлашмалар ўзбек тилига икки манбадан ки-риб келди: 1) оғзаки нутқ орқали; 2) матбуот ёки расмий ёзиш-малар тили орқали.

Русча сўзларнинг оғзаки нутқ орқали кириб келиши асосий ҳолат бўлиб, бунда ўзбекча оддий сўзлашув нутқи ва шевалари билан жонли рус тилининг тўқнашув жараёнлари асосий роль

Ўйнади. Ўзбек тилига оғзаки нутқ орқали кирган русча сўзлар маҳаллий ўзбек тили (оддий халқ тили) талаффузига бўйсундирилди, яъни русча сўзни маҳаллий халқ қандай талаффуз қилса, у шундай айтилди ва ёзилди: *газит (газета), учёт (учёт), фарахёт (параход), минут/минит (минута), пўшта (почта), кампуд (конфет)* ва б. Бу илк давр русча ўзлашмаларнинг талаффузи ва имлосида стихияли ҳол ҳукм сурганини, уларнинг ўзбек тилида ҳали нормалашмаганини кўрсатади. Натижада ҳатто ўзбек матбуоти тилида ҳам русча сўзлар асосан оғзаки талаффуз шаклларида ёзиларди. Бир сўзнинг бирдан ортиқ талаффуз вариантлари, шунга кўра имловий вариантлари бўлган. Мас., *рояль*

сўзи — *ريال، رايال، ريبال* самовар сўзи: *زسموار، سماوار* билет сўзи: *اويازد، اويازز، اوياز* уезд сўзи: *بيلات، بيليت، بيلت* ёзилган. *Вагон* сўзининг 4 хил, *область* сўзининг 5 хил, *волость* сўзининг эса 6 хил талаффузи ва ёзилиш вариантлари кузатилган.

Рус тилининг таъсири ўзбек оғзаки нутқи, матбуоти, расмий ёзишмалари тилидагина эмас, бадий адабиёти тилида ҳам кўринди. Русча сўзларнинг бадий адабиёт тилида учраши бу таъсирнинг анча кучли ва самарали бўлганини кўрсатади. Ҳақ давр ўзбек демократ шоирларидан Фурқат, Муқимий, Завқий ва бошқаларнинг асарларида бир қатор русча сўзлар ва рус тили орқали кирган лексемалар мавжуд. Мас., Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат асарларида *гимназия, лотин, русия, телеграм, ўрусия, Масков шюль ярманка, билет, зал/зол, номер (лик), рус, франсуз, раёл, театр, Суворов, закон, саллот, фаранги, Наполеон, Ёвропо, Австралия, Италия, адютанти, Овистрия, Милон, фарангий, кантрак, сентябрь, виставка, газет, мошина, мошиналик, зовут, Иванов, фонус, лампа, Манжурия, Ёпония, Ёпон, казаклар, инглиз, жуғрофия, раси (Россия), акт, Фалотун, медали, тилло, музикон, доктор, франсус, фабрикант* ва б. Муҳаммад Аминхўжа Муқимий асарларида *маскавич, Маскав, ўрус, печать, фабрикант, контор, заколат, зовут, купес, сейчас, пажолиста, дуррак, нет, пошёл, кантура, истарши, приступ, купес-молдор, вексил, шапка, уёз, палиска, Сибирь, печ, каласка, милит, волосной* ва б. Завқий асарларида *вексель, банка (банк), пристав, бўлус (волость), большевик* ва б. сўзлар учрайди.

XX аср бошларидан 1917 йилгача бўлган даврда рус тилининг ўзбек тилига таъсири янада кучайди ва ёрқинроқ намоён бўлди. Бунда айниқса 1905—1907 йиллар давридаги демократик революцион ҳаракатлар, Ўрта Осиёда марксизм-ленинизм ғояларининг кенг тарқалиши революцион ҳаракатнинг кучайиши, шунингдек капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ўсиши муҳим роль ўйнади. Ўзбек тили бу даврга келиб рус тилидан қатор ижтимоий-сиёсий терминларни ўзлаштирди. Улар ўзбек

тилига оғзаки тил орқали ҳам, матбуот ва ёзишмалар тили орқали ҳам кириб келди. Бу даврда ўзбек тилида давлат ва идора ишларига доир *управа, судья, начальник, дума, старшина, бўлис (волость), уез, губерния, сторож, подряд, сорт* каби сўзлар, ҳарбий, ишга алоқадор *полк, гарнизон, батальон, казарма, гвардия, офицер, лейтенант, адмирал, штаб-капитан, подполковник, матрос*; савдо ва молиявий ишларга доир *акционер, заказ, фирма, кредит, банк, расход, доход, склад, оборот, процент, биржа, арбитраж* каби сўзлар қўлланди. Шунингдек, 1905—1917 йиллар ўзбек матбуоти тилида миллий озошлик ғояларини, пролетариатнинг инқилобий кайфиятини ифодаловчи ва ўша давр синфий зиддиятлари билан боғлиқ *бўлган партия, митинг, съезд, депутат, бюрократ, кадет, манифест, революционер, социал-демократ, социалист, автономия* сингари бир қатор сўзлар ҳам қўллана бошлади.

Рус тилининг ўзбек тилига таъсири ва ўзбек тилига русча сўзларнинг ўзлашиши бирор тил орқали юз бермади, балки бевосита бўлди. Русча сўзлар ўзлашиши ўзбек ва рус тилларининг тарихан территориял яқинлашиш ва контакти туфайли юз берди.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача рус ва ўзбек тиллари маълум даражада ҳамкорликка киришган ва ўзаро таъсирланган бўлса-да бу ҳамкорлик чегарали характерга эга бўлган. Чунки буржуа жамиятининг синфий характери, чор Россиясининг миллий масала ва миллий тиллар масаласида тутган синфий «сиёсати» рус тили билан маҳаллий миллий тилларнинг кенг равишда ҳамкорликка киришиши учун тўсқинлик қилар эди.

Рус ва ўзбек тилларининг ўзаро ҳамкорлиги, буюк рус тилининг ўзбек тилига баракали таъсир этишида Улуғ Октябрь социалистик революциядан кейинги давр — совет даври муҳим рол ўйнади.

Совет давлати, Коммунистик партиянинг ленинча миллий сиёсати ва бунинг тантанаси туфайли СССР халқларининг миллий тиллари атрофлича ривожланиш ва камол топиш йўлига тушиб олди. СССР халқлари адабий тилларининг, жумладан ўзбек миллий адабий тилининг совет даврида шаклланиши ва ривожидида рус тилидан таъсирланиш муҳим аҳамиятга эга бўлди. Рус тили ўзбек адабий тилининг барча системаларига баракали таъсир этди. Аммо бу таъсирнинг самаралари аввало ўзбек тилининг лексикасида ёрқин кўринди.

Совет даврида ўзбек тилига рус тилидан, у орқали дунёнинг бошқа бир қатор тилларидан кўп сонли сўзлар ўзлаштирилди.

Русча-интернационал лексиканинг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги йилларда ўзбек тилига ўзлашишининг ўзига хос бир қатор сабаб ва асослари бор. Бу асослар моҳият жиҳатдан социалистик тузум ва Совет давлатининг, ленинча миллий сиёсатнинг буюк самаралари билан боғлиқдир:

1) Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек тили эркин ривожланиш йўлига тушиб олди. У революциягача кам тараққий этган халқ тилидан ҳар томонлама камолотга етган социалистик миллат адабий тилига — *миллий тилга айланди*;

2) социалистик миллат тилига айланган ўзбек адабий тилининг ижтимоий функцияси ниҳоятда кенгайиб кетди. Революцияга қадар, асосан, поэзия тили, юқори табақа вакилларининг расмий тили сифатида қўлланган ўзбек адабий тилининг ишла-тилиш доираси совет даврларида ниҳоятда кенгайди. Ўзбек адабий тили улкан бадиий адабиёт тили, кенг тармоқли фан ва техника тили, кўп тиражли матбуот ва нашрлар тили, салмоқдор радио ва телевидение тили, мислсиз ривожланган маориф, маданият ва санъат тили, расмий — идоравий ёзишмалар ва кенг тармоқли илмий-сиёсий пропаганда тилига айланди. Булар ўзбек тили ижтимоий функциясининг ниҳоятда ривож топганидан далолат беради;

3) ўзбек тили ижтимоий функциясининг кенгайиши ва мураккаблашиши билан боғлиқ ҳолда ўзбек адабий тилида турли функционал услублар ҳам пайдо бўлди ва шаклланди. Революцияга қадар ўзбек тилида, асосан, поэтик услуб ва қисман, расмий-идоравий услуб мавжуд эди. Илмий-техникавий услуб, ижтимоий-сиёсий услуб, адабий сўзлашув услуби, матбуот услуби каби соҳалар деярли йўқ эди. Ҳозирги ўзбек тилида замонавий, юқори тараққий этган адабий тилларда мавжуд барча услуб кўринишлари бор ва ривож топган. Ўзбек адабий тилида илмий услуб ва адабий сўзлашув услубининг юзага келиши ўзбек адабий тили эришган улкан ютуқдир. Кейинги услуб ҳозирги ўзбек адабий тилининг умумхалқ характерига эга бўлганини, адабий тилнинг умумхалқ адабий тилига айланганини кўрсатади;

4) Ўзбекистон Совет даврида саводхон, фан ва маданият гуркираб ўсган ўлкага айланди. XX асрнинг барча муҳим янгиликлари ўзбеклар ҳаётига ҳам кириб келди. Бу ўзбеклар ҳаётида ҳам янги-янги тушунча ва тасаввурни туғдирди ва уларни ифодалаш учун янги сўзлар талаб қилинди;

5) совет даврида рус тили СССРнинг барча халқлари каби ўзбекларнинг ҳам иккинчи она тилига айланди. Ўзбеклар рус тилида таълим олди, рус тили орқали русларнинг ўзи билан ва рус бўлмаган бошқа миллатлар билан фикр олишадиган бўлди. Замонавий фан ва маданиятнинг муҳим ютуқлари билан рус тили орқали танишадиган бўлди. Рус тилини эгаллашда рус тилидаги матбуот, нашрлар, рус тилидаги радио ва телевидение кўрсатувлари, рус тилидаги оммавий доклад ва лекциялар, рус тилидаги фильмлар ҳам муҳим роль ўйнади. Буларнинг барчаси рус тилини ўзбеклар учун ҳам коммуникатив жиҳатдан иккинчи муҳим тилга, *иккинчи она тилига* айлантириб қўйди. Натижада совет даврида кенг тарқалган *рус-ўзбек икки тиллилиги* юзага келди;

6) рус тилида ижод қилинган ва ёзилган, бадиий ва илмий кўпсонли адабиётлар ўзбек тилига таржима қилинди. Шунингдек жаҳон халқлари бадиий ва илмий тафаккурининг энг муҳим бадиий асарлари ўзбек тилига рус тилидан, рус текстларидан таржима қилинмоқда;

7) рус тили — расмий умумдавлат тилидир. Ўзбекистонда расмий давлат ҳужжатлари, юридик-дипломатик ёзишмалар, директив кўрсатмалар ўзбек ва рус тилларида баравар ёзилади ва расмийлаштирилади. Шунга кўра давлат ва партиянинг қарор ва кўрсатмалари рус ва ўзбек тилларида параллел эълон қилинади. Бу ҳол ўзбек тили расмий-идоравий услубининг рус тили таъсирида пайдо бўлиши ва шаклланишига йўл очмоқда;

8) рус тили ҳозирги даврнинг энг ривож топган тили, бой ва қудратли тил сифатида ҳам ўзбек тилига ўз таъсирини ўтказмоқда. Жаҳон адабиётининг энг яхши дурдоналари, марксизм-ленинизм классикларининг бебаҳо асарлари мана шу тилда ёзилган, мана шу тилда мавжуд. Рус тили замонавий илмий-техника тили, маданият ва санъат тили, халқаро расмий тил ва СССРнинг давлат тили сифатида ниҳоятда бой лугат составига эга. Рус адабий тили ижтимоий функцияси чексиз ривож топган, стилистик тармоқлари юқори даража шаклланган ва ўсган тилдир. Рус тили ниҳоятда бой ва кўп қиррали илмий терминологияга эга тилдир. Бу терминология ўз моҳиятига кўра интернационал характерда бўлиб, СССРдаги кўпгина халқ ва миллат тилларининг илмий услублари озиқланиб келаётган бебаҳо хазинадир;

9) рус тили ўзбек тилига халқ тили, оддий халқ сўзлашув тили сифатида ҳам таъсир этмоқда. Ўзбек ва рус кишилари ёки рус тилини билувчи кишилар ва ўзбеклар кундалик турмушда бирга, ёнма-ён яшамоқдалар, ишламоқдалар ва алоқада бўлмоқдалар. Бу жараёнда жонли рус ва ўзбек тиллари тўқнаш келмоқда.

Юқорида келтирилган сабаб ва факторларга кўра, рус тили ўзбек тилига улкан таъсир этди. Бу таъсир совет даврида рус-ўзбек икки тиллигининг пайдо бўлганида, рус тилининг ўзбеклар учун иккинчи опа тилига айланганида, ўзбек адабий тилининг рус тилининг баракали таъсирида ривожланганида аниқ кўринади. Ҳар учала фактор битта улкан процессга — рус тилидан ўзбек тилига кўпгина сўзларнинг ўзлашишига сабабчи бўлди.

Ўзбек тилига рус тилидан ўзлашган русча-интернационал сўзлар ўз кўлами, маъноси номинацион-функционал белгиларига кўра жуда кўпқирралидир.

Ҳозир ўзбек адабий тилида русча-интернационал сўзларнинг тубандаги лексик-семантик гуруҳлари мавжуд:

Уй-рўзгор буюмлари номи: *стакан, кружка, банка, вилка, ваза, рюмка, сетка, чётка, корзинка, графин, хрусталь, лампа, люстра, лампочка, фонарь, грелка, духовка, каравот, кой-*

ка, комод, шифоньер, сервант, сервиз, сувенир, трельяж, кресло, тумбочка, диван, шкаф, гарнитур, буфет, гардероб, стол, стул, самовар, термос, душ, клеёнка, вентилятор, телефон, ванна, горелка, мясорубка, магнитофон, целефан, будильник, синька, крас-ка ва б.

Қийим-кечак номлари: ботинка, босоножка, туфли, сандалет, кепка, кубанка, пилотка, свитер, китель, комбинзон, кушетка, пиджак, пижама, галстук, шарф, пальто, жемпер, куртка, плащ, жакет, юбка, майка, костюм, носки, чулки, турси, кофта, бушлат, камзул, фуфайка, шинель ва б.

Мато (материаллар) номи: драп, трико, трикотаж, сарпинка, маркизет, шерсть, бостон, бумазей, габардин, каламинка, капрон, кашемир, коверкот, лавсан, полотно, помбархит, сатин, нейлон, кримплен, штапель, крсидешин, крпжоржет ва б.

Озиқ-овқат ва озиқ-овқат маҳсулотлари номи: кефир, кекс, колбаса, сосиски, кисель, бифштекс, бринза, булка, бульон, бӯтерброд, вермишель, лапша, винегрет, гарнир, горчица, икра, каша, консерва, маргарин, повидло, салат, творог, томат, торт, конфет, шоколад, мороженое, карамель, мармелад, пломбир, помадка, кекс, компот, лимонад, пиво, кофе, какао, квас, ликёр, морс ва б.

Косметика ва у билан алоқадор нарсалар номи: крем, косметика, одекалон, духи, лосьон, вазелин, пудра, маникюр, парфюмерия, помада ва б.

Усимликлар, сабзавотлар, улар маҳсулотлари номи: помидори, смородина, каштан, кубанка, (буфдой), лимон, мандарин, апельсин, картошка, антоновка (олма), бамбук, банан, гладиолус (гул), женьшень, акация, ананас ва б.

Жой-ўрин тушунчасини англатувчи номлар: аванложа, автобаза, аллея, артель, аудитория, аэровокзал, аэродром, аэроклуб, аэропорт, бензоколонка, бульвар, бухта, вестибюль, водокачка, вокзал, гараж, дача, депо, ясли, зал, инкубатория, ипподром, кабина, кабинет, лагерь, ложа ва б.

Йил, ой номлари: январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь.

Улчов бирликлари номи: аршин, балл, гектар, грамм, интервал, квартал, кило, килограмм, киловатт, километр, куб, литр, литраж, метр, метраж, миллиард, миллиграмм, миллиметр, миллион, миль, минут ва б.

Қурилиш, ободончилик, коммунал ишларига оид сўзлар: алебастр, арматура, архитектор, архитектура, асбест, асфальт, балкон, барак, бетон, веранда, водопровод, шифер, цемент, тол, замазка, канализация, каркас, карниз, картон, квартира, коммунал лак, линолеум, макет, монтаж, бульвар, сквер, аллея, парк, карусель, мемориал, обелиск ва б.

Уқув қуроллари номи: доска, ручка, портфель, линейка, циркуль, авторучка, альбом ва б.

Ҳарбий иш ва ҳарбий саноатга онд сўзлар: генерал, адмирал, маршал, матрос, солдат, сержант, лейтенант, майор, офицер, полковник, капитан, сарёр, радист, десант, штурман, авиатор, адъютант, командир, комендант, армия, атака, разведка, контратака, батальон, дивизион, дивизия, рота, гвардия, полк, авиация, артиллерия, траншея, окоп, штурм, санбат, прицель, амбразура, взвод, гарнизон, гвардия, десант, дзот, дозор, застава, казарма, каземат, калибр, автомат, пистолет, граната, винтовка, штик, батарея, миномет, мина, снаряд, зенитка, бомба, ракетка, катер, самолёт, пушка, броневик, гаубица, гильза, карабин, катюша, крейсер ва б.

Транспорт воситалари номи: автобус, трамвай, троллейбус, автомобиль, вагон, поезд, метро, эскалатор, мотоцикл, мопед, мотороллер, вагон, купе, велосипед, коляска, тепловоз, паровоз, электровоз, теплоход, катер, дирижабль, самолёт, катер, контейнер, купе, курьер, лайнер, лифт, локомотив ва б.

Алоқага онд сўзлар: адрес, адресант, адресат, конверт, марка, телефон, телеграмма, телефонограмма, молния, телефонистка, открытка, посылка, почта, почтальон, бандероль ва б.

Илмий терминология:

1. Фан соҳалари, йўналишлари номи: агрономия, агротехника, агрофизика, агрохимия, анатомия, антропология, археология, архитектура, астроботаника, астрогеология, астрономия, астрофизика, аэрология, бактеориология, баллистика, биогеохимия, биология, бионика, биофизика, биохимия, ботаника, венерология, ветеринария, вирусология, гелиофизика, гельминтология, геология, физика, лингвистика, химия, математика, геометрия, алгебра, арифметика, ономастика, топонимика, фонетика, фонология ва б.

2. Фан методлари, аспектлари номи: академизм, витализм, физиотерапия, гипотермия, детектив, диалектизм, диалектика, догматизм, диахрония, синхрония, иммунотерапия, метафизика, материализм, механотерапия ва б.

3. Илмий-техникавий касб эгалари номи: агроном, агротехник, астролог, астроном, аэролог, библиограф, биолог, биофизик, биохимик, бортинженер, бортмеханик, ботаник, ветеринар, гидробиолог, гидрогеолог, гидролог, гинеколог, инженер, инструктор, ирригатор, ихтиолог, кардиолог, лаборант, мелиоратор, филолог, лингвист, физик, геолог ва б.;

4. Ижтимоий-сиёсий ва илмий ташкилотлар номи: партком, партбюро, совет, местком, парткабинет, обком, райком, ревком, союз, профсоюз, интернационал, бундестаг, департамент, дума, конгресс, конфедерация, муниципалитет, палата, парламент, рейхстаг, сенат, синдикат, федерация, лаборатория, институт, университет, колледж, кафедра ва б.

5. Илмий ва илмий-сиёсий анжуманлар номи: съезд, пленум, конференция, симпозиум, сессия, конкурс, конгресс ва б.

6. Ижтимоий-сиёсий терминлар:

а) дунёқараш ва назариялар номи: *марксизм, ленинизм, большевизм, агностицизм, анархизм, апартеид, аполитизм, аскетизм, атеизм, гуманизм, субъективизм, фатализм* ва б.;

б) социал табақалар номи: *аристократия, банкир, бояр, буржуазия, бурмистр, вассал, герцог, губернатор, империалист, интеллигент, канцлер, капиталист, католик, князь, монополист, мэр, помещик, пролетариат, феодал* ва б.;

в) сиёсий-социал, революцион ҳаракат ва жараёнлар номи: *революция, стачка, забастовка, манифестация, национализация, бойкот, авантюра, агрессия* ва б.

г) тарихий даврлар, формациялар номи: *социализм, коммунизм, феодализм, капитализм, империализм, монархия, монополия, матриархат, патриархат, неолит, плеозой, палеолит* ва б.;

д) ижтимоий-сиёсий оқимлар, гуруҳлар, мазҳаблар, партиялар номи: *компартия (Коммунистик партия), вандализм, гоминдан, монархизм, троцкизм, нацизм, неофашизм, ревизионизм, оппортунизм, меньшевизм, сентиментализм, сионизм, скептицизм, фашизм* ва б.;

е) ижтимоий-сиёсий соҳаларга дахлдор шахс номлари: *коммунист, марксист, большевик, интернационалист, материалист, коммунар, комсомол, пионер, парторг, комсорг, делегат, декабрист, делегация, депутат, демократ, идеолог, космополит, диктатор, агитатор, анархист, антифашист, меньшевик, кадет* ва б.;

ж) идеологик пропаганда билан боғлиқ сўзлар: *агитация, пропаганда, агитбригада, агитпоезд, агитколлектив, агитпункт, лектор, лекция, лекторий, плакат, пропагандист* ва б.;

з) ижтимоий-сиёсий соҳага оид баъзи ҳужжатлар номи: *партбилет, партархив, декларация, декрет, директива, кодекс, конституция, мандат, манифест, программа, паспорт, некролог, нота, доктрина, ордер, протокол, путевка, регистрация, резолюция, рекомендация, сводка, ультиматум* ва б.;

и) ижтимоий-сиёсий соҳага оид бошқа хил тушунчалар номи: *аннекция, антогонизм, базис, баррикада, блокада, блок, визит, гражданин, декада, деспот, диверсия, диктатура, интервенция, инфляция, кворум, конкуренция, кризис, мануфактура, миссия, репрессия, санкция, суверенитет*, ва б.;

к) юридик фан терминлари: *адвокат, адвокатура, алимент, легимитация, оптация, прокурор, прокуратура, суд, амнистия* ва б.;

7. Логика фани терминлари: *аксиома, антитезис, дедуктив, дедукция, дилемма, индуктив, индукция, интеллект, интеллектуал, интуиция, логика* ва б.

8. Музыка ва музика фанига оид терминлар: *арфа, балалайка, бандура, барабан, баритон, баян, вокал, гармонь, гитара, горн, джаз, кларнет, контрабас, лира, мазурка, мандолина, оркестр, аккорд, вальс, гастроль, камер, камертон, кантата, капел-*

ли, капельмейстер, квартет, квинта, квинтет, клавиатура, клавиш, композитор, либретто, марш, медиатор, мелодика, мелодия, нота, обертон ва б.

9) Педагогика, психология ва маорифга оид терминлар: абитуриент, аспирант, аспирантура, ассистент, гимназия, декан, деканат, дидактик, дидактика, диктант, диплом, директор, дирекция, докторант, докторантура, доцент, зачёт, зачётка, звонок, интернат, каникул, методика, методист ва б.

10) физкультура ва спортга оид сўзлар: акробат, акробатика, альпинизм, альпинист, арбитр, атлетика, аут, бадминтон, байдарка, баскетбол, бассейн, бильярд, бокс, бомбардир, ватерполо, велоспорт, волейбол, гамбит, гантель, гимнастика, гимнастика(чи), гол, гроссмейстер, дамка, дзю-до, диска, домино, жюри, комментатор, кросс, кубок, матч, мотобол, нокаут, олимпиада, олимпия, очко ва б.

11) адабиёт ва санъатга оид терминлар: антология, баллада, драма, драматургия, интермедия, ирония, композиция, кульминация, реализм, романтизм, анафора, антитеза, поэма, проза, поэзия, образ, новелла, сатира, юмор, сюжет, роман, повесть, гипербола, драма, драматизм, драматургия, жанр, кульминация, куплет, лирика, лиризм, лирик, либретто, балет, опера, режиссёр, артист, артистка, балерина, кино, кинокомедия, театр, картина, актёр, ансамбль, ария, архитектоника, аттракцион, балетмейстер, музей, мультфильм, мультпликация, опера, оперетта, орнамент ва б.

12) тилшунослик фани терминлари: аббревиатура, алфавит, антоним, омоним, синоним, стиль, стилистика, синтаксис, морфология, фонетика, орфография, пунктуация, тире, дефис, апостроф, арготизм, диалектизм, ономастика, топонимика, артикуляция, архаизм, аффикс, суффикс, вокализм, грамматика, диалектология, диалекталь, дифтонг, жаргон, идиома, идиоматика ва б.

13) матбаачилик ва журналистикага оид сўз ва терминлар: абзац, верстка, газета, гранка, полиграфия, журнал, журналист, титул, корректор, клише, курсив, линотип, литография, матрица, оттиска ва б.

14) экономика, савдо ва финансга оид терминлар: аванс, акция, ассортимент, баланс, банка, буфет, бухгалтер, бухгалтерия, бюджет, галантерея, гастроном, табель, облигация, инвентарь, калькуляция, касса, ярмарка, магазин, автолавка, импорт, экспорт, киоск, кредит, лоток, навильон ва б.

15) Табиий фанлар терминологияси:

а) физика-техникага оид сўзлар: ватт, вольт, ампер, кулон, энергия, механика, автоматика, амплитуда, атом, гидравлика, демонтаж, заряд, изохрон, катод, квант, масса, оптика, автоген, автомат, вентиляция, вибратор, выключатель, вольтметр, камера, конденсатор, газопровод, генератор, комбайн, трактор, машина,

скрепер, грейдер, бульдозер, селлка, плуг, насос, станок, дизель, экскаватор, кран, комбайн, больт, гайка, автошина, баллон, буфет, винт, корбюратор, подшипник, поршень ва б.

б) математика фани ва ҳисоблаш соҳаси терминлари: арифметика, бином, вектор, вертикал, гипотенуза, горизонтал, диаметр, дифференциал, икс, интеграл, квадрат, квадрант, квадрильон (сон), квинтильон (сон), кибернетика, математика, геометрия, диагональ, конус, кубик, тригонометрия, минус, плюс ва б.;

в) химия фанига оид терминлар: азот, актиний, ализарин, ал-колоидлар, алюминий, аммиак, аммоний, ангидрид, апатит, баббит, базальт, барий, бензол, водород, вольфрам, газ, газолин, глицерин, дейтерий, карбон, карбит, бактерицидлар, гальваник, изомерия, катализ, катализатор, колба, молекула ва б.;

г) медицина фанига оид терминлар: акрихин, анальгин, аспирин, вакцина, валерьянка, волидол, гематоген, инсулин, марганцовка, морфий, наркоз, нашатир, авитаминоз, ангина, аппендицит, бронхит, бруцеллез, гастрит, гипертония, гипотония, грипп, диабет, дипентерия, дифтерия, инсулт, инфаркт, клиника, акушер, врач, доктор, хирург, операция ва б.;

д) биология ва ботаника фанига оид терминлар: микроб, микробиология, микроорганизм, адаптация, бактерия, ботаника, вильт, гербарий, гербицид(лар), глюкоза, иммунитет, метизация, мимоза ва б.;

е) зоология ва паразитологияга оид терминлар: амфибия, вибарий, гельминтология, гельминтозлар, гельминтлар, зоолог, зоология, иммунология, карцинология, орнитология ва б.;

ж) геология, геодезияга оид терминлар: артезиан, барисфера, биолитлар, биотит, вулканит, гейзер, геология, геодезия, динамит, доломит, кварц, минерал, минерология, нивелир, нивелировка ва б.;

з) география ва метеорология фани терминлари: айсберг, Арктика, жунгли, заповедник, карта, компас, координат, горизонт, дельта, масштаб, меридиан, антициклон, метеорология ва б.;

и) астрономия ва космонавтикага оид терминлар: азимут, атмосфера, барометр, галактика, комета, планета, метеор, метеорит, биосфера, космодром, космонавт, космос, луноход, обсерватория, орбита ва б.;

й) саноатга оид терминлар: гидростанция, завод, фабрика, комбинат, гидроузел, металлургия, индустрия, домна, забой, кабель, карьер, конвейер, мартен ва б.;

к) қишлоқ хўжалигига оид терминлар: аграр, борона, бригада, бригадир, гибрид, дефоляция, колхоз, совхоз, культивация, завхоз, звено, зоотехник, ирригация, канал, культивация, мелиорация, механизация ва б.

Ўзбек тилидаги русча-интернационал сўзлар функционал-коммуникатив белгиларига кўра уч хил кўринишга эга:

1. Умумистеъмол характердаги ўзлашмалар. Буларга уй-рўзгор буюмлари, озиқ-овқат номлари, баъзи конкрет предметлар

номи киради: *стол, стул, вилка, газ, буханка, помидор, самовар, чойнак* каби.

2. Специфик терминология. Бу маълум фан, техника соҳасида қўлланувчи махсус сўзлардир: *морфология, синтаксис, баллада, гипербола, парабола, стереометрия* каби.

3. Аралаш характердаги сўзлар. Бу тип ўзлашмалар ҳам терминологик характерга, ҳам умумистеъмом характерга эга сўзлардир. Маориф ва маданият, ижтимоий-сиёсий соҳаларда ишлатилувчи сўзларнинг кўпи мана шу характердаги лексикадир: *партия, колхоз, совхоз, трактор, папка, линейка, машина, радио, телевизор* каби.

Ўзбек тилидаги русча-интернационал сўзларнинг аксарияти илмий терминлардир. Бу терминлар ўзбек халқи ҳаёти ва тилида аввалдан мавжуд бўлмаган янги тушунча ва тасаввурларни ифодалаш учун ўзлаштирилган: *транзистор, лазер, нейлон, комбайн, мотоцикл, лампочка, электр, газ, кострюль, табель, журнал, газета* каби. Русча-интернационал сўзлар ўзбек тили илмий услубларини зарур, муҳим терминлар билан таъминлади, ўзбек тили лугат составида замонавий илмий-терминологик фонднинг пайдо бўлиши ва шаклланиши учун база бўлиб хизмат қилди.

Русча-интернационал сўзларнинг ҳаммаси ҳам ўзбек тилига тўппа-тўғри ва бирдан қилиб келаверган эмас. Дастлаб русча-интернационал сўзни таржима қилишга, калькалашга интилиш кучли бўлди ёки ўзбек тилидан сўзнинг мувофиқ эквиваленти ахтарилди. Мас., *поезд* сўзи дастлаб ўзбек тилига *ўт араба, оташ араба* тарзида таржима қилинган. Шунингдек *пароход* сўзи дастлаб *оташ кема, ўт кема, вопур* ёки *йузгуч шаҳар* каби сўз ва иборалар билан берилган. Кейинчалик *поезд* ва *пароход* сўзларининг ўзи ғолиб чиққан. Мана шу нуқтани назардан ёндошилса, русча-интернационал сўзларнинг ўзлашиши ва ҳозирда қўлланиш ҳолати тубандагича:

1. Дастлаб эквиваленти, дублети бўлган, ҳозирда дублетсиз қўлланувчи сўзлар: *трамвай* (аввалги дублети *конька*), *велосипед* (аввалги дублети *шайтон арава*), *самолёт, аэроплан* (аввалги дублети *учар кема, тайёра* ва б.), *география* (аввалги дублети *жўгрофия*), *интернационал* (илк дублети *байналминал*), *коммунист* (аввалги дублети *иштирокиюн*), *пионер* (аввалги дублети *кашшоф*) ва б.;

2. Ҳозирда ҳам дублети (калькалари) мавжуд сўзлар: *автограф*//*дастхат*, *социал*//*ижтимоий*, *сатирик*//*ҳажвий*, *санкция*//*тасдиқ*//*розилик*, *сварка*//*пайвандлаш*, *сверка*//*солиштириш*, *сводка*//*маълумот*, *том*//*жилд*, *секретарь*//*котиб*, *сетка*//*тўр*, *ситуация*//*вазият*, *системалилик*//*доимийлик*, *муттасиллик*, *символ*//*рамз*, *некролог*//*таъзиянома*, *пролог*//*муқаддима*, *прототип*//*тимсол* ва б.;

3. Дублетсиз сўзлар. Булар ўзбек тилида қўлланувчи кўпсонли илмий терминлар: *апельсин, агава, агробиология, акариазис, ананас, археспора, гербарий, гербицид(лар), зооспора, кедр* (ботаника терминлари), *азевзил, агнозия, андексит, батофобия, би-*

область, бeсалол (медицина терминлари); аллилбензол, аллоксан, дицианамид, кислота, кадмий, калий, каротин, манноза, магний (химия терминлари) ва б.

Русча-интернационал сўзлар ўзбек тилига бевосита рус тилининг ўзидан олинди. Аммо бу сўзлар таркибида генетик манбаларига кўра турли тилларга мансуб луғавий материал мавжуд. Шунинг учун ўзбек тилига рус тилидан кирган русча-интернационал сўзлар *генетик-этимологик манбага* кўра иккига бўлинади: I. Рус тилининг ўз сўзлари (русча сўзлар): *печка, ручка, вилка, перо, стол, совет, печать, вишка, кубок* ва б. II. Рус тили орқали бошқа тиллардан кирган сўзлар: *парус, палата, базис, олимпиада, театр* (асли грекча сўзлар); *вокзал, футбол, фильм, лидер, клуб* (асли инглизча сўзлар); *брильянт, портфель, марш, жанр, кафе* (асли французча сўзлар) ва б.

Русча-интернационал сўзлар ҳозирги ўзбек тилининг барча социал тармоқларида — адабий тилда ҳам, халқ шеваларида ҳам, фольклорда ҳам учрайди. Русча-интернационал сўзлар энг кўп учровчи манба ўзбек адабий тилидир. Русча-интернационал сўзлар ўзбек адабий тилининг барча услубларида мавжуд. Аммо бу услублар русча-интернационал сўзларни қамраши жиҳатдан маълум фарқларга эга. Русча-интернационал сўзлар энг кўп учровчи соҳа ўзбек тилининг илмий услубларидир. Медицина, физика, математикага оид адабиётларда русча-интернационал терминлар айниқса кўп қўлланади. Ижтимоий-сиёсий адабиётлар, ботаника, зоология соҳаларида русча-интернационал терминлар инсбатан кам ишлатилади. Бадиий адабиётда русча-интернационал сўзларнинг кўпроқ кенг истемол характердаги типлари мавжуд. Русча-интернационал сўзларнинг конкрет услуб, асар ёки текстда учраши кўп ҳолда текстнинг мазмунига, жанрига, авторнинг бу тип сўзларга муносабатига боғлиқ.

Ўзбек тилига кирган русча-интернационал сўз ва терминларнинг кўпи кўпчилик учун тушунарли, ҳаётини ва илмий эҳтиёжлар учун зарурий сўзлардир. Улар, асосан, рус тилида қандай айтилса ва ёзилса ўзбек тилида ҳам ўшандай айтилади ва ёзилади. Сўзларнинг ўзбек ва рус тилидаги маъноларида ҳам, оғзаки сўзлашув тилидаги баъзи ҳолларни мустасно қилганда, ўхшашлик, айнанлик мавжуд. Бу ҳол русча-интернационал сўзларнинг ўзбек тилига лексик-семантик жиҳатдан синганини кўрсатади. Русча-интернационал сўзлар ўзбек нутқи (тексти)да турли позицияларда кела олади ва гапда аниқловчи, тўлдирувчи, эга, кесим вазифаларини бажаради. Русча-интернационал сўзлар, худди ўз қатлам лексикаси каби, ўзбекча қўшимчаларни олиб турланади ва тусланади. Бу хусусиятлар ўзлашма элементларнинг ўзбек тили грамматик системасига сингишиб кетганидан далолат беради.

Русча-интернационал сўзларнинг ўзбек тили фонетикаси ва морфологиясига ўзига хос мослашганини кўрсатувчи баъзи хусусиятлар ҳам мавжуд:

1. Баъзи сўзлар охирида, урғусиз бўғинда келувчи *-а, я* товушлари ўзбекча талаффузда туширилади: *минут* (минута), *секунд* (секунда), *котлет* (котлета), *конфет* (конфета), *папирос* (папироса, папиросы), *пар* (пара), *фанер* (фанера), *ром* (рама), *канат* (каната), *растрат* (растрата) каби;

2. Сўз таркибидаги грамматик родни билдирувчи *-ный, -ная, -ое* қўшимчалари ўзбек тилида тушириб айтилади: *актив* (активный), *пассив* (пассивный), *индукцион* (индукционный), *актуал* (актуальная), структура (*структурная*);

3. Рус тилига хос бўлган баъзи русча суффикслар туширилади: *-ическ, -ич, -н, -ин, -ник, -(а)ль, -енн, -ов(-ев), -ец*: *граждан* (гражданин), *христиан* (христианин), *мешчан* (мешчанин), *дворян* (дворянин), *минанос* (минаносец), *комсомол* (комсомолец);

4. Сўзнинг охириги очиқ бўғинидаги кенг унли туширилади: *Карпат* (Карпаты), *макарон* (макароны), *каникул* (каникулы), *погон* (погоны);

5. Охири қўш ундош (*с+к, н+к* каби) билан туговчи баъзи сўзларга ўзбек тилида *а* товуши қўшиб талаффуз қилинади: *отпуска* (отпуск), *пропуска* (пропуск), *танка* (танк), *банка* (банк), *оттиска* (оттиск);

6. Қўпликни англатувчи русча *-ы, -и* қўшимчалари ўзбек тилида туширилиб, сўз охирида *а* орттирилади: *консерва* (консервы), *пима* (пимы), *валенка* (валенки), *ясла* (ясли), *бриджа* (бриджи), *гантель* (гантели), *конька* (коньки), *ботинка* (ботинки), *лижа* (лыжи), *жабра* (жабры), *пинетка* (пинетки);

7. Қўпликни англатувчи русча *ы, и, я* қўшимчалари ўзбекча *-лар* билан алмаштирилади: *хромосомлар* (хромосомы), *бруслар* (брусья), *гиббереллинлар* (гиббереллины);

8. Рус тилида фақат бирликда қўлланувчи сўзлар ўзбек тилида кўплик сонда қўлланаверади: *пальтолар, кинолар, мебеллар, тензорлар майдони* (тензорное поле);

9. Сўз охиридаги *е, й* товушлари ўзбек тилида *я* билан алмашинади: *санатори я* (санатори й), *подполи я* (подполь е), *сценари я* (сценари й), *правлени я* (правлени е);

10. Русча сўзлар охиридаги *ое* товушлари сўзнинг ўзбекча шаклида *-ий* билан алмашинади: *морожни и й* (морожен о е), *пирожни и й* (пирожен о е) каби;

11. Сўз охиридаги *-ок* қўшимчаси сўзнинг ўзбекча талаффузида *-ка* билан алмашинади: *оскол ка* (оскол о к), *оттен ка* (оттен о к), *участ ка* (участ о к).

12. Сўз охиридаги русча специфик қўшимча туширилиб, сўз ўзбекча (*-ик, -ий, -вий, -авий*) қўшимчалари ёрдамида қайта шаклланади: *акуст и к* (акустическ и й), *терм и к* (термическ и й), *коммунист и к* (коммунистическ и й), *партияв и й* (партийн а я);

13. Шахснинг бирор жой, ўринга мансублигини билдириш учун хизмат қилувчи русча *-ич, ец, (-инец), -анин (-янин), -чанин, -ак -як* қўшимчаларига эга сўзлар ўз тилида *-лик* ёрдамида қайта

шаклланади: москвалик (москвич), ленинградлик (ленинградец), ятталик (ялтинец), англиялик (англичан), парижлик (парижанин), киевлик (киевлянин), сибирлик (сибиряк).

Русча сўзларнинг ўзбек тилига мослашувида юқорида келтирилганларга кирмовчи бошқа хил ҳодисалар ҳам кузатилади: бумазей (бумазея), губерна (губерния), жаркоп (жарков), каламинка (каламянка), камфирак (конфорка), извошик (извозчик), комсомол (комсомолия), помбархит (помбархат), стрелка (стрела), чоризм, чор (царизм, царь) чўт (счёты), чўтка (щётка), шлем (шлём), шомонизм (шаманизм) ва б.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНING ТАРИХИЙ-ФУНКЦИОНАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Тил ривожланиб, ўзгариб турувчи ҳодисадир*. Бундай ўзгариш тил структурасида бирдан содир бўлмаса-да, вақти-вақти билан юз бериши мумкин.

Тилда содир бўлувчи ўзгариш ва ривожланиш тил лексик системасида, айниқса, равшан кўринади.

Тилда маълум объектив сабаблар, талаблар асосида *янги сўзлар* пайдо бўлиб туради. Янги сўз тил учун ижтимоий ҳаётда, табиат ва жамиятда пайдо бўлган янги воқеликни номлаш, аташ учун зарур. Тил ўз стилистик ресурсларини тўлдириш, кўп маъноли сўзларнинг семантик «юки»ни енгиллатиш учун ҳам янги сўзларга эҳтиёж сезади.

Тил лексикасида келтирилган қонуниятнинг акси — сўзларнинг истеъмолдан чиқиши, эскириши ҳам кузатилади. Сўзларнинг истеъмолдан чиқишига сабаб бўлувчи факторлар турличадир. Сўзнинг эскириши у ном бўлган нарса ва ҳодисанинг истеъмолдан чиқиши, қўлланишдан қолиши билан боғлиқ бўлади. Мас., ўтмишда ўзбек тилида *арбобона, мушириф, ясоқ, йлпон, қўш пули* сингари солиқлар номи мавжуд эди. Ҳозирда бу тушунчалар ва уларнинг келтирилган номлари ўзбек тили учун эскидир. Тил ўз лексик системасидаги кераксиз дублетлардан қутулишга ҳам интилади, уларнинг кераксизларидап воз кечади. Натижада бундай дублетлардан бири истеъмолдан чиқади; *партия (фирқа), совет (шўро), республика (жамҳурият), автономия (мухторият) каби.*

Демак, тил лексикаси ривожда икки қарама-қарши ҳодиса *янгилашиш* ва *эскириш* юз бериб туради. Тилнинг янги сўзларга, янги маъноларга эҳтиёж сезиши, аксинча баъзи сўзлардан воз кечиши битта асосий мақсадга — адабий тилнинг ўз коммуникатив функциясини яхшироқ ва мукамалроқ бажаришга қаратилган бўлади.

Тил луғат составини ташкил этувчи луғат бирликларининг ҳаётийлиги сўзларнинг *функционал активлиги* ёки *пассивлигига* боғлиқ. Тилдаги сўзлар ўз қўлланиш доираси, қўлланиш частота-

* Бу бўлимни ёзишда тадқиқотчилардан Ш. Раҳматуллаев, С. Усмонов, А. В. Калинин, Н. М. Шанский, Э. Қиличевларнинг ишларига мурожаат қилдик—Э. Б.

си (даражаси)га кўра фарқланади. Баъзи сўзлар кундалик ҳаётда, кенг доирада ва тез-тез ишлатилади. Тилшуносликда бундай сўзларни *кенг истеъмол сўзлари* деб юритилади. Кенг истеъмол сўзлари ҳаётий зарур, кундалик сўзлашув учун муҳим бирликлардир. Шу туфайли бундай сўзлар туркуми тилшуносликда *актуал лексика* деб ҳам аталади. Сўзнинг қўлланиш доираси ва даражаси унинг нормативлигини белгилаш учун ҳам муҳимдир. *Норматив сўз* — актив сўздир. Актив, кенг истеъмол сўзлар тил луғат составининг актив қатламиши ташкил қилади.

Сўз функционал актив бўлмаса ёки унинг қўлланиши сусайса, у актив сўзлар қатлаמידан *пассив сўзлар* қаторига ўтади, аста-секин эскиради. Тилда қўлланиш доираси тор, қўлланиш даражаси сусайган ёки тўхтаган сўзлар ҳам бўлади. Бундай камистеъмол сўзлар тил луғат составининг *пассив қатлами*ни ташкил қилади. Пассив қатлам, одатда, адабий норматив лексика ҳисобланмайди, чунки норматив лексикага зарурий ва одатий сўзлар киради.

Шундай қилиб, тил луғат составидаги сўзлар уч хусусиятга кўра фарқланади: *замонавийлиги, эскирганлиги, янгилиги*.

Сўзнинг янгилиги ёки эскилиги сўзнинг тилда пайдо бўлиш даврига кўрайдир. Сўзнинг қўлланувчанлиги ёки эскирганлиги лексемаларнинг функционал активлиги ёки пассивлигига кўрайдир.

Тил луғат составидаги сўзлар келтирилган мезонлар асосида икки катта гуруҳга ажратилади: *эски сўзлар қатлами* ва *янги сўзлар қатлами*.

ЭСКИ СЎЗЛАР ҚАТЛАМИ

Тил луғат составининг ядросини *функционал-норматив сўзлар* ташкил қилади. Функционал-норматив сўзлар тил ривожининг муайян давридаги замонавий, одатий сўзлардир. Бундай сўзлар, одатда, серистеъмол бўлади, уларда қандайдир ғайритабiiийлик, чегаралилик сезилмайди. Ҳозирги ўзбек тили лексикасидаги кўпгина сўзлар мана шу хусусиятга эга: *ош, нон, уй, ер, қир, тепа, сой, мол, қўй, қўзи, ишламоқ, емоқ, киймоқ, кулмоқ* ва б. Аммо ўзбек тили луғат составидаги барча сўзларни мана шу хусусиятга эга деб бўлмайди. Ўзбек тилида замонавий тасаввурлар ва замонавий норма нуқтан назаридан ҳозирда камистеъмол бўлиб қолган ва пассив луғат қатламига ўтган сўзлар ҳам учрайди. Бундай сўзлар ҳозирги замонавий нутқда (ўзбекча текстда) учраши, ишлатилиши мумкин. Аммо улар керакли ўринлардагина, зарурият туфайлигина қўлланади. Чунки бундай сўзлар моҳият жиҳатдан ўтмиш давр тушунча ва тасаввурларига оид номлардир. *Мас., амир, арбоб, ахтачи, баковул, дарбон, дафтардор, девонбеги, додхоҳ* сўзлари ўтмиш феодализм даврига оид амал, мансаб ва ун-

вонлар номидир. Бу тип сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тили учун норматив эмас, балки эскирган лексикадир.

Эскирган сўзларга икки тип ҳодиса киради.

Ҳозирги давр нуқтан назаридан сўз ҳам, у ном бўлиб келадиган предмет, ҳодиса ҳам эскирган, истеъмолдан чиққан бўлади: *карвон, карвонбоши, карвонсарой; миришаб, миришаббоши, юзбоши, мингбоши*. Келтирилган ҳолда сўзнинг эскириши сўз ифодаловчи ҳодиса ва тушунчанинг эскириши билан боғлиқ бўлади. Бу тип сўзлар эскирган бўлишига қарамасдан замонавий нутқ ва текстда учраши мумкин. Сўз бу ҳолда ўтмиш давр ҳақида тасаввур уйғотиш эҳтиёжи туфайлигина ишлатилган бўлади. Демак, сўз ўтмиш, тарих билан боғлиқдир. Шу туфайли бундай лексемалар *историзмлар* ёки *тарихий сўзлар* деб юритилади.

Историзмлар маъносига кўра ҳам, даврга тааллуқлилигига кўра ҳам тарихий ҳодиса, яъни тарихий сўзлардир.

Иккинчидан, баъзан нарса ёки ҳодисаларнинг, тушунча ёки тасаввурларнинг ўзи эмас, балки унинг номи эскирган бўлади. Бундай ҳодисанинг сабаблари ҳар хилдир. Битта тушунчанинг қўш номи бўлган дублет ёки синонимлардан бири ўзаро «кураш» да мағлуб бўлиб, истеъмолдан чиқади. Масалан, ўзбек тилида 1920 йилларда ишлатилган *тарх (айирув), зарб (кўпайтув), жабр (алгебра), ҳандаса (геометрия), мусалласот (тригонометрия), сарф (морфология), наҳв (синтаксис)* сўзлари кейинчалик истеъмолдан чиқди ва эскирган сўзлар қаторига ўтди. Мана шу тип сўзлар *архаик лексика ёки архаизмлар* деб ҳам аталади. Архаизмлар замонавий нарса ва ҳодисаларнинг эскирган (эски) номидир.

Эскирган сўзлар функционал-норматив лексикадан эскилик отенкасига эгаллиги билан фарқ қилади. Эскирган сўзлар замонавий текстда ўтмиш давр тасаввурларини бериш эҳтиёжи туфайли ишлатилади. Эскирган сўзлар янги давр кишига тушунарли бўлиши, кам тушунарли бўлиши, умуман тушунарсиз бўлиши мумкин. Эскирган сўзларнинг тушунарли бўлиши ёки бўлмаслиги кишининг билим савиясига, ёшига боғлиқдир. Кўпгина эскирган сўзлар кекса авлодга тушунарли бўлган ҳолда, ёш авлод учун тушунарсиздир.

Эскирган сўз билан *эски сўз* тушунчасини фарқлаш лозим. Ўзбек тилида ҳозирда кенг қўлланувчи кўпгина сўзлар эски, яъни қадимий сўзлардир: *қўл, бел, эл, тош, ол, бер, бир, ўн, беш, мен, сен, у*. Аммо бу сўзлар эскирган сўз эмас, Демак, сўз ўз ҳаёт стажи ва тилда пайдо бўлиш даврига кўра эски бўлиши, аммо қўлланишига кўра замонавий (функционал) бўлиши мумкин. Эскирган сўз умумий тарзда эски сўзлар фондига киради. Аммо эскирган сўз тамоман эски сўз эмас, функционал эскирган лексемадир. Демак, сўзларнинг эскилиги бошқа, эскирганлиги бошқа.

Эскирган сўзни ҳозирги тилда тамоман қўлланмовчи (тарихан ўзбек тилининг мулки бўлсада эндиликда функционал *ўлик бўл-*

ган) сўзлардан ҳам фарқлаш керак. Эскирган сўз норматив нуқтаи назардан эскирган бўлса-да, замонавий нутқда қўлланиши мумкин. Ҳақиқат сўз ўтмиш давлрларда истемолдан чиққан, ҳозирда деярли тушунарсиз, ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан тамоман ўлик сўзлар. Масалан, Алишер Навоий асарлари тилида ишлатилган *чопун* (*парда*, *тўсиқ*), *эран* (*мардлар*, *эрлар*), *абушқа* (*эр*, *қари*), *бомчоқ* (*қилич дастаси*), *боғчол* (*ўрдак тури*), *тунқотар* (*тунги қоравул*), *жигон* (*камбағал*), *иликлагоқ* (*қўлга олмақ*) сўзлари ҳозирги замон ўзбек адабий тили лексикаси учун ўликдир.

Демак, кенг маънода олинган эски сўзлар тушунчаси уч ҳодисани қамрайди: ўлик сўзлар, эскирган сўзлар, эски сўзлар.

Эскирган сўзлар икки гуруҳга ажралади: историзмлар, архаизмлар.

Историзмлар

Историзм — эскирган сўз типларидан биридир. Тилда историзмларни туғдириш асосий омил ижтимоий ҳаёт, давр, тарихий шароитдир. Давр ўтиши билан муайян пайтда замонавий ҳисобланган баъзи предмет қўлланишдан қолади. Улар тўғрисидаги тасаввурлар эскиради ва тарихий фактга айланади. Натижада бу нарса ва ҳодисаларни ифодаловчи сўзларни ишлатиш ҳам сусаяди ва сўз аста-секин тил луғат составининг актив қатлампдан пассив қатламга ўтади. Муддат ўтиши билан предмет ҳам, унинг номи ҳам ўтмиш давр ҳодисаси (тарихий ҳодиса)га айланади, қўлланишдан қолади.

Шу сабабли бу тип сўзлар фанда ўтмиш давр факти — историзм, яъни тарихий сўзлар деб юритилади.

Демак, историзмлар эскирган нарса ва предметларнинг эскирган, тарихий номларидир. Историзмларнинг юзага келиши, бунинг сабаблари табиат ва жамиятдаги ўзгаришлар, янгиланиш ва эскиришлар билан алоқадордир. Ҳаёт, турмуш бир ерда турмайди. Ижтимоий-сиёсий ҳаёт, тарихий формациялар ўзгариб, алмашилиб туради. Натижада кишиларнинг моддий ва маънавий ҳаёти, турмуши, давлат тузилиши, диний, этнографик тасаввурлари ўзгариб, янгиланиб туради. Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар баъзи амал, мансаб ва унвонларнинг эскиришига олиб келади. Қундалик моддий турмушдаги ўзгаришлар баъзи рўзгор буюмлари, кийим-кечаклар, истемол моллари, қурол-асбобларнинг эскиришига, қўлланишдан чиқишига сабабчи бўлади. Ижтимоий-сиёсий тузум, бу билан боғлиқ ҳолда кишиларнинг маънавий, диний қарашларидаги ўзгариш ва янгиланишлар бу соҳаларга доир ҳодисалар, тушунча ва тасаввурларнинг эскириши, унутилишига боисдир. Мана шу асосда маълум даврда замонавий ҳисобланган нарса ва ҳодисалар, тушунча ва тасаввурлар эскиради, истемолдан чиқади, тарих мулкига айланади. Бу би-

лаш боғлиқ ҳолда уларнинг номи бўлган сўзларнинг ҳам замонавийлиги, актуаллиги йўқолади ва эскирган предмет, тасаввур номига айланади.

Шу туфайли ҳам историзмларни ифодаловчи тушунчалар ўтмиш даврга оид ҳодисадир. Историзм эски лугат бирлигидир. Историзм синхроник нутқда қўлланиши ва қўллана олишига кўра замонавийдир, холос. Замонавий нутқда қўлланган историзмда эскилик оттенкиси сезилиб туради, сўз баъзи ҳолларда ҳозирги давр кишиси учун тушунилиши қийин ва умуман тушунарсиз бўлиши ҳам мумкин. Бундай сўзлар учровчи текстлар махсус низоҳлар билан таъмиқланади.

Ўзбек халқи ҳаётида Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин юз берган жуда катта ижтимоий, сиёсий, моддий ва маънавий ўзгаришлар туфайли ўтмиш — феодализм даврига оид кўпгина нарса ва ҳодисалар, тасаввурлар эскирди, истеъмолдан чиқди. Мана шу ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда ўзбек тили лексикасидаги кўпгина сўзлар ҳам эндиликда историзмлар қаторига ўтди. Бу сўзлар ҳозирги ўзбек тилида маълум эҳтиёж туфайлигина ишлатилади ва ҳозирги давр ўзбек адабий тилининг луғавий нормаси ҳисобланмайди.

Ўзбек тили лексикасидаги историзмларнинг тубандаги типларини кўрсатиш мумкин.

I. Ижтимоий-сиёсий ҳаёт билан боғлиқ сўзлар:

а) синфлар, табақалар, сулолалар номи: *султон, бой, подшоҳ, хон, қул, чўри, каниз/канизак, дарвеш, гулом, қулоқ, батрак, аслзода, бойвачча, дўғма (қуллар), заминдор (ер эгаси, феодал), зардуштий(лар), ноҳин (брахман), нақиб (эътиборга сазовор киши), нақиб хўжа (сайидлар), нақибанди, нуён (улуғ бек), оқсақоллар (мансабдорлар), жадид, жадидлар, сунний(лар), шиша(лар), ҳоқон, ҳоқонлик, шариф (бадавлат уруғ вакили), ҳоким, муштумзўр* ва б.;

б) мансаб, амал, унвонлар номи: *амин, амир, арбоб, оталиқ, бек, бий, вазир, дастурхончи/шарбатдор, дафтardор, девонбег, жагирдор, жиловдор, закотчи, иноқ, доруғи, иноқи калон, иқтидор, меҳтар, мирза, мирзабоши, мирохўр, миришаб, ноиб, парвоначи, понсад, садр, тавочи, тўра, тўқсоба, юрчи, удайчи, шотир, шифо-стул, қози, қушбег, қўрбоши, ҳоким, мингбоши, юзбоши, пристав* ва б.;

в) касб-ҳунар, машғулотлар номи: *ахтачи, божгир, дарбон, жаллод, жарчи, мироб, сайис, сарроф, фаррош, чоракор, ҳаннот, базвоз, баққол, вофуруш, дўкандор, бозорчи, судхўр, шотир (жиловдор), шўкурчи (сойбон тувувчи), ҳаннот (олиб сотар)* ва б.;

II. Баъзи ҳужжатлар номи: *васиқа, мурофаа, санад, маҳзар, вақф, вақфнома, ёрлик, июятнома*, в б.;

III. Мактаб ва маориф соҳасига доир тушунчалар номи: *мулла, муллабачча, халфа (халифа); отин, отинбуви, мадраса, мударрис, абжад, ҳафтияк* ва б.;

IV. Ҳарбий соҳага онд тушунчалар, қуруллар номи: *шамшир, совут, найзабардор, камон, садоқ (ўқдон), берданка (қурул), сарбоз, лашкар, навкар, элнавар, тўпчибоши, басқоқ (лашкарбоши), гурзи, жийба (ҳарбий кийим), чокар (қурулли йигитлар), ясовул, қиличдор, шамширдор, қурулбардор, яроғбардор, сипоҳ(лар), хандақ, суворий, доруга, черик (лашкар) ва б.;*

V. Кийим-кечак, безак ва матолар номи: *бўз, адрас, кимхоб, банорас, мисқоли, қалами, кундал, чорик, зуннор (чилвор), тарк (уруш кийими), тақя, қулоҳ, жанда ва б.;*

VI. Озиқ-овқат ва бу билан алоқадор хом ашёлар номи: *кўмач, зоғора, ёрма, атала, бода (май), алик (ем-хашак), буғро (бир хил овқат), қилоч (ширинлик тури), тутмоч (хамир оши тури), ўркамач (таом тури) ва б.;*

VII. Уй-рўзғор буюмлари, қуруллар номи: *сандал, карсон, чиғирик, чарҳ дук (дук), кажава, файтун, жузвоз, патефон, халлажи, кашкул (садақа солинувчи идиш), ёрғучоқ, туфанг (ов қурули), қўш, омоҳ ва б.;*

VIII. Улчов ва пул бирликлари номи: *ботмон, қадоқ, чорак таноб, чақирим, даҳсар, пуд, мисқол, аршин ва б.;*

IX. Ой, кун, йил ва пайт номлари: *барот, муҳаррам, сафар, асад, ражаб, шаъбон, рамазон, мезон, ақраб, қавс, ҳамал ва б.;*

X. Диний тасаввур ва ақидалар билан боғлиқ сўзлар: *хўжа (хожа), эшон, имом, имомат, мурид, шарият, ғазот, шаҳид, аълам, муфти, бурҳон, бут, санам, вақф, саид, тавлиёт (мутаваллик), шайх, шайхулислом, қаландар, қозин, пир, зикр, дев, чилтон(лар), чориёр ва б.;*

XI. Этнонимлар: *барлос, қипчоқ, ўғуз, жалойир, қарлуқ, чигил, яғмо, арлот, хитой, найман, минг, юз ва б.;*

XII. Солиқлар номи: *аминона, дорғона, жузъя, закот, миробона, мушириф, солғут, ясоқ, йлпон, қўш, пули, хирож ва б.;*

XIII. Ўтмишга онд бошқа хил предмет ва ҳодисалар номи: *зиндон, қозихона, думахона, тархон, тахт, тоғж, амирлик, беклик, арк (ички қалъа), даҳа, мулки хирож, мулки холис (феодал ер эгаллиги) кўринишлари ва б.*

Историзмлар турғун иборалар, бирикмалардан иборат бўлиши мумкин: *падари бузруквор, аъло ҳазрат, фотиҳи музаффар, фармони олий, фармони ҳумоюн, давлатпаноҳ, даргоҳи мукаррам, қасри олий, ҳақ таоло, амри вожиб, аркони ҳарб, аркони давлат ва б.;*

Қисқартма сўзлар ҳам историзмлар қаторига ўтади: *НЭП, НЭПчи, РККИ, ГПУ, МОПР, КИМ, фирқўм, қўшқўм ва б.*

Историзмларнинг кўпи сўз ҳам, унинг маъноси ҳам эскиришидан туғилади. Бу тўлиқ маънодаги историзм тини бўлиб, сўз билан боғлиқ бўлгани туфайли лексик историзм дейилади. Баъзан сўз материал томонидан эмас, балки маъно томонидан эскиради. Бунда сўз янги даврда янги маънода қўлланаверади, унинг олдинги маъноси эса тарихга, ўтмишга тегишли бўлиб қолади. Бу каби историзмлар семантик историзмлар деб юритилади. Солиштиринг:

Сўзнинг эски маъноси (историзм)	Сўзнинг янги маъноси (неологизм)
<p>раис—диний расм—русум назоратчи-си; арбоб—қишлоқ оқсоқоли, аристо- крат оқсоқол—маҳалла бошлиғи, маълум гуруҳ бошлиғи сарой—хон, подшоҳ қароргоҳи, сав- до-сотик жойи баҳодир—урушда жасраті учун бе- рилувчи ушвон бой-феодал, феодал синф вакили домулла/домла—диний мактаб ўқи- тувчиси, дин ҳ мийси</p>	<p>раис—бошлиқ, колхоз раиси, мажлис раиси, комиссия раиси арбоб—фан соҳасида берилувчи фах- рий ушвон оқсоқол—кекса, ҳурматли киши. сарой—маданий тадбирлар жойи, санъ- ат саройи каби. баҳодир—мард, жасур, қўрқмас. бой—бадавлат, лаёқатли; сероб, мўл. домла—олий мактаб ўқитувчиси; ўстоз ва бошқалар.</p>

Историзм кўпроқ ўтмиш ҳақида ҳикоя қилувчи замонавий асарларда учрайди. Историзмдан тарихий мавзуларга бағишланган бадний асарлар, тарих ва этнография фахларига оид тадқиқотларда фойдаланилади.

Историзм ўз тўғри маъно ва функциясида ўзгаришсиз қўлланганида ҳеч қандай стилистик вазифа ўтамайди. Историзмда стилистик бўёқ кўчма мажозий маъноларда қўллансагина пайдо бўлади.

Историзмлардан замонавий пукда фойдаланиш маълум эҳтиётликни талаб қилади. Историзмдан ўришли фойдаланиш учун у тегишли бўлган давр ва историзм ифодаловчи маънони аниқ билиш лозим бўлади. Бу жиҳатдан *анахронизм* ҳодисасини историзмдан фарқлаш лозим. Анахронизм янги давр луғатига оид сўз (ном)ни эски давр парса ва ҳодисаси номи ўрнида ишлатиб юборишдир. Масалан, XV асрга оид *туркий* этнонимни ўрнида *Ўзбек* сўзини қўллаш, ўрта асрнинг ҳукмрон синфи *феодал*, *мулкдор* сўзлари ўрнида *капиталист* сўзини қўллаш ва б. Анахронизм нутқий хатоликдир.

Архаизмлар

Архаизм эскирган сўз типларидан бири бўлиб, замонавий нарса ва ҳодисаларнинг эскириб қолган номларидир.

Историзмда предмет ёки ҳодисанинг ўзи ҳам, номи ҳам эскирган бўлади, архаизмда эса предмет ёки ҳодиса замонавий бўлиб, унинг ўтмиш номи ёки номларидан бири истеъмолдан чиқади, эскиради. Натижада предмет ёки ҳодиса ҳозирда янги, бошқа ном билан юритилаётган бўлади. Шу учун предметнинг эскирган номи унинг янги номи олдида қандайдир нотабийроқ туюлади. Мана шу нотабийлик архаик лексиканинг норматив (одатий) лексикага нисбатан олинганда қандайдир эскилик, эскирганлик оттенка-сига эга бўлишини кўрсатади.

Архаик сўзлар эҳтиёж талабига кўра, замонавий-синхроник нутқ (текст)ларда ишлатилувчи, аммо замонавий нормага кирмовчи сўзлардир.

Мана шу функциясига кўра архаизм тамоман унутилган ўлик сўзлардан фарқланади. Ўлик сўзлар функционал-норматив жиҳатдан тамоман эскирган сўз типларидир. Уларни ўтмиш ёки узоқ ўтмиш давр тили намуналарида учратиш мумкин. Ўлик лексика адабий тилнинг замонавий нормаси нуқтаи назаридан тамоман унутилган сўзлардир. Шу туфайли бундай сўзларнинг маъно ва функциялари кўп ҳолда махсус изоҳлар ва этимологик кузатишларсиз ноаниқ ва тушунарсиз бўлади. Мас., Алишер Навоийнинг тубандаги мисраларида ўлик сўз намуналари мавжуд:

Бир ёндин йўл ғаму шиканжи,

Бир ёндин абушқа дарду ранжи

(«Лайли ва Мажнун»).

Муносиб эмас тоз бошига тож,

Тумоға нутуқчига не эҳтиёж

(«Садди Искандарий»).

Келтирилган мисралардаги *шиканж*—азоб, қийноқ; *абушқа*—эр, қари, киши; *тумоға*—қўлга ўргатиб олингунича қуш бошига кийдириб қўйиладиган қайиш тумоқ; *нутуқчи* — қушининг бир тури сўзлари ҳозирги ўзбек тили луғат состави учун ўлик лексемалардир.

Архаизмнинг эскирганлиги бу тип сўзларнинг замонавий нутқда қўлланиш даражаси, нарса ва ҳодисалар номи сифатидаги ҳолатига кўра белгиланади. Бунда индивидуал, жузъий нутқ фактлари эмас, оммавий нутқ, сўзнинг оммавий қўлланиш ҳолати ҳисобга олинади. Мана шу нуқтан назардан баҳоланганда архаик сўзлар ноактив сўзлар, актив луғат фондидан пассив луғат фондига ўтиб, эскирган лексемалардир. Демак, архаизм тил пассив луғат фонди мулкидир.

Нарса ёки ҳодисанинг ўзи эмас, балки номи эскирганлиги ва предметнинг ҳозирда бошқа бир замонавий номга эгаллиги, унинг ҳозирда бошқача аталаётганлигини кўрсатади. Масалан: *йўқсул* (эскирган номи) — *пролетариат* (функционал ном), *фирқа* (эскирган ном) — *партия* (функционал ном), *муҳандис* (эскирган ном) — *инженер* (функционал ном), *кашиоф* (эскирган ном) — *пионер* (функционал ном) каби. Демак, *архаик сўз* предмет ёки ҳодисанинг қўш номидан бири, функционал жиҳатдан эскирган номидир. Агарда историзмлар ўтмиш давр предмет ёки ҳодисаларининг бирдан бир номи бўлса, архаизм замонавий, яъни ҳозирда ҳам ишлатилувчи предмет ёки ҳодисанинг номларидан биридир. Демак, предмет ёки тушунча икки хил — ҳам тарихий (архаик), ҳам замонавий номга эга бўлади. Бу хусусият ҳар қандай архаик сўзнинг замонавий синоними, дублети борлигини кўрсатади.

Архаизмнинг замонавий дублети (синоними) бу сўз устидан функционал-норматив жиҳатдан голиб чиққан сўздир. Архаизм историзмдан тил актив луғат составида замонавий дублети (синоними) бўлиши билан ҳам фарқ қилади.

Архаизмнинг ўрни билан замонавий нутқда қўлланиши уни норматив, одатий лексика билан яқинлаштиради. Уни замонавий луғатга хос қилиб туради. Бу жиҳатдан архаизм норматив, яъни замонавий (актуал) лексикага *замондош* бўлади.

Предмет ва ҳодисанинг замонавий (функционал) номи унинг эскирган (нофункционал) помипи доимо ишкор қилади, унга норматив жиҳатдан йўл бермасликка интилади. Бу олдинги (арханк) помнинг функционал жиҳатдан пассив луғат составида қолиб кетишига, одатий нормадан чиқинишига сабабчи омилдир. Шундай қилиб, архаик лексика предмет ва ҳодисанинг амалдаги номига нисбатан эскирган, эскилик бўёғига эга бўлган сўзлар қатламидир.

Тилда эскириш турли кўринишда намоён бўлади. Сўз ёки сўз маъноларидан бири эскиради. Ёхуд эскирган бўлак бутун сўз эмас, балки унинг морфематик таркибига тааллуқли бўлиши ҳам мумкин. Бунда баъзи сўз ясовчи ёки форма ясовчи қўшимчалар фаолияти пассивлашган, тўхтаган бўлади. Шунингдек баъзи сўзларнинг имловий ёки талаффуз шакллариининг эскириши ҳам кузатилади. Худди шунингдек тилда турғун иборалар — фразеологик бирликларнинг ҳам эскириши мавжуд ва б.

Эскириш лингвистик материалдан қайси бирига тегишли эканига кўра архаизмлар уч катта группага бўлинади: 1) *Лексик архаизмлар*; 2) *Грамматик архаизмлар*; 3) *Фразеологик архаизмлар*.

Лексик архаизмлар эскирган материалнинг характерига кўра ўз навбатида иккига бўлинади: *лексик архаизмлар*, *семантик архаизмлар*. Бу икки тип *архаизм-сўз*, *архаизм-маъно* деб ҳам юритилади.

Лексик архаизм — эскирган сўз (ном)дир. Нарса ёки ҳодисанинг номларидан бири эскиради, тилнинг пассив қатламига ўтади. Лексик архаизм бадий ёки илмий мақсадларда ўтмишга мурожаат қилинганда эсланади, тилга олинади. Ўзбек тилида 1920—1930 йилларда ишлатилган, ҳозирда лексик архаизмга айланган сўзлардан намуналар: *дорулфунун (университет)*, *жабҳа (фронт)*, *шўро (совет)*, *кашшоф (пионер)*, *иштирокиюн (коммунист)*, *совтиёт (фонетика)*, *учқич, тайёра (самолёт, аэроплан)*, *муҳторият (автономия)*, *муҳандис (инженер)*, *байналминал (интернационал)*, *ижтимоиюн (социалистик)*, *омиюн (демократия)*, *сармоядор (капиталист)*, *мухолофот (оппозиция)*, *ҳандаса (геометрия)*, *риъзиёт (математика)*, *ҳикмат (физика)*, *муҳофазакорлик (консерватизм)*, *мусаллас (учбурчак)*, *ўтомоч (трактор)*, *чопархона (почтахона)*, *ўзиқайнар (самавар)*, *ўзгариш (революция)*, *ўртоқчилик (коммунизм)*, *йўқсиллар (пролетариат)*, *истеҳсолот (производство)*, *бўҳрон (кризис)*, *иртижо (реакция)*, *мужаррад (абстракт)*, *мубодала (алмашиш—обмен)* ва б.

Лексик архаизм сўзнинг, сўз функциясининг эскириши бўлса, семантик архаизм кўп маъноли сўз маъноларидан бирининг эскиришидир. Бунда сўз шакли эскирмайди, балки сўз семантик

структурасидаги ячейкалардан бири — маъно эскиради. Сўз қобиги ўша маънони энди англамайдиган, ифодаламайдиган бўлиб қолади. Уша маънони англатиш сўзнинг ҳозирги эмас, ўтмиш функцияси ҳисобланади. Натижада сўзнинг ўша маъноси эскирган, эндиликда унитилган бўлади. Масалан, *анжуман* сўзи бир касб эгаларининг ўзига хос йиғилишини ҳам англатган. Ҳозирда бу маъно эскирган; *афанди* сўзи авваллари ўқитувчи маъносига ҳам эга бўлган. Шунингдек, *байроқ* сўзининг «бир байроқ тагига бирлашган, тўпланган лашкар», *баковул* сўзининг унвои ва мансабдан ташқари «ошназ» маъноси ҳам ҳозирда эскирган.

Семантик архаизмлар сўз ва сўз лексик маъноси билан боғлиқ бўлгани учун лексик архаизм таркибига киради. Шу учун баъзи семантик архаизмлар *лексик-семантик архаизм* деб ҳам юритилади.

Лексик архаизмларга сўзнинг шаклий ва талаффуз хусусиятлари билан алоқадор бўлган *лексик-фонетик*, *лексик-орфографик*, шунингдек *акцентологик архаизмлар* ҳам киради.

Лексик-фонетик архаизмда сўзнинг ҳозирги шакли ўтмишдаги шаклидан таркибдаги баъзи товушларнинг ўзгаргани билан фарқланади. Сўзнинг аввалги шакли замонавий норма талаблари олдида эскирган ҳисобланади. Масалан, *лузум* (*лозим*), *лузумсиз* (*лозимсиз*), *эжод* (*ижод*), *ичида* (*ичида*), *ўлди* (*бўлди*), *ўлмас* (*бўлмас*), *иҳтиром* (*эҳтиром*), *игирмак* (*йигирмоқ*), *иваз* (*эваз*), *зиҳн* (*зеҳн*), *залзала* (*зилзила*) каби.

Лексик-орфографик архаизм сўзнинг эскирган имловий шакллари дур. Ўзбек тилининг 1935 йили нашр этилган имло луғатида *ҳегемон* (*гегемон*), *ҳипербола* (*гипербола*), *ҳипотеза* (*гипотеза*), *ҳўризон* (*горизонт*), *иҳтиром* (*эҳтиром*), *йилга* (*жилга*) каби ҳозирда *архаик орфограммалар* учрайди.

Лексик-орфографик архаизмни тугдирувчи омил сўз талаффуз нормаларидаги ўзгариш ва имловий кодификациядаги янгича нуқтаи назарлардир.

Акцентологик архаизмни сўз, яъни сўзнинг талаффуз томони билан боғлиқ бўлгани учун шартли равишда лексик архаизмларга киритиш мумкин. Акцентологик архаизм сўз урғуларидаги ўзгаришлар натижасида содир бўлади. Сўз урғуси вақт ўтиши билан бошқа бўлишга кўчади. Ургунинг олдинги ҳолати эскиради. Масалан, *символ*, *символ*, *эпиграф* сўзлари рус тилида авваллари *символ*, *эпиграф* деб талаффуз қилинган. Бу талаффуз ҳозирда эскирган, архаик ҳисобланади.

Эскириш сўзнинг бутун таркибида эмас, балки унинг морфематик қисмида юз бериши мумкин. Бундай эскириш *грамматик архаизмни* тугдиради. Сўз таркибида ҳозирда функционал бўлмаган, тилнинг ўтмиш даврига хос бўлган сўз ясовчи ёки сўз ўзгартувчи қўшимча бўлади. Масалан: *Наҳот бу борада қилган меҳнатим зое кетди, деб йўлай сен* (О д и л Ё қ у б о в). *Келгуси авлод тарихга қараб ҳукм юрита д у р, устод!— деди. Тарихни эса илм аҳли битад у р... Бунга шубҳа қилмаг а й с и з, устод!* (О д и л

Ёқубов). *Пухта ўйладинг му? Кейин пушаймон чекмайсан му?* (Одил Ёқубов). — *Қани ортимдан юр, сенга айтад урган чна бир сўзим бор!* (Одил Ёқубов). Грамматик архаизм сўзга, яъни сўз таркибига алоқадор бўлгани учун лексик-грамматик архаизм деб ҳам аталади.

Архаизм ва историзмларни *хронизмдан* фарқлаш лозим бўлади. Хронизм бирор воқелик номини вақти келиб бошқа бир ном билан алмаштиришдир. Масалан, РСДРП > РКП(б) > ВКП(б) > КПСС; РКСМ > РЛКСМ > ВЛКСМ, *Қизил Армия* > *Совет Армияси*; «*Қизил Ўзбекистон*» > «*Совет Ўзбекистони*»; «*Совет Ўзбекистони маданияти*» > «*Ўзбекистон маданияти*» (газета); «*Ўзбекистон хотин-қизлари*» > «*Саодат*» (журнал) каби.

Хронизмлар истеъмолдан, қўлланишдан чиққан воқеликнинг эмас, балки мавжуд нарса ёки ҳодисанинг *алмашган* номидир. Историзм бўлса қўлланишдан чиққан, тарихга айланган воқелик номидир. Хронизм ҳисобланувчи эски ва янги номлар ўзаро синоним бўлолмайди. Архаизмлар учун эса ўзаро синонимлик хусусияти хос. Мана шу белгиларига кўра хронизм историзм ва архаизмлардан фарқ қилади.

Юқоридаги мулоҳазалардан кейин архаизм ва историзмнинг ўзаро фарқини тубандагича белгилаш мумкин:

1) историзм ўтмиш даврдаги предмет ёки ҳодисанинг эскирган номи, архаизм эса ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам мавжуд нарса ёки ҳодисанинг эскирган номи;

2) историзм ўтмиш давр предмет ёки ҳодисасининг бирдан-бир эскирган номи, архаизм ўтмишга тегишли, аммо ҳозирда ҳам ишлатилувчи нарса ёки ҳодисанинг эскирган номларидан бири. Историзм бирдан-бир якка ном, унинг ўрнини босувчи сўз йўқ, архаизм қўш номнинг эскириб қолганларидан бири, эскиргани;

3) архаизм замонавий синоними, дублети мавжуд сўз ва у ўз синоними билан бир даврда ишлатилади, қўллана олади. Историзмнинг эса синоними бўлмайди;

4) архаик сўзнинг эскирганлиги унинг дублет ёки синонимига қиёсан баҳоланади. Историзмда бу имконият йўқ. Историзмнинг эскирганлиги даврга кўра, сўзнинг функционал белгиси, яъни давр тили лексик нормаларига алоқадорлигига кўра баҳоланади;

5) архаизм — синоним, стилистик синонимлардан бири шу учун ҳам у нутқда стилистик вазифа ўтайди. Архаизм синонимик уядан эҳтиёжга қараб танлаб олинади ва ишлатилади. Историзмда бу имконият йўқ. У ўтмиш даврга оид нарса ва ҳодисанинг ягона номи. Шу туфайли эҳтиёж туғилиб қолганда историзмнинг ўзи ишлатилади. Историзмни бошқа сўз билан алмаштириб бўлмайди;

6) историзм — номинатив функция бажаради. Архаизм эса ҳам номинатив, ҳам стилистик вазифа бажаради;

7) историзмни нолингвистик (экстралингвистик) омиллар туғдиради: предмет, ҳодиса эскириши, ўтмишга айланиши билан унинг номи ҳам истеъмолдан чиқади. Архаизмни туғдирувчи омил

тилнинг ўз ички қонуниятларидир. Архаизм синоним ёки дублетларнинг, грамматик воситаларнинг ўзаро кураши ва адабий тил норматив қонуниятлари талаби туфайли туғилади.

Архаизм ва историзмни ўзаро яқинлаштирувчи, уларни бир тушунча атрофида бирлаштирувчи асосий белги ҳар иккаласининг эскирган, *нонорматив лексика* экандир. Шу туфайли историзм ва архаизм эскирган сўз сифатида тилнинг *пассив қатламидан* ўрин олади.

ЯНГИ СЎЗЛАР ҚАТЛАМИ

Тил лексикасига эскириш хусусияти билан бир қаторда *янги-ланиш* ҳам хосдир. Тилда кўриб ўтилганидек, баъзи сўзлар эскириши, истемолдан чиқиши қонуний ҳол бўлгани каби, унда янги сўзнинг туғилиши, яратилиши ҳам табиийдир.

Жамият ривожини, объектив борлиқ ва табиатдаги ўзгаришлар, улар ҳақида кишилар тасаввурини ва тушунчасининг бойиши, инсоният илмий, маънавий ва маданий тафаккурининг камол топа бориши, янги сўз, янги термин ва ибораларга эҳтиёжни туғдирувчи асосий омиллардир. Мана шу эҳтиёжни қондириш учун тилда янги сўзлар юзага келади.

Янги сўз, яъни сўзнинг янгилиги адабий тил ривожининг муайян даврдаги ҳолатига нисбатан белгиланади. Масалан, ўзбек адабий тилининг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги совет даври ривожини мана шундай этаплардан биридир.

Ўзбек миллий адабий тили лексикаси совет даврида ниҳоятда бойиди. Бу бойиш ўзбек тилида янгидан пайдо бўлган сўзлар, терминлар, сўз бирикмалари ва иборалар, шунингдек атоқли отлар ҳисобига амалга ошди. Масалан: *марксизм, ленинизм, социализм, коммунизм, партия, актив, учбурчак, учҳад, эритма, чизма, ўлчам, радиоманба, телемарказ, агентлик* (сўз ва терминлар); *ишлаб чиқариш, беш йиллик, партия контроли, халқ контроли, интернационал тарбия, коммунистик ахлоқ* (сўз бирикмалари); *бир овоздан, бошини суқмоқ* (янги иборалар); *Ўзгарши, Янги ҳаёт, Янги турмуш* (жой номлари), *«Қизил тонг»* (фабрика), *«Қизил юлдуз»* (колхоз), *Адиба, Бахтигул, Даврия, Наргиза, Намуна* (исмлар) ва б.

Ўзбек тилида совет даврида пайдо бўлган янги луғавий бириклар бу тил лексикасининг *янги сўзлар қатламини* ташкил қилади.

Янги сўзлар қатлами тилшуносликда *янги лексика* деб ҳам юритилади. Янги лексиканинг янгилиги ўзбек тили луғат составидаги тарихий-традицион қатлам ёки эскирган сўзлар қатламига солиштирилганда яққол кўринади.

Янги сўзга экспрессивлик — *янгилик бўёғи* хос бўлади. Янги сўз биринчи дуч келган кишига, айниқса эски тил лексик нормаси билан таниш кекса авлодга ғайри табиийдек туюлади. Бу ҳол лингвистикада *лексик идиосинкразия* деб юритилади.

Объектив эҳтиёж туфайли ва тил қонун-қоидаларига мос равишда яратилган янги сўз тил лексикасини бойитади.

Янги сўзлар совет даври ўзбек тилида қуйидаги йўллар билан яратилди:

1) ўзбек тилининг маҳсулдор сўз ясаш моделлари асосида: *исёнчи, ўқитувчи, ленинчи, сайловчи, тадқиқотчи; озодлик, котиблик, якшанбалик, воқелик, тенгсизлик; тажрибакор, муҳофазакор, бастакор, ижодкор, тажовузкор, ҳамкор, ҳужумкор* ва б.;

2) Унча маҳсулдор бўлмаган баъзи морфемаларни активлаштириш асосида. Масалан, *-дош* аффикси: *қуролдош, синфдош, елкадош, тақдирдош, қабиладош, мусобақадош, мактабдош, замондош, фикрдош, иттифоқдош; -гич* аффикси: *ўлчагич, ёзгич, улагич, намуғгич, буглатгич, тўғрилагич, ўчиргич, нурлатгич, -ма* аффикси: *йўналма, тиркалма, айирма, ёйилма, оғма, тенглама, эритма* ва б.;

3) сўзларни қўшиш асосида (қўшма сўзлар): *йилнома, ёднома, ҳурфикр(лик), умумхалқ, китобсевар, санъатсевар, инсонсевар, отчопор (шподром), қабулхона, қуртхона, нурхона* ва б.;

4) сўзларнинг жуфт ва қўшалоқ моделларидан фойдаланиш асосида: *маданий-маърифий, маданий-машиий, маданий-тарбиявий, ҳисобот-сайлов, ижтимоий-сиёсий, ишчи-ёшлар, илмий-назарий, ишчи-хизматчи, шахсий-хусусий, йигирув-ўров (цехи)* ва б.;

5) ўзбекча қисқартма сўзларни яратиш асосида: *бошбух (бош бухгалтер), ТошДУ (Тошкент Давлат университети), ЎзТАГ (Ўзбекистон ССР телеграф агентлиги), БМТ (Бирлашган Миллатлар ташкилоти), ЎзҚП (Ўзбекистон Коммунистик партияси), ЎзССР (Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси)* ва б.;

6) традицион сўзларни янги маъноларда қўллаш асосида: *миллат, ватан, сиёсат, мафкура, мажбурият, масала, зиёрат, айём, аъзо, доира, инқилоб, меҳнат, озодлик, эрк, ҳуррият* сўзларининг янги маънолари;

7) традицион сўзларни терминлаштириш асосида: *ўлчов (метр маъносида), қўшув, қўшиш, олув, олиш, чизик, бўлув, бўлиш (математика терминлари), оқчил, бўртмача, тошма, оқма, тухумдон (медицина терминлари), оҳак аччиқтош, чақмоқтош (химия терминлари)* ва б.;

8) сўз ўзлаштириш асосида: *крем, одекалон, портфель, ботинка, пальто, костюм, плащ, майонез, макарон, колбаса, лифт, стол, стул, электр, лампочка, радио, телевизор* ва б.;

9) ўзлашма сўзлардан янги ўзбекча сўзлар ҳосил қилиш асосида: *экранлаштириш, машиналаштириш, киночи, спортчи, мичуринчи, метросоз, метрочи, партиявий, партиявийлик, музикавий, музикачи; фигурали (~ учини), педагогик, лекторлик, адвокатлик* ва б.;

10) сўзларнинг янги гибрид моделларини юзага келтириш асосида: *баримарказ, радиомарказ, радиотўлқин, карбонсувлар, терможуфт, ультратовуш, ультрақисқа, газюлгич, газтақсимлагич* ва б.

Янги сўзнинг янгилик даражаси унинг маъно ва структурасига кўра турлича бўлади:

а) сўз ҳам маъно, ҳам шакли томондан янги бўлса, бу ҳақиқий (тўлиқ) маънодаги, яъни *биринчи даражали янги сўз*дир. Ўзбек тилига рус тилидан ва у орқали бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлар мана шу гуруҳга киради;

б) сўз шаклан тамоман янги бўлмасдан, таркибида фақатгина янги морфема бўлса, бундай сўз *иккинчи даражали янги сўз* деб юритилади. Традицион ўзбекча лексикага тожикча ёки интернационал морфемалар қўшиб ясалган янги сўзлар мана шу гуруҳга киради (ўзбекча сўзлар бўлимига қаранг);

в) янги сўз олдиндан мавжуд сўзларнинг комбинациясидан иборат бўлиши мумкин. Сўзнинг материали эски, аммо бу материалнинг ўринлашиши ва ундан вужудга келган лексик бирлик янги бўлади. Мана шу тип сўзлар *учинчи даражали янги сўзлар* деб юритилади: *тинчликсевар, бузоқбоқар, паррандабоқар, дунёқараш (дунё ва қараш), сўз боши* ва б.

Янги сўзлар қатламидаги лексик бирликлар янгилик стажига кўра, шунингдек янгилик бўёғини қанчалик сақлагани ёки сақламаганига кўра фарқланади. Мас., ҳозирги ўзбек тилидаги *ишчи* ва *нурчи* сўзлари пайдо бўлиш даври, стажига кўра фарқланади. *Ишчи* ўзбек тилида XX аср бошларида юзага келган Ҳамза асарларида ҳам ишлатилган бўлса, *нурчи, нурчилар* (электр станцияларини қурувчи маъносида — «гидростроители») асосан 1970 йилларда қўллана бошлади. Худди шунингдек, ўзбек тилидаги *телефон* ва *космонавт* сўзлари ҳам янгилик стажига кўра фарқланади. *Телефон* ўзбек тилида XIX аср иккинчи ярмидан бери бор, *космонавт* сўзи ўзбек тилида 1955—1960 йилларда кенг қўлланилган бўлди. Демак, *ишчи, нурчи, телефон, космонавт* ўзбек тилидаги янги сўзлар, аммо уларнинг янгилик даражаси турлича. Келтирилган хусусият асосида янги сўзлар қатламига кирувчи лексемалар иккига бўлинади: *янги сўзлар* ва *энг янги сўзлар*.

Янги сўзларнинг янгилиги тилда пайдо бўлиш даврига кўрадир. Мас., сўз ўзбек адабий тилининг совет даври ривожини учун янги ҳисобланади. Аммо янги сўзлар энг янги сўзлардан пайдо бўлиш ва хизмат стажига кўра кексароқдир (*ишчи* сўзи *нурчи* сўзига нисбатан). Янги сўзнинг традицион ва эскирган лексикага нисбатан янгилиги — янги сўзлиги сезилса ҳам, унинг ўта янги экани сезилмаслиги мумкин. Агарда сўз тилда актив қўлланса, норматив тус олса, тилга сингишиб кетса у *одатий лексикага* айланади, ундаги янгилик оттенкаси кучсизланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида кўпгина янги сўзлар мана шу хусусиятга эга.

Энг янги сўз тилда эндигина пайдо бўлган ёки анча авваллар пайдо бўлса ҳам тилга тамоман сингиб кетмаган, янгилик хусусияти аниқ сақланиб турган бирликдир. Энг янги сўз *янгилик* *оттенкаси*, яъни *янгилик бўёғи* кучли сўзидир.

Демак, сўзларнинг янги бўлиши сўзнинг ўз янгилик бўёғининг сақланиб туришидан фарқланади. Ўзида янгилик бўёғини сақлаган янги ёки энг янги сўз *неологизм* деб юритилади.

Неологизмлар

Неологизм пайдо бўлиш даврига кўра янги ёки энг янги сўз бўлиб, унда *янгилик* *оттенкаси* яққол сезилиб туради. Неологизм тилда янги пайдо бўлган сўздир. У тилнинг норматив сўзлари қаторига ўтиб улгурмаган лексемадир. Шу туфайли неологизмлар луғат составининг *пассив қатламига мансуб сўзлар* ҳисобланади. Неологизмларда сўзнинг янгилиги ёки ўта янгилиги аниқ сезилиб туради. Масалан: *прорабхона, киноленинноманинг яна бир саҳифаси, киносеварларнинг Тошкент клуби, Мурунтов олтинтопарлари... Снегосъёмкачиларнинг текшириш натижаларига қараганда...*

Неологизмнинг бошқа сўз типларидан фарқланишига хизмат қилувчи асосий мезон сўзда янгилик бўёғининг сақланиб турганлигидир. Неологизмда икки томон муҳим: сўзнинг янгилиги ва бу янгилик бўёғининг қачонгача сақланиб туришлиги. Янгилик бўёғи сақланиб турган сўзлар тилда анча авваллар пайдо бўлишига қарамасдан неологизмлар қаторида қолаверади. Чунончи, Миртемир 1928 йилда қўллаган *ошқиниб-ошқиниб*, 1929 йилда қўллаган *дақиқалаб*, 1928 йили қўллаган *оқин* сўзлари ҳозирда ҳам янги сўзлик бўёғини сақлаган. Мисоллар: *Юраклар ошқиниб-ошқиниб, қувониб урмасинми?* (Миртемир. Танланган асарлар, 1958, 17). *У — темир ирода эгаси: дақиқалаб зафар қучмоқда* (Ушаасар, 26-бет); *Сўйла йигит! Ургандингми оқинни?* (Ушаасар, 40-бет). Аксинча, сўз янгилик бўёғини йўқотса, тилда актив қўлланиб, одатий сўзлар қаторига ўта олса у неологизм қаторидан чиқади. Масалан, ўзбек тилида 1920—1930-йиллар даврида неологизм ҳисобланган бир қатор сўзлар ҳозирда неологизм эмас: *колхоз, совхоз, бригадир, звено, коллективлаштириш, социализм* ва б. Ҳатто яқин даврларда янги сўз — неологизм ҳисобланган баъзи сўзлар истеъмолдан чиқди ва эскирган сўзлар қаторига ўтди. Чунончи: *МТС, жанотдел, патефон* ва б.

Демак, неологизм ниҳоятда нисбий тушунчадир. Неологизмнинг янгилик бўёғини йўқотиб одатий, норматив сўзлар қаторига ўтиши типик қонуниятдир. Сўз энди пайдо бўлганида, янгилик бўёғини сақлаб турганида неологизм хусусиятини сақлайди. Янги сўз тил томонидан тамоман ўзлаштирилмагунча; лексиканинг актив запаси фондига қўшилмагунча; янгилик, яъни ғайри табиийлик *оттенкасини* йўқотмагунча неологизм бўлиб қолаверади.

Янги сўзнинг неологизмликдан чиқиши вақт, мuddат билан боғлиқ эмас, балки бу сўзнинг функционал характери, лингвистик табиатига боғлиқдир. Сўз тезда умумтил нормасига айланиши ёки кўп вақт қўлланмасданоқ тезда истеъмолдан чиқиб эскириши, *пассив қатламга ўтиб кетиши* эҳтимол. Аксинча сўз тилда қанча кўп яшамасин янгилик хусусиятини йўқотмаслиги, неологизмлигича қолавериши мумкин.

Неологизмнинг норматив, функционал тақдири унинг қандай доирада пайдо бўлганига ҳам боғлиқ. Янги сўз умумтил (умумнутқ) доирасида, индивидуал нутқ (авторлар нутқи) доирасида бўлиши мумкин. Мас. М. Шайхода асарларида шундай неологизмлар учрайди: *шўролашсин, ипаклашсин, суворланган, ташвиқлайман, советистон, нуристон, колхозистон, саломбод, инқилобдош, ойдошлар, қабрдош, ўриндош, фазошумул, беморхона, хастахона, долларшоҳ, меҳнатнома.*

Келтирилган сўзлар М. Шайхода нутқида хос неологизмлар — *индивидуал нутқ неологизмлари*дир.

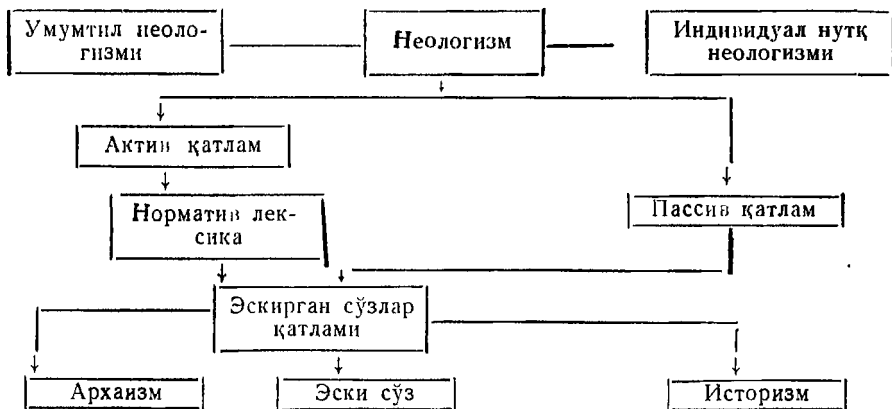
Индивидуал нутқ неологизмлари алоҳида ёзувчилар, шахслар ижод қилган янги сўзлардир. Шоир Ғафур Ғулом асарларида *курашдош, ҳамранг, дўстпарвар, нурсирамоқ, яловкаш, шарофобод, дарёдил, долларзод* каби неологизмлар мавжуд.

Ўз пайдо бўлиш доираси, муҳитига кўра неологизмлар иккига бўлинади: *умумтил (умумнутқ) неологизмлари* ва *индивидуал нутқ неологизмлари*.

Умумтил неологизмнинг тилда умумистеъмол сўзга айланиши, неологизмликдан чиқиши осон. Индивидуал нутқ неологизми одатий, норматив сўзга айланиши учун у аввало умумтил фактига ўтиши лозим бўлади. Индивидуал нутқ неологизмлари алоҳида адиблар, шахслар томонидан *фавқуллодда яратилган* сўзлардир. Шу туфайли бу тип сўзлар тилшуносликда *оказионализмлар* (оказионал сўзлар, оказионал лексика) деб юритилади.

Индивидуал нутқ неологизмлари, одатда, алоҳида адиб ёки олим нутқининг, яъни алоҳида асар тилининг ўзига хос мулки ҳисобланади. Индивидуал нутқ неологизмларининг кўпи умумхалқ тили фактига айланмайди ва у миллий тил лексикасидан ўзига хос ўрин берилишини талаб ҳам қилмайди. Бу тип неологизмларнинг асосий вазифаси *стилистик функция* ўташдир.

Юқорида баён қилинган мулоҳазалар асосида неологизм билан умумтил лексикаси ва эскирган лексика орасидаги муносабат ва фарқни схемада қуйидагича кўрсатиш мумкин.

Неологизмлар объектив эҳтиёж тақозоси туфайли янги нарса ёки ҳодисаларнинг шу кунгача тилда бор бўлмаган янги номи сифатида юзага келади.

Неологизмлар материал жиҳатдан уч усулда таъминланади:

1) бошқа тиллардан сўзлар қабул қилинади: *космонавт, аэронавт, луноход, лифтомобиль*;

а) янги сўзлар ясалади: *Тошкент область китобсеварлар жамияти, ... хўжалик бўғдоқи боқарлари. У СССР Халқ хўжалиги ютуқлари кўрғазмаси совриндори бўлган аёллардан бири, дарахт тешарлар, тартиббузарлар, нурхона, нурхона—китобхона: китобхона-нурхона-миз. Почта жўнатмаларининг оқими йил сайин ўсиб бормоқда. Оиладош мусобақадoshiлар. Мелихон ўз сменадоши ва турмуш ўртоғи Муса Абдуллаев билан мусобақадoshi. Автоном республикада бу баҳор сергастрол кўринади.*

3) мавжуд сўз янги маънода ишлатилади: *шарбат* (сок маъносида), *қомус, қомусчилар* (энциклопедия, энциклопедистлар маъносида), *йўлдош* (ер сунъий йўлдоши маъносида), *пайвандчи* (электросварщик маъносида), *қиличбоз, қиличбозлик* (фехтовальщик, фехтование маъносида) ва б.

Неологизмлар тил лексик системасининг ривожланиш тенденцияларини ўзида гавдалантирувчи муҳим қатламдир. Неологизмлар адабий умумнасмол лексикани тўлдириб, такомиллаштириб туришнинг асосий манбаидир. Неологизм тилга сингиб, ўзлашиб кетиши учун икки етакчи талабга жавоб бермоғи керак:

1) янги сўз — неологизм тушунарли бўлиши, маъноси аниқ, тингловчига тез етиб борадиган бўлмоғи керак;

2) у тилда мавжуд ва яшовчан моделлар асосида яратилмоғи лозим.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНING СТИЛИСТИК ҚАТЛАМЛАРИ

Ҳозирги ўзбек адабий тили лексикаси объектив борлиқдаги, ижтимоий ҳаётдаги барча ҳодисаларни аниқ аниқлаштиришга қодир. Бу лексикага бирлашувчи луғавий бирликларга эътибор берилса, баъзан айни бир тушунчанинг турли хил луғавий бирликлар билан ифодаланиши маълум бўлади. Бунини қуйидаги сўзлар мисолида аниқ кўриш мумкин: *бахс, тортишув, мунозара, мубоҳаса; бахт, иқбол, толе, саодат, аниқ, очиқ, яққол, равшан, ёрқин, ойдин; агрессия, тажовузкорлик, тажовуз, босқинчилик; ҳеч, асло, асти, сира, мутлақо, зинҳор, бутунлай, ҳаргиз, тақир, заррача, зифирча, тирноқча; ғараз, кек, кин, гидир* кабилар.

Сўзловчи маълум бир фикрни баён қилишда, алоқа-аралашув (коммуникация) процессида келтирилган сўзлардан бирини танлаб ишлатади. Бунга бир синоним қаторига бирлашувчи сўзларнинг стилистик бўёқдорлик жиҳатдан фарқланиши ва шу фарқланиш асосида турли нутқ турлари (функционал стиллари) да қўлланишга хошлашиши сабаб бўлади. Мас., *емоқ, тамадди қилмоқ, тановул қилмоқ, истеъмол қилмоқ, тотмоқ, олмоқ, туширмоқ, урмоқ, ҳам-ҳам қилмоқ, чангини чиқармоқ* каби сўз ва иборалар *емоқ* тушунчасини турли стилистик рангда аниқлатади. Сўзловчи қандай вазиятда ва қандай мақсадда фикр баён қилмоқчилигига боғли равишда синонимик қатордаги сўзлардан бирини танлаб қўллайди. Коммуникация расмий вазиятда содир бўладиган бўлса, *тамадди қилмоқ, тановул қилмоқ, истеъмол қилмоқ*; оддий муомала вазиятида бўлса, *емоқ, олмоқ*, ҳар қандай расмийликдан холи бўлган оддий муомала вазиятида бўлса, *туширмоқ, урмоқ, чангини чиқармоқ, ҳам-ҳам қилмоқ* каби сўз ва иборалар ишлатилади. Бунда сўзловчининг сўз танлаши онгли равишда содир бўлади, чунки танланган сўз предметлик — мантиқийлик (кенг маънода) тушунчасидан ташқари шу тушунчага унинг субъектив баҳо муносабатини ҳам аниқлатади. Мас., *ҳам-ҳам қилмоқ* сўзи *емоқ* маъносидан ташқари ҳаракат қаратилган объектни мутлақ меъсимаслик, писанд қилмаслик каби экспрессив-стилистик бўёқ ҳам аниқлатади: *Ёғоч полвон қичқираётганларга масхараомуз қараб илжайар, бекорга бақиряписизлар, ҳозир полвонингизни ҳам-ҳам қилиб қўяман дегандек кўзини қисиб қўярди* (С а и д А ҳ м а д). Худди шунингдек, расмий муомалада *спиртли ичимлик ич-*

моқ маъносида қадаҳ кўтармоқ, жуда оддий муомалада олиб юбормоқ, отмоқ, ташлаб юбормоқ каби сўзлар ишлатилади. Кўрсатилган муомалаларни акс эттирувчи нутқ турларида бу сўзларни алмаштириб қўллаб бўлмайди (Расмий зиёфатда ҳозир бўлган меҳмонларга *Қадаҳ кўтаришингизни илтимос қиламан* дейиш ўрнига *Отиб юборинглар* формасида мурожаат қилишни тасаввур қилиб кўриш). Демак, сўзларнинг фарқловчи экспрессив-стилистик белгилари уларнинг алмашганиб қўлланишига монелик қилувчи муҳим омиллардан ҳисобланади.

Қуйидаги мисолларда *10 сўм* тушунчасини англатувчи *червон* сўзи ва *қизил пул* номинатив бирикмасининг ишлатилишини қиёсланг: *Яппа-янги сўлкавою мулла червон қайнасин* («Муштум»). *Уларга биз ҳам устига тўрттадан қизил пул бериб олганмиз* («Муштум»).

10 сўм номинатив бирикмаси нейтраллик бўёғига эга. У барча нутқ кўринишларида қўлланаверади. *Червон*, *қизил пул* сўзлари эса асосан оғзаки нутқда қўлланишга хосланган. *Червон* сўзида арханглик белгиси аниқ сезилиб туради. Бу сўз рус тилидаги *червонец* сўзининг фонетик жиҳатдан ўзгарган формаси бўлиб, 1922—1947 йилларда *10 сўмлик* қоғоз пул маъносида ишлатилган. Ҳозирги тилда бу маънода кам ишлатилади, ишлатилган тақдирда эса маълум бир стилистик бўёқни ифодалаш мақсад қилинган бўлади.

Юқорида айтилганлардан маълум бўладики, сўзловчи ҳар қандай лексик бирликни (ва умуман тил воситасини) ўзи кузатган коммуникатив мақсадлардан келиб чиққан ҳолда умумхалқ тилидан танлаб олиб ишлатади. Бу мақсадлар фикрни ифодали, таъсирли, аниқ ва равшан, кипояли ё жиддий ва шу каби стилистик оттенкалар билан ифодалаш орқали рўёбга чиқарилади.

Шундай қилиб, сўзлар стилистик белгиларига кўра маълум нутқ тури (функционал стиль)да қўлланишга хосланган, шунга биркирилган бўлади.

Сўзнинг эмоционал-экспрессив жиҳати билан унинг қайси нутқ услубида қўлланишга хосланганлигининг ўзаро боғлиқлиги ўзбек адабий тили луғат составини ташкил қилувчи лексикани икки хил: функционал-экспрессив ва функционал-стилистик аспектда ўрганишни тақозо этади.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНING ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ БҮЁҚДОРЛИК ЖИҲАТДАН ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Маълумки, тилнинг асосий ва бирламчи функцияси коммуникатив функциядир. Бироқ кишилар коммуникация жараёнида фақат фикр алмашиш билангина чекланиб қолмай, борлиқ воқеа-ҳодисаларига ўз муносабатларини ифодалашга ҳам интиладилар. Зеро, «*Кишиларнинг эмоцияларисиз ҳеч маҳал кишиларда ҳақиқатни қидириш бўлмаган, бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас*» (В. И. Ленин).

Инсон борлиқ ҳодисаларини идрок қилар экан, бу ҳодисалар қайсидир жиҳатлари билан ўзларига нисбатан унда турли эмоция (ҳис)лар қўзғотади. Бу ҳол, албатта, тилда ўз ифодасини топмай қолмайди, чунки «*Тил борлиқ тилидир*» (К. М а р к с).

Дарҳақиқат, луғат составидаги сўзларни кузатиш уларнинг баъзилари бирор нарса, ҳодисаларни атабгина қолмай, айти пайтда сўзловчининг ифодаланаётган тушунчага ўз баҳосини, муносабатини ифодалашини ҳам кўрсатади. Бу муносабат доирасига ғазаб, эркалаш, қойил қолиш, нафратланиш жирканиш, киноя каби хилма-хил эмоционал муносабат кўринишлари киради. Хусусан, *азамат, йктам, қойилмақом, сўлқилдоқ, боламоқ, олчоқ, малъун, разил, сатанг, санқи, асфаласофин, миёнқи, қойил, дўндирма, момақаймоқ* каби сўзлар, маълум тушунча англатишдан ташқари, сўзловчининг шу тушунчага лоқайд қарамаслигини, аксинча, ижобий ва салбий эмоционал муносабатда эканлигини ҳам кўрсатиб туради. Бу баҳо элементи тингловчи томонидан ҳам одатда сўзловчи назарда тутгандагидек идрок этилади.

Тилшуносликда бундай хусусиятга эга бўлган лексика эмоционал-экспрессив бўёқдор лексика, стилистик бўёқдор лексика, экспрессив-стилистик лексика терминлари остида ўрганилмоқда. Бундай аташ, умуман олганда, объектив ҳақиқатга мос келади, чунки бу хил атамалар бу тип лексиканинг энг муҳим жиҳатини — эмоционал-экспрессив баҳо элементига эга эканлигини назарда тутади.

Ҳозирги тилшунослик фани тилнинг фикр алмашув қуролигина бўлиб қолмай, эмоциялар ифодалаш қобилиятига ҳам эга эканлигини тан олади.

Шу билан бирга тилшуносликда эмоционал лексика ва эмоцияларни атовчи тушунчаларни қориштириш ҳоллари учрайди. Эмоционал лексика дейилганда, юқорида келтирилган сўзлар каби негизнинг ўзи орқали англатилаётган воқеа-ҳодисага сўзловчининг субъектив баҳо (эмоционал) муносабатини англатувчи лексика назарда тутилиши лозим. Ҳолбуки ҳисларни атовчи (уларнинг атамалари бўлган) лексика ҳам баъзан эмоционал лексика термини билан юритилади. Мас., *ғам, хафалик, ғазаб, жирканиш, муҳаббат, нафрат, жаҳл* каби сўзлар шу термин билан изоҳланганини кўриш мумкин.

Айнан шундай фикрлар туркологик тадқиқотларда ҳам учрайди. Хусусан, баъзи ишларда *яхшилик, ёмонлик, севмоқ, кўполлик, сулув, ёмон* каби сўзлар ҳиссиётни аниқ ифодалайдиган лексика сифатида талқин қилинади ва том маънода эмоционал муносабат ифодаловчи *айланай, ўнмаган* каби сўзлардан қатъий фарқланмаган ҳолда, бу икки хил лексика бир хил лексик категория сифатида қаралади. Ўзбек тили стилистикасини тадқиқ қилишга бағишланган баъзи ишларда ҳам *севинч, қувонч, табассум, даҳшат, ҳийлагар* каби сўзлар «ўз лексик маъноси билан ҳис-туйғу, кечинма ва ҳаяжон ифодаловчи сўзлар» сифатида баҳоланганини кўриш мумкин. Бу сўзлардан фақат *ҳийлагар* сўзи эмоцио-

нал баҳо элементига эга. Умуман, санаб ўтилган сўзларнинг кўпчилиги (*ғам, хафалик, ғазаб, севинч, қувонч, жаҳл* кабилар) бевосита турли хил ҳиссиётларни англатишга хизмат қилади, холос. Шунинг учун бундай лексикани эмоционал лексика сифатида баҳолаш каби нуқтаи назарга қўшилиб бўлмайди.

Булардан ташқари, умуман на эмоцияларни аташга, на эмоционал баҳо элементларига эга бўлмаган *марксист, коммунист, дўст, ўртоқ, душман, жиноят, ёлгон, туҳмат, қардошлик, гвардия, тенглик, озодлик, адолат* каби сўзлар баҳо элементларига, ижобий ё салбий муносабат ифодалаш хусусиятига эга бўлган эмоционал лексика сифатида баҳоланади. Бу типдаги лексика ўзлари англатаётган ҳодисаларга нисбатан сўзловчининг эмоционал муносабати ифодаламаслигини, улар гўё эмоционал хусусиятга, «тамга»га эгадек туйилишини, ижтимоий нуқтаи назардан ижобий ё салбий баҳоланадиган ҳодисаларни, жамиятда қораланувчи ёки, аксинча, мақтовга лойиқ бўлган ҳодисаларни атовчи лексика сифатида баҳоланмоғи керак. Баъзи ишларда «ижобий сўзлар» рубрикаси остида *яхши, гўзал, хурсанд, саҳий, одил, камтар* сўзлари, «салбий сўзлар» рубрикаси остида эса юқорида келтирилган сўзларнинг антонимлари бўлмиш *ёмон, хунук, хафа, хасис, жоҳил* каби сўзларнинг берилганини кузатиш мумкин. Бунда сўз англатган тушунча баҳосини сўзга тил бирлиги сифатида бериладиган баҳога тенглаштириб қўйилганини сезиш қийин эмас. Дарҳақиқат, адабий тил луғат составидаги барча сўзлар тил бирлиги сифатида «ижобий»дир, чунки улар маълум тушунчалар англатишга хизмат қилади. Сўзлар ифодалаган тушунчаларнинг қандай (салбий ёки ижобий) баҳоланиши эса бутунлай бошқа ҳодиса бўлиб, кенг маънода сўз англатган предмет, белги ва ҳодисанинг баҳоланиши демакдир. Хусусан *гўзал* сўзи — ижобий белги номини, *хунук* сўзи эса салбий белги номини англатади, лекин бу сўзлар тил бирлиги сифатида шу (ижобий ва салбий) хусусиятларга эга бўлиб қолмайди.

Шундай қилиб, ўзбек тили луғат составидаги эмоция тушунчасига алоқадор бўлган, эмоцияларни англатувчи (атовчи) лексик қатламга мансуб сўзларни, шунингдек ижтимоий нуқтаи назардан ижобий ё салбий баҳоланувчи ҳодисаларни атовчи сўзларни том маънодаги эмоционал-экспрессив лексикадан фарқламоқ лозим.

Тилда эмоционал-экспрессив бўёқ тўрт хил: 1) лексик, 2) сўзни метафорик қўллаш, 3) аффиксация, 4) контекстуал усулларда реаллашади.

Эмоционал-экспрессив бўёқнинг лексик усулда ифодаланиши. Бу усулда стилистик бўёқ сўз негизининг ўзи билан ифодаланади. Бу ҳолда сўзнинг ўз лексик маъносида табиатан, аслан баҳолаш элементи мавжуд бўлади.

Тилда эмоциянинг ифодаланиши доим экспрессивдир, бироқ тилдаги экспрессия доим эмоционал бўлмайди. Бошқача айтганда, эмоционалликнинг экспрессивликка муносабати хусусий ҳо-

латнинг умумий ҳолатга муносабатидекдир. Баъзи олимлар юқоридаги ҳолатларни қайд этиб, ёзади: «Ҳар қандай эмоционаллик экспрессивликдир. Шунинг учун фанда «эмоционал-экспрессив» термини қўлланади». Бунга қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, «экспрессия» сўзининг биринчи маъноси «ифодалилик» бўлса, иккинчи маъноси «(ҳис-ҳаяжонларнинг) намоён бўлиш кучи»дир. «Эмоционал-экспрессив» жуфт термин составида экспрессив сўзи ифодалиликдан ташқари англатилаётган тушунчага нисбатан сўзловчининг эмоционал муносабати кучли намоён бўлишини ҳам билдиради, яъни эмоционал-экспрессив термини лингвистик ҳодиса моҳиятини тўла акс эттиришга хизмат қилади. Шундай қилиб, бу терминни қўллаш эмоцияларни атовчи ва ижтимоий нуқтаи назардан салбий ё ижобий баҳоланувчи лексикага оид сўзлардан эмоционал-экспрессив муносабатни ифодаловчи сўзларни аниқ фарқлашга ёрдам беради.

Эмоционал-экспрессив бўёқдор лексика одатда оддий сўзлашув нутқида (*валакисаланг, валдирвасар, санғи жинни каби*) ёки китобий-поэтик, тантанавор нутқда қўлланади (*умумбашарий, ҳайратомуз, даҳо, порлоқ, раҳнамо, парисиймо кабилар*).

Сўз ифодалаган экспрессивликка кўра одатда уч қатлам ажратилади: нейтрал лексика, юқори стилистик бўёқли лексика, паст стилистик бўёқли лексика.

Сўзлашув лексикасига оид эмоционал-экспрессив лексика одатда паст стилистик бўёққа, китобий лексикага оид эмоционал-экспрессив лексика эса юқори стилистик бўёққа эга бўлади. Умумистеъмолдаги сўзлар эса экспрессив бўёққа эга эмаслар, шу жиҳатдан улар нейтрал лексикани ташкил этади.

Эмоционал-экспрессив лексик қатламга мансуб сўзлар воқеа-ҳодисаларга сўзловчининг субъектив эмоционал муносабатини ифодалаши нуқтаи назаридан икки катта гуруҳга ажратилади: ижобий муносабат англатувчи лексика ва салбий (пейоратив) муносабат англатувчи лексика.

Ижобий эмоционал-экспрессив муносабат англатувчи сўзлар қаторига қуйидагилар киради: *азамат, қойил, дўндик, дўмбилламоқ, дўндирмоқ, маҳлуқо, дилоро, жилмаймоқ, табассум қилмоқ, мунаввар, порлоқ, нурафшон, кетворган, лобар, тамтам, дилдор, дилбар, мард, танти кабилар*.

Ижобий маъно оттенкалари ниҳоятда ранг-барангдир. Улар орасидан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1) юқори, тантанаворлик бўёғига эга бўлган сўзлар: *даҳо, зако, абадул-абад, абад, алвидо, мумтоз, марҳабо, ҳайратомуз, ғазабкор, бузруквор, оламшумул, олиймақом (зот), жонбахш кабилар*;

2) юқори поэтик сўзлар: *танноз, гулбадан, дурафшон, афсунгар, сайқал бермоқ, оғуш, қалқмоқ, кошона, хиром, хушсурат, жилвакор, фусункор, парирўй, офтобсиймо, ҳурмонанд, ойпарча, ҳасос, лолагул, сурур, нуруний, малаксиймо, ажиб, олижаноб кабилар*.

Эмоционал-экспрессив маъноли сўзларда салбий маъно оттенкаларининг турлари ижобий маъно оттенкаларига нисбатан ҳам лича ранг-баранглиги билан фарқланади. Баъзи маъно оттенкаларини кўрсатамиз:

1) нафратланиш оттенкасига эга бўлган сўзлар: *устамон, тинилмас, номард, келгинди, анди, ифвогар, шарманда, маккор, ўғри, киззоб, сатанг, сурбет, қўшмачи, ювуқсиз, беномус, ебтўймас, ишқирдор, ўғрибоши, хоин, номкўр* кабилар;

2) ҳақорат англатувчи сўзлар: *даюс, ғар, бузуқ, фоҳиша, ювиндиҳўр, ялоқи, ифлос, ярамас, ноинсоф, аблаҳ, муртад, кофир, кўрпамак, мурдор, ўлакса, итялоқ, лағнати, ватанфуруш, имонсиз, оқнадар, олчоқ, ғаламис, малъун, ҳароми* кабилар;

3) номинатив маънога салбий баҳо оттенкаси қўшувчи сўзлар: *вайсамоқ, валақламоқ, валдирамоқ, санқимоқ, сакилламоқ, дайдимоқ, тентирамоқ, суллоҳ, мишғов, меров, довдир, чақчаймоқ, бўлаймоқ, безраймоқ, тирриқ* кабилар;

4) менсимаслик маъно оттенкасига эга бўлган сўзлар: *тирранча, мишиқи, ҳам-ҳам қилмоқ* кабилар.

Юқорида келтирилган сўзлар, номинатив (аташ) функциядан ташқари ўзлари ифодалаётган тушунчага нисбатан сўзловчининг субъектив баҳосини ҳам кўрсатиб туради. Уларнинг бу хусусияти эмоционал-экспрессив бўёқ жиҳатдан нейтрал бўлган сўзларга таққосланганда айниқса яққол кўзга ташланади. Мас., *чиройли* сўзи маълум тушунчани нейтрал билдиради, *кетворган* сўзи эса *чиройли* сўзи англатган тушунчани англатиш билан бирга, бу тушунча белгиларининг ортиқ даражада мавжудлигини ва сўзловчи ҳам нутқ предметига лоқайд қарамай, ортиқ даражада ижобий муносабатда эканлигини ифодалайди. *Дўндиқ, дўмбоқ, тамтам* ва шу каби сўзлар ҳам ижобий муносабатни юқорида айтилган усулда ифодалайди: *Лутфиниса оппоқ, юрса сўлқиллайдиган... тўлагина қиз* (Саид Аҳмад). Бундаги *сўлқиллайдиган* сўзи *семиз* тушунчасидан ташқари сўзловчи томонидан ижобий эмоционал баҳоланиш элементига ҳам эга.

Шундай қилиб, эмоционал-экспрессив лексик қатламга оид сўзлар, номинатив маъно англатишдан ташқари, бу маънонинг доимий ва объектив элементи бўлган, унинг узвий компоненти ҳисобланган ёрқин стилистик бўёққа эга. Бу бўёқ сўзловчининг нутқ предметига нисбатан ижобий ё салбий эмоционал муносабатини ифодалаш формасида намоён бўлади.

Эмоционал-экспрессив бўёқнинг сўзни метафорик қўллаш натижасида ифодаланиши. Тилда номинатив маънода стилистик бўёқдан холи бўлган, кўчма маънода эса ёрқин эмоционал-экспрессив бўёқ касб этувчи жуда кўп сўзлар мавжуд. Метафора ана шундай бўёқ ҳосил қилувчи муҳим воситалардан ҳисобланади.

Маълумки, маънонинг ўхшашлик принцип асосида кўчиши метафоранинг муҳим белгисини ташкил этади. Бироқ предметлар ёки ҳодисалар орасидаги ташқи ўхшашлик асосида кўчирилган

маънолар (*тахтанинг кўзи, деразанинг кўзи, булоқнинг кўзи, столнинг оёғи, тоғнинг бели, дуторнинг бўйни* ва ҳ.) билан предмет (кенг маънода) ва унинг ҳаракати номларининг инсонга нисбатан, унинг табиати ва ҳаракати белгиларини характерлашга мўлжаллаб ишлатилиши (*эшак, ит, тўнғиз, қўчқор, қўзичоқ, бўғалоқ, илон, чаён, лочин, булбул, акилламоқ, вақилламоқ, сайрамоқ* каби сўзларнинг метафорик қўлланиши) натижасида ҳосил бўлувчи маънолар орасида катта фарқ бор. Биринчи ҳолда сўзнинг метафорик қўлланиши борлиқ ҳодисаларининг маълум бир ташқи белги, хусусиятларини образли англатиш тақозоси билан содир бўлган. Образлилик эса ҳар қандай метафорик қўллашга хосдир.

Иккинчи ҳолда эса метафорик қўлланган сўз нутқ субъекти (сўзловчи)нинг нутқ объекти (бунда: шахс ва унинг ҳаракати)га нисбатан ёрқин субъектив эмоционал-экспрессив муносабатини ифодалайди.

Тилда одамнинг турли хил белги, хусусиятларини англатувчи қатор сўзлар амал қилади. Хусусан, унинг ахлоқий, интеллектуал социал белгиларини, шахсий хусусиятларини англатувчи *ифлос, ярамас, доно, мард, жасур, ботир, сахий* ва шу каби сўзлар юқорида айтилган тематик гурпуага бирлашадиган сўзлардир. Бу сўзларнинг лексик маъноларида нутқ предмети (одам)ни ижобий ё салбий эмоционал баҳолаш элементлари мавжуд.

Бироқ тил арсеналидаги бу каби сўзлар нутқ субъекти (сўзловчи) назарида унинг фикрини ўз истаги даражасида эмоционал-экспрессив ифодалашга ожизлик қилиб қолади. Мана шу нуқсонни бартараф этиш мақсадида онгли равишда ҳайвон, газанда, қуш ва шу кабиларни, шунингдек уларнинг хатти-ҳаракатларини англатувчи сўзларни метафорик маънода қўллашга ўтилади.

Бу хилда ишлатилган сўзларнинг қай тарзда эмоционал маъно касб этишини компонент таҳлил усулига мурожаат қилинса, аниқроқ тасаввур қилиш мумкин: *Ичиб олган бу эшак. Бўлмаса бировни уриб, физғизон бўп кетадими хотинталоқ* (У. Ҳошинов). Бу мисолдаги *эшак* сўзи номинатив (бош) маънода 'уй ҳайвонининг бир тури', 'аҳмоқ', 'ярамас' семаларига эга, метафорик маънода эса 'аҳмоқ', 'ярамас', 'одам' семаларидан ташкил топган. Номинатив ва метафорик маъно структурасини кузатиш бу икки номинатив маъно учун умумий бўлган семалар 'аҳмоқ', 'ярамас' семалари эканлигини кўрсатади. Худди мана шу умумий семалар *эшак* сўзининг метафорик маъно ҳосил бўлишида асосий ролни ўйнаган, бу ҳодисанинг лингвистик асосини ташкил этган.

Демак, бу типдаги маъно кўчишида ҳам метафорага хос ўхшашлик белгиси муҳим омиллардан ҳисобланади. Бироқ бу ўхшашлик ташқи белгилар (*столнинг оёғи, тоғнинг бели* ва шу кабилардаги сингари) ўхшашлиги эмас, балки интеллектуал, характерловчи белгилар ўхшашлигидир ва маъно кўчиш ҳам мана шу ўхшашлик асосида содир бўлган.

Юқоридаги мисолда сўзловчи *эшак* сўзи ўрнига 'ярамас, аблаҳ' сўзларини қўллаш билан ҳам нутқ предмети бўлмиш одамга нис-

батан салбий эмоционал муносабат ифодалаш мумкин эди. Бироқ бунда *'уй ҳайвонининг бир тури'* семаси билан *одам* семаси (фарқловчи семалар) орасида пайдо бўладиган семантик контраст ҳосил бўлмас, демак, метафорик қўллаш натижасида содир бўладиган стилистик-экспрессив, эмоционал эффект ҳам ифодаланмай қолган бўларди. Семантик контрастнинг метафорик маъно структурасида эмоционал баҳо элементи вужудга келтиришига сабаб шуки, умумий семалар фарқловчи семалар фониди ижтимоий онгда турлича қиймат билан баҳоланади. Мас., *эшак* (уй ҳайвонининг бир тури) ва *одам* семалари (фарқловчи семалар) фониди *эшакка* хос бўлган бефаҳмлиқ ва бошқа салбий (бу ўринда) белгилар одамга хос шундай белгилардан ўта даражада ортиқ деб баҳоланиши метафорик маънода жуда ёрқин, ортиқ даражадаги салбий эмоционал маъно ҳосил қилинишига асос бўлади. Кўринадики, бу типдаги маъно кўчишида ўзаро боғлиқ икки ҳолат амал қилади: I). умумий семалар англатадиган белгилар ўхшашлиги; II. фарқловчи семалар англатадиган маънолар контрасти.

Умумий семалар, юқорида айтилганидек, метафорик маъно ҳосил қилишнинг лингвистик асосини ташкил этса, фарқловчи семалар салбий (юқоридаги каби) ё ижобий эмоционал муносабат ифодалашнинг асосини ташкил этади.

Ижобий эмоционал-экспрессив маъно ҳосил бўлиш механизми ҳам формал жиҳатдан салбий эмоционал-экспрессив маъно ҳосил бўлиш механизмига ўхшайди. Мас., *«Тиришганинг тўқмоғи тошга чега қоқар»*,— дер. *Яшнар далаю-боғлар, Иш бошида кекса шер* (Миртемир) мисолидаги *шер* сўзи метафорик маънода «кучли, ботир одам» семаларидан ташкил топган. Умумий семалар (*кучли, қўрқмас*) асосида ҳосил бўлган метафорик маъно фарқловчи семалар асосида ҳосил бўлувчи семантик контраст фониди ёрқин ижобий эмоционал маъно касб этади: йиртқич ҳайвонга хос бўлган кучлилик, ботирлик белгиси инсонга хос шундай белгилардан беқиёс даражада юқори туради. Инсонга хос бу белгиларнинг ижтимоий онгда юксак баҳоланиши ҳосил бўлган метафорик маъно структурасида ёрқин ижобий эмоционал баҳо элементи пайдо бўлишига сабаб бўлади.

Умуман, одамга нисбатан ҳар қандай ном кўчиришлар юқорида кўрсатилган механизм асосида эмоционал-экспрессив маънолар ҳосил бўлишига олиб келади. Бу қоида *латта, ошқовоқ, сакилламоқ, ирилламоқ, ҳанграмоқ, илон, чаён, қузғун, лочин, қарға, хўроз* ва шу каби сўзларнинг метафорик қўлланишида ҳам бир хил кучга эга бўлган қоида сифатида амал қилади.

Сўзнинг метафорик маънода қўлланаётганини англаб олиш одатда қийинчилик туғдирмайди. Бунинг сабаби шундаки, метафорик маъно касб этган сўз қўлланадиган лексик қуршов (контекст) бу сўзнинг номинатив маънода қўлланиши мумкин бўлган контекстдан фарқ қилади. Хусусан, *Ичиб олган бу эшак* (Ў. Хошимов). *Иш бошида кекса шер* (Миртемир), *Кўкчатовда кўк камзулли бир оҳу кўрдим, Таажжубки, оёғида қизил этикча*

(А. О р и п о в) мисолларидаги *эшак, шер, оҳу* сўзларининг номинатив маънода келтирилган контекстларда қўлланишини тасаввур қилиб бўлмайди. Дарҳақиқат, (*ароқ*) *ичиб олган* сўзи номинатив маънодаги (уй ҳайвонининг бир тури маъносига) *эшак* сўзи билан, *иш бошида* сўзлари номинатив маънодаги (ёввойи йиртқич ҳайвоннинг бир тури маъносига) (*кекса*) *шер* сўзлари билан, номинатив маънодаги *оҳу* сўзи *кўк камзулли, оёғида қизил этикча* сўзлари билан семантик алоқага, демак, синтактик алоқага ҳам кириша олмайди. Акс ҳолда мантиқий номутаносиблик пайдо бўлган бўлар эди (*ароқ* *ичиб олган эшакни, эгнига кўк камзул, оёғига қизил этикча кийган оҳуни, иш бошида турган шерни тасаввур этиб кўринг*). Демак, *кўчма* маънода одамни ёки унинг бирор ҳаракатини англатувчи сўз семантик мослик қонунига мувофиқ маълум бир маъноли сўзлар билангина семантик ва синтактик алоқага киришади. Бу лингвистик қонуният сўзларнинг метафорик маънода идрок этилишига ёрдам беради.

Ўзбек тилида метафорик қўлланиш натижасида эмоционал-экспрессив маъно ҳосил қилувчи жуда кўп сўзлар бор. Булар орасида зооморфизмлар (кишиларнинг образли характеристикасини бериш мақсадида ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар номларини метафорик маънода қўллаш) алоҳида ўрин тутади. Зооморфизмлар умумий хусусиятларига кўра қуйидаги тематик гуруҳларга бирлаштирилиши мумкин.

1. Йиртқич, ёввойи ҳайвонларни англатувчи сўзлар: *бўри, сиртлон, тулки, шер, йўлбарс, тўнғиз, айқ, фил* ва б. Масалан: *Сизни оғзи қон бўри дедим, чунки сизда раҳм йўқ* (А. Қодирий). *Ҳой, бўрилар, сўзларингдан қайт...* (Ҳамза). *Яхшилигингизни унутди тўнғиз...* (А. Қодирий). *Фозил хўжа. — Улик соядек эргашиб қолди менга... Бўрилар, сиртлонлар кўзлари ёниб, тобора мени қуршаб олишяпти* (Яшин).

2. Уй ҳайвонлари ва уларнинг болаларини англатувчи сўзлар (лексикализациялашган сўз бирикмалари): *ит, эшак, ҳўкиз, бўта, қўчқор, қўзи, итвачча, кучуквачча, чўчқа, мегажин, улоқ, така, шумтака, сассиқтака, бузоқ (аммамнинг бузоғи)* ва б.: *Олиб чиқинг бу итни, кучукваччаларини ҳам йўқотинг* (Яшин). *Онанг осилдими, отанг йлдими, сен етим қолдингми, қайғурма қўзим* (Ғ. Фулом). *Бўтам, сиз менга ким бўласиз?* (С. Аҳмад).

3. Қушлар ва уй паррандаларини англатувчи сўзлар: *булбул, қарға, қузғун, калхат, лочин, сарлочин, бургут, синчалак, читтак, тўти, бойқуш, жиблажибон, хўроз, товуқ, жўжа, жўжахўроз* ва б.: *Она тилим, сен борсан, шаксиз, Булбул куйин шеърга соламан. Сен йўқолган кунинг, шубҳасиз, Мен ҳам тўти бўлиб қоламан* (А. О р и п о в). *Отим — Бердимурод, мен халқимнинг йўли, Саҳрода сайровчи сайроқ булбули* (Бердақ). *Дарҳақиқат, Фаластин қаршилиқ ҳаракати... Тель-Авив қузғунларининг экспансиячилик режаларини амалга ошириш йўлидаги асосий ғов бўлиб қолди* («Совет Ўзбекистони»).

4. Газандаларни англатувчи сўзлар: газанда, бақа, тошбақа, кўрбақа, илон, чаён, калтакесак, мингоёқ ва б.: Илонсан, тилингдан томади захар... (Яшин). Эй чаён, захрингни менинг мана бу юрагимга солсанг бўлмасмиди? (Яшин). Мен нодон сендай газандага ишонганим учун етарли жазоландим (Ш. Рашидов).

5. Ҳашаротларни, қурт-қумурсқаларни англатувчи сўзлар: чигиртка, ўргимчак, зулук, чумоли, бий ва б.: Хон — жаллод, қозикалон — ўргимчак, ясовулбошилар эса зулук эди (Ж. Шарипов). Жалол Мансур: Амир — фил, сизу биз чумоли (Яшин).

Диний-афсонавий тушунчаларни англатувчи сўзлар ҳам метафорик маънода эмоционал-экспрессив бўёқ яратади: алвасти, жодузар, хизир, азроил, фаришта, шайтон, иблис, дев, жаннат, дўзах, жаҳаннам, дажжол. ажина, аждаар, аждаҳо ва б.: Яхши рўзгор — жаннат, ёмон рўзгор — дўзах (Мақол).

Қасалликни англатувчи сўзлар ҳам метафорик маънода эмоционал-экспрессив бўёқ ифодалайди: пес, мохов, сил, мараз, куйдирги, кўксов, киёнчик, безгак ва б.: из қолмас... миллатфуруш йша пелардан (Миртемир). Қўлинг торт мандан, э хоин, мунофиқ! Қоч, яқин келма, мараз, бетавфиқ! (Яшин).

Жонсиз предмет, ўсимлик, уй-рўзгор буюмлари, турли предмет номларини, озуқа номларини англатувчи гул, ошқовоқ, думбул, терак, кесак, тош, елим, латта, эгов, тўнка, шакар, асал, кулча, новвот, шоколад, ширмон, сумалак ва шу кабилар метафорик маънода эмоционал-экспрессив бўёқ касб этади. Ўзи ўтакетган елим одам дейишади (П. Турсун), ... ўйлаб қарасам, думбул эканман, пишгунимча шоширма (И. Раҳим). Ҳа, сумалак, намунча чўзилдинг? (Сўзлашувдан). Хотиним ҳам фингший бошлади: «Қаллаварам бўлмасам, сенга ўхшаган тўнкага турмушга чиқармидим?» («Мустум»).

Ҳайвонлар, қушларнинг товуш чиқариш ҳаракатини англатувчи сўзлар метафорик маънода стилистик бўёқдор бўлади: сайрамоқ, кукуламоқ, акилламоқ, пирилламоқ, фингшимоқ, улимоқ, вақилламоқ, вақирламоқ, вовағламоқ, бўқирмоқ, ўқирмоқ, чийилламоқ ва б.: Э, акиллайб ерасан-да, Сафар! — деди бўқоқ. Биз нима деяпмиз-у, сен нима деяпсан! (А. Қодирий). Бу билан у (Сайфи Соқиевич) «фингшиб нима қиласан» дегандай бўлар, бундан Шерзоднинг баттар ғашни келар, аммо нима қилишини билмасди (У. Ҳошимов). Уч талоқ қўйиб кетибди-ку, энди дидиндагини топиб берарсан, кўп вақирлайверма (М. Исмоилий).

Шуни қайд этиш лозимки, сўзловчининг коммуникатив мақсадига мос равишда метафорик қўллашда баъзи полисемантик сўзларнинг фақат битта семаси актуаллашади. Мас., Оҳ, бахтсиз маликам! Менинг булбулим... қайдасан. Нега сайрамайсан? (Яшин) мисолида сайрамоқ сўзининг ёқимли, оромбахш товуш чиқармоқ семаси актуаллашган. Бунда сайрамоқ сўзи ижобий эмо-

ционал-экспрессив бўёққа эга. Қуйидаги мисолда эса бу сўз кескин салбий эмоционал-экспрессив бўёққа эга: *Кўп сайрай верма, овозингни ўчир!* (сўзлашувдан). Бу ҳолда *сайрамоқ* сўзининг «тўхтовсиз ва беазмун товуш чиқариш» семаси актуаллашган.

Қуйидаги қўлланишда эса *сайрамоқ* сўзининг «азоб бериб, мажбуран гапиртирмоқ» семаси актуаллашган: *Мен аниқ билман, яширинган душман, Саройга юборган бу шум жосусни! Рухсат бер, сайратай қўлига санчиб игнани!* (Яшин).

Жаннат, жаҳаннам, дўзах сўзлари ҳам метафорик қўлланганда уларнинг лексик маъно структурасига кирувчи маълум бир семаларнинг актуаллашуви натижасида турли хил кўчма маънолар касб этади. Мас., *жаҳаннам* сўзи маъно структурасига кирувчи қуйидаги семалар актуаллашади: 1) *Чуқур* семаси: ... *ҳамма гап сўзда-да. Мана шу жаҳаннамда оқайтган сувни баланд кўтариб, чўлларни обод қилмоқчи бўлган дейдилар* (Ойдин). 2) *Даҳшатли қийноқ* семаси: *Нега она тўнғич қизини жаҳаннам азобига ташламоқчи* (И. Раҳим). 3) *Жуда қаттиқ иссиқ* семаси: *Кун иссиқ бўлса ҳам, ёз ойларининг жаҳаннамига нисбатан бу фаслнинг ҳавоси покистонликлар учун жуда мулоийм, ҳатто салқиндек сезилар эди* (Ойбек). 4) *Ҳамма нарсани куйдирувчи даҳшатли олов* семаси: *Юрьев батапеялари... ёв исстига жаҳаннам оташи ёғдирди* (И. Раҳим).

Худди шунингдек, *Яхши хотин — жаннат, ёмон хотин дўзах* мақолида метафорик ишлатилган *жаннат* сўзининг *роҳат* семаси, *дўзах* сўзининг эса *азоб* семаси актуаллашган.

Баён қилинган фикрлар асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Баъзан ўзбек тили арсеналидаги мавжуд лексик воситалар сўзловчининг нутқ предметига нисбатан эмоционал муносабатининг унинг истаги даражасида ёрқин, образли қилиб ифодалашга ожизлик қилади. Бу нуқсонни сўзловчи сўзни метафорик қўллаш усули билан бартараф этади, яъни ёрқин эмоционал-экспрессив маънолар ифодалашга эришади.

2. Эмоционал-экспрессив метафорик маъно ҳосил қилиш механизми инсонга нисбат бериб ишлатилувчи барча атамалар (булар сўз туркумларидан асосан от ва феъл билан ифодаланани) учун бир хилдир. Эмоционал-экспрессив маънолар икки усул билан ифодаланади: 1) сўзларнинг асл лексик маъно компонентининг таркибий қисми сифатида; 2) нарса-ҳодиса (кенг маънода) номларининг инсонга нисбатан қўлланиши натижасида ҳосил бўлган метафорик маъно сифатида. Эмоционал-экспрессив метафорик маънолар умумий семалар асосида ҳосил қилинади. Уларда салбий ё ижобий муносабат элементларининг ҳосил бўлиши эса фарқловчи семаларнинг ижтимоий онда қандай баҳоланишига боғлиқ.

Эмоционал-экспрессив бўёқнинг аффиксация усули билан ифодаланиши.

Сўзга *-ча, -хон, -жон, -гина, -кай, -лоқ, -чак, -чоқ, -вой (бой), -той, -ой, -бону* каби форма ясовчи, шунингдек сўз ўзгартувчи (эгаллик) аффикслар қўшилиб, ижобий эмоционал-экспрессив маънолар ифодаланади.

Эмоционал-экспрессив маънонинг бу хилда ифодаланиши асл лексик ҳодиса эмас, балки морфологик ҳодисадир. Бироқ айрим аффиксларнинг эмоционал-экспрессив маънолари турли хил оттенка билан ифодалашида улар қўшилаётган сўзнинг семантик жиҳати ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб қолади. Шунинг учун бу аффикслар воситасида ҳосил қилинган эмоционал-экспрессив бўёқни тасвирлашда улар қўшилган сўзларнинг семантик хусусиятлари эътиборга олиниши керак.

-ча, -гина, -жон, -чак, -чоқ морфемалари эркалаш, кичрайтиш каби маъноларни ифодалашга хизмат қилиши маълум. Бироқ бу аффиксларнинг маъно оттенкалари мавжуд манбаларда кўрсатилган маънолардан анча бой ва хилма-хилдир. Ҳар бир аффикс ифодалаган конкрет эмоционал-экспрессив маъно оттенкалари улар қўшилган сўзнинг семантик хусусияти билан чамбарчас боғлиқ ҳолда рўёбга чиқади. Шундай экан, қандай ҳолларда қандай эмоционал-экспрессив бўёқ оттенкалари ифодаланишини алоҳида кўриб чиқиш лозим бўлади.

-гина аффикси. Бу аффикс омонимлик хусусиятига эга, шунинг учун у қўшилган ҳар қандай сўз эмоционал-экспрессив маъно ифодалайвермаслиги ўз-ўзидан аён. Мас. бу аффикс воситасида: 1) Таъкид ифодаланади: *Она доимо орқасидан юриб у чала қолдирган ишларни бажараркан, «Ҳа бийниги ина не узилмагур, ҳа, овзингдан бол тушмагур» деб гапириб юриб иш қиларди (С а и д А ҳ м а д). Шу битта г и н а Турсунбой уларнинг қувончи бўлиб ўсарди (С а и д А ҳ м а д);* 2) *-гина* аффикси белги англатувчи сўз (асосан сифат)ларга қўшиб ишлатилганда булар англатган белги даражаси меъёрга етмаганлик, нормадан паст эканлик маъноси ифодаланади:— *Йўқ, отахон, олмайман... Менинг соатга қараб қиладиган ишим йўқ... Инженер чол ҳам қайсар г и н а экан, оласан деб туриб олди (С а и д А ҳ м а д). Ичкаридан ўқтин-ўқтин йиғи товуши келиб турибди. Қора г и н а бир киши шошиб келади (С а и д А ҳ м а д). Қантак ўрик тагида қирқ беш ёшлардаги хиш-рўй г и н а бир жувон тўлганиб ётарди (С а и д А ҳ м а д).* 3) Таъкид-айириш маъноси ифодаланади: *Полвон ёшли кўзларини унга қадади.— Битта г и н а йўл бор. Жон ука, илло-билло йўқ демайсан (С а и д А ҳ м а д). Лутфиниса тош фонарни ёқиб, айвон даҳанига қўйганда г и н а уни таниди (С а и д А ҳ м а д).*

-гина аффикси эмоционал-экспрессив маъно ифодалаганда эса қуйидаги ҳолатлар кузатилади.

1. а) Нейтрал (ноль экспрессив бўёқли) сўзга қўшилиб, эркалаш, ардоқлаш, ҳурмат маъноларини англатади:

Кошлари қундуз қиз г и н а

Кўзлари юлдуз қиз г и н а (Қ ў ш и қ)

Уғлингиз... қўлимдан тутиб орқадаги ҳимоячингиз томон бошладилар. Бордим. Қарасам, мош мушукларингиз бор-ку, ўша жониворгина туғиб ётибдилар (Н. Аминов).

б) Нейтрал бўёқли сўзга қўшилади, ундан кейин эса эгалик аффикси қўлланади: *Она боласини бағрига босди. Терлаб тупроққа қоришган юзларидан ўпар, йиғлар эди. Оҳ, болагинам, болагинам* (Сайд Аҳмад). *Онагинанинг йигирмасини тўйдек ўтказдим. 120 кило гуруч тушиди қозонга* («Тошкент оқшоми»).

II. Аслан стилистик бўёққа эга бўлган сўзга қўшилади. Бунда икки ҳолат кузатилади:

а) ижобий эмоционал-экспрессив маъно англатувчи сўзга қўшилганда, бу маъно янада бўрттирилади: *жажжигина, дўндикқина, дўмбоққина, оппоққина, ширингина, сўлқилдоққина* кабилар: *Сизни ҳам Ҳожини онангиз «сой бўйи» қизларига айлантириб қўймоқчи. Ҳушёр бўлинг, Латифахон, оппоққинам Яна ихтиёр ўзингизда,—депти* (Ғ. Ғулом). *Мен ўша вақтда сенга ўхшаган оппоққина, дўндикқина жувон эдим* (М. Исмоилий).

б) -гина аффикси салбий эмоционал-экспрессив маънони уқадар кескин ифодаламайдиган *тентак* сўзига қўшилиб, бу маънони нейтраллаштиради, унга эркалаш маъно оттенкасини қўшади. Бунда -гина аффиксидан сўнг одатда биринчи ва иккинчи шахс бирликни англатувчи эгалик аффикслари қўшилади (эгалик аффиксларининг стилистик хусусиятлари ўз ўрнида кенгроқ баён қилинади): *Жаннат инграгандек жавоб қилди:—Тентак кинамга тансиқроқ бир нима пишириб берай десам, ўтин қолмапти* (Сайд Аҳмад). *Ранги-рўйинга қара, сенга нима бўлди, болам... Нима еб, нима ичиб юрибсан, тентак кинам* (Сайд Аҳмад).

Шуни таъкидлаш керакки, салбий эмоционал-экспрессив маънони жуда ёрқин ифодаловчи сўзларга -гина (кина) аффикси қўшиб ишлатилмайди, чунки бу аффикс ўта кучли ифодаланган салбий бўёқни нейтраллаштиришга ва унга ижобий маъно оттенкаси беришга ожизлик қилади. Шунинг учун ҳам *ярамас, ифлос, каллакесар, аблаҳ, разил* каби сўзларга -гина аффиксини қўшиб, ижобий эмоционал-экспрессив маъно англатиб бўлмайди.

Ижобий эмоционал-экспрессив маънони кучайтириш мақсадида баъзан -гина аффикси -жон аффиксидан сўнг қўлланади: *Мунчалар ширинсиз, ўзимнинг ойижонгинам, мунчалар ширинсиз!* (С. Караматов). *Аъзамхон. «Волга»нг гаражда. Эрта мижозларга мол ташишсан. Хар ишининг отаси—пил. Акрамхон (суюлади) Узгинамнинг дадажонгинам* (Ғ. Ғулом).

-жон аффикси. Ижобий эмоционал муносабат, хусусан, кучли ҳурмат, эркалаш маънолари -жон аффикси воситасида ҳам ифодаланади. *Дадажон, мени кечиринг. Мен тинчман. Лутфи соғомон...* (Сайд Аҳмад). — *Ҳаммаси тахт, аяжон. Уй ҳам, овқат ҳам бор* (Сайд Аҳмад).

-жон аффикси одатда шахс отларига, шунингдек ижобий баҳоланувчи ҳайвонлар (*кийшжон*), қушлар (*булбулжон, майнажон*)

помига қўшилиб, ижобий эмоционал маъно ифодалашга хизмат қилади.

*Гулга кон —
Бу макон.
Булбул жон,
Сайра, жон,
Беармон (Қўшиқ).*

Жон сўзи нутқ қаратилган шахс номидан олдин қўлланганда, одатда сўзловчининг тингловчидан бирор ҳаракат-ҳолатни бажариш ёки бажармасликни чуқур натижа билан сўраши, баъзан эса ортиқ даражала эркалаш, меҳрибонлик қилиш каби маънолар англашилади:— *Жон ака, ўша жойини ўзингиз тўғрилай олмай-сизми, а? (М. - Исмоилий). Сенга талабгор бўлиб чиқаман. Йиқилиб берасан. Жон ука, агар шундай қилмасанг, ўзимни ўзим чавақлаб ташлайман (Саид Лҳмад). Жон опа, ўзингиз ёза қолинг, мен адашиб кетаман. Жон опа (Саид Аҳмад). Жон хотин, шарманда қилма, оёқ ювган сувингга чой қайнатиб берсанг ҳам ичаман, деб натижа килибди (Ғ. Ғулом). Сенга нима бўлди, жон қизим? (С. Қараматов).*

-хон аффикси қуйидагича семантик гуруҳларга оид сўзларга қўшиб ишлатилади:

1) аёлларга мурожаат қилиш формалари бўлмиш *ойимча, гўзал, сулув* сўзларига қўшиб ишлатилади: *Вой қулоқларингнинг қимирлашига ўзингиз киритган бўлай. Уни каранг, ойимча хон, қулоқлари бирам чиройли қимирлайдики...* (Ғ. Ғулом);

2) эркалар исмига қўшилади: *Салим хон, Сатор хон, Турди хон, Аҳмад хон, Азиз хон* ва б.: *Ғофир Ғулом ёзибди. Бутун Ўзбекистонга дoston қилибди. Менимча, энди Азиз хонга а биров чурқ этмайди (Саид Аҳмад);*

3) *ота, она, бола* сўзларига қўшилиб ўта ҳурмат, эъозлаш, эркалаш каби маъноларни англади: *Ота хон, сиз Азиз полвонинг дадасимисиз? (Саид Аҳмад). Кўтаришга уриниб, бир кучаниб кўрди. Машина ярим қаричча ўрнидан кўтарибди.— Бўлади. Бешовдан бемалол бурворамиз. Келинлар, ака хонлар! (Саид Аҳмад);*

4) овқат, ичимлик номлари (*коньяк, палов* кабилар)га қўшилиб, уларга ишбатан ёркин ижобий эмоционал муносабат ифодалашга хизмат қилади: *Жуда жала қўйиб кетди. Ҳаво айниди. Шундай чоқда иссиқ ўй, палов хон бўлса (Шукрулло). Таъбинг бир оз очилдими, коньяк хондан ур (Шукрулло).*

Эмоционал бўлгани кўюқлаштириш мақсадида баъзан *палов-хон* сўзидан сўнг *тўра* сўзи келтирилади: *Тоғиб олганингиз чой-хона, ўй-фикрингиз ичкилигу палов хон тўра (М. Абдукаримов). ... сен, дарров савзи арч. Мен бир палов хон тўра ясай, болалар ҳам ҳали замон шидан келишади (Ғ. Ғулом).*

-ча аффикси эмоционал-экспрессив маъно ифодалашга хизмат қилганида бу маъно мазкур аффиксининг кичрайтиш функцияси

билан боғли ҳолда, шу орқали рўёбга чиқади: қизча, йўғилча, қушча кабилар.

Бу аффикс киноя, кесатик маъноларини ифодалашга ҳам хизмат қилади: *ойимча, жононча, хонимча, акача, тоғача* каби: *Хўш, о й и м ч а, муҳаббат — ҳаёт зийнати, дил хазинаси. Севги йўғлида ширин жон бериш... йўқол, маккор! (Ҳ. Фулом). Ҳа, хонимча, сиз ҳам хўжайинингизнинг ёнини оласиз-да-а? (Ҳ. Фулом). Рашкинғиз зўр экан-а! Қўрқманг, хонимча, Салимжонни еб қўймайман (Ғ. Фулом).* Киноя маъноси II шахс формасидаги эгалик аффиксларининг қўшилиши билан кучаяди: *акачанг, тоғачанг* каби.

Бу аффикс аслан ижобий эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлган сўзга қўшилганда, бу бўёқни янада кучайтиради:

Д ў н д и қ ч а ю мўндиқча
Хизмат қилай йўғунча
(Ҳ. Ҳ. Ниёзий)

Сайил-да! Қиз кўп! Ана
Ғоз келар бир д ў н д и қ ч а
(О. Матчон).

Ана кўрмайсанми, бу қандай оппоқ д ў н д и қ ч а! Мана бу менинг бирдан-бир арзандам, келажакда сенинг хотининг бўлади (С. Айний). Ҳа, бунни яхши қилгансиз, айланай сиздан, д ў н д и қ ч а м (Ойбек).

-лоқ аффикси эркалаш маъносини англатади: *бўталоқ, тойлоқ, қизалоқ* каби: *Ҳа, етим т о й л оғ и м, қайси гўрларда бесару самон йўқолиб кетдинг (Ғ. Фулом). Ҳадича. Болам бечора дарс тайёрлайвериб чўп устихон бўлиб кетди. Улсин илм шунақа қийин бўлмай. Тура қол, бўталоқ (Ҳ. Фулом).— Феруза соғми? Кута-кута тоқатим тоқ бўлди... Т о й л оғ и м н и қачон олиб келасиз? — Т о й л оғ и н г и з чопқиллаб юрибдими? — деди ниҳоят Азиз (Ҳ. Фулом).*

-чоқ, -чак аффикслари ҳам ижобий эмоционал (кичрайтиш — эркалаш, ардоқлаш каби) маъноларни англатади: *тойчоқ, қўзичоқ, келинчак* каби. *Тойчоқ, қўзичоқ* сўзлари метафорик маънода қўлланганда экспрессивлик кучаяди. Мас.: *Нозик ҳам бирга борадими?— Боради, боради. Тура қол, қўзичоғим (Ҳ. Фулом).*

Сен кетдинг
Дилларни ўртаб, ёндириб.
Юракларда қолди алам-туғунчак.
Ҳаётни севардинг,
Қандоқ севардинг
Кўчамизнинг кўрки эдинг,
К е л и н ч а к

(Э. Воҳидов).

-вой (бой) аффикси. Бу аффикс *жинни, тентак* каби салбий эмоционал маъноли сўзларга қўшилиб, салбий маънони сусайти-

ришга, нейтраллаштиришга хизмат қилади ва шу асосда сўзловчининг тингловчига бўлган яқин, самимий ва оддий муносабатини билдиради: *Тўлан, жинни в о й, Зирилламага борганда ҳам пиқиллайверма. Хотининг эрим мушук бўлиб қолибди деб таёқ билан уриб юрмасин (С а и д А ҳ м а д). Тур деяпман, тентак в о й, аданг ҳам «дарров турсин» дедилар (Ҳ. Ғулом).*

-вой аффикси болалар нутқида *ада, она* каби сўзларга ҳам қўшиб ишлатилади. Бу ҳолда эркаланиш эмоцияси ифодаланади: *Она в о й, бизлар боғчада қўғирчоқ ясадик, ҳи...* (Болалар нутқидан).

-той аффикси эркалаш муносабатини англатади: *Тура қол, эрка то й! Хўжа то й, тур, соат ўн бўлди. Дарров чойингни ичиб, имтиҳонингни топшириб кела қол. Нима деяпти бу ўзидан-ўзи. Ширин то й, тура қол энди (Ҳ. Ғулом).*

-лар аффикси ҳам стилистик бўёқ ифодаловчи восита сифатида амал қилади: а) салбий эмоция англатувчи ибора таркибида бу маънони кучайтиради. *Назирбиби. Агар орзу-ҳавас шунақа бўлса, қуриб л а р кетсин-е!* (Шукрулло). б) бу аффикс шахс отига қўшилганда одатда асл ҳурматни (бунда контекст ҳам катта аҳамият касб этади), ҳурмат қилинаётган шахсга тегишли нарсаспредметни (кенг маънода) англатувчи сўзларга, шунингдек, предмет ҳаракатини кўрсатувчи феълларга қўшилганда, ўша шахсга бўлган ҳурматни хушомадгўйлик оттенкаси билан ифодалашга хизмат қилади: *...Тўраҳон ака!... мош мушукларингиз борку, ўша жониворгина туғиб ётибдилар...*— *Бор, Тўраҳон, акамнинг мушуклари энгил бўлганлар, атала пишириб бер, дедим (Н. Аминов).*

-ой, -бону каби асл лексик маъносидан четлашган элементлар аёллар исмига қўшиб ишлатилади ва эркалаш, эъзозлаш каби ижобий муносабатни англатади: *Трубкадаги шовқин йўқолиб, Нафисанинг тиниқ товуши янгради...*— *Нафиса о й!...*— *деди Азиз ўпкаси юмшаб, кўзларига қайноқ ёш қалқиб келди (Ҳ. Ғулом).* Буларнинг жанжали яқин орада ҳеч адо бўлмайди, Чаманда б о н у (Ҳ. Ғулом).

Эгалик аффикслари ҳам ижобий ё салбий эмоционал-экспрессив муносабат ифодалашда иштирок этади. Бунда икки ҳолат кузатилади:

1 шахс бирлик ва кўпликни кўрсатувчи эгалик аффикси ундалма вазифасида қўлланувчи сўзга қўшилади ва ижобий эмоционал муносабат англатади. Бунинг сабаби шундаки, эгалик аффикси формасидаги сўз англатган предмет (кенг маънода: у шахс, жонсиз предмет ва ҳ. бўлиши мумкин) сўзловчига қарашли бўлади. Мана шу қарашлилиқ асосида эса ижобий (эркалаш, ўзига яқин олиш каби) муносабат ифодалаш имкони туғилади. *Арслоним, наъра солиб бос ёвни (Фольклор).* *Алла айтай меҳр билан, Ухлаб қол, қўзичоғим (Фольклор).*

Баъзи манбаларда эркалатиш маъноси *арслон, йўлбарс, шер* каби ёввойи ҳайвонлар, *тойлоқ, тойчоқ, бўталоқ, қўзичоқ* каби

уй ҳайвонлари номларига эгалик аффикси (-м, -им) қўшиш билан ҳам англатилиши айтилади. Бу фикрга аниқлик киритиш лозим. Бунда эркалатиш маъносининг ёввойи ҳайвонлар ёки уй ҳайвонларининг номларига эгалик аффикси қўшиб ифодаланиши ҳақида эмас, балки нима учун бу (ижобий эмоционал-экспрессив муносабатни билдирувчи) маъно юқорида кўрсатилган ҳайвонлар номига қўшилганда ифодаланиши мумкинлиги ҳақида фикр юритилиши лозим эди.

1 ан шундаки, 1 шахс эгалик аффикси ҳар қандай ёввойи ё уй ҳайвонлари номига қўшилиб, ижобий муносабат ифодалашга хизмат қилавермайди (*тўнғизим, бўрим, шоқолим, эчким, ҳўкизим* каби қўллашлар йўқлиги бежиз эмас). 1 шахс эгалик аффикси метафорик қўлланганда ижобий баҳоланувчи тушунча англатувчи ёввойи ва уй ҳайвонлари номларигагина қўшилиб ижобий эмоционал муносабат ифодалашга хизмат қилади. Бунинг сабаби эса, юқорида айтилганидек, сўзловчи фақат ижобий баҳоланувчи предметларигагина (кенг маънода) ўзига қарашли қилиб гапирди. Демак, бунда психологик фактор ҳам муҳим аҳамият касб этади. Сўзловчининг нутқда салбий баҳоланувчи нарсаларни тингловчига қарашли маъносидан (11 шахс эгалик формалари) қўллаш ҳам мана шу психологик фактор билан изоҳланади (*итваччанг, ҳўкизинг, илонинг* каби қўллашлар салбий эмоционал муносабат ифодалашга хизмат қилади).

Эгалик аффиксининг эмоционал-экспрессив маъно англатиш учун қўлланиши қуйидагича: стилистик жиҳатдан нейтрал бўёқли бўлган сўзга қўшилади ва эркалаш маъноси ифодаланади: *Уғлининг аччиқланаётганини кўриб, она сергакланди: Хўп, хўп, бола им. Энди гапирмайман* (Саид Аҳмад).

Ака сўзига қўшилган бу аффикс тенгдошлар ёки ёш жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилмайдиган кишилар орасидаги оддий муомалада киноя, ҳазил маъноларини ифодалаш учун қўлланади. *Ҳа, акам, кўринмай кетдингиз? Оббо, акам-эй, дунёнинг бир четини гуллайтиб юрибман дег?* (Оддий сўзлашувдан).

2. Аслан стилистик бўёқдор бўлган ёки *жон, -гина, -ча* ва шу каби аффикслардан бирортаси қўшилиши натижасида бўёқдорлик касб этган сўзга қўшиб ишлатилади. Бунда ўша сўзларга хос ижобий стилистик бўёқ кучайтирилади (*дўмбоғим, оппоғим, укагинам, қизгинам, дўндиққинам, дўндиқчам, укажоним* каби): *Болагинам қаерларда юрганикин?* (Саид Аҳмад).

11 шахс эгалик аффикси ҳам ижобий эмоция англатишга хизмат қилади. Бу ҳолда: 1) севиш, эркалаш эмоцияси тингловчига қарашли бўлган предметни (кенг маънода) англатувчи сўзларга аввал эркалаш аффикслари (-гина, -жон, -ча кабилар), сўнг эгалик аффикси қўшиш орқали ифодаланади:— *Ҳа, болагинам кўнайгур-а, бу нима қилиқ, ҳали ҳам ётибсанми?* (Саид Аҳмад).— *Чой ичмадинг-ку, чойгинамни ичмадинг-ку, тентагим* (Саид Аҳмад). *Икроммисан? Тинчмисан, болам? Арзанда*

г и н а н г *ййнаб-кулиб юрибдими?* (С а и д А х м а д); 2) эгалик аффикси билан қўлланувчи сўз англатган шахс сўзловчи ва тингловчи учун хилда яқин бўлса, эркалаш, ҳурмат эмоцияси фақат тингловчига эмас, сўзловчига ҳам бирдек тегишли эканлиги маъноси англашилади: *Мана, бормаганингдан дада г и н а н г н о н у ш т а н и к у т и б - к у т и б , о ч - н а ҳ о р қ и ш л о қ қ а т у ш и б к е т и б д и* (С а и д А х м а д).

Онанинг болага мурожаатини тасвирловчи бу гапда *дада* сўзи англатган шахс сўзловчи учун ҳам (унинг ёстиқдоши), тингловчи учун ҳам (унинг отаси) бирдек яқин. Яна бир мисол: *У хотинини кўриб аччиқланди.— Узинг келяпсанми?... ўғлинга айтсанг бўлмасмиди? Неча марта аштаман, юк куларма деб,— Жаннат ҳечқиси йўқ дегандек илжайди.— Турсунбой г и н а н г и з у х л а я п т и ... Уйғотгим келмади* (С а и д А х м а д). (Бунда Турсунбой сўзловчи ва тингловчи шахсларнинг фарзанди).

Ундалма функциясида қўлланган *дадаси, онаси, ойиси* каби сўзлар составида қўлланган III шахс формасидаги эгалик аффикси ҳурмат маъноси ифодалашга хизмат қилади:— *Ҳа, келинг, дада с и . Уғлингизни нима қилдингиз?— Кўчириб келдим, о й и с и ...* (А. М у қ и м о в). (Бундай қўлланишлар эвфемистик характерда бўлиб, «болаларимнинг дадаси, онаси» ибораси билан боғлиқ бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Буни оддий сўзлашувда қўлланувчи «*Ҳа, акасининг укаси*, соғ-омон юрибсизми?» каби иборалар ҳам тасдиқлайди).

Опаси, шу холангизга жой беринг. Акаси, шу кўчатларни уйинга олиб кет каби гапларда қўлланган *опаси, акаси* сўзлари таркибидаги эгалик аффикслари ўз асл функцияларида идрок этилмайди. *Опаси (акаси) айлансин* типидagi бирикмаларнинг компонентлари эллипсисга учраши натижасида пайдо бўлган бу мурожаат формаси ёш жиҳатдан катта бўлган сўзловчининг тингловчига нисбатан эркалаш ёки юмшоқ формада илтимос қилиш маъноларини англайди (тенгдошлар орасидаги муомалада бу сўзлар ҳазил, киноя маъноларини ифодалайди).

Эмоционал-экспрессив бўёқнинг контекстуал ифодаланиши. Контекст воситасида: 1) стилистик бўёғи нейтрал бўлган сўз стилистик бўёқ касб этади. 2) аслан стилистик (эмоционал-экспрессив) бўёқдор бўлган сўз ўз стилистик бўёғига зид стилистик бўёқ касб этади.

I. Нейтрал сўзнинг стилистик бўёқдор бўлиб қолиши маъно кўчиши асосида содир бўлади. Мас., *Шу ҳам уй бўлдими, катала-ла к-ку* («Муш тум») мисолидаги стилистик жиҳатдан аслан нейтрал бўлган *каталак* сўзи шу контекстда кўчма маънода — *жуда тор* деган маънода қўлланган ва айни пайтда сўзловчининг нутқ предметиға нисбатан кескин салбий эмоционал-экспрессив муносабатини билдирган. Бунда *каталак* сўзи ўрнида *жуда тор* бирикмасини ишлатиши мумкин. Бироқ бу ҳолда нутқ предметиға нисбатан сўзловчининг салбий эмоционал-экспрессив муносабати ифодаланмай қолган бўларди. Яна қиёсланг:

Ягона гул, дурдона, ҳей,
Анор и дона-дона
(Қўшиқ)

Бу контекстда *гул* сўзи *қиз* сўзи маъносида қўлланиб, ёрқин ижобий эмоционал-экспрессив муносабат ифодалашга хизмат қилмоқда. *Анор* сўзи ҳам кўчма маъно касб этиб, кучли ифода воситаси сифатида амал қилмоқда.

Айни бир сўз турли контекстда турли маъно ва стилистик бўёқ касб этади. Мас., *калла* сўзи шундан хусусиятга эга: *Оббо, калла-ей, шу масалани ҳам ечолмадингми?* (сўзлашувдан) гапида *калла* сўзи *беақл* маъносида қўлланиб, салбий эмоционал-экспрессив муносабат ифодалашга хизмат қиляпти.

Зап калласи бор-да, калласи зўр ишлайди каби қўллашларда бу сўз *ақл* маъносини англатади ва ижобий стилистик бўёқ касб этади. Қуйидаги контекстда ҳам *калла* сўзи *ақл* маъносини англатади. «Қўрқманг,— деди ўшанда профессор Шерзодни юпатиб: Бу мия чарчашидан бўлади... Ўйламанг». «Одам ўйламаса, калла нимага берилган,— Шерзод каравотни фирчиллатиб чалқанча ётиб олди.— Бирон дақиқа ўйламай туриш мумкин-ми?» (У. Ҳошимов).

Бироқ бунда, юқорида келтирилган контекстлардагидан фарқли равишда, *калла* сўзи стилистик жиҳатдан нейтралдир. Бу ҳодиса контекст характери билан боғлиқдир: биринчи ҳолда белги англатувчи *зап*, *зўр* сўзлари *калла* сўзининг ижобий эмоционал-экспрессив бўёқ касб этишига асос бўлган. Сўнгги контекстда бундай асос йўқлиги сўзни стилистик бўёқдан маҳрум қилган.

II. Аслан стилистик бўёқдор сўзнинг тескари стилистик бўёқ касб этиши икки турли контекстда: 1) макроконтекст (кенг контекст)да ва 2) микроконтекст (тор контекст)да содир бўлади.

Макроконтекст бирор воқеа-ҳодиса ҳақида кенг, атрофлича информация берувчи кенг нутқий парчадир. У икки ва ундан ортиқ гаплардан ташкил топади ва бирор сўзнинг стилистик бўёқ касб этганлиги шу контекст мазмуни фонида аён бўлади.

Сўзларнинг тескари стилистик бўёқ касб этиши шу контекст мазмунига зид қўйилиши асосида содир бўлади: салбий баҳоланувчи воқеа-ҳодиса тасвири берилган контекстда қўлланган ижобий эмоционал-экспрессив бўёқли сўз салбий бўёқ касб этади ва аксинча, ижобий мазмунга эга бўлган контекст фонида салбий бўёқли сўз ижобий эмоционал-экспрессив бўёқ касб этади. Мас., «Совет Ўзбекистони» газетасида берилган бир лавҳада чайқовчилик билан шуғулланган олтиариқлик баъзи шахсларнинг кирдикорлари фош этилган текст (бу текст бир қанча гаплардан таркиб топган) макроконтекст бўлиб, унинг охирида «*Балли, олтиариқлик азаматлар!*» деган гап берилган. Бу гапда қўлланган *балли*, *азамат* сўзлари аслида ижобий эмоционал-экспрессив бўёқли сўзлардир, лекин юқоридаги ҳолатда — салбий мазмунли макроконтекст фонида бу сўзлар тескари стилистик бўёқ касб этиб, аччиқ кесатик, киноя каби маъноларни англатишга хизмат қилган.

Шу лавҳадан яна бир мисол келтирамиз. Бунда ҳам салбий мазмун ифодаланган макроконтекст ижобий стилистик бўёқли шоввоз сўзининг тескари стилистик бўёқ касб этишига асос бўлган (бундай сўзлар одатда қўштирноқда берилади): *Фарғона водийсидан Москва шаҳрига юк олиб борувчи «шоввоз»ларнинг асосий хизматчилари, беминнат дастёри 33-поезд экан.*

Ленин орденли илғор пахтакор Аҳмаджон Шукуровнинг ҳаёти ва меҳнат фаолияти тасвирланган «Қандингни ур, «чатоқ!» лавҳасида («Муш тум»), салбий стилистик бўёқли чатоқ сўзи ижобий стилистик бўёқ касб этиб, ижобий муносабат ифодалашга хизмат қилган (*Чатоқ сўзининг сарлавҳада қўштирноқда берилиши ҳам шунга ишора қилиб туради*). Шу лавҳадан кичик парча келтирамиз: *Аҳмаджоннинг чатоқлиги сиртдан қараганда унчалик бўртиб кўзга ташланиб турмайди. Унинг чинакам чатоқлиги, чинакам ўжарлиги кенг пахта даласида яққол кўринади-қолади. ...Аҳмаджон Шукуровни бекордан-бекорга ҳурмат қилишмайди. Қаранг, ҳосилдорлик гектаридан 21 центнердан эди. Эндиликда 60 ни кўзлаб туришибди. Қандингни ур, Аҳмаджон «чатоқ!»*

Бундай қўлланишларда баъзан сўзнинг салбий эмоционал-экспрессив бўёғи ижобий оттенка касб этганини бу типдаги сўз билан ижобий эмоционал-экспрессив муносабат англатувчи сўзнинг синтактик конструкция таркибида ёнма-ён қўлланиши ҳам кўрсатиб туради: *Тупроқ қазиб, дўннга ташидим. Йигирма тўрт кубометр тупроқ ўпирдим. Упирганимни юқорига ўзим ташидим... Икромжон ўрнидан туриб (Азизхоннинг) елкасидан қучди,— Оббо азамат-э, оббо эси йўқ-е!* (Саид Аҳмад).

Аслида эси йўқ лексикализациялашган бирикмаси салбий эмоционал муносабат ифодалайди. Бироқ келтирилган гапда у ижобий муносабат (эркалаш муносабати) ифодалашга хизмат қилмоқда. Акс ҳолда эси йўқ лексик бирлиги номинатив маъносида ижобий эмоционал муносабат ифодаловчи азамат сўзи билан бир контекст доирасида, бир хил функцияда қўллана олмаган, у билан семантик оппозиция ҳосил қилган бўлар эди. Демак, зид стилистик бўёқли сўзларнинг бир гап доирасида қўллана олиши улардан бирининг ўз стилистик бўёғини йўқотиб, бошқаси билан бир хил стилистик бўёқли бўлиб қолганлигини кўрсатувчи муҳим белгилардан биридир.

Микроконтекст сўз қўлланаётган кичик бир нутқий парча, яъни гапдир. Сўзнинг тескари стилистик бўёқ касб этиши шу гап доирасида содир бўлади. *Балли сўзининг микроконтекстда тескари стилистик бўёқ касб этишини кузатайлик. Бу сўз аслида ижобий эмоционал-экспрессив бўёқли сўздир: Аmmo лекин юзингизни ерга қаратмайман: қанақа иш бўлса ярайман. Тоғ кўпор десангиз, кўпораман.— Ҳа, б а л л и, деди чол (Саид Аҳмад). Охунбобоев мамнун илжайди-да, чой ичиб ўтирган Эш полвон олдига келиб елкасига қоқди. «Ориятингга б а л л и, Эшмуҳаммад, сендан жуда хурсандмиз (Саид Аҳмад).*

Бунда *балли* сўзининг ижобий эмоционал бўёғи биллиниб туради, чунки бу контекст мазмунидан тасвирланаётган воқеалар ижобий баҳоланишга лойиқ эканлиги аниқ кўриниб туради. Худди шунинг учун бу сўз асл эмоционал-экспрессив маъносида идрок этилади. Қўйида эса у салбий бўёқ касб этган: *Балли-эй, олтиариқликлар шаънига доғ туширган учарлар* («Совет Ўзбекистони»).

Бунда *балли* сўзининг тескари стилистик бўёқ касб этишида шу сўз билан мазмун алоқасига киришган *доғ туширмақ, учар* сўзлари англатган тушунчаларнинг мантиқан таҳсинга сазовор бўла олмаслиги, яъни *балли* сўзи англатувчи ижобий баҳога зид келиб қолиши асос бўлган. Бундай ҳолни *Қойил, ёлғонни ҳам дўндирдинг. Ҳа, шер, ваъдага вафо қилмадилар-ку*, гапларидаги *қойил*, метафорик қўлланган *шер* сўзларининг тескари стилистик бўёқ касб этишида ҳам кўриш мумкин.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, макроконтэкстда ҳам, микроконтэкстда ҳам сўзнинг тескари стилистик бўёқ касб этиши зидланиш асосида амалга ошади. Биринчи ҳолда сўзнинг тескари стилистик бўёқ касб этиши унинг кенг контекст мазмунига зид қўйилиши асосида, иккинчи ҳолда эса гап составидаги бирор сўз англатган тушунчага зид қўйилиши асосида содир бўлади.

Контэкстда стилистик бўёқ касб этган сўз одатда жуда кучли бадний тасвир воситаси сифатида хизмат қилади.

ФУНКЦИОНАЛ-СТИЛИСТИК ВА ФУНКЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВ ЛЕКСИКАНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

Ўзбек адабий тилининг стилистик дифференциация қилинишининг ҳар икки — функционал-стилистик ва функционал-экспрессив жиҳати бир-бири билан анча зич алоқадор. Бу ҳол шу нарса билан изоҳланадики, лугат составидаги лексик воситаларнинг функционал нутқ турларига биркитилиш қонуниятлари кўп жиҳатдан бундай воситаларда эмоционал-экспрессив бўёқдорликнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига ҳам боғлиқдир.

Дарҳақиқат, китобий ва сўзлашув лексикасига эътибор берилса, китобий лексиканинг асосан бадний, публицистик нутқ турлар (стиллер)га оид қатламлари эмоционал-экспрессив бўёққа эга эканлигини кўриш мумкин. Илмий, расмий иш стилларида қўлланивчи лексика бундай белгидан кўп вақт холи бўлади.

Бу ҳол ҳар бир функционал нутқ турининг маълум бир коммуникатив мақсадга қаратилганлиги билан изоҳланади. Мас., илмий ва расмий иш стилларининг коммуникатив характери қатъий мантикий фикр юритишни, тадқиқот объекти бўлган нарса, ҳодисалар номларини турлича изоҳлашга йўл қўйилмайдиган даражада аниқ аташни талаб қилади. Шунинг учун ҳам бу стилларда бир маънолиликни таъминловчи терминларнинг кўп қўлланиши характерлидир. Эмоционал-экспрессив бўёқдор (юқори ва паст стилистик

бўёқли) лексиканинг бундай услубларда қўлланиши талаб қилин-маслиги ўз-ўзидан аён. Чунки бундай лексика нутқ предмети бўл-миш воқеа-ҳодисаларга сўзловчининг субъектив эмоционал му-посабатини билдириш талаби билан қўлланадики, бундай талаб воқеликни образли акс эттирувчи бадий услубга, қисман эса пуб-лицистик ва сўзлашув услубларига хосдир.

Айтилганлардан маълум бўладики, луғатларда «китобий», «сўзлашув», «поэтик» каби пометалар (бу пометалар сўзнинг функционал-стилистик хусусиятини акс эттиради) билан берилган сўзлар нутқнинг маълум функционал турида ишлатилишга хосла-ниб қолган.

Эмоционал-экспрессив бўёқдор лексиканинг луғатларда «юқо-ри услуб» пометаси билан берилувчи ва ижобий баҳо англатувчи қисми асосан китобий услубда қўлланишга хосланган. Мас., *ҳай-ратомуз, гегемон, даҳо, мозий, монолит бирлик, ипак тола ижод-корлари* каби сўз ва иборалар нутққа таанавор тус беради ва аксарият ҳолларда китобий услубда қўлланади. Шу билан бирга, нутқнинг маълум бир функционал-стилистик турида қўлланувчи сўзларнинг белгиларига эътибор берилса, сўзларнинг функционал-стилистик дифференциация қилиниши асосида аслида уларнинг эмоционал-экспрессив (экспрессив-стилистик) белгилари ётиши маълум бўлади. Бу ҳол, гарчи сўзлар функционал-стилистик ва эмо-ционал-экспрессив каби икки аспектда фарқлансалар ҳам, аслда бу аспектлар ўзаро алоқадор эканлигини кўрсатади. Дарҳақиқат, лу-ғат составидаги эмоционал-экспрессивликни англатувчи сўзлар маъ-лум бир функционал стилларга бирикитилган бўлади. Хусусан, «Ўз-бекча-русча луғат»да (М., 1959) бран. — бранное слово, выраже-ние — сўкиш сўзи, ибораси, «вульг.— вулгаризм» (дағал, қўпол сўз), «неодобр.— неодобрительно — манфий маънода», «през.— презрительн.— жирканч», «пренебр.— пренебрежительно — менси-масликни ифода қиладиган сўз», «шутл.— шутливое слово — ҳа-зил сўз, ибора» каби пометали сўзлар бу сўзларнинг стилистик классификация қилинишининг иккинчи — функционал-экспрессив жиҳатини кўрсатади. Айни пайтда бу типдаги сўзлар функционал-стилистик жиҳатдан асосан сўзлашув услубига оид эканлигини пайқаш қийин эмас.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тили лексикасининг функционал-стилистик ва функционал-экспрессив каби икки хил стилистик ас-пектда тасвирланиши бу аспектларнинг бир-бири билан зич боғ-лиқлиги ва чуқур муносабатдош эканлигини кўрсатади.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ЛЕКСИКАСИНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СТИЛИСТИК ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Ўзбек тили системасидаги лексик бирликларнинг нутқда тан-ланиб ишлатилиши тилнинг социал ҳодиса сифатида инсон фао-лятининг турли соҳалари билан боғлиқ бўлган функцияларга мослашганлиги билан изоҳланади.

Сўзларнинг қўлланиш доираси ва хусусиятлари тил воситала-рининг нутқ турларига кўра ажратилишини, бу ҳол эса адабий тилнинг бир қанча стилларнинг жамлигидан иборат эканлигини кўрсатади.

Тил воситаларининг маълум бир функционал стил (нутқ тури) га хосланиш хусусияти фақат лексикада эмас, фонетика ва ай-ниқса грамматика соҳасида ҳам кузатилади.

Грамматик воситаларнинг стилистик дифференциацияланиб қўлланиши деярли барча грамматик муносабатларнинг ифодала-нишида кўринади. Хусусан, расмий иш услуги ва илмий услубда қўлланувчи сабаб эргаш гапли қўшма гаплар одатда *шу сабабли, чунки* боғловчилари воситасида шаклланади. *Чунки* боғловчиси-нинг синонимлари бўлмиш *негаки, нега десангиз, сабабки, сабаб десангиз* каби боғловчилар эса оғзаки нутқда қўлланади.

Баъзи боғловчилар эса қатъий стилистик белгига эга эмас. Мас., *шунинг учун, чунки* боғловчилари расмий нутқда ҳам, сўзла-шув нутқида ҳам, ҳуллас, барча нутқ турларида қўлланаверади. Бу хусусиятлари билан улар қатъий стилистик белги (маркировка)га эга бўлган бошқа боғловчилардан фарқ қилади.

Чунки боғловчиси қўлланган конструкциялар илмий, публи-цистик ёки расмий услубга оид бўлса, бу боғловчини унинг бошқа синонимлари билан алмаштириб бўлмайди. Мас., *Барча совет ки-шилари сингари совет коммунистлари ҳам КПССнинг давлат ва жамиятимиздаги раҳбарлик роли Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилганлигидан партия учун асло қандайдир имтиёзлар келиб чиқмаслигини жуда яхши тушунадилар. Аксинча, бу партия зим-масига оширилган масъулият юклайди, чунки КПСС ўзининг раҳнамолик йўлини ҳокимиятнинг кучи билан эмас, ўзининг юк-сак обрў-эътибори ва оммага ўтказадиган ғоявий таъсири орқали амалга оширади* («Совет Ўзбекистони») мисолидаги *чунки* боғловчисини айни шу боғловчи ифодалайдиган сабаб — асос маъносини ифодаловчи *нега десангиз, негаки, наинки* каби боғ-ловчилар билан алмаштириб бўлмайди. Бунга текстнинг характе-ри — унинг сиёсий-публицистик руҳи, публицистик услубга оидли-ги монелик қилади.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тили стилистик жиҳатдан бир қанча турларга бўлинади. Адабий тилнинг стилистик жиҳатдан дифференциация қилиниши тушунчаси унинг ижтимоий функция-ларининг кенгайиши тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Дар-ҳақиқат, Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг ўзбек халқининг ҳаёти ва жамият структурасида содир бўлган чуқур ре-

волюцион ўзгаришлар, ўзбек халқининг илмий, маданий, ижтимоий-сиёсий даражасининг мисли кўрилмаган даражада тез суръатлар билан юксалиб кетиши, революция туфайли ҳаётнинг турли соҳаларига оид бўлган янги тушунчаларнинг пайдо бўлиши ўзбек тили функционал доирасининг кенгайишига олиб келди ва унинг амал қилиш (иш кўриш) формаларида ўз аксини топди.

Ўзбек адабий тили таркибида ўзбек халқининг янги ижтимоий-сиёсий ҳаёти, социалистик турмуш тарзини акс эттирувчи қуйидаги функционал услублар чегараси аниқ кўзга ташланадиган бўлиб қолди: сўзлашув услуби, бадий услуб, публицистик услуб, илмий услуб ва расмий иш услуби.

Функционал стиль дейилганда биз ўз таркибий қисмларидаги элементларининг нисбатан турғунлиги билан фарқланувчи мураккаб нутқий системани англаймиз. Бу элементлар, юқорида кўриб ўтганимиздек, лексикага ҳам, грамматикага ҳам оид бўлиши мумкин.

Лексикология бўлимида бизнинг диққат марказимизда, албатта, лексик воситаларни стилистик чегараланиши масаласи туради. Шу жиҳатдан қараганда жуда кўп сўзлар маълум бир нутқ услубларида қўлланишга хосланиб қолган.

Ўзбек тилидаги мавжуд луғатларда қуйидагича стилистик пометалар берилганини кўрамиз: разг. уст. (эскирган, сўзлашувга хос сўз), офиц. (расмий сўз, ибора), поэт. (поэтик сўз), неодобр. (манфий маънода). («Ўзбекча-русча луғат, М., 1954); «китобий», «оддий сўзлашувга хос» (Азим Ҳожиев. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, Тошкент, 1974) ва б. Бу пометалар кўпгина сўзларнинг маълум нутқ стиллари доирасидагина қўлланадиган бўлиб қолганини кўрсатади. Бу ҳол лексикани объектив равишда стилистик жиҳатдан классификация қилиш имконини беради.

Дарҳақиқат, *оптика, хромосом, анемия, пальпация, нейтралитет, нейтрон, невроз, аваға-чаваға, гапирмоқ, пўнғилламоқ, минғилламоқ, даҳо, офтобсиймо, врач, шифокор, дўндикчаю-мўндикча, лаб, дудоқ, киприк, мужда, учрашув, висол, суллоҳ, даюс, емоқ, жиғилдонга урмоқ, уриб ташламоқ* (одобга риоя қилмай еб қўймоқ) каби сўзлар турли хил нутқ услубларига оиддир. Хусусан, *оптика, хромосом, анемия, нейтрон, невроз, пальпация* сўзлари илмий услубга; *тўнғилламоқ, аваға-чаваға, минғилламоқ* каби сўзлар сўзлашув услубига, *офтобсиймо, даҳо, нурафшон* каби сўзлар эса поэтик услубга оиддир.

Сўзларни стилистик жиҳатдан классификация қилиш уларнинг эмоционал-экспрессив хусусиятлари билан чамбарчас боғланиб кетади. Эмоционал-экспрессив хусусиятга эга бўлган лексика нейтрал лексик қатламдан фарқли равишда сўзловчининг маълум бир ҳодисага муносабатини ифодалайди. Бу муносабат ижобий ё салбий бўлади. Эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлган лексика одатда сўзлашув ва бадий нутқларда кўп қўлланади. Эмоционал-экспрессивликнинг характериға кўра бундай маънони ташувчи сўз маълум нутқ услубларида қўлланишга хосланган бў-

лади. Мас., моҳитобон, нурафшон, сиймо, офтобжамол, парирўй каби сўзлар поэтик нутқда қўлланади. Булар ва бу каби сўзлар эмоционал-экспрессив муносабат ифодалаганликлари учун шундай муносабатни ифодалашга мўлжалланмаган илмий ёки расмий иш услубларида қўлланмайди.

Демак, лексиканинг эмоционал-экспрессив муносабат ифодалаш хусусиятлари ёки бундай муносабат ифодалашдаги нейтраллиги унинг қайси нутқ услубига тегишли бўлишини ҳам белгилаб беради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида стилистик жиҳатдан лексиканинг қуйидаги қатламлари ажратилади: 1) стиллараро (нейтрал) лексика, 2) ёзма нутқ лексикаси, 3) оғзаки нутқ лексикаси.

Стиллараро (нейтрал) лексика

Барча нутқ услубларида бирдек қўлланаверадиган сўзлар стиллараро лексик қатламни ташкил этади. «Стиллараро» термини бу лексик қатламнинг барча нутқ услубида бефарқ қўлланавериш хусусиятини акс эттиради. Стиллараро лексик қатламга оид сўзлар эмоционал-экспрессив бўёқдорлик жиҳатдан бетараф, нейтрал ҳолатдадир. «Нейтрал» термини бу лексик қатламнинг мана шу хусусиятига ишора қилади. Стиллараро лексика борлиқ ҳодисаларининг асл номини англатади. Нейтрал лексика умумлексиканинг асосини ташкил этади. Шунинг учун ҳам барча муҳим ҳаётий предмет, ҳодиса, ҳаракат, ҳолат, белги, хусусият тушунчалари нейтрал лексика орқали ифодаланади: *ош, нон, юз, кўз, қулоқ, уй, тун, гапирмоқ, ёзмоқ, ҳусн, ичмоқ, емоқ, ухламоқ, ишонч, ўй ва б.*

Стиллараро лексика маълум нутқ услубига хос бўлган бўёқдорликдан маҳрум, лекин бу ҳол мазкур лексика умуман ифодалилик, тасвирийликдан маҳрум деган хулосага олиб келмаслиги керак. Қуйида мисол тариқасида келтирилган парчалар нейтрал лексика турли нутқ услубида қўлланаверишини аниқ кўрсатади:

Бадий услубдан мисол: *Баҳор қуёши кўкнинг тиниқ ферузасида Ҳиротнинг «Гавҳаршод» мадрасасининг ҳайбатли гумбази устида порлар, гумбазнинг а з а м а т пештоқларининг нақшлари шуғлаларда жонли, ҳавоий бир чаманзор каби турли-туман олов ранглар чақнатар, кабутарлар дам учиб, дам сирпаниб қўниб, гумбаз теварагида қувонч билан иноқ ўйнашар эди (Ойбек).*

Бу парчада тиниқ, ҳайбатли, гумбаз, уст, пештоқ, нақш, шуғла, жонли, чаманзор, турли-туман, олов ранг, учмоқ, дам-дам, сирпаноқ, қўнмоқ, қувонч, иноқ, ўйнамоқ сўзлари нейтрал лексика ҳисобланади.

Сўзлашув услубидан мисол: *Ҳамробуви (шовқин солиб): — Жодугар илму амал қилгандан кейин нима деб ёзар эди, яхши деб ёзади-да!..*

Холнисо. *Вой, қуда... йўқ, қўшини, оғзингизга қараб гапиринг. Жодугар деб бир айтдингиз, индамадим, икки айтдингиз, индамадим. (Шовқин солиб) Ким жодугар?! (А. Қ а ҳ ҳ о р).*

Ҳамробуви. Ҳу, турқинг қурсин!..

Хафиза (хайрон бўлиб). Нима бўлди? (А. Қаҳҳор).

Мавлон. Мен Деҳқонбойни билмаган эканман. Деҳқонбой мени обрўйимдан маҳрум қилмоқчи деб ўйлабман. Хафиза кетса, Деҳқонбой ҳам кетади деган хаёлда шу ишни қилган эдим. Лекин кўзим очилди. Кечалари чиқиб комсомол участкасини кўрдим!.. Уйладим. Бугун яна ўйладим. Деҳқонбой мени эмас, мен Деҳқонбойни хафа қилган эканман. Шундан кейин опамга бошқа хат ёздим. Мана, яшикка ташламоқчи эдим, ҳозир ташлагани келган эдим (А. Қаҳҳор).

— Ма, Деҳқонбой, ўқи! (А. Қаҳҳор).

Раҳимжон. Бай-бай-бай! Хай аттанг! (А. Қаҳҳор).

Бўстон (бирдан). Войдод! Ноқобил ўғилнинг дастидан дод! (А. Қаҳҳор).

Бу парчада ишлатилган қилмоқ, кейин, нима, яши, ёзмоқ, йўқ, оғиз, гапирмоқ, мен, билмоқ, ўйламоқ, кетмоқ, хаёл, иш, кўз, комсомол, бугун, опа, хат, бошқа, келмоқ ва бошқа шу каби сўзлар нейтрал лексикани ташкил этади.

Публицистик услубдан мисол: Улуғ Октябрнинг 60 йиллиги нишонланган ва мамлакатимизнинг янги Асосий Қонуни — СССР Конституцияси қабул қилинган йил ниҳоясига етмоқда. Бу йил бутун совет халқи сингари республикамиз меҳнаткашларига ҳам олам-олам қувонч ва улкан зафарлар келтирди. Саноатимиз марди-майдонлари, қишлоқ хўжалик меҳнаткашлари, ижодкор зиёлиларимиз шавқ-завқ билан ишлаб, ўзинчи беш йилликнинг иккинчи йилини зарбдор меҳнат билан якунламоқдалар. Беш йилликнинг учинчи йили топшириқларини СССР Конституцияси қабул қилинган куннинг бир йиллигида бажариш юзасидан Тошкент ишчилари бошлаган ҳаракат бутун республикамизга кенг ёйилиб, барча коллективларнинг жанговар шиорига айланишига шубҳа йўқ! («Совет Ўзбекистони»).

Бу парчада ҳам нейтрал лексикага оид сўзлар кўп учрайди. Булар қуйидагилар: 60 йил, мамлакат, янги, бу, халқ, республика, меҳнаткаш, ҳам, саноат, ижодкор, зиёли, билан, ишламоқ, ўн беш, йиллик, иккинчи каби сўзлар барча нутқ услубларида бирдек қўлланаверувчи нейтрал лексикадир.

Расмий иш услубидан мисол: 2-модда, СССР Конституциясининг 135-моддасига биноан депутатлар сайлаш умумийдир. СССРнинг 18 ёшга кирган барча гражданилари уларнинг ирқи ва миллати, жинси, диний эътиқоди, билим даражаси, ўтроқлиги, ижтимоий чиқиши, мол-мулки ва ўтмишидаги ишидан қатъи назар, СССР Олий Советига депутатлар сайлашда қатнашиш ҳуқуқига эгадирлар. Қонунга мувофиқ тартибда ақлдан озган деб топилган кишилар бундан мустаснодир.

110-модда. Мансабдор шахс ёки сайлов комиссиясининг аъзоси сайлов ҳужжатларини қалбакилаштира, берилган овозларни атайин нотўғри ҳисобласа ёки яширин овоз бериш тартибини бузса, қонунга мувофиқ белгиланган жиноий жавобгарликка тортилади (СССР Олий Советига сайлов тўғрисида Низом, Тошкент, 1970). СССРда барпо этилган социалистик тузум пенсия таъми-

нотини гарантиялайди... (Совет Социалистик республикалари Иттифоқининг қонуни. Давлат пенсиялари тўғрисида. Тошкент, 1975).

Келтирилган текстлардаги *конституция, сайлаш, умумий, 18 ёш, улар, ирқ, миллат, жинс, билим даражаси, мол-мулк, ўтмиш, иш, ҳуқуқ, қатнашиш, киши, бу, аъзо, ҳужжат, атайин, яширин* ва шу каби сўзлар нейтрал услубга мансуб лексикадир.

Илмий услубдан мисол: *Эритритлар «фазовий химия», яъни стериохимияда моносакхаридларнинг конфигурацион тузилишини аниқлаш учун ишлатилади.* (О. С. Содиқов ва бошқалар. Органик химия, Тошкент, 1971). Кейинги йилларда бутадииондан стереорегуляр тузилишига эга бўлган ва совуққа чидамли, чўзилувчан, мустаҳкам, кам емирилувчан хоссаларга эга каучуклар олинди (Кўрсатилган китоб).

Бу парчада қўлланган *яъни, тузилиш, аниқлаш учун, ишлатилмоқ, кейинги, йил, совуқ, чидамли, чўзилувчан, мустаҳкам, олинмоқ* каби лексемалар нейтрал услубга оиддир.

Шу билан биргаликда, юқорида кўриб ўтилган парчаларда фақат айни бир услубга оид бўлган, бошқа услубларда қўлланмайдиган, яъни нейтрал бўлмаган лексика ҳам мавжуд. Хусусан, Ойбек романидан олинган парчада қўлланган *кўк* (осмон маъносида), *феруза, ҳавоий, порламоқ, олов ранглар, чақнамоқ* каби сўз ва иборалар асосан бадий услубда, А. Қаҳҳорнинг «Янги ер» («Шоҳи сўзана») пьесасидан олинган парчада *илму-амал қилмоқ, вой, оғизга қараб гапирмоқ, ҳу, турк, (кўз)и очилмоқ, бай-бай, бай, ҳай аттанг, вайдод, дастидан дод* каби сўзлар ва фразеологизмлар сўзлашув услубида қўлланади.

Публицистик услуб хусусиятини намоён қилиш учун келтирилган мисоллардан *улкан зафарлар, шавқ-завқ, зарбдор меҳнат, ниҳояга етмоқ, жанговар, шиор, юзасидан* каби мустақил ва ёрдамчи сўзлар асосан шу услубда қўлланиши билан характерланади.

Расмий иш услубидан келтирилган мисолларда ишлатилган *барпо этилган, таъминот, модда, биноан, гражданин, қатъий назар, мувофиқ, мустасно* каби сўзлар асосан шу услубда қўлланишига хосланган.

Илмий услуб терминологик лексиканинг кўп қўлланиши, бу лексиканинг кўп ҳолларда фақат тор доирадаги мутахассисларга тушунарли бўлиши билан фарқланади. Дарҳақиқат, биз келтирилган парчадаги *эритрит, моносакхарид, конфигурацион, бутадиион, стереорегуляр* каби сўзлар аниқланган тушунчалар фақат маълум илм — химия билан шуғулланувчи кишиларга аён. Бошқа фанларга оид сўз-терминлар ҳам худди шундай хусусиятлари билан ажралиб туради.

Стилистик нуқтан назардан нейтрал бўлган лексика ҳар хил сўз туркумларидан бўлиши мумкин.

От: хизмат, қарилик, меҳнат, сўм, иш, ҳақ, йигит, уйқу, одам, қуда, севги, ош, нон, уй, гул, шодлик, ғазаб, ваъда, оила, хотин,

ақл, кйча, пахта, дон, дарахт, мева, от, тиш, чойнак, қоғоз, елка, насихат, ихтиёр, бола, ҳаво, булут ва б.

Сифат: яхши, ёмон, тиниқ, қизиқ, кйк, қора, янги, ҳушчақчақ, кечки, кузги, баҳорги, деворий, баланд, аччиқ, ширин, бадқовоқ ва б.

Феъл: йқймоқ, ёзмоқ, шиламоқ, югурмоқ, қурмоқ, эшитмоқ, сезмоқ, бормоқ, келмоқ, айтмоқ, гапирмоқ, билмоқ, кийинмоқ, топмоқ, севмоқ, хафаланмоқ, кесатмоқ, яширмоқ, турмоқ, ухламоқ, пичирламоқ, қувмоқ, тутмоқ, эркаламоқ, чиқмоқ, читирламоқ, шикилламоқ, йпирмоқ, йрмоқ ва б.

Сон: бир, икки, йн, йн беш, йигирма, йттиз, қирқ, минг ва б.

Олмош: мен, сен, у, биз, сиз, улар, ҳамма, барча, кимдир, нимадир, ҳеч ким, ҳеч қачон;

Равиш: тез, аста, эрталаб, тобора, кечқурун, ноилож, индин, бириси кунн ва б.

Қўмакчи: учун, орқасида, каби, сингари, сари;

Юклама: а, -ми, ахир, худди.

Боғловчи: чунки, шунинг учун, ҳам, аммо, лекин, бироқ, ҳам... ҳам ва б.

Мустақил ва ёрдамчи сўзларнинг жуда кўпчилик қисми нейтрал лексикани ташкил қилади. Булардан ундов ва юкламалар анча кескин фарқ қилади. Улар табиатан маълум эмоция ифодалашга хизмат қилганликлари учун ҳеч қачон нейтрал лексик қатламга мансуб бўлмайди.

Шундай қилиб, нейтрал лексика ҳар қандай нутқ услубида қўлланаверади лексикадир. Стилистик жиҳатдан чегараланган, яъни функционал жиҳатдан фарқли лексика фақат стилистик жиҳатдан нейтрал бўлган лексика фонидагина ажратилиши ва шу фонидагина эмоционал-экспрессив хусусиятлари аниқ намоён бўлиши мумкин.

Ёзма нутқ лексикаси

Адабий тил икки хил — ёзма ва оғзаки формаларда яшаш маълум. Адабий тилнинг турлари бўлмиш функционал (публицистик, бадний, илмий, расмий иш, сўзлашув) стиллар кўрсатилган икки форманинг бирида намоён бўлади.

Функционал стилларнинг одатда китобий стиллар деб юритилувчи публицистик, бадний, илмий, расмий иш турлари ёзма формада амал қилади.

Демак, ёзма нутқ лексикаси дейилганда қўлланиши асосан адабий тилнинг ёзма турлари доираси билан чекланган лугавий бирликлар назарда тутилади. Ёзма нутққа хосланган лугавий бирликлар оғзаки нутқда деярли ишлатилмайди, ишлатилган тақдирда эса маълум бир стилистик мақсад кузатилган бўлади.

Китобий лексика

Юқорида кўрсатилган функционал стилларда қўлланишга хосланган сўзлар китобий лексикани ташкил этади.

Шу нутқ стилларининг характериға мос равишда ҳозирги ўзбек адабий тилининг китобий лексикаси илмий, ижтимоий-сиёсий, техника, медицина ва бошқа фан соҳаларига оид терминлар, шунингдек, адабий тилнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган бадий нутқ лексикасидан ташкил топган. Публицистик, бадий, илмий, расмий иш стилларининг барчасида қўлланаверадиган лексика умумикитобий лексика дейилади.

Ҳар бир нутқ стилида қўлланишга хосланган лексика шу стилнинг спецификасини намоён қилувчи воситалардан бири бўлиб, стиль яратувчи лексик восита сифатида баҳоланади. Дарҳақиқат, *анемия, склероз, инфаркт, галлюцинация, хромосом, оптика, нейтрон, невроз, позиция, синус, косинус, параметр, юрисдикция* каби китобий сўзлар илмий стилнинг лексик хусусиятларини кўрсатувчи луғавий бирликлардир.

Илмий стиль, образли қилиб айтганда, кўп қатламли стилдир. У жуда кўп ва хилма-хил фанларга оид тушунчаларни англатувчи сўзлар (аниқроғи: терминлар)ни қамраб олади.

Бадий стиль лексикаси

Бадий стиль лексикаси ҳам ранг-баранглиги билан фарқланади. Борлиқ ҳодисаларини образли йўсида акс эттирувчи бадий адабиёт инсон кўп қиррали фаолиятининг барча томонларини акс эттиради. Бу ҳол бадий адабиёт текстларида асар мавзуга боғли равишда радиотехника, балиқчилик, самолётсозлик, электрон ҳисоблаш машинаси ва шу каби фанларга оид махсус илмий лексикани, сўзлашув лексикасини, поэтик лексикани қўллашга олиб келади. Шунинг учун ҳам баъзи тадқиқотчилар бадий стилни алоҳида нутқ тури сифатида ажратишга қўшилмайдилар. Бироқ бошқа функционал стиллар учун хос бўлган лексика (масалан, илмий ва расмий иш услубига хос бўлган терминлар)нинг бадий стилда кенг қўлланмаслиги ва фақат бадий стилда қўлланивчи махсус лексик воситаларнинг мавжудлиги бадий стилга хосланган лексикани алоҳида ажратишга асос бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу стилга хосланган лексика луғатларда *поэт* (ноэзияга хос), *юқори* (юқори стиль), *кт.* (китобий), *эск. кт.* (эскирган китобий) пометалари билан бериб келинмоқда. Улардан баъзиларини кўриб ўтайлик: *кт.* (китобий) пометаси билан берилган сўзлар: *зуҳур, изо, иддаочи, закий, замир, устивор, фатила, айём, дамодам, дабдурустдан, густох, бадкирдор, баъдаз, бадгир, асно, ақида, абадия, абадиян, абадул-абад, абира, бор* (марта, карра), *бод, биҳишт, ганжина* (ҳазина), *воқеан, бўса, водарифо, виқор, башарият, дарҳақиқат, девоनावаш, дахма, басалобат, бемисл, беодоб, болиғ, икром*

(хурмат, иззат), забун, ёрон, дориламон, дуруғ, дудок, елдирим, дилпазир, дилнавоз, дилафруз, дилгир, диласо, ватангадо, ибтидо кабилар; эск. кт — эскирган китобий пометаси билан берилган сўзлар: ойламоқ, алҳол, арқон, ағён, ағзом, адам, адно, васф, иламноу, алалхусус, фаттон, фарсанг, филҳақиқат, фосид, завол, замҳарир, залолат, жувонмард, жувонбахт, дору, ёрий, бадиа, бадишёт, ағёр, аҳбоб, ақроб, ақрабо. воиз, восил, воажаб, вобаста, вовойло, бовар, бовужуд, битик, воҳид, бузрук, бузруквор, ботин, боз, бехирад, беҳтар, бул, абас, абр-найсон, ағмол, асрор, бағдида, авсат, алфоз, ағлам, гўшанишин, гуҳар, гуштигирлик, дасиса, даҳр, дигар, иштиҳол, ибн (ҳоқон ибн ҳоқон — ҳоқон йғли ҳоқон маъносида).

Ҳозирги адабий тил нуқтаи назаридан қараганда, юқоридаги «китобий» ва «эскирган китобий» пометалари билан берилган сўзлар орасида жуда катта фарқ сезилмайди, шунинг учун ҳам бу сўзларнинг кўпчилигини ўзбек тилида сўзлашувчи ҳозирги авлод вакили архаизм китобий сўзлар тарзида қабул қилади.

Ҳозирги кунда бу сўзлар тарихий мавзуларга бағишланган прозаик ва драматик асарларда тасвирланаётган давр колоритини, персонажларнинг нутқий характеристикасини беришда кучли стилистик восита сифатида фойдаланилади.

Бадий стиль лексикасига мансуб луғавий бирликлар орасида асосан шеърий нутқда қўлланувчи поэтик сўз (поэтизм)лар қатлами алоҳида ажралиб туради. Бу қатлам бадий стильга оид лексиканинг маъзини ташкил этади.

Юқорида қайд этилган «китобий», «эскирган китобий», «эскирган» (архаизм) пометалари билан берилган сўзларнинг анча қисми ҳозирги адабий тилнинг поэтик лексикасига оид. Бу бежиз эмас. Чунки ҳозирги ўзбек адабий тили таркибида амал қилувчи поэтизмларнинг анча қисми анъанавий поэтик воситалардан бўлиб, асардан асарга, даврдан даврга кўчиб келган.

Поэтик лексикага оид сўзларни кузатиш уларнинг асосан арабча, форсча ва камроқ миқдорда қадимги туркий сўзлар эканлигини кўрсатади. Бу ҳол ҳозирги авлодга мансуб шоирлардан Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг шеърларида ҳам кўзга ташланади. Э. Воҳидовнинг шеърий асарлари («Чароғбон», Тошкент, 1970; «Достонлар», Тошкент, 1973)дан олинган поэтик лексикага эътибор беринг: *лолагун, қаён, нечун, не, неки, қай, узра, фирқўк* (от), *завқи-ла, шавқ, баҳорий* (илиқлик), *нигоҳ, висол, фироқ, нечоғлик, хандон, туғбардор, шаҳсувор, найзадор, удум, илк бора* (ўйга) *чўмган, мурғак* (фикр), *моҳитобон, малак, пари, санам, мунис, не ажаб, кошона, жонбахш* (ҳаво), *ишваноз, хиром, қошига* (ёнига, олдига маъносида), *хушсурат, ўлтирма, бунчалар, шунчалар, ул, сор, лочин, йғлон, дилбанд, даҳо, шояд, бағоят, орзупараст, нурафшон, дилтанг, ҳазин, пинҳон, осуда, эзгу, уқпар* (қанот), *уфурмоқ, гўша, алҳол, дафъатан, ханда, завол, хоб, само, йўғирмоқ, осуда, уммон, нуқра-нуқра, машъум, ҳассос, бажо этмоқ, санжоб қилмоқ, жилвакор, фусункор, раҳна-*

мо, сабо, фидо, сокин, тин олмоқ, ташбиҳ, ором, фазогир, хушнуд, сарафроз, нигорон, бамисли, янглиғ, аро, ичра, ҳарғиз, ибтидо, канора, муаззам, не тонг, сийна, замину замир, жонфизо, мукаррам, сурур, бурро, ғамғузор, муғанний, нидо, жозиба, қағр, маскан, ғулу, кўкс, тугён, барқарор, боқий, сабот, соҳибқирон, соҳибжамол, айру, нурафшон, рўшнолик кабилар.

Абдулла Ориповнинг «Рухим» (Тошкент, 1971), «Ҳайрат» (Тошкент, 1974), «Юртим шамоли» (Тошкент, 1976) тўпламларига киритилган шеърий асарларида луғатларда «китобий», «эскирган китобий» пометаси билан берилувчи поэтик лексика ва лексикализациялашган ибора анча кўп учрайди: сарбаланд, ажиб, рангин, кошона, даҳо, мунажжим, сония, занаҳ, фараҳ, фишон, неки, пойдор, жунун, бешак, бокира, башар, сарҳуш, безавол, қабоҳат, нечук, нечун, чарақлар, қаҳқашон, айласин (тайёр), гулгун, эҳтирож, шамси, талъат, моҳтоб, жабҳа, пешкаш, пешвоз, забун, барбод, эврилмоқ, ялдо кечаси, дилтанг, чичибатли, ризвона, ришта, ринд, хунхор, азал-абад, нисор, бот-бот, воқиф, ўшал, бекач, ногоҳ, ногоҳон, алҳол, ёвқур, шаъшаа, заминзироат, мосуво, не тонг, фахрия, фаромиш, соҳир, абри-найсон, хилқат, ғулу, бақо, беназир, имдод, мардум, ғаддор, зотан, шарора, афсунгар, само, синоат, хонанишин, абас, шикаста, арши аъло, гар маъсум, сиймч-зар, гарчанд, тавоб айламоқ, мўсалло, беҳишт, гирдибод, қитқи, билъакс, жабҳа, аъмол, шибу, букун, маҳзан, кадар, ашъор, елдирим, елвагай, покдомон, фаромуш, интиҳо, ибтидо, тугал, чарх, сангзор, мухтасар, ҳудуд, турфа, нажоткор кабилар.

Юқорида келтирилган поэтик сўзларнинг аксарияти ҳозирги жонли нутқда ишлатилмайди. Улар, асосан, поэтик нутқда қўлланишга хосланган.

Поэтик нутқ мустақил сўзлардан бўлган архаик лексик воситаларнинггина эмас, ёрдамчи сўзлар, модал сўзлар архаик грамматик воситаларнинг ҳам анча кенг қўлланиши билан характерланади. Буни ўзбек совет ёзувчиларининг катта авлодига мансуб Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Зулфия каби шоирлардан тортиб, сўнгги давр шоирлари Э. Воҳидов, А. Орипов ва энг ёш бўғинга мансуб шоирларнинг асарларида ҳам кузатиш мумкин. Бу ҳол илмий адабиётларда традицион-поэтик лексика деб аталиб келаётган луғавий бирликларнинггина эмас, балки, умуман, традицион-поэтик лексик, лексик-грамматик, грамматик ва модал воситалар мавжудлиги ҳақида гапириш мумкинлигини ҳам кўрсатади. Уларнинг баъзи бирларини кўрсатамиз.

Ёрдамчи сўзлар (лексик-грамматик воситалар): *узра, аро, қош, ичра, гар, гарчанд, тоинки, бамисоли, бамисли, мисли, мисоли, бирлан, бирла, ила, -ла, зероки, илло, ёхуд* кабилар. Бу ёрдамчи сўзлар кўпроқ поэтик нутқда қўлланишга хосланган. Бу фикр шу нарса билан асосланадиги, поэтик лексикага

оид сўзларнинг баъзилари бадий нутқнинг бошқа жанрларида (масалан, прозада) қўлланиши мумкин. Ердამчи сўзларда эса бу ҳолат деярли кузатилмайди. Улар одатда поэтик нутқда қўлланади. Баъзи мисоллар келтирамиз.

Чуқур ўйлар ичра толиқар олим (Ғ. Ғулом).

Ҳайрат ичра ёниб, ярқираб,
Аста мендан сўрар юлдузлар (Э. Воҳидов).

Шоирлар бор ўз юртин бутун
Олам аро атаган танҳо (А. Орипов).

Ўрмонлар шовиллаган
Олис юртда ҳали ҳам
Номсиз тепалик *узра*
Ухлаб ётибди отам (Э. Воҳидов).

Бир номард *қошида* ожиз қолганда,
Пахлавон Маҳмуддан сўрадим мадад (А. Орипов).

Чўчиб уйғонаман,
Онам *қошимда*.
Саҳройи ўзбекман, толеим кулиб
Муқимман, ўз юртим *бирлан* ҳаётман (А. Орипов).

Уларни тинч ижод, меҳнат завқи-ла
Ҳаёт дафтарига киритар биллак (Э. Воҳидов).

Ўрмон қўйнидадир *сеҳр ила жоду* (А. Орипов).

У титрар *бамисоли* киприкдаги ёш,
Ё интизор она ёқиб қўйган шам (Э. Воҳидов).

Чўлларда елдим *мисоли* елдим (А. Орипов).

Бойқаро ирғишлаб истак отида
Жаҳонга боққанда *мисли* бола шер (А. Орипов).

Оққуш *янглиғ* сузиб юрар
Ой сукут аро (Э. Воҳидов).

Шимол ишчиси ҳам қувнардн, балким,
Шарқдан бориб қолса бу *янглиғ* садо (А. Орипов).

Китобийлик характериға эға бўлган боғловчилардан *зероки, тоинки, гоҳи-гоҳи, ёхуд*, ундовлардан *хайҳот, эвоҳ, дариғ, во дариғо, во ажаб, вовайло* кабиларни кўрсатиш мумкин.

Поэтик нутққа оид баъзи сўзларға хос хусусиятлардан бири уларнинг фонетик қиёфасининг ҳозирги адабий орфографик норма талабидан бошқача тусда шаклланишидир. Мас., *қаро, яро, яқо, ошно, талош* каби сўзлар фақат поэтик нутқда шу фонетик қиёфада қўлланадики, бу, бир жиҳатдан, қофия талаби билан изоҳланса, иккинчи томондан, поэтик традиция таъсири билан изоҳланади:

Қанийди ўттиз йил орқага қайтиб,
Севги баён қилсам яқо қилиб чок (Ғ. Ғулом).

Балки сайр этгали мавжларинг бўйлаб
Тагин қайтажакман, эй *ошно* уммон (Ғ. Ғулом).

Хулқар шамдек пирпирайди,
Осмон тим *қаро* (А. Орипов).

Азиз Баҳром, ачингил мен бежавога,
Рақиблар тиги-ла бағри *ярога* (Яшин).

Бекор бўлди иқтидорим, бекор бўлди юрагим,
Бекор бўлди шеърятим у гўзалнинг *қошида*.
Бекор бўлди саёҳатим, бекор бўлди юрмагим,
Бекор бўлди Ереван ҳам туйғулар *талошида*

(А. Орипов).

Ўқорида баён қилинганлар ва келтирилган фактлардан маълум бўладики, ҳозирги кунда поэтик лексика номи билан юритилаётган сўзларнинг анча қисми бундан 6—7 аср илгариеқ поэтик нутқда қўлланишга хослана бошлаган. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, баъзи лексик бирликлар қатъий равишда поэтик нутққа хосланиб қолган. Худди мана шу қатламга нисбатан *архаик китобий сўзлар*, яна-да аниқроғи, *архаик поэтик сўзлар* терминини қўллаш ўринли бўлади.

Ўқорида айтилганлардан поэтик лексикасиз поэтик нутқ ва умуман бадний нутқ бўлиши мумкин эмас, деган хулоса келиб чиқмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Поэтик лексика бадний нутқ лексикасининг муҳим элементигина, холос. Бу элементнинг поэзия тилида мавжуд бўлиши шарт эмас.

Китобий лексикага экзотизмлар ҳам киради. Экзотизмлар яхши таниш бўлмаган тиллардан олинадиган сўз ва иборалар бўлиб, ўша тил, эгаларининг ўзига хос яшаш шароитларини, урф-одатларини, миллий хусусиятларини акс эттиради. Экзотик лексика асосан илмий, публицистик, бадний асарларда учрайди. Кейинги даврларда бошқа халқлар билан маданий ҳамкорлик кенг йўлга қўйилиши муносабати билан ўзбек китобхонларини шу халқларнинг бадний ижоди билан таништириш ҳам авж олди. Натижада таржима асарлар кўпайди, бу ҳол, табиий, ўзбек тилида нашр қилинган китобларда экзотизмларнинг кўплаб қўлланишига олиб келди.

Бундай асарларда экзотизмлар изоҳи одатда сноскада келтирилади.

Баъзи таржима асарлардан келтирилган мисоллар экзотизмлар ҳарактерини тушуниб олишга ёрдам беради. Норвеж ёзувчиси Тор Хейердалнинг «Қон-Тики»да саёҳат» китобида қуйдаги экзотизмлар келтирилиб, изоҳи берилган: *каяк* — эскимос қайиғи, *иглу* — эскимос кулбаси, *сукре* — Эквадор тангаси, *мачете* — (испанча) шакарқамишни кесиш ва қирқиш учун ишлатиладиган каттакон оғир пичоқ, *спагетт* — ичи тешик бўлмаган жуда

ингичка италянча макарон, *кумара* — Жанубий Америка ҳамда Полинезияда битадиган ширин картошка ва б.

Ироқ ёзувчиси Ғойиб Туама Фармоннинг «Беш нидо» романида қуйидаги экзотизмлар учрайди: *куфия* — арабларнинг миллий бош кийими, *робу* — сутни ачитиб тайёрланадиган ичимлик, *шадуф* — қудуқдан сув тортишда ишлатиладиган махсус идиш ва б.

Ҳинд ёзувчиси Борен Бөшунинг «Сипоҳийлар» романида ҳинд халқининг ҳаётини, одатини, қариндошлик муносабатларини акс эттирувчи кўплаб экзотизмлар бор: *сорий* — ҳинд хотин-қизларининг миллий кийими, *дхоти* — эрларнинг уст кийими, *межа* — ўртанча ака, *жий соҳиб* — ҳурматли жаноб, *бабу* — жаноб, афанди маъносида бўлиб, эҳтиромни ифода қилиш учун эрларнинг номига қўшиб айтилади, *лучи* — қатлама, *пайш* — ширгуруч ва б.

Экзотик лексиканинг баъзи бирлари нисбатан кўп қўлланганидан бошқа тилга анча ўзлашиб, шу тил вакиллари учун «таниш» бўлиб қолади, хусусан, ўзбек тили вакиллари учун *леди*, *джентльмен*, *мадам*, *мистер*, *синьор*, *синьора*, *сэр*, *виски*, *фермер*, *бизнес*, *бизнесмен*, *доллар* каби экзотизмлар шундай хусусиятга эга.

Баъзи экзотизмлар социал ҳаёт шароити ўзгариши, давр ўтиши билан тўлиғича ўзлаштирилади. *Мас.*, *салют*, *пиоино*, *аккардеон*, *гармон*, *дирижер*, *вувьгар*, *хоккей*, *бокс* каби сўзлар ўзбек тили учун экзотизмлигини йўқотган. Улар энди алоҳида стилистик қатламни ташкил этмайди.

Экзотизмлар стилистик мақсадда — бадний асарларда тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларга маҳаллий колорит бериш учун қўлланади.

Бу жиҳатдан экзотизмга варваризмлар яқин туради. Варваризмлар ҳам чет тил сўзлари бўлиб, уларнинг муҳим белгиларидан бири ҳали транслитерацияга учрамаганлиги, қайси тилга оид бўлса, шу тил график воситаларида берилишидир. Тор Хейердалнинг юқорида кўрсатилган романида қуйидаги варваризмлар учради: *Quel bateau?* Сноскада «қандай кема?» Французча — деган изоҳ берилган. *Un momento*. «Бирнафас». Испанча,—деган изоҳ берилган. *los expedicionarios*—«экспедиция қатнашчиларини». Испанча деган изоҳ берилган.

ОҒЗАКИ НУТҚ ЛЕКСИКАСИ

Оғзаки нутқ лексикаси дейилганда, тилнинг оғзаки формаларида қўлланувчи лексика назарда тутилади.

Оғзаки нутқ лексикаси икки жиҳатдан ажратилади.

1. Норматив аспект. (кенг маънода бу функционал-стилистик аспект сифатида қаралади). 2. Функционал-экспрессив аспект.

Биринчи аспектда оғзаки нутқ лексикаси адабий тил нормаларига яқинлиги ёки узоқлиги, адабийлик даражаси нуқтаи назардан оддий (дағал бўлмаган) сўзлашув лексикаси, дағал сўзлашув лексикаси (вульгаризмлар) турларига ажратилади.

Оддий сўзлашув лексикаси адабий тил нормалари талаблари доирасида туриши билан характерланади.

Дағал сўзлашув лексикаси эса адабий тил нормаларидан узоқлиги, баъзан эса бу норма доирасидан четда туриши билан характерланади.

Функционал-экспрессив аспект сўзлашув лексикасининг стилистик (эмоционал-экспрессив) бўёққа эга ёки эга эмаслигини назарда тутди.

Сўзлашув лексикасига оид сўзлар одатда паст стилистик бўёққа эгаллиги билан фарқланади. Бироқ бундан мазкур қатламга оид лексика фақат салбий эмоционал-экспрессив бўёққа эга бўлади деган фикр келиб чиқмаслиги керак, албатта. Улар орасида ижобий эмоционал муносабат англатувчилари ҳам анча-мунча учрайди (булар ҳақида ўз ўрнида муфассал гапирилади).

Оддий сўзлашув лексикаси

Сўзлашув лексикасига оид сўзлар оддий, эркин муомалада қўлланади ва уларнинг анча қисми эмоционал-экспрессив бўёқдорлиги билан характерланади. Бу бўёқдорлик салбий ва ижобий муносабат ифодалаш билан боғлиқ бўлади. Сўзлашув лексикасининг стилистик бўёқдорлиги нейтрал ёки китобий лексикага оид сўзлар фониди, яъни шу лексикага оид сўзлар иштирок этган синонимия қаторида айниқса яққол кўринади. Қиёсланг:

Нейтрал лексика	Китобий лексика	Оддий сўзлашув лексикаси
лойиқ	монанд, мустаҳиқ	боп
марта	дафъа	қайта
емоқ	тановул қилмоқ, истеъмол қилмоқ	олмоқ
жаҳл	ғазаб, қаҳр	аччиқ, зарда
ёлғончи	каззоб	алдамчи, алдоқчи
жанжал, тўполон	шўриш	ғалва, ғавғо, машмаша
жирканмоқ	ҳазар қилмоқ	йирганмоқ
жуда	ғоят, бағоят	обдон, ўлгундай
чиройли	зебо	қаттиқ
чидам	бардош, матонат	кетворган
чол	мўйсафид	тўзим
чора	тадбир	қария, оқсоқол, бобой
		эп (эв),

Нейтрал лексика билан оддий сўзлашув лексикасини қиёсланг:

Нейтрал лексика

лойиқ
ёлгон гапирмоқ
жуда
қачонгача
анқаймоқ
лекин
жинни
ичмоқ
қорин
емоқ
кампир
мўлжалламоқ
муносабат
мўлчилик
нопча
нола
номига
озгина
олифта
осон
огир
пул
пушаймон
роҳат
соғлиқ
соя
суҳбатлашмоқ
шунақа
у-бу демоқ

Оддий сўзлашув лексикаси

боп
опқочмоқ
ёмон (жуда ёмон маъносида)
токай
ғалваймоқ
лекигин, аммо-лекин
жиннивой
отмоқ, урмоқ
меш
урмоқ, туширмоқ
кампиршо
чўтламоқ
ора
кенгчилик
дароз
дод
йўлига
қиттай, андак, жичча
пўрим
ўнғай
зил, зил-замбил
муллажиринг
аттанг
маза
тоб
кўланқа
ҳангамалашмоқ
шунақанги
алай-балай демоқ

Оддий сўзлашув лексикасининг ўзига хос экспрессив имкони-ятларидан ёзувчилар жуда кучли бадний восита сифатида фойдаланадилар. Унинг ифода кучи бир контекст таркибида нейтрал лексикага зид қўйилганда айниқса яққон намоён бўлади:

Балки полкдош бўлган оталаримиз,
Балки бир окопда бирга ётишган.
Биллур қадаҳларда шароб *ич сак* биз,
Улар флягадан спирт *отишган*
(Э. Воҳидов).

Бунда воқеа содир бўлаётган жой (окоп) расмий муносабатлар ўрни эмаслиги, воқеа иштирокчилари (окопдош дўстлар)нинг эса ўзаро муомаласи ҳам шу вазиятга мос равишда ҳар қандай расмийлик аломатларидан холи эканлиги аён. Шоир оддий муомала пайтида қўлланувчи *отмоқ* сўзининг оддий сўзлашувга хос стилистик бўёғини ниҳоят нозик сезиб, уни ўз ўрнида жуда ўринли ишлатган.

Яна қиёсланг.— Қани, ука, банияти шифо деб бир отиб ю борасан-да, энди! Мана шу қимизни бир оқ уриб беринг (Саид Аҳмад).— Соғ бўлиш учун остановкани билиш керак-да. Нима дуч келса ураверадими, меш жониворгал (Ҳ. Ҳошнмөв). Ошпаз ҳам ўзимизнинг укамиз эди. Ошни қийиб ташлабди («Тошкент оқшоми»).

«Сўзлашув тили» пометаси бу хилдаги сўзларнинг асосан оғзаки нутқда тарқалганлигига, бу функционал нутқ тури адабий тилда мазкур сўзлар учун табиий бир қўлланиш доираси эканлигига ишора қилади.

Сўзлашув нутқи турларида қўлланивчи лексика оғзаки нутқ лексикасини ташкил этади. Сўзлашув нутқига эса расмий муомала ва урф-одатлар талаби билан чегараланмаган, оддий муомалада, яъни дўстона суҳбат, ҳангома пайтида қўлланивчи лексика киради. Бу лексика одатда ёзма нутқда, илмий мақолаларда, техникага оид адабиётларда, расмий иш ҳужжатларида, дарслик ва қўлланмаларда ҳам ишлатилмайди. Ишлатилган ҳолларда эса бу нутқ турлари оғзаки нутқ руҳини касб этади.

Оғзаки нутқ лексикаси илмий, публицистик, расмий иш услубига нисбатан бадий нутқда кўпроқ ишлатилади. Бунинг сабаби шундаки, бадий нутқ борлиқни образли тасвирлашга қаратилган. Сўзлашув лексикаси эса эмоционал-экспрессив бўёқдорлик билан характерланади ва бу жиҳатдан бадий нутқ учун жуда қулай ифода воситаси бўлиб хизмат қилади. Масалан, Ойбек «Олтин водийдан шабадалар» романида оғзаки нутқ лексикасидан Аширмат образини яратишда жуда ўринли фойдаланади. *Томорқадаги бир қатор шафтолиларни силкиб қоқадиди, дарахтлар остида чўққайиб ўтириб, ўлғудай ейди. Кейин олмалардан саралаб узиб, этакни тўлдириб супага келади-да, даккам-дуккам бесўнақай тишлари билан роса ғажийди. Қовун ва тарвуз бобида эса Аширматнинг иштаҳасини сўраманг. Ҳар кун тонгда «қовун есанг, саҳар е. Саҳар емасанг, заҳар е» деген дундаги чўғирини битта ўзи, соқолларини ширага ювиб, уриб олади (Ойбек).*

Текстдаги *ўлғудай, ғажийди, сўраманг, уриб олади* сўзлари оғзаки нутқ лексикасига киради.

Бу тип лексикага оид сўзлар турли хил сўз туркумларига мансуб бўлади ва уларнинг баъзилари жуда ранг-баранг стилистик оттенкаларни ифодалашга хизмат қилади: *кетди-ворди, меров, овсар, валақламоқ, калла, сумраймоқ, бориб турган, ҳали-ҳозир, алай-балай, ҳозир-нозир, хонумон, паққос, ёрлақамоқ, тайиб-майиб, қоғоз (пул маъносида), сўлкавой, палакат, қаланғи-қасанғи, бебош, бетизгин, жон-пон, сира-сира, эс-эс (сал-пал маъносида), ғиринг демаслик, чор-ночор, барзанги, давангидай/|давангирдай (ийгит), илло-билло, ёқимтой, ёлғондакам, ростакам, ёвғон-сирамоқ, ёдакай, тирранча, жавр, жаврақи, жазза (жазо), жазман, жилла (жуда маъносида), зап, зинғирча, жониқмоқ, мулла-*

жиринг, дўндирма, домонгир, далиғули, далатоб, гапчи, бундақа, бундақанги, ади-бади, бўлис, бурноғи, бўшанг, бўш-баёв, ванг (авжида маъносида), биттанга (бир танга), бояқши, бебилиска, бирам (жуда, ўта маъносида), бирваравай, бирварақайиға, будушуд, борди-ю (мабодо маъносида), де, дейман, десангиз, авваламбор, аввалам, валдирвасир, асти, арилламоқ, ахийри, илгаритдан, жин (кишининг табиати маъносида: жинимга ёқмайди), ҳаш-паш дегунча, ана-мана, ажабтовур, азза-базза, алғов-далғов, алдам-қалдам, аспаласофин, аямажиз, валакисаланг, балохўр, гунгалак, гунгурсдай, гўр-ер, жиз-биз ва ҳ.

Келтирилган сўзларнинг стилистик хусусиятларига эътибор берилса, оддий сўзлашув лексикасига оид барча сўзлар ҳам эмоционал-экспрессив бўёқдорликка эга эмаслиги маълум бўлади. Бу лексик қатламнинг катта қисмини эмоционал-экспрессив бўёқдорлик жиҳатдан нейтрал сўзлар ташкил қилади. Мас., юқорида келтирилган сўзлардан *ҳали-ҳозир, тайиб-майиб, эс-эс, ёлғондакам, жавр, ёдакай, жилла, бундақа, бурноғи, биттанга, жилла, десангиз, асти, азза-базза* ва шу каби сўзлар фақат функционал-стилистик белгига эга бўлиб, функционал-экспрессив бўёқдан маҳрумдирлар.

Оддий сўзлашув лексикаси таркибига рус тилидан турли фонетик ўзгаришларга учраб ўзлашган лексика ҳам киритилмоғи лозим. Чунки бу типдаги лексика функционал хусусияти жиҳатидан фақат сўзлашув стилида қўлланади ва одатда асар персонажларини нутқий жиҳатдан характерловчи восита сифатида амал қилади. Бу лексика эмоционал-экспрессив стилистик жиҳатдан кўпроқ нейтрал ва салбий бўёқли бўлади.

Ижобий эмоционал муносабат ифодаловчи ўзлашмалар камроқ учрайди.

Рус тилида сўзлашув стилига оид *буржуй* сўзи нафрат англатади. Ҳозирги ўзбек тилига бу сўз рус тилидаги функционал ва экспрессив-стилистик хусусиятларини сақлаган ҳолда ўзлашган: *Петров бойларни буржуй деб гапирарди ҳар вақт...* (Ойбек).

Дардларга даво келди, буржуйга бало келди (Миртемир).

Сўзлашув тилига ўзлашган бир қатор сўзлар ўзбек тили талаффуз нормаларига бўйсунгани ҳолда ҳар хил фонетик деформацияларга учраган. Буларга *буржуй, жужур (дежурный), тўлка (только), мошин, моладес (молодец), матасекил (мотоцикл), мелиса (милиция), исталавой (столовая), абид (обед), участка (участок), губир (губернатор), бўлис (волостной), банниса (больница) бенавот (виноват), кузир (kozyрь), аристон (арестованный), бошпунт (паспорт), Маскоп (Москва), исмен (смена) закун (закон), метинка (митинг), дакалат (доклад)* каби сўзлар киради. Баъзи мисоллар: *Шундай бўлишига Болтабойнинг ўзи бенавот* (Мирмуҳсин). — *Ҳа, жужурман. Эл-юртга ҳар ким қўлидан келган хизматини қилади. Сиз жужур ҳам эмассизда, хоним, тўлка хотинсиз* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Қоп-қора зулукдай «Волга».* *Олдинги*

иккита ципраси ноль-ноль эди. Нон урсин агар, ноль-ноль эди (У. Ҳошимов). Машина Беркинтой самоварчининг сўриси олдида тўхтади. Ундан инженер Белявский тушиди... Бирпасда шивир-шивир гап бўлиб қолди. Урис мироб келди... Сувтўра келдилар.— Губирнинг сувчиси келди (Саид Аҳмад). Ултармада ғулу чиқди. Шаҳардан солдат келиб, анча одамни ҳайдаб кетди, буларни губирнинг ўзи сўроқ қилар эмиш деган гап тарқалган эди (А. Қаҳҳор).— Ойим қанилар?... Банниса эшигида қолдилар.— Абдувоҳиднинг хотини овози титраб, кафти билан юзини тўсди (У. Ҳошимов).

Луғатларда маҳл.— маҳаллий шевага хос сўз, обл.— областга хос сўз каби пометаларни кўриш мумкин. Бу пометалар билан белгиланган сўзлар — диалектизмлар қўлланиш доираси жиҳатдан оддий сўзлашув лексикасига ўхшаш бўлган, адабий тил чегарасидан четда турувчи лексик бирликлардир.

Демак, диалектизмлар функционал-стилистик нуқтан назардан оддий сўзлашув лексикасига мос келади. Функционал-экспрессив жиҳатдан эса диалектизмлар одатда нейтрал бўёқли эканлиги билан фарқланади. Адабий тил системасида фойдаланиладиган диалектизмлар одатда номинатив функция бажаради. Улар кўп ҳолларда маълум территориягагина хос бўлган нарса-ҳодисаларнинг номи (реалий)ларини ёки воқеа-ҳодиса, ҳаракат-ҳолатларнинг муайян шевага хос номларини англатади. Диалектизмларга хос эмоционал-экспрессив бўёқдорлик адабий нутқ системасида эмас, диалектал нутқ системасида ўрганилади: *жумалак жинни*, *шиқлингдан олсин* (Чимкент шевасида аёллар қарғиши); *катта-занлик қилмоқ* (Андижон шеваси) кабилар.

Адабий тилнинг ривожланиши жараёни кўп жиҳатдан унинг луғат составига диалектизмларнинг ўзлашиб бориши билан ҳам боғлиқ. Бу жараён одатда бадий асарлар тилида қўлланган диалектизмларнинг аста-секин адабий тилга сингиб бориши орқали содир бўлади. Бунда, айниқса, атоқли ёзувчиларнинг роли алоҳида ўрин тутати.

Адабий тил ва диалектизмларнинг ўзаро муносабати, диалектизмларнинг бадий адабиёт тилида анча кенг қўлланиши бу лексик қатлам маълум даражада стилистик имкониятларга эга эканлигини ва уларни стилистик планда ўрганиш мумкинлигини кўрсатади.

Ўзбек ёзувчилари томонидан яратилган кўпгина бадий асарларда диалектизмлар асарда тасвирланган ҳодисалар рўй бераётган территорияда яшовчи кишиларнинг (булар асар персонажлари сифатида тасвирланади) характеристикасини ва маҳаллий колорит яратиш мақсадида қўлланишини кўриш мумкин. Мас., М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» асарида қўлланган *йўғаса*, *кўтарам*, *невлай*, *шанғиб* диалектизмлари, Саид Аҳмаднинг «Уфқ» трилогиясида қўлланган *эшик* (уй), *ая* (эна), *шақ* (шу ёқ), *шаттан* (шу ердан), *баққа*, *анжан* (Андижон) диалектизмлари, Ҳ. Ғулумнинг «Фарғона ҳикояси» композициясидаги

уятаман, очқат, атайна, бағда каби диалектизмлар Фарғона шева-васи вакили бўлган нарса қаҳрамонларнинг нутқий характеристикасини бериш учун ишлатилган. Ж. Шариповнинг «Хоразм» романида ёшулли, дегизи, қуёшлама, ойдинлик, бароз каби диалектизмлар шева хусусияти ва хоразмлик персонаж нутқини акс эттириш учун ишлатилган.

Ҳ. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» асарида қўлланган *ада, туший, манам (мен ҳам), қаттан, этвотганим, сўраотман, опкелдиз, эмвотти, ойи* каби диалектизмлар эса Тошкент шева-васи вакиллари бўлган персонажларнинг нутқий характеристикасини яратиш воситаси сифатида қўлланган. Бу асарда киши исмлари ҳам (*Муҳай, Сурай, Зулай*) Тошкент шева-васининг хусусиятини, шунингдек, болаларга хос нутқий характеристикани кўрсатиш мақсадида ишлатилган.

Шундай қилиб, диалектизмлар луғат составида том маънодаги стилистик қатламни ташкил этмайди. Бироқ улар оғзаки нутқда маълум бир стилистик мақсадларда унумли қўлланади. Бу ҳол уларни оддий сўзлашув лексикаси қаторида ўрганиш учун асос бўлади.

Дағал оддий сўзлашув лексикаси

Оғзаки нутқ лексикаси ичида дағал сўзлашув лексикаси (вульгаризмлар) ажралиб туради. Бунга ҳақорат англатувчи сўзлар ёки лексикализациялашган иборалар киради: *аблаҳ, итвачча, кофирвачча, хотинталоқ, савил, зормонда, зинда, малъун, лаънати, оқпадар, ифлос, фоҳиша, бузуқ, баччағар, даюс, жувонмарг, жувонсўхта, гўрсўхта, наҳс, молфаҳм, пўстакфаҳм, муттаҳам, ит, ордона, байталмон, нокас, жиннивачча, далла, ҳезалак, ҳезимкаш, корчалон, сатанг, ювуқсиз, гардкам, ювиндихўр, қароқчи, исқирт, ялтоқи, жирканч, каллакесар, келгинди, анди, тирриқ, гумроҳ, муртад* кабилар.

Келтирилган мисоллардан маълум бўладикки, метафорик қўллаш натижасида турли салбий эмоционал-экспрессив муносабат англатувчи лексика ҳам (*илон, чаён* каби) дағал сўзлашув лексикаси хусусиятини касб этади.

СЕМАСИОЛОГИЯ

Семасиология — лексикологиянинг луғавий birlikлар семантикаси ва у билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни ўрганувчи бўлими.

СУЗ ВА УНИНГ МАЪНОСИ

Сўз, юқорида кўриб ўтганимиздек, пайдо бўлишидаёқ ўз товуш қиёфасига ва маълум бир маънога эга бўлади. Инсон тилида маъноси йўқ сўзнинг бўлиши мумкин эмас. Бу — тилдаги барча сўзлар учун умумий хусусият. Лекин сўзлар ифодалайдиган маънолар энг умумий белги-хусусиятларига кўра ҳам ҳар хил бўлади ва бу ҳар хилликлар асосида сўзлар маълум группаларга ажралади.

Аввало, сўзлар объектив борлиқдаги нарса-ҳодиса, белги, ҳаракат кабиларни билдириши (тушунча ифодалаши) ва бундай хусусиятга эга эмаслигига кўра икки гуруҳга бўлинади: 1) *тушунча ифодалайдиган сўзлар*; 2) *тушунча ифодаламайдиган сўзлар*.

Тушунча ифодалаш — фақат мустақил сўзларга хос хусусият. Мас., *китоб*, *қизил*, *ўйламоқ* сўзлари маълум объектив нарса, белги, ҳаракатни билдиради, шу нарса, белги, ҳаракат ҳақидаги тушунчани ифодалайди. Бу хусусият шу сўзларнинг маъноси ҳисобланади. (Мустақил сўз туркумидан фақат олмош туркумига оид сўзлар тушунча ифодаламайди. Бу ҳақда кейинроқ, «Лексик маъно» баҳсида гапирамиз).

Мустақил сўз туркумларидан бошқа туркумларга оид сўзлар объектив борлиқдаги нарса, белги, ҳаракат кабиларни атамайди, яъни тушунча ифодаламайди. Масалан, ундовлар сўзловчининг турли эмоциясини, буйруқ-хитобини билдиради: *эҳ* (хурсандлик билдиради), *аттанг* (ачиниш билдиради), *беҳ-беҳ* (чақириш билдиради) ва б. Ундов билдирган ачиниш, чақириқ, хитоб, таажжуб кабилар унинг (ундовнинг) маъноси ҳисобланади. Объектив борлиқдаги нарса-ҳодиса, белги, ҳаракат кабиларни атамаслиги, фақат эмоция, буйруқ-хитоб ифодалаши сабабли, бу туркумга оид сўзлар жуда санокли.

Тақлид сўзлар, юзаки қараганда, борлиқдаги турли товуш, шарпа ва ш. к.ларнинг атамасидек кўринади. Мас., *тақ*, *гум*, *лип-лип*, *йилт-йилт* сўзлари шундай товуш ва шарпа (образ)ларнинг атамаси каби туюлади. Ҳақиқатда эса тақлид сўзлар товуш, шарпа ва ш. к. ларни атамайди, балки уларни тил товушлари билан

акс эттиради. Товуш, турли ҳаракат, шарпа ва ш. к. образини акс эттириш тақлид сўзнинг маъносидир.

Модал сўзлар ва юкламалар ҳам тушунча ифодаламайди (нарса, белги, ҳаракат кабиларни атамайди), балки фикрнинг борлиққа бўлган турли муносабатини, яъни фикрнинг реаллигини, гумонлигини, тахмин каби маъноларни билдиради: *албатта, балки, дарвоқе, фақат, ҳатто, наҳотки* ва б.

Кўмакчи ва боғловчилар гап бўлаклари ёки гапларни ўзаро боғлаш, ўзаро боғланган (алоқага кирган) компонентлар ўртасидаги турлича маъно муносабатларини ифодалаш учун хизмат қилади. Демак, кўмакчи ва боғловчиларга хос маъно грамматик маъно ҳисобланади. Уларнинг маъноси нутқда реаллашади. Нутқдан ташқарида эса қандай маънога эгаллиги аниқ бўлмайди. Масалан, *каби, учун, билан, ва* сўзлари шу ҳолида (контекстсиз) бирор маънони реаллаштирамайди.

Хуллас, маъносининг объектив воқеликдаги нарса-ҳодиса, белги, ҳаракат кабиларга муносабати нуқтаи назаридан тилдаги сўзларнинг роли (қиймати) бир хил даражада эмас. Фақатгина тушунча ифодаловчи сўзларгина борлиқдаги нарса, белги, ҳаракат кабилар ҳақида маълумот беради, уни атайди. Тилдаги сўзларнинг асосий қисмини ҳам ана шу типдаги сўзлар ташкил этади. Мустақил бўлмаган туркумларга оид сўзлар айтилган хусусиятга эга бўлмаганидан, бу туркумларнинг ҳар бири тилда жуда кам миқдордаги сўзга эга. (Масалан, юклама ва модал сўзлар).

СЎЗНИНГ СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИ

Сўзнинг семантик структураси лексик маъно ва шу лексик маънога қўшимча тарздаги оттенкалардан иборат бўлади.

Лексик маъно

Юқорида кўриб ўтганимиздек, мустақил сўзлар объектив борлиқдаги нарса-ҳодиса, ҳаракат, белги кабиларни билдиради. Масалан, *олма, ўрик, шафтоли, беҳи, нок* сўзлари мевали дарахтларнинг маълум турини: *югур, ййна, сакра* сўзлари маълум типдаги ҳаракатни: *уч, беш, ўн* сўзлари маълум миқдорни билдиради ва ҳ. Сўзнинг объектив борлиқдаги нарса-ҳодиса, ҳаракат, белги ва шу кабилар ҳақида маълумот (тасаввур) берувчи мазмуни *лексик маъно дейилади*¹.

Сўзлар ўз маъноси билан объектив борлиқдаги нарса, ҳаракат, белги кабиларнинг конкрет (айнан) ўзини эмас, балки улар ҳақидаги тушунчани ифодалайди. Т у ш у н ч а — бу объектив борлиқдаги нарса-ҳодисаларнинг киши онгида умумлашган тарздаги

¹ Айрим сўзлар билдирадиган нарса-ҳодисалар объектив ҳолда бўлмаслиги (йўқ бўлиши) мумкин. Масалан, *худо, шайтон, дўзах* кабилар. Лекин бу «нарса-ҳодисалар» бор деб тушунилгани учун уларни ифодаловчи сўзлар юзага келган.

инъикосидир. Нарса-ҳодиса ҳақидаги тушунча шу турдаги нарсас-ҳодисаларга хос умумий белгиларни бирлаштиради. Хусусий томонларни эътибордан соқит этиб, умумий белгиларни бирлаштириш ҳатто аниқ (конкрет) нарсаларга оид тушунчаларда ҳам бўлади. Масалан, тоғ, тош, дарахт ҳақидаги тушунча барча тоғ, тош ва дарахтларга хос умумий белгиларни бирлаштиради. Уя (қуш уяси) ҳажми, шакли, ясалиш усули ва б. жиҳатдан турлича бўлиши мумкин. Лекин уя тушунчаси бундай хусусий томонларни эътибордан соқит этиб, барча уялар учун умумий бўлган белгини бирлаштиради. Ана шу умумий белгисига (белгиларига) кўра шу турдаги ҳар бир предмет (конкрет ҳолатда қандай бўлишидан қатъи назар) уя деб тушунилади (уя ҳисобланади). Уя сўзи ана шу тушунчани реаллаштиради, унинг лексик маъноси шу тушунча ҳақидаги маълумотдир (шу тушунчанинг ифодасидир).

Маълум бўладики, лексик маъно билан тушунча ўртасида умумийлик (бирлик) бор. Тушунчага хос умумлаштириш хусусияти лексик маънода ҳам бор. В. И. Лениннинг «Тилда фақат умумийлик мавжуд» деган таърифи сўзнинг (сўз маъносининг) моҳиятига ҳам жуда мос келади.

Сўзнинг тушунча ифодалаш (тушунчани аташ) имкони алоқа воситаси бўлган тилнинг жуда муҳим хусусиятидир. Бу имкониятсиз тилнинг бўлишини ҳам тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки агар объектив борлиқдаги ҳар бир конкрет нарсас-ҳодиса алоҳида сўз билан аталадиган бўлса, у ҳолда сўз саноксиз даражада бўлар эди. Мас., дунёда мавжуд бўлган тошнинг (яъни бир турдаги предметнинг) миқдорини тасаввур этиб бўлмайди. Агар ҳар бир тош учун бир сўз қўлланадиган бўлса (ҳар бир тош бир сўз билан аталадиган бўлса), фақат тошга нисбатан қўлланадиган сўзларнинг ўзиёқ сон-саноксиз бўлади ва бу сўзларни ёдда сақлаш ва фикр олишувда улардан фойдаланиш имкони бўлмайди. Демак, бир турдаги сон-саноксиз нарсас-ҳодисаларни бир сўз билан аташ ҳодисаси фикр олишувдаги жуда катта имкониятлардан ҳисобланади.

Сўз тушунча ифодалар экан, яъни сўзнинг маъноси тушунча билан боғланар экан, ўз-ўзидан, лексик маъно билан тушунчанинг ўзаро муносабати ҳақида гапиришга тўғри келади.

Аввало тушунча — логик категория (тафаккурга хос), лексик маъно ва уни ифодаловчи сўз эса тилга оид, тил структурасига хос категория.

Тушунча билан сўз ва унинг лексик маъноси турли типдаги категория экани билангина эмас, балки яна бошқа хусусиятлари билан ҳам ўзаро фарқланади.

Аввало, тушунча фақат сўз ёрдамида эмас, балки тилнинг бошқа бирликлари, жумладан турғун бирикмалар ёрдамида ҳам ифодаланади. Масалан, *молия министрлиги, жавоб бермоқ, томдан тараша тушгандай* бирикмалари маълум бир тушунчани билдиради.

Тушунча ифодалаш, кўриб ўтганимиздек, фақат мустақил сўзларга хос хусусият. Мустақил сўзларнинг ҳам фақат номинатив маънога эга бўлганлари тушунча ифодалайди. Номинатив маънога эга бўлмаган мустақил сўзлар (масалан, олмошлар), шунингдек мустақил бўлмаган сўзлар (масалан, ёрдамчи сўзлар, ундовлар) тушунча ифодаламайди. Лекин улар ҳам маънога эга. Масалан, *ие, вой* ундовлари ажабланиш, қўрқиш ҳис-туйғусини; *албатта, балки* сўзлари фикрнинг чин ва гумонлигини билдиради. Булар шу сўзларнинг маъноси ҳисобланади. Демак, ҳар қандай сўз маънога эга бўлгани ҳолда, тушунча ифодалаш — фақат маълум типдаги сўзларга хос хусусият. Сўзнинг фақат номинатив маъносигина тушунча билан боғланади (Номинатив маъно ҳақида 206-бетга қаранг).

Сўзнинг номинатив маъноси тушунча билан боғланар экан, ўз-ўзидан, кўп маъноли сўзлар бирдан ортиқ тушунча ифодалайди (кўп маъноли сўзнинг ҳар бир номинатив маъноси тушунча билан боғланади). Масалан, *бош* сўзи *одамнинг боши, кўчанинг боши, қурувчиларга бош, бош масала* сўз бирикмаларида бошқа-бошқа маъноларни, бир-биридан фарқли тушунчаларни билдиради.

Олмошларнинг мустақил сўз туркумлари қаторига кириши маълум. Лекин бу туркумга оид сўзлар аниқ (конкрет) бир лексик мазмунга эга бўлмайди. Улар от, сифат, сон каби сўзлар ўрнида қўлланади, лекин шу сўзлар билдирадиган тушунчани атамайди, балки унга ишора қилади (уни кўрсатади). Шунинг учун ҳам, мас., *у* олмоши конкрет ва абстракт, жонли ва жонсиз нарсаларни билдирувчи минглаб сўзлар ўрнида қўллана олади. Олмошлар маълум бир тушунча ифодаловчи сўзлар ўрнидагина эмас, балки мураккаб тушунча билдирувчи сўз бирикмалари, шунингдек тугал фикр ифодаловчи гаплар ўрнида, ҳатто жуда мураккаб фикр ифодаловчи нутқнинг маълум бир парчалари ўрнида ҳам қўллана олади. Бир мисол: *Йўл-йўлакай 1941 йилда Львов шаҳрида рўй берган воқеани айтиб берди.*

— *Биз бундан уч йил олдин, худди мана шундай ёз фаслида Львовда Йўлдошев, Қоролёв, Валиев, Каримовлар билан бирга худди шу кунгидай кинони томоша қилиб, қизлар билан ўйин тушдик, сайр қилиб қисмега қайтдик. Дарё қирғоғи... Дарахтзор, унинг теварагида оқ чодирлар ўрнатилган. Оқшом ҳавоси шу қадар мусавфо, қайин дарахтларининг гулларидан сочилаётган ҳидни ҳаво билан кўшиб, ҳар қанча шимирсанг ҳам тўймайсан киши... Ётдик, бир маҳалгача нимагадир ухлай олмадим. Кўзим уйқуга кетгандай бўлди-ю, ўзимни яна уйғоқ ҳис қиламан. Қаяқдандир пулемёт овози эшитилгандай бўлди. Чодирда қатор каравот, жангчилар ширин уйқуда. Мен билан ёнма-ён ётган Йўлдошев додлаб ўридан туриб ўтирди, у худди инжиқлик қилаётган ёш бола сингари тебраниб йиғлар эди. Мен: «Йўлдошев, босинқираяпсизми? Тинч ётинг!» деб кулдим ва уни ётқизиб қўйдим. Йўлдошевнинг йиғиси борган сари пасайиб, ниҳоят хўрсина-хўрсина жим қолди...*

ёнбошим хўл бўлиб, иссиқ бир нарса пилчиллайди... Қайрилиб қарасам, ҳамма ёним қон. Шошиб қолдим. Йўлдошев тинч ётар эди. Унинг чап ёнида ухлаб ётган Кисилёв сакраб ўрнидан турди-да, бирдан ерга йиқилди, чурқ этмасдан у ҳам ётиб қолди. Уйқум ўчиб, хаёлим қочиб кетди. Атрофдаги чодирлардан ҳам дод-фарёд овозлари эшитила бошлади. Ташқарига югуриб чиқдим. Немис аэроплани шу қадар паст учмоқда эдики, ҳатто фашист учувчиси менга муштини кўрсатиб пулемётдан йқ узди. Бу 1941 йилнинг 21 июнь кунда Львов шаҳрида бўлиб ўтган эди. (Н. Сафаров).

Келтирилган мисолда бу олмоши ўзидан олдинги бутун бир нутқ парчаси ўрнида қўлланган, у ана шу нутқ парчаси орқали ифодаланган мазмунга ишора қиляпти. Шу фактнинг ўзиёқ олмошларнинг конкрет бир тушунчани ифодаламаслигини, конкрет бир лексик маънога эга бўлмаслигини, олмошларнинг маъноси контекстда, нутқ ситуациясида реаллашувини кўрсатади.

Юқорида сўзнинг тушунча ифодалаши, умумлаштириш хусусиятига эгаллиги алоқа воситаси бўлган тилнинг жуда катта имконияти (ютуғи) экани айтилди. Бу жиҳатдан олмошларнинг нутқда тутган ўрни ҳам ниҳоятда муҳимдир. Чунки гарчи тушунча ифодаламаса-да, тушунча ифодалайдиган минглаб сўзлар ўрнида биргина олмошни қўллаш мумкинлиги, ҳатто жуда мураккаб мазмунни ифодалайдиган нутқ парчалари ўрнида биргина олмошни қўллаш мумкинлиги ўзаро алоқадаги (фикр олишувдаги) жуда катта имконият ҳисобланади. Бу ҳодиса фикр олишувда фақат ихчамликнинг таъминланишигина эмас, балки алоқа қуроли бўлган тилнинг муҳим хусусияти, имкониятидир. Юқорида келтирилган мисолдаги катта бир парча орқали ифодаланган мазмунга ишора қилувчи бир сўз (олмош) бўлмаганида, кейинги жумлада, яъни бу олмоши ўрнида ўша парчани яна қўллаш керак бўлар эдики, бу йўл билан фикр олишиш жуда қийин бўлишини тасаввур этиш қийин эмас.

Лексик маъно (семема) структураси

Лексик маънога муносабатига кўра атоқли отлар ҳам мустақил сўзлар ичида ўзига хос ўрин тутаяди. Қўпчилик мутахассислар атоқли отларнинг лексик маънога эга эмаслигини таъкидлаганлари ҳолда, айрим ишларда уларнинг лексик маънога эгаллиги айтилади.

Юқорида кўриб ўтдикки, сўзлар (мустақил маъноли сўзлар) нарса, белги ёки ҳаракатнинг айнан ўзини эмас, балки улар ҳақидаги тушунчани билдиради. Атоқли отлар эса бундай хусусиятга эга эмас. Улар айнан бир шахс ёки нарсанинг номи (атамаси) ҳисобланади, демак, улар айнан бир шахс ёки нарсанинг ўзини билдиради. Шунинг учун ҳам атоқли от билдирган шахс ёки нарса таниш бўлсагина, унинг кимни ёки нимани билдириши маълум бўлади. Акс ҳолда атоқли от ҳеч нарсани билдира олмайди (шахс ёки нарсанинг ўзига қараб унинг конкрет атамасини билиб бўл-

майди). Масалан, *ўрмон* сўзи маълум бир тушунчани ифодалагани учун, бу сўзнинг ўзи ҳам, унинг маъноси ҳам ҳаммага маълум. Лекин у атоқли от сифатида бўлганида конкрет бир шахсни атайди. Бу шахс таниш бўлсагина, *ўрмон* сўзининг кимни аташи маълум бўлади. Ана шунинг ўзиёқ атоқли отлар конкрет шахс ёки нарсани билдиришини, лексик маънога эга эмаслигини кўрсатади.

Лексик бирлик сифатида сўзни лексема деб аташ маъқул кўрилганидек, лексик маънони семема деб аташ ҳам одат тусига кирди. Бу терминлар сўз семантикасини ўрганишда айниқса қўл келади. Лекин сўз семантикасининг таҳлилида фақат шу терминларни қўллашни тавсия этиш тўғри бўлмайди. *Сўз* ва *лексема*, *лексик маъно* ва *семема* терминларининг ҳар биридан фойдаланавериш мумкин.

Сўзлар ўзларига хос фонетик, сўз ясалиш, морфологик каби структураларга эга бўлгани сингари, ўзига хос семантик структурага ҳам эга бўлади. Шу билан бирга, сўзнинг семантик структурасига кирувчи лексик маъно (семема) ҳам маълум компонентлардан таркиб топади. Бундай компонент (қисм)лар сема деб аталади. Баъзан лексик маъно структураси билан сўзнинг семантик структурасини бир хил ҳодиса сифатида қараш ҳолларини ҳам учратиш мумкин. Лекин улар бир-биридан фарқли ҳодисалар. Лексик маъно сўзнинг семантик структурасидаги компонентлардан ҳисобланади. (Бу ҳақда «Сўзнинг семантик структураси» баҳсида гапирилади).

Лексик маънони унинг компонентлари (семалари) асосида таҳлил этишга кейинги вақтларда алоҳида эътибор берилган бошланди. Бундай усулдаги таҳлил сўз семантикасига алоқадор жуда кўп ҳодисаларнинг моҳиятини тўғри белгилашга имкон беради. Чунки семалар семеманинг мундарижасини ташкил этади. Мас., *атроф* лексемасининг семемаси *ҳамма* ва *томон* семаларидан; *касал* лексемасининг бир семемаси *организм*, *фаолият* ва *бузилмоқ* семаларидан; *кучаймоқ* лексемасининг бир семемаси *кучли*, *дарража* ва *олмоқ* семаларидан таркиб топган.

Семеманинг семаларини конкрет белгилаш маъно жиҳатдан ўзаро қандайдир алоқаси бўлган сўзлар муносабатини, шунингдек кўп маъноли сўзлар семемаларини тўғри белгилашга имкон беради. Чунки ўзаро қандайдир алоқаси бўлган семемаларда улардан ҳар бирига хос бўлган, шунингдек умумий бўлган семалар мавжуд бўлади. Мас., полисемантик сўзларда унинг семемалари учун умумий бўлган ва семемаларнинг ўзига хос бўлган семалари бўлади. Ана шу семаларни аниқ белгилаш полисемантик лексемалар семемаларининг, шунингдек полисемантик сўз билан омонимни тўғри фарқлашга имкон беради (Булар ҳақида *полисемия*, *синонимия*, *антонимия* каби бўлимларда кенгроқ тўхтаймиз).

Тилшуносликда лексик маъно компонентларининг ўзаро муносабатда олиб қаралаётган семемалардаги иштироки ва б. хусусиятига турлича ёндошиш натижасида семаларнинг турлича фарқланиши ва турлича номланишини учратиш мумкин: *архисема*, *уму-*

мий сема (муштарак сема), дифференциал сема (фарқловчи сема), классема (синтагмема) ва ҳ. Лекин муайян лексик-семантик гурӯҳга онд семемалардаги семаларни, шу семалар учун умумийлик ёки хусусийликка эгаллигига кўра, икки турга бўлиш мумкин: 1) *умумий сема*, 2) *дифференциал сема*.

Умумий семалар полисемантик сўзнинг семемаларидаги бир хил (умумий) бўлган семадир. Мас., *термоқ* феъли кўп маъноли. Шулардан қуйидаги уч маъноси (семемаси)нинг семалар составига эътибор берайлик;

1. *Тарқоқ ҳолдаги жойидан бир-бир олмоқ (тўплаш, йиғиш мақсадида): пахта термоқ, помидор термоқ, олма термоқ; 2. Орасидан (қаторидан) бир-бир олмоқ (тозалаш, тартиблаш ва ш. к. мақсадда): гуручининг курмагини термоқ. Соқолингиз устарага илинмайди, лекин аямнинг қош терадиган мўйчинаклариди юлсангиз ҳам бўлади (С ан д А ҳ ма д).* 3. Маълум тартиб билан бир-бир (снма-ён, устма-уст ва ҳ.) жойлаштирмақ: *кабобни кўрага термоқ; саватга анжирни термоқ. У тоқчалардаги чойнак-пиёла, патнус, ликобчаларни тартиб билан терди... (Ҳ. Фулом).* *Ҳаётхон бечора ип эшиб, марваридларни теришга ўтирди (М. Исмоилий).* *Термоқ* феълининг келтирилган учала лексик маъносида ҳам «бир-бир» («бирма-бир») семаси бор. (учала маъно учун ҳам умумий сема). Биринчи ва иккинчи маъноси (семемаси) учун эса «олмоқ» семаси ҳам умумий.

Полисемантик сўз семемаларида иштирок этадиган, юқорида кўрилганидек, умумий (бир хил) семадан ташқари, бирида йўқ, лекин бошқасида қатнашувчи сема ҳам бўлади. Масалан, *термоқ* феълининг учинчи семемасидаги «жойлаштирмақ» семаси биринчи ва иккинчи семемасида йўқ. Бундай семалар *дифференциал сема* деб аталади. Демак, бирдан ортиқ семеманинг бир лексемага бирлашиши умумий сема асосида бўлса, ўзаро алоқадор маъно (семема)нинг бир-биридан ажралиши *дифференциал сема* асосида бўлади. Ана шундай умумий ва *дифференциал сема* бўлмаган тақдирда полисемия ҳақида гапириш мумкин бўлмайди.

Умумий ва фарқловчи семалар бир семантик майдонга мансуб сўз (лексема)ларда ҳам бўлади. Мас., кўлам сифатларининг барчасида «кўлам» семаси, сезги ифодаловчи сифатларнинг барчасида «таъсир этиш» семаси бўлади. *Кўлам* сифатлари: *чуқур* 'қуйинга узунлик кўлами катта', *йўғон* 'эн ва ён кўлами катта'; *узоқ* 'узунлик кўлами катта' ва ҳ. *Сезги ифодаловчи сифатлар*: *мулоим* 'тусмоллаш органига ёқимли таъсир этувчи'; *ширин* 'таъм сезиш органига ширали таъсир этувчи' ва ҳ. Демак, бунда умумий семалар семемаларни бир лексемага эмас, балки шу семемалар асосида лексемаларни маълум семантик майдонларга бирлаштиради. Бундай семалар лингвистик адабиётларда *архисема* деб ҳам юритилади.

Лексик маъно типлари

Сўзнинг лексик маъносига турли нуқтаи назардан ёндашилади ва шу асосда лексик маъно типларга ажратилиб, махсус номлар билан аталади. Лекин типларга ажратишдаги нуқтан назар турлича бўлганидан, лексик маънони типларга ажратишда, шунингдек бу типларни аташда ҳам ҳар хилликлар бор. Лингвистик адабиётларда лексик маънога нисбатан *этимологик маъно*, *генетик маъно*, *архаик маъно*, *бош маъно*, *асос маъно*, *ясама маъно*, *ҳосила маъно*, *тобе маъно*, *тўғри маъно*, *кўчма маъно*, *номинатив маъно*, *фигурал маъно*, *эркин маъно*, *боғли маъно* ва шу каби бир неча хил терминларнинг қўлланиши лексик маънога турли нуқтаи назардан ёндошиш ва унинг типларини ҳар хил тушуниш натижасидир.

Лексик маънога синхроник планда қаралганда, яъни типларга ажратишда ҳозирги тилга оид лексик маъно кўзда тутилганда, унга қуйидаги жиҳатлардан ёндошиш керак бўлади: 1) *ясалиш муносабатига кўра*, 2) *объектни ифода этишига кўра*, 3) *нутқда реаллашиш ҳолатига кўра*.

Ясалиш (ҳосил бўлиш) муносабатига кўра лексик маъно икки турга бўлинади: асос маъно ва ясама маъно.

У ёки бу маънонинг юзага келишида асос бўладиган маъно асос маъно, унинг таъсирида (асосида) ҳосил бўлган маъно ясама маъно ҳисобланади. Мас., *тугун* сўзининг қуйидаги биринчи гапдаги маъноси асос маъно, иккинчи гапдаги маъноси эса ясама маънодир: *Девона белбогининг туғунига астойдил ёпишган ҳолда: Ўғирламадим тентак. Ҳожиди поччамнинг тўйидан олдим, жинни!—деди* (А. Қодирий). *Адолат бошидаги туғунни, орқасидаги қолчигини ерга қўйиб. Шакархонга қаради* (И. Раҳим).

Ясалиш муносабатига кўра лексик маъно икки турга (асос ва ясама маънога) ажратилар экан, ўз-ўзидан, бунда бирдан ортиқ маънонинг ўзаро муносабати ётади. Демак, лексик маънони бундай типларга ажратиш ва номлаш полисемантик сўз маънолари учун характерли. Бир маъноли сўзларда лексик маънонинг бундай типлари бўлмайди.

Маълумки, полисемантик сўзларнинг маъно миқдори ҳар хил (икки ва ундан ортиқ) бўлади. Бунда ясама маъноларнинг ҳаммаси бир маъно асосида ҳосил бўлавермайди албатта, яъни полисемантик сўзларда асос маъно ҳамма вақт битта бўлавермайди. Асос маъно полисемантик сўзларда битта ёки бирдан ортиқ бўлиши мумкин. Масалан, *аъзо* сўзи қуйидаги маъноларга эга:

1. Одам ёки ҳайвон танасининг муайян вазифани бажарувчи қисми: *Сезги аъзолари*. 2. Бирор гуруҳ, коллектив ва ш. к. га мансуб шахс: *Қолхоз аъзолари*. 3. Бирор иш-ҳаракат, фаолият қатнашчиси: *Делегация аъзолари*. Кейинги икки маъно биринчи маъно асосида юзага келган. Демак, бу сўзда бир асос маъно ва икки ясама маъно бор. *Ўйин* сўзининг маънолари муносабатида бошқачароқ ҳолни кўрамиз. Бу сўз қуйидаги маъноларга эга:

а) кўнғил очиш, дам олиш мақсадидаги эркин (эрмак) машғулот. *У жуда зерикиб, нима ўйин ўйнашини билмас эди (Ойбек).*

б) рақс: *Кўпчилик йигитлар ўртасида оқ кофтали, қора юбкали, қомати ихчам Фотима ҳозир ўйинга тушиб кетадигандай қувониб турар эди (П. Турсун).*

в). ютиш-ютқизиш асосидаги эркин (эрмак) машғулот: *чиллак ўйини. Карта ўйини.*

г) Маълум қоидалар асосида бўладиган, мусобақага асосланган машғулот. *Футбол ўйини. Шахмат ўйини.*

Ўйин сўзининг 2- ва 3-маънолари 1-маъноси асосида юзага келган. 4-маъноси эса 3-маъноси асосида юзага келган. *Ушламоқ* феълининг қуйидаги мисоллардан иккинчи гапда ифодаладиган маъноси биринчи гапдаги маъноси асосида, учинчи гапдаги маъноси эса иккинчи гапдаги маъноси асосида юзага келган: *Йўлчи бир қўли билан деразанинг дастасини ушлади (Ойбек). Улар (қизлар) чимчиловчиларни қарғайдилар, ушлаб олсалар, урадилар (Ойбек). Дарҳақиқат, Кумуш энг нозик жойдан ушлаган эди (А. Қодирий).*

Демак, ясама маънонинг ўзи бошқа маъно (ёки маънолар)нинг юзага келишига асос бўлиши, бинобарин, бу маъноларга нисбатан асос маъно ҳисобланиши мумкин.

Объектни қай тарзда ифодалашига кўра лексик маъно икки турга бўлинади: номинатив маъно ва фигурал маъно.

Номинатив маъно нараса, белги, ҳаракат ҳақидаги бевосита маълумот, улар билан бевосита боғланидиган маънодир. Фигурал маъно эса предмет, белги ёки ҳаракат билан бевосита боғланмайди, яъни сўз фигурал маъноси билан предмет, белги ёки ҳаракатнинг номига айланган бўлмайди, фигурал маъно номинатив маъно орқали предмет, белги, ҳаракат билан боғланади. *Тарвуз есанг, Анорбойникидан е, шираси тилингни ёради («Муштум»).* *Овознинг шираси қочган, кексалик... (А. Мухтор). Кўкламда она-бола тоғ этагидаги қўриққа чиқиб... лалми буғдой экишди, лекин қурғоқчилик бўлиб уруққа ҳам чув тушишди (П. Қодиров).* *Низомул-мулк фитна уруғини узоқни мўлжаллаб, жуда маҳфий сепмоқда (Ойбек).* *Сувонжон тол тагидаги камарга шўнғиб, ... анчадан кейин қўлида балиқ билан чиқиб келарди (С. Анорбоев).* *Ҳакимжон ҳеч кимнинг сўзи, таклифини кутиб турмасданоқ аввалгидек ишга шўнғиди-кетди (С. Зуннунова).* *Ольга Петровна... касалнинг тилини чиқартириб кўрди (М. Исмоилий).* *Рустам деҳқончиликнинг тилини яхши ўрганган (Ойбек).* Келтирилган мисолларда *шира, уруғ, шўнғимоқ, тил* сўзларининг биринчи гапдаги маъноси — номинатив маъно, иккинчи гапдаги маъноси эса фигурал маъно.

Номинатив маъно ва фигурал маъно муносабати ҳам полисемантик сўз маънолари учун характерли. Полисемантик сўз маъноларидан фақат ясама (ҳосила) маъногина фигурал маъно бўла

олади. Лекин ясама маънолар доирасида ҳам фигурал маъно номинатив маънога нисбатан жуда кам миқдорни ташкил этади.

Нутқда реаллашиш ҳолатига кўра лексик маъно икки турга бўлинади: эркин маъно ва боғли маъно.

Эркин маъно нарса, белги, ҳаракат билан бевосита боғланадиган маъно бўлиб, унинг реаллашуви маълум контекстга, сўз қуршовига боғлиқ бўлмайди. Мас., *ўйин* сўзининг рақс маъноси, *чекмоқ* сўзининг ичга тортмоқ маъноси, *югурмоқ* феълининг чопмоқ маъноси, *чап* сўзининг ўнгнинг акси маъноси эркин маъно ҳисобланади. Бу маънолар ҳеч қандай қўшимча воситага боғлиқ бўлмаган ҳолда реаллаша олади. Худди шу хусусиятига кўра бу типдаги лексик маъно эркин маъно дейлади.

Боғли маъно маълум сўз ёки сўзлар қуршовидагина реаллашади. Бу маъно воқелик билан бевосита боғлана олмайди. Сўзининг боғли маъносида қўлланиш доираси жуда чегараланган бўлади, яъни у шу боғлиқ маънони реаллаштирадиган сўз ёки сўзлар билангина қўлланади. Мас., юқоридаги *ўйин*, *чекмоқ*, *югурмоқ*, *ўчмоқ*, *чап* сўзларининг қуйидаги гапларда билдирадиган маънолари боғли маъно ҳисобланади: *Қизники қийин билан*, *ўғилники ўйин билан битар* (Мақол). *Онажон, ғам-ғусса чекманг* (А. Мухтор). *Раис Умурзоқ отага ўхшаш обрўли*, *тажрибакор пахтакорларни қўлга олиш ниятида озмунча югурмади* (Ш. Рашидов). *Рафур тобора асабийлашар эди*, *бунинг оқибатида кўзлари хиралашиб, лаблари пирпирар, ранглари ўчиб, қўллари титрарди* (Ш. Рашидов). *Ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ*, *икки ёзувчи ё санъаткор бир-бирига чап*, *бир-бири билан қирпичоқ бўлиб қолишади* (Уйғун). Бу мисолларда *ўйин*, *чекмоқ*, *югурмоқ*, *ўчмоқ*, *чап* сўзларига хос маъно улар билан қўлланаётган билан битар, *ғам-ғусса*, *қўлга олиш ниятида*, *ранглари*, *бир-бирига* сўзлари ёрдамида реаллашяпти, яъни маънонинг реаллашуви шу сўзларнинг қўллашиши билан боғлиқ. Худди шу сабабли бу маънолар боғли маъно ҳисобланади.

Контекстуал маъно

Кўриб ўтдикки, лексик маъно нутқдан ташқарида ҳам мавжуд бўлади ва у сўзнинг семантик структурасида албатта иштирок этувчи компонент ҳисобланади. Бундан ташқари, сўзлар маълум контекст (ситуация)лардагина реаллашадиган маъно билан қўлланиши ҳам мумкин: *Матқовул ака, мен нон топармиканман деб қорин ғамида мактаб очганим йўқ* (М. Исмоилий). *Ҳар каламушларимиз борки, буғдойни шוליға, арпани маккажўхориға аралаштириб тортгани-тортган* (С. Маҳкамов). *Назир жавоб ўрнига бош эгди. Лоп этиб ёдига қишлоқ, сайроқи келин аяси тушди* (С. Ражабов). *Кимдир шошиб жавоб қайтарди; бу гал унинг (душманнинг) кузи келади* (Н. Сафаров). *Сўзлаганда ҳам ўз фикрини чиройли қилиб, мақоллар билан тасдиқлаб мошгуруч қилмай ифодалар экан*. (Р. Раҳмонов).

Мисоллардаги *қорин* сўзи тирикчилик, ейиш-ичиш маъносини, *каламус* сўзи омбордаги хиёнатчи маъносини, *сайроқи* сўзи номаъқул гапларни тўхтовсиз, кўп гапирадиган маъносини, *куз* сўзи ҳаётнинг охири маъносини, *мошгуруч қилмай сўзи аралаш-қура-лаш қилмай* маъносини билдирипти. Лекин бу маънолар *қорин*, *каламус*, *сайроқи*, *куз*, *мошгуруч қилмоқ* сўзларининг семантик структурасида йўқ, фақатгина келтирилган гап (контекст)да реаллашаётган маънодир. Сўзнинг ана шундай характердаги (контекстда реаллашадиган) маъноси контекстуал маъно дейилади. Демак, бундай маъно нутқий ҳодиса ҳисобланади. (Лингвистик адабиётларда бундай маъно «оккозионал маъно», «нутқий маъно» деб, сўзнинг шундай маъно билан қўлланиши эса «лексик қўлаш» деб ҳам юритилади).

Маълумки, кўп маъноли сўзлар гапда бирор маъноси билан қатнашади, у ёки бу маъносида қўлланади. Гап (контекст) шу маънони конкретлаштиради. Бир мисол: *Ҳаётхон бечора ин эшиб, марваридларни теришга ўтирди* (М. Исмоилий). *Термоқ* феъли кўп маъноли. Унинг маъноларидан бири қаторлаб тизмоқ, тахламоқдир. Келтирилган гап *термоқ* феълининг шу маъносини реаллаштирипти, унинг худди шу маъноси билан қўлланаётганини аниқлапти. Демак, нутқда кўп маъноли сўз маъноларини конкретлаштиришда контекст муҳим роль ўйнайди. Лекин бунда контекст шу маънони келтириб чиқарувчи восита бўлмайди. Бу маъно сўзнинг ўзида бор бўлиб, контекст сўзнинг бошқа маъноларида эмас, балки худди шу маъноси билан қатнашаётганини реаллаштиради. Демак, сўзнинг аслида мавжуд бўлиб, контекстда аниқ ажраладиган кўп маъноларидан бири лексик маъно бўлаверади. Реаллашуви контекстга боғлиқ, контекст доирасида бўладиган маъногина контекстуал маъно ҳисобланади.

Лексик маъно маълум бир нарса, белги ёки ҳаракат ҳақидаги маълумот, сўз уларнинг атамаси бўлганидан, у (лексик) маъно шу нарса, белги ёки ҳаракат ҳақида аниқ тасаввур бериб туради. Контекстуал маънода бундай хусусият йўқлигидан, унда лексик маънодаги каби конкретлик йўқ, бу маъно кўп ҳолларда жуда умумийлик характерига эга бўлади. *Кавак* сўзининг қуйидаги уч гапдаги маъносига эътибор беринг: *Омбуруннинг қўлингда, бир кавакдан ҳайдаса, бошқа кавакда тиш суғуриб айшингни қиллаверсан* (А. Қаҳҳор). *Қизини шу ерда бир клиникага жойлаштириб қўйишининг иложи бормикан деб бошимни урмаган кавак қолмади* (И. Уктамов). *Тавба, ажойиб. Ешим шунгача келиб бундайларни энди эшитдим. Бутун умр кавакда ўтди* (Ойбек).

Контекстуал маъно контекстга боғлиқ бўлса-да, лекин уни «контекстга хос маъно» деб тушунмаслик керак. Бу маъно ҳам сўзнинг ўзига хос бўлади. Контекстуал маънонинг потенциал имконияти шу сўзнинг ўзида бўлади. Акс ҳолда, мас., юқоридаги *кавак* сўзига хос маънони унинг ўрнида хоҳлаган сўзни қўллаш билан ифода этиш мумкин бўларди. Контекст сўздаги ана шу им-

кониятни рўёбга чиқаради, бу имконият контекст доирасида воқелик ҳолатида бўлади. Лексик маъно эса рўёбга чиқадиган, воқеликка айланадиган нарса эмас, балки бор нарса.

Полисемия

Тилдаги сўзларнинг бир ёки бирдан ортиқ маънога эга бўлиши маълум ҳодиса. Бир маънолилиқ ҳодисаси моносемия, кўп маънолилиқ ҳодисаси эса полисемия деб юритилади. Кўп маънолилиқ сўзнинг семантик структурасига оид ҳодисалардан биридир.

Бирдан ортиқ маънога эгаллик (полисемия) деярли барча сўз туркумларида учрайдиган ҳодиса. Мисоллар: *Ўзбек ойим боши билан келинига ризолик билдириб, «баракалла!» деб қўйди* (А. Қодирий). *Шу савол бошига келганда, кўзига тўсатдан Канизақ кўришиб, Сидиқжоннинг юраги ўйнаб кетди* (А. Қаҳҳор). *Пахта — бош вазифа* (Ш. Рашидов). *Биринчи жангдаёқ бош ўғли ўлди* (Х. Шарипов). *Назир кўрнинг плани навкарни бошсиз қолдириш эди* (Ж. Шарипов). *Сенга бир вазифа, — деди Марҳамат Аҳмаднинг қўлига қалин дафтар тутқазиб...* (Х. Назир). *Қуёш секин-аста кўтарилиб, қалин шохлар орасидан мўралай бошлади* (И. Раҳим). *У асли дадамнинг қалин ўртоғи бўлган* (А. Мухтор). *Сорахон тез фурсат ичида унинг кўнглидан Мунисхон ишқини ювиб чиқарди* (А. Қаҳҳор). *Ҳарорати кучли, юрак уриши фавқулодда тез эди* (А. Қодирий). *Ғуломжон супадан настга тушди* (М. Исмоилӣ). *Мана, мудирликдан тушди-ю, хийла одамшаванда бўлиб қолди* (П. Турсун). *Аҳмаджон шериклари билан урушдан хийла узоқда дам олиб ётган бир қисмга келиб тушганди* (А. Қаҳҳор).

Юқорида бош, қалин, тез тушмоқ сўзларининг икки-учтадан маъносига мисол келтирдик. Аслида шу сўзларнинг ўзи яна бошқа маъноларга ҳам эга.

Ҳар қандай сўз пайдо бўлишидан конкрет бир маънони билдиради, яъни бир маъноли бўлади. Полисемия сўз семантик структурасининг тараққиёти натижаси ҳисобланади. Демак, кўп маънолилиқ ҳодисаси тил тараққиёти процессида юз берар экан, бу нарса ўз навбатида тилнинг тараққиёт даражасини ҳам кўрсатувчи фактлардан ҳисобланади. Чунки бир сўз ёрдамида бирдан ортиқ нарса-ҳодисаларни ифодалаш имкони тил структурасининг ихчамлилигини таъминлайди.

Кўп маънолик тил тараққиёти процессида келиб чиқадиган ҳодиса экан, уни келтириб чиқарадиган сабаб ва асосларнинг бўлиши ҳам табиий. Мана шу сабаб ва асосларни белгилаш сўз семантик структурасининг тараққиётини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, полисемия анча мураккаб ҳодиса бўлиб, сўз семантик структурасида мавжуд бўлган ҳар бир маънони белгилаш қийин, шу билан бирга ҳам амалий, ҳам назарий

аҳамиятга молик нарсадир. Бунда, айниқса, полисемияни ўзига ёндаш бўлган ҳодисалардан фарқлаб олиш муҳимдир.

Айтиб ўтилдики, полисемия сўзнинг бирдан ортиқ маънога эга бўлишидир. Сўзнинг бирдан ортиқ маъно касб этиши эса турли ҳодисалар натижасида содир бўлади. Булардан асосийлари қуйидагилар: 1) *Сўзнинг янги маъно касб этиши натижасида*, 2) *кўп маъноли (полисемантик) асосдан ёки полисемантик аффикс ёрдамида сўз ясалиши натижасида*.

Ном кўчиш ҳодисаси янги маънони (шу билан бирга полисемияни) юзага келтирувчи асосий ҳодиса ҳисобланади. Ном кўчиши деганда, бирор нарса, ҳаракат, белги атамаси (номи)нинг бошқа нарса, белги ёки ҳаракатнинг ҳам номига (атамасига) айланиши тушунилади. Шундай ҳодиса юз берганда полисемия юзага келади. Мисоллар: ...*ҳўл сочиқ билан кўкрак, бўйин ва яғринларини обдон ишқалаб, қонини бетага тептирди* (Шуҳрат). *Ҳовлида хотинларнинг шовқин-сурони, кўкрак эмадиган болаларнинг чирқиллаб йиғлашлари ва қий-чув товушлар янгради* (Ойбек). ...*костюм ҳали бўйига нисбатан ингичка бўлган қаддига кенглик қилади, кўкраги бир оз халта бўлиб ёқаси кўчиб турибди* (Н. Қодиров). *Эртадан — кечгача яйлов далада тинмай ўйнаб чарчаган шўх болаларни бир лаҳзада ва бирдан уйқу олди* (Ойбек). *О, бизнинг йигитлар жуда шўх бўлади* (Шуҳрат). *Дўстлар, қанча шодлик, қанча мазмун бор. Фолиб колхозчининг шўх ялласида* (Уйғун); ...*қўнжидан ўзининг қадрдон йўлдоши — ўткир психогини олди-да, нонни кеса верди* (Ойбек). *Йўлчи ҳали гапини битирмаган эди, Мирзакаримбой уни кесди* (Ойбек). *Улғуржи савдогарларга сотиладиган молларнинг нархини ҳожи Ҳамдам кесиб берарди* (М. Осим).

Бу текстларда *кўкрак, шўх* ва *кесмоқ* сўзларининг учтадан маъносини тасдиқловчи гапларни келтирдик. Бу сўзларнинг ҳар бири дастлаб бир нарса, бир белги ва бир ҳаракатни билдирган Мас., *кўкрак* сўзи тананинг бўйиндан қорингача бўлган қисминини билдирган. Кейинчалик *кўкрак* товуш комплекси кейинги икки мисолдаги нарсаларни ҳам билдирадиган (атайдиган) бўлган, уларга ҳам ном бўлиб кўчган. Натижада *кўкрак* сўзининг (шу номнинг) маъно миқдори кўпайган — *кўкрак* полисемантик сўзга айланган. *Шўх, кесмоқ* сўзлари ҳақида ҳам худди шуларни айтиш мумкин.

Янги маъно эллипсис натижасида, шунингдек семантик калька натижасида ҳам ҳосил бўлади ва бунинг оқибатида ҳам полисемия юзага келади: Мас., *кенг* сўзининг «ҳимматли» маъноси эллипсис натижасида, яъни *феъли кенг бирикмасидан феъл* сўзининг тушиши натижасида ҳосил бўлган: *Холам қўли очик, кенг. Овқатни улашар тенг* (Қ. Муҳаммадий). *Тўқима* сўзининг *нерв тўқимаси, мушак тўқимаси* каби бирикмаларда билдирадиган маъноси русча *нервная ткань, мышечная ткань* терминларини калька йўли билан ўзлаштириш натижасида ҳосил бўлган.

Умуман, янги маъно ҳосил бўлиши натижасида полисемиянинг юзага келиши кўп маънолилиқ ҳодисасининг ривожланишидаги асосий йўл ҳисобланади. (Янги маънонинг ҳосил бўлиши ва бунга олиб келувчи факторлар, ҳодисалар ҳақида «Сўз семантик структурасининг ўзгариши» бўлимида гапирилади).

Кўп маъноли сўздан янги сўз ясалганда, ясама сўз бир маъноли ёки кўп маъноли бўлиши мумкин. Мас., *дил* сўзи кўп маъноли, *дилкаш* сўзи эса бир маъноли. Агар кўп маъноли сўзнинг бирдан ортиқ маъноси асосида сўз ясалса, ясама сўз ҳам кўп маъноли бўлади. Мас., эрта сўзи 'барвақт' 'келаси кун' маъноларига эга. Ундан *-ги* аффикси ёрдамида ясалган *эртаги* сўзи 'эртапешар' ва 'келгуси кунга оид' маъноларини ифодалайди. *Раъно сув салқинида бугун ҳам эрта ухлаб қолди* (И. Раҳим)... *иш бўлмаса ётинглар, эрта вақтлироқ туриб ёвонга гўнг ташийсизлар* (С. Айниёй). *Эртаги машғулоти ёдига тушиб, «ётиш керак», деди* (Шуҳрат). *Колхозда эртаги, ўртанги ва кечки сабзавот, картошка ва резавор экинлари экиш плани тўла бажарилган* («Совет Ўзбекистони»).

Полисемантик сўз печа маънога эга бўлса, ундан ясалган сўз ҳам шунча миқдордаги маънога эга бўлавермайди. Айтиб ўтганимиздек, кўп маъноли сўзнинг нечта маъноси сўз ясалишида асос бўлса, ясама маънонинг миқдори шунга қараб (оз ёки кам) бўлади. Мас., *қолмоқ* феъли ҳозирги ўзбек тилида йигирмага яқин маънога эга. Ундан ясалган *қолоқ* сўзи эса 'тараққиёт даражаси паст', 'илғорнинг акси' каби sanoқли маъногагина эга. Шунингдек, *термоқ* феъли ўнга яқин маънога эга бўлгани ҳолда, ундан ясалган *терим* сўзи бир маънога эга. Чунки-*им* аффикси ёрдамида сўз ясалишида *термоқ* феълининг биргина маъноси ясовчи маъно сифатида қатнашади: *пахта термоқ — пахта терими. Термоқ феълининг бошқа маънолари-им аффикси ёрдамида от ясалишида иштирок этмайди.*

Ясама сўзнинг кўп маъноли бўлишида ясовчи аффиксининг кўп маъноли бўлиши ҳам роль ўйнайди. Мас., *гулчи* сўзи гул экиб, тарбиялаб етиштирувчи ва гул сотувчи (*гулфуруш*) маъноларига эга: *Секретарнинг отаси — собиқ оддий мардикор ҳам нозик гулчи эди* (Ойбек). *Улар... гулчилардан гул сотиб олиб, қизларга гул тақдим қилдилар.* (П. Турсун). *Гул* сўзи кўп маъноли. Лекин *гулчи* сўзининг икки маънога эгалигига сабаб унинг *гул* сўзи икки маънони асосида ясалаётгани эмас, балки-*чи* аффиксининг асосдан англашилган нарса билан шуғулланувчи, уни етиштирувчи ва шундай нарса билан шуғулланувчи маъноларига эгалигидир (шундай маъноли от яшаш хусусиятидир). Қийёслаб: *пиллачи* — пилла етиштирувчи, *кўкчи* — кўк сотувчи. Демак, *гул* сўзининг бир маънони асосида ясалган *гулчи* сўзи-*чи* аффиксининг икки маънони таъсирида у ҳам икки маъноли бўляпти. *Сутли* сўзида ҳам унинг *сут* асоси бир маънони билан қатнашади, лекин *сутли* сўзи қуйидаги маъноларга эга: 1. Сутти бор, сут солинган:

сутли идиш, сутли чой; 2. Сут берадиган, соғиладиган: сутли сугир; 3. Серсут.

Хуллас, туб сўзларда полисемиянинг юзага келиши сўзда янги маъноларнинг юзага келиши билан боғлиқ. Ясама сўзларда эса бу ҳодиса сўз ясалиш асоси ёки ясовчи аффикснинг кўп маънолилигига ҳам боғлиқ. Лекин ясама сўзларда ҳам ном кўчиши, эллипсис каби ҳодисалар натижасида янги маъно ҳосил бўлади. Мас., *байроқдор* сўзининг етакчи ўринда борувчи, ўрнак — намуна кўрсатувчи маъноси сўз ясалиши натижасида эмас, балки ном кўчиши натижасида ҳосил бўлган. Сўз ясалиши эса қўшин, намоёйишчилар ва ш. к. олдида байроқ кўтариб борувчи маъносини келтириб чиқарган. Қуйидаги икки мисолни қиёсланг: *Элмурад саф олдига югуриб кетди ва байроқдор билан ўрин алмашди* (П. Турсунов). *Қишлоқ коммунистик меҳнат ҳаракатининг байроқдорлари аяги муваффақиятлар бўлсин!* («Совет Ўзбекистони») *Боғламоқ* сўзининг қуйидаги биринчи гапдаги маъноси *боғ* асоси ва-ла аффикси маъноси асосида келиб чиқади. Иккинчи гапдаги маъноси эса ном кўчиши асосида келиб чиққан маънодир: *Хотинлар боя отларнинг оёғига ёпишиб йиғлаганда, паранжи ичида келтиришган қорамтир чилвирни отлар оёғига боғлаб қўйишган* (М. Исмоилий). *Бошқарма бизга кекса иичилардан боғлаб қўйсин* (А. Мухтор).

Кўп маънолилиқ ҳодисасини ўрганишда икки нарса энг муҳим. Биринчидан, кўп маъноли сўз маъноларини аниқ белгилаш, демак, сўзнинг полисемантиклик ҳолатини аниқ белгилаш. Иккинчидан, полисемияни омонимиядан тўғри фарқлаш.

У ёки бу сўзнинг полисемантик сўз экани унинг бирдан ортиқ лексик маънога эгаллигидир, яъни сўзда лексик маънонинг бирдан ортиши полисемияни юзага келтиради. Шундай экан, полисемияни тўғри белгилаш ва полисемантик сўз маънолари миқдорини тўғри белгилаш лексик маънони тўғри (аниқ) белгилашга боғлиқ. Контекстуал маъно (ёки маънолар) ҳеч вақт полисемияни юзага келтирмайди, фақатгина лексик маънонинг бирдан ортиқ бўлиши полисемия ҳисобланади. Бир мисол: *Оқшом ҳавоси шу қадар мусаффо, қайин дарахтларининг гулларида сочилаётган ҳидни ҳаво билан қўшиб ҳар қанча шимирсанг ҳам тўймайсан киши* (Н. Сафаров). Бу гапда *сочилмоқ* ва *шимирмоқ* сўзларининг қандай маъно ифодаляётгани маълум. Лекин бу маънолар шу гап доирасида реалляшаётган маънолар, яъни контекстуал маънолардир. Шу сабабли улар *сочилмоқ* ва *шимирмоқ* феълларининг асл маънолари ёнига қўшилувчи лексик маъно бўла олмайди. Бинобарин, улар *сочилмоқ*, *шимирмоқ* феълларини полисемантик сўзга айлантира олмайди.

Кўриб ўтдикки, бир сўзнинг, аниқроғи бир номнинг бирдан ортиқ маънога эга бўлиши — полисемия. Номнинг (товуш қобиғининг) бир (битта) бўлиши билан полисемия ва омонимия ўртасида ёндошлиқ, ўхшашлик бор. Лекин улар бир-биридан таъмомила фарқли ҳодисалардир.

Полисемия бир сўзнинг кўп маънога эгалигидир, яъни бунда маънолар миқдори қанча бўлишидан қатъи назар, сўз битта бўлади. Омоним эса товуш қобиғи (номи) бир хил, лекин бошқа-бошқа сўз бўлади. Мас., *ўт* (олов) ва *ўт* (кўкат); *боғ* (*мевали да-рахт*, ток ва ш. к. ишғол этган майдон) — *боғ* (*боғлайдиган нарса*). Омоним бошқа-бошқа сўзлар бўлиши туфайли уларнинг маъноси ўртасида боғланиш бўлмайди: *тўр* (сетка) — *тўр* (уй, супа кабиларнинг юқори қисми). Полисемантик сўзнинг маънолари ўртасида боғланиш бўлади. *Узмоқ* феълнинг қуйидаги гапларда ифодалайдиган маъноларига эътибор беринг: *Дуторчи дуторнинг қулоғини жаҳл билан қаттиқ бураёт торини узиб юборди.* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Мастура патурни рапидасиз узиб олди-да, куйган қўлини... сувга ботирди* (О й б е к). *Қўрқмасим ҳам борми, ўзинга эҳтиёт бўл, хатингни узма* (Н. Сафаров).

Хуллас, полисемия — бир сўзнинг кўп маънога эгалиги, омонимия — товуш қобиғи бир бўлган бошқа-бошқа сўзлар (Полисемия билан омонимиянинг ўзаро фарқи ҳақида «Омонимия» баҳсида муфассал гапирилади).

Қўшимча оттенкалар

Семантик структурадаги қўшимча оттенкаларга маъно оттенкаси, эмоционал-экспрессив оттенка ва стилистик белги киради.

Маъно оттенкаси. Сўзнинг номинатив маъноси тушунча билан боғланишини кўрдик. Лекин бу ҳол сўзга хос лексик маъно билан тушунчанинг тенглигини кўрсатмайди. Лексик маъно тушунча билан боғланган ҳолларда ҳам, яъни сўз тушунча ифодалаган ҳолларда ҳам лексик маъно билан тушунча бир-бирини тамомила қоплай олмайди. Лексик маънода нарса, белги ёки ҳаракатнинг айрим томони акс этмаслиги ва, аксинча, уларнинг айрим томони алоҳида (таъкидли тарзда) ифодаланиши мумкин ва ҳ. Мас., *бурч*, *вазифа* сўзлари зиммадаги иш, мажбурият маъносига эга. Лекин *бурч* муҳим, масъулиятли вазифани билдиради, яъни *бурч* сўзининг маъносида тушунчанинг ана шу томони (қирраси) ҳам акс этади. *Тингламоқ* феъли умуман эшитишни эмас, балки диққат-эътибор билан эшитишни билдиради ва бошқалар.

Сўзнинг лексик маъносидаги тушунчадан фарқли ана шундай белги-хусусиятлар (бундай белги-хусусиятлар жуда хилма-хил) маъно оттенкалари дейилади.

Маъно оттенкалари турли-туман бўлиб, улар лексик маънонинг тушунча билан умумий ёки конкрет тарзда боғланишида, лексик маънода нарса, белги ёки ҳаракатнинг маълум томонлари таъкидли тарзда акс этишида, сўз маъносининг маълум ҳодисалар доирасида чегараланганлиги (шунга хосланганлиги) ва шу кабиларда кўринади. Сўзнинг маъно оттенкаси, яъни лексик маънога қўшимча тарздаги юқоридаги каби хусусиятлар, унинг (сўзнинг) бошқа сўзлар билан бирикиш имконини белгилайди. Буни

айниқса синонимларда жуда аниқ кўриш мумкин. Мас., *кесмоқ* ва *қирқмоқ* феъллари бир умумий маънога эга бўлгани ҳолда, *лентани қирқмоқ*, *бедани қирқмоқ* каби бирикмалардаги *қирқмоқ* ўрнида *кесмоқ* феълнинг қўлланмаслиги (*лента кесмоқ*, *беда кесмоқ* дейилмаслиги); *ўсмоқ*, *улғаймоқ* феъллари бир умумий маънога эга бўлгани ҳолда, *улғаймоқ* феълнинг одамдан бошқа жонлини билдирувчи сўзлар билан бирика олмаслиги (*той улғайди*, *чўчқа улғайяпти* дейилмаслиги), *касал* сўзи жонли ва жонсиз нарсаларни билдирувчи сўзлар билан бирика олгани ҳолда (*касал одам*, *касал мол*, *касал дарахт*), *бетоб* сўзининг фақат инсонни билдирувчи сўзлар билан бирика олиши (*бетоб киши*, *бетоб аёл* ва б.) сўзга хос маъно оттенкаларининг таъсирида юз берувчи ҳодисадир.

Белги билдирувчи сўзларда лексик маънога қўшимча тарздаги бундай хусусият, яъни маъно оттенкаси белги даражасининг турлича бўлишида ҳам кўринади. Мас., *оҳ*, *фигон*, *афғон*, *фарёд* сўзларида белги даражаси маънода умумийликка эга бўлган *нола* сўзидагига нисбатан кучли; *дуруст*, *тузук*, *бинойи* сўзларида белги даражаси ўзаро маънодош бўлган *яхши* сўзидагига нисбатан кучсиз ва бошқалар.

Хуллас, сўзнинг турли маъно оттенкаларига эга бўлиши ҳам лексик маъно ҳажми билан тушунча ҳажми бир-бирига тенг келавермаслигини тасдиқловчи фактдир.

Юқорида айтилганлар ва келтирилган фактлардан маълум бўладики, бир томондан, тушунча фақат сўз орқали эмас, балки тилнинг бошқа бирликлари билан ҳам ифодаланади. Иккинчи томондан, ҳар қандай сўз тушунча ифодамайди, лекин ҳамма вақт лексик маънога эга бўлади. Учинчидан, бир сўз (кўп маъноли сўз) бирдан ортиқ тушунча ифодамай олади. Ниҳоят, тўртинчидан, сўзнинг маъноси тушунча билан боғли бўлган ҳолларда ҳам лексик маъно ҳажми билан тушунча ҳажми ўзаро тенг бўлавермайди, балки улар ўртасида маълум фарқлар бўлади.

Эмоционал-экспрессив оттенка. Сўзнинг семантик структурасига эмоционал-экспрессив оттенка ҳам кирилади (эмоционал-экспрессив оттенка «эмоционал-экспрессив бўёқ» деб ҳам юритилади). Эмоционал-экспрессив оттенка сўзнинг, лексик маънога қўшимча тарзда, субъектнинг турли муносабатини, ҳис-туйғусини, кайфиятини ифодалаш хусусиятидир. Сўзнинг семантик структурасида лексик маъно албатта бўлади. Эмоционал-экспрессив оттенка эса бу структурада албатта қатнашувчи (доимий) компонент эмас. Айрим сўзлар бундай оттенкага эга бўлмаслиги, яъни эмоционал-экспрессивликка нисбатан нейтрал (бетараф) бўлиши, баъзи сўзлар эса эмоционал-экспрессив оттенкали бўлиши мумкин. Мас., *гавдали*, *барзанги* сўзларидан *гавдали* сўзи эмоционал-экспрессивликка нисбатан нейтрал. *Барзанги* сўзи эса салбий эмоционал оттенкага эга.

Эмоционал-экспрессив оттенка субъектнинг қандай муносабатини кўрсатишига кўра икки турли бўлади: 1) ижобий, 2) салбий,

Масалан, *чеҳра* сўзи юзни ижобий эмоционал оттенка билан ифодалайди (юз сўзи эмоционал-экспрессивликка нисбатан нейтрал); *тиржаймоқ* сўзи жилмайишни салбий эмоционал оттенка билан ифодалайди (*жилмаймоқ* сўзи эмоционал-экспрессивликка нисбатан нейтрал) ва б.

Стилистик белги. Сўзнинг семантик структурасига оид компонентлардан бири стилистик белгидир. (Айрим ишларда бу белги «стилистик бўёқ» деб ҳам юритилади). Стилистик белги сўзнинг нутқ услубларидан бирига мансублигини кўрсатувчи, сўзни нутқ услубига кўра характерловчи хусусиятдир. Мисоллар: *Негаки, одам боласи ақлини танигандан бошлаб умрининг охиригача орзу-ҳавас оғушида яшайди* (Ё. Шукуров). *Кейин ўзига ўхшаган ёртоғи билан куни бўйи роса тортди* (А. Убайдулла). *Охирги нафаси чиққунча сув деб ётди боёқиш* (Ж. Абдуллахонов). *Утапнинг қистови билан ошга қолган Жўравой ота ҳамон йй суриб ўтирган афтода қизига деди* (Х. Фулом). Бу мисоллардаги *оғуш* сўзи бадний услубга, *тортмоқ* сўзи шу маъносида (ичмоқ маъносида) оддий сўзлашувга, *боёқиш* сўзи оддий сўзлашувга ва кўпроқ аёллар нутқига хос. *Афтода* сўзи эса китобий ва эски услубга хос.

Ҳар қандай сўз ҳам маълум бир услубга хос бўлавермайди. Тилдаги сўзларнинг кўпгина қисми умумнутққа оид бўлади, яъни нутқ услубига нейтрал муносабатда бўлади. Мас., *оғуш, тортмоқ, боёқиш* сўзларининг синоними бўлган *қучоқ, ичмоқ, бечора* сўзлари умумнутққа хос, стил жиҳатдан нейтрал (бетараф) сўзлардир (Сўзларнинг нутқ кўришишларига хосланганлиги нуқтан назаридан характеристикаси алоҳида бўлимда ёритилади).

Маълум бўлдики (сўзнинг семантик структурасига лексик маъно, маъно оттенкаси) эмоционал-экспрессив оттенка ва стилистик белги қиради. Лексик маънога қўшимча тарздаги компонентлар сўзнинг семантик структурасида бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин.

Юқорида кўриб ўтдикки, сўзнинг турли маъно оттенкаларига, эмоционал-экспрессив ва стилистик оттенкаларга эга бўлиши унинг (сўзнинг) тушунчани айнан ифодаламаслик белгисидир. Агар сўз маъно оттенкаси ва эмоционал-экспрессив оттенкага эга бўлмаса, у тушунчани айнан ифодалайди, сўзнинг лексик маъноси тушунча билан тенглашади. Бу ҳолни аввало терминларда кўриш мумкин.

Терминлар ўз лексик мундарижасининг аниқ чегараланганлиги билан характерланади. Улар одатда қўшимча оттенкаларга эга бўлмайди, тушунчанинг айнан ўзини ифодалайди. Мас., тилшуносликка оид *фонема, аффикс*, геометрияга оид *үчбурчак, пирамида*; қишлоқ хўжалигига оид *бороналаш, шудгорлаш* каби терминлар тушунчанинг айнан ўзини билдиради, улар қўшимча оттенкаларга эга эмас. Кўп маъноли сўзлар у ёки бу маъноси билан термин бўлганда, қўшимча оттенкаларга нисбатан нейтрал бўлади. Мас., *кўз* сўзи жуда кўп маънога эга. Шулардан кўриш органини

билдирувчи сўз сифатида у анатомик термин ҳисобланади. Бу маънода у тушунчанинг айнан ўзини билдиради (қўшимча оттенкаларга эга бўлмайди). Бошқа маъноларида эса қўшимча оттенкаларга эга бўлиши мумкин.

У ёки бу синонимик қаторда қўшимча оттенкаларга нисбатан нейтрал ва қўшимча оттенкага эга сўзлар бўлиши мумкин. Булардан қўшимча оттенкага нисбатан нейтрал тарздагиси тушунчани айнан ифодалайди ва термин вазифасида қўллана олади (термин бўла олади). Қўшимча оттенкага эга сўзларда эса маъно ҳажми билан тушунча ҳажми тенг бўлмайди. Шу сабабли улар термин бўла олмайди. Мас., *юз, бет, чехра, турқ* синонимларидан *юз* сўзи тушунчанинг айнан ўзини ифодалайди ва бу тушунчани ифодаловчи термин сифатида фақат шу сўз қўлланади. Қолган сўзлар эса маълум оттенкага эга, бинобарин, улар тушунчани айнан ифодаламайди ва термин ҳам бўла олмайди (терминлар ҳақида тўлароқ маълумот олиш учун «Терминологик лексика» баҳсига қаранг).

Тушунчанинг айнан ўзини ифодалаш сон туркумига оид сўзлар учун ҳам характерлидир. Бу туркумга оид сўзлар конкрет бир сон, миқдорни билдиради: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, ярим, чорак* ва ҳ. Демак, сон-миқдорнинг конкрет бўлишининг ўзи бу сон-миқдорни ифодаловчи сўзларнинг қўшимча маъно оттенкасига эга бўлмаслигига, тушунчани айнан ифодалашига сабаб бўлади.

Сўзнинг семантик структураси ҳақида айтилганлар ва келтирилган фактлардан маълум бўладик, бу ҳодиса анча мураккаб бўлиб, барча сўзларда бир хилда эмас. Айрим сўзларнинг семантик структураси фақат лексик маънодан иборат бўлади (сўзнинг семантик структурасида лексик маъно албатта бўлади). Шу билан бирга семантик структурада маъно оттенкаси ва эмоционал-экспрессив оттенок ҳам бўлиши мумкин. Айрим сўзларнинг семантик структурасида лексик маъно билан қўшимча оттенкалар иштирок этгани ҳолда, баъзи сўзларда лексик маъно ва қўшимча оттенкалардан бири бўлиши мумкин. Қуйидаги уч мисолни олиб кўрайлик: *Канал битиб, сув сероб бўлиб боғ-роғ қилганимизда, албатта шунинг данагидан экамиз* (А. Қ а ҳ ҳ о р). *Овозини ўширамиз унинг тўрам, — деди оқсоқол патир нонни тез-тез кавшаб туриб* (Ж. Ш а р и н о в). *Нормаг уни кўрди-ю, Ильичевкадаги бемор кампир кўз олдига келди* (И. Р а ҳ и м). Биринчи мисолдаги *сероб* сўзи *кўп* сўзи билан умумий маънога эга бўлгани ҳолда масофа ёки вақтнинг кўплигини ифодалаш учун қўлланмайди. Масалан, *кўп йўл юрдик, вақтимиз кўп* кабилардаги *кўп* сўзи ўрнида *сероб* сўзини қўллаб бўлмайди. Бу унинг маъно оттенкасига кўра ўзига хос хусусиятидир. Иккинчи мисолдаги *кавшамоқ* феъли салбий эмоционал оттенкага эга. Учинчи мисолдаги *бемор* сўзи фақат инсонга нисбатан қўлланади ва маълум даражада ижобий эмоционал оттенкага эга. Демак, бу сўзнинг семантик структурасида лексик маъно, маъно оттенкаси ва эмоционал оттенка бор.

Сўз семантик структурасининг ўзгариши

Сўзнинг семантик структурасига лексик маъно ва қўшимча оттенкалар киришини кўрдик. Тил тараққиёти процессида семантик структурадаги ана шу компонентлар турлича ўзгаришга учраши мумкин, яъни семантик структурада лексик маъно нуқтаи назаридан ҳам, қўшимча оттенкалар нуқтаи назаридан ҳам ўзгариш юз бериб туради. Бундай ўзгаришлар тил тараққиёти процессини белгиловчи фактлардан ҳисобланади.

Ҳар қандай сўз конкрет бир маънони ифодаловчи сифатида юзага келади. Сўзнинг бирдан ортиқ маънога эгаллиги шу сўз ҳаётининг кейинги даврларига хос бўлади. Шунингдек, сўзлар пайдо бўлишидаёқ лексик маъно билан бирга қўшимча оттенка ёки оттенкаларга ҳам эга бўлади дейиш қийин. Бу ҳодиса ҳам (қўшимча оттенкаларга эгаллик) сўз ҳаётининг кейинги даврларида (сўз пайдо бўлгандан анча кейинги вақтларда) юз беради. Демак, кўп маънолилик ва қўшимча оттенкаларга эгаллик сўз семантик структураси тараққиётининг натижаси деб қаралиши керак.

Сўз семантик структурасининг тараққиётида унинг ҳар бир компонентида, яъни лексик маънода, шунингдек қўшимча оттенкаларда ўзгариш юз бериши мумкин экан, бу ҳодиса таҳлил этилганда, уларнинг ана шу икки асосий томонини ҳисобга олиш керак бўлади: 1) семантик структуранинг лексик маъно нуқтаи назаридан ўзгариши, 2) семантик структуранинг қўшимча оттенкалар нуқтаи назаридан ўзгариши.

Семантик структуранинг лексик маъно нуқтаи назаридан ўзгариши

Сўзнинг семантик структурасида лексик маъно нуқтаи назаридан бўладиган ўзгаришда бир-бирдан фарқли икки асосий ҳодиса кузатилади: 1) *лексик маъно миқдорининг ўзгариши*, 2) *лексик маъно ҳажмининг ўзгариши*.

Тил тараққиёти процессида асосий ҳолат, тараққиётни белгиловчи ҳодиса лексик маъно миқдорининг ўзгаришидир. Маъно ҳажмининг ўзгариши асосан маълум жинсдаги нарсалар турининг ортиши, лекин жинс тушунчасини атовчи сўзнинг айнан сақланишида кўринади. Мас., *нон* сўзи хамирдан тайёрланиб тандир ёки бошқа қизитилган жойда пишириладиган конкрет бир егуликни билдирган. Ҳозирда ноннинг тури жуда кўп, лекин умумий ном (*нон*) ўзгарган эмас. Демак, *нон* сўзининг лексик маъно ҳажми кенгайган. Агар ноннинг ҳар бир тури мустақил ном олса, янги сўз ҳосил бўлади: *оби*, *ғижда*, *патир* ва б. Агар бу сўз бошқа турдаги нарсаларни ҳам қўшиб, умумлаштириб атайдиган бўлса, унинг янги маъноси ҳосил бўлади: *Мирзакаримбой йўлаб қолди: мен нон бермасам, улар нима қилар эди?* (О й б е к). Бу мисолда *нон* — умуман егулик-ичгулик, гирикчиликда истеъмол нарсалари.

Лексик маъно миқдорининг ўзгариши. Бундай ўзгариш икки турли бўлади: 1) сўзнинг маъно миқдори ортади, 2) сўзнинг маъно миқдори камаяди.

Тил тараққиёти процессида сўз семантик структурасида маъно миқдорининг камайишига нисбатан маъно миқдорининг ортиши, кўпая бориши асосий ҳодиса ҳисобланади. Зеро тил тараққиёт қонунининг ўзи шундай бўлишини тақозо этади.

Кўп маъноли сўз маъноларидан бири ёки ундан оргининг йўқ бўлиши — нисбатан кам учрайдиган ҳодиса. Бу ҳол сўзнинг бирор маъноси билдирадиган нарса-ҳодиса табиат ёки ижтимоий ҳаётда йўқолиши ёки уни бошқа сўз ифодалайдиган бўлиши натижасида содир бўлади. Бу ҳодиса тил тараққиёти процессидаги асосий (белгилловчи) ҳолат ҳисобланмайди ва уни махсус текшириш ҳам алоҳида аҳамият касб этмайди.

Кўп маънолилик, сўзнинг маъно миқдори жиҳатдан бойиб бориши тилнинг тараққиёт даражасини, ривожланиш процессини кўрсатувчи факторлардан ҳисобланади. Чунки бу ҳодиса, аввало, тилдаги энг асосий талаблардан бири, яъни, ихчамлик талабини таъминлайди. Шу ихчам восита билан керакли даражада фикр олишиш, ўзаро алоқа имконига эга бўлинади.

Тил тараққиёти процессида тилнинг у ёки бу соҳасида бирор ҳодисанинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг маълум сабаби ва қонуниятлари бўлганидек, сўз семантик структурасида маънолар миқдорининг ортиши (семантик структуранинг маънолар миқдори ҳисобига бойиши) ҳам ўз сабаб ва қонуниятларига эга.

Объектив борлиқдаги нарса-ҳодисаларнинг ўзгариши, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида бўладиган ўзгаришлар, объектив ҳодисаларнинг моҳиятини тобора аниқроқ чуқурроқ ўрганиш ва шу кабиларнинг ҳаммаси, шубҳасиз, тилда ўз ифодасини топиши керак бўлади. Бундай талабнинг амалга оширилиши эса турличадир. Худди шундай талаб асосида тилда юз берадиган ҳодисалардан бири сўзнинг янги маъно ёки маънолар касб этишидир. Чунки сўз маъносининг миқдор жиҳатдан ортиши, кўпайиши у ифодалайдиган нарса-ҳодиса миқдорининг (нарс-ҳодиса турининг) ортиши натижасидир. Масалан, *кўтармоқ* феъли ҳозирги ўзбек тилида йигирмага яқин маънога эга: 1. Ердан ёки ётган жойидан юқори томон узиб олмоқ; *тошни кўтармоқ*; 2. Ердан узилган ҳолда ўзида (кўлида) тутмоқ; *портфель кўтармоқ, бола кўтармоқ*; 3. Юқори (баланд) ҳолатга олмоқ; *бошини кўтармоқ, қўлини кўтармоқ*; 4. Даражасини, кучини оширмоқ; *овозини кўтармоқ*; 5. Чиндамоқ, бардош бермоқ; *ғам-ташвишини кўтармоқ, операцияни кўтармоқ* ва б. Албатта, *кўтармоқ* феъли пайдо бўлиши биланоқ шундай маъноларнинг ҳаммасини ифодалайвермаган, балки дастлаб улардан бирини ифодаловчи сифатида пайдо бўлган. Қолган маънолари эса шу сўзнинг ўз ҳаёти давомида яна бошқа-бошқа тилдаги ҳаракатларни ҳам ифодалайдиган бўлиши натижасидир. *Ер* сўзи ҳам кўп маъноли. Шулардан қуёшдан кейинги учинчи — биз яшаб турган планета қуруқлик (сув билан

қопланган оламнинг акси) маънолари объектив борлиқ планеталар ҳақидаги билим (маълумот)нинг чуқурлашуви, янги нарсанинг аниқланиши ва уни ифодалаш талаби натижасидир. *Асос* сўзи оддий сўзлашувда биргина (бош) маъносида ҳам жуда кам қўлланади. Лекин ижтимоий ҳаёт, фан ва техниканинг ривожланиши натижасида бу сўзнинг семантик структураси лексик маънолар миқдорининг ортиши ҳисобига анча бойинди. Унинг умумдабий тилдаги маъноларидан ташқари, математика, химия ва б. соҳаларга оид тушунчаларни ифодалаш бунга далил бўла олади: *Асос* 1. Нарсанинг барча қисмини тутиб, кўтариб турувчи қисми, таянч қисм; 2. Геометрик шаклнинг баландлигига перпендикуляр бўлган томон. 3. Кислоталар билан ўзаро таъсир қилиб, туз ҳосил қиладиган бирикма ва б.

Сўзнинг янги маъно касб этиши яна бошқа сабабларга кўра ҳам бўлади. Мас., *дори* сўзининг спиртли ичимлик маъноси. Спиртли ичимликларнинг ҳар бирининг ўз атамаси (номи) бор. Лекин спиртли ичимлик тушунчасини пардалаш талаби билан (эвфемизм) уларни *дори* сўзи орқали аташ ҳам юзага келди. Шу йўсинда *дори* сўзининг сўзлашув тилига хос спиртли ичимлик маъноси пайдо бўлди.

Хуллас, тилдаги сўзларнинг бирдан ортиқ маънога эга бўлиши ўз сабабларига эга.

Сўзнинг янги маъно касб этишига маълум объектив сабаблар бўлса-да, лексик сўзлар ҳеч вақт маълум қонуният (*асос*)дан ташқари у ёки бу маънога эга бўлиб кетавермайди. Ҳар қандай янги маънонинг юзага келиши маълум қонуният ва имкониятлар асосида бўлади. Янги маънонинг юзага келишига имкон берадиган, унга *асос* бўладиган ҳодисалар турлича. Бу ҳодисалар жуда мураккаб бўлганлиги сабабли, мутахассисларнинг узоқ вақтлардан бери шуғулланиб келишларига қарамай, янги маъноларнинг қандай ҳодисалар асосида юзага келиши масаласида шу вақтга қадар бир хил фикрга келинган эмас. Ҳатто, янги маъно ҳосил бўлишининг энг муҳим асослари ҳам лингвистик адабиётларда етарли ёритилган эмас. Мас., айрим ишларда янги маънонинг ҳосил бўлишида лингвистик ва нолингвистик ҳодисалар амал қилиши кўрсатилса, кўпчилик ишларда бу ҳақда ҳеч нарса дейилмайди ва янги маъно ҳосил бўлишида амал қилувчи нолингвистик фактор ҳақидагина гап боради. Лекин нолингвистик ҳодисаларнинг тури, миқдори ҳақида ҳам бир хил фикрга келинмаган. Айрим ишларда янги маънонинг юзага келиши маъно кўчиши ҳодисаси асосида рўй бериши айтилса, баъзи ишларда эвфемизм, дисфемизм ва бошқа ҳодисалар асосида ҳам янги маъно ҳосил бўлиши айтилади ва ҳ.

Ўзбек тили фактлари ҳам янги маъноларнинг юзага келишида лингвистик ва нолингвистик ҳодисалар амал қилишини тасдиқлайди. Шу сабабли уларни алоҳида ажратиш ва ҳар биридаги ўзига хосликларни ёритиш керак бўлади.

Янги маънонинг нолингвистик ҳодиса асосида юзага келиши

Бу ҳодисанинг тури, миқдори ҳақидаги қарашлар ҳар хил. Лекин кўнчилик томонидан эътироф этилгани ном кўчиши асосида янги маънонинг ҳосил бўлишидир.

Ном кўчиши асосида янги маъно ҳосил бўлиши. Бу ҳодиса — янги пайдо бўлган ёки аслида бор бўлган нарса, белги, ҳаракат кабиларни тилда бор бўлган сўзлар билан аташ. Мисоллар: 1. *Лайлакнинг бўйи нозча, тумшуги бор тарновча* (Уйғун). *Холиқ кўплаб туриб оғир этигининг тумшуги билан бир тепди.* (Қ. Назир). 2. *Оғир тошни сўз элтмас* (Мақол). *У ҳар қандай оғир юмушларни қилиб ўрганган бўлса ҳам, тўнка кавламаган эди* (Ойбек). 3. *Қори туғунчани очиб, ўриқдан иккитасини Сидиқжонга узатди* (А. Қаҳҳор). *Ахир сиз билан биз катта иш қиляпмиз, ўзбек хотин-қизлари ҳаётида бутун бир давр очяпмиз.* (А. Мухтор). Бу уч пунктда келтирилган мисол-цитаталар *тумшук*, *оғир*, *очмоқ* сўзларининг ҳар бирининг иккитадан маъносини тасдиқлайди (Аслида бу сўзлар яна бошқа маъноларга ҳам эга). Биринчи мисоллардаги маънолар шу сўзларнинг бош маъноси бўлиб, иккинчи гапларда билдирадиган маънолари кейин ҳосил бўлган маънолардир. Бошқача айтганда, қушларнинг оғиз билан бириккан, чўқиш учун хизмат қиладиган ўткир учли аъзосининг номи бўлмиш *тумшук* бирор нарсанинг олдинга чиқиб турган уч қисми тушунчасига ҳам кўчган, уни ҳам атайдиган (билдирадиган) бўлган. Шу билан унинг (*тумшук* сўзининг) маъноси ортган. *Оғир*, *очмоқ* сўзларининг юқорида келтирилган иккинчи маъноларини касб этишида ҳам худди шундай ҳолни кўрамиз. *Тумшук*, *оғир*, *очмоқ* сўзларининг янги нарса, белги ва ҳаракатнинг ҳам атамасига айланишида бирор бир нолингвистик фактор роль ўйнаётгани (қатнашаётгани) йўқ. Ном кўчиши қандайдир ўхшашлик, нарсалар, белгилар, ҳаракатлар ўртасидаги маълум алоқадорлик асосида юз берапти. Шунинг учун ҳам ном кўчишига олиб келувчи бундай ҳодисалар нолингвистик ҳодиса ҳисобланади.

Янги маънонинг ҳосил бўлиши ном кўчиши асосида юз бериши эътироф этилгани ҳолда (яъни бунда ном кўчиши пазарда тutilгани ҳолда), нима учундир, жуда кўпчилик ишларда бу ҳодиса «маъно кўчиши», «маъно кўчиши натижасида янги маъно ҳосил бўлиши» деб таърифланади. Аслида эса маъно кўчиш ҳодисаси йўқ. Маъно кўчиши билан янги маъно ҳосил бўлмайди. Умуман, маъно кўчиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Чунки маъно нарса — предмет, белги, ҳаракат кабилар ҳақида маълумот беради, уларни ифодалайди. Тушунча эса борлиқдаги нарса-ҳодисаларнинг энг муҳим белгилари асосида киши оғидаги инъикосидир; тушунча асосида борлиқдаги нарса-ҳодисалар ётади. Демак, маъно кўчди деган сўз — тушунча кўчди деган сўз — шу тушунча ифодалаган нарса, белги ёки ҳаракат кўчди деган сўз; нарса,

белги ёки ҳаракат кўчди деган сўз — шу ҳаракат, белги, нарса бошқа ҳаракат, белги, нарсага ўтди (айланди) деган сўздир. Шундай экан, маъно кўчади дейиш, аслида, бор бўлган маънонинг йўқолиб, бошқа маънога айланишини тап олиш бўлади. Бирор маънонинг бошқа маънога айланиши билан сўзнинг маъно миқдори ортмайди. Юқорида ҳам кўрдикки, ном кўчиши асосида янги маъно ҳосил бўлиши билан сўзнинг дастлабки маъноси йўқолмайди, балки сақланади (маълум вақтлар ўтиши билан бош маънонинг йўқолиши мумкинлиги бошқа ҳодиса).

Хуллас, сўзнинг маъно миқдорининг ортиши, сўз семантик структурасининг маънолар миқдори ҳисобига бойиши сўз маъносининг эмас, балки сўзга хос товуш қиёфасининг, материал қобиқнинг (тушунча атамасининг) янги тушунча ёки тушунчаларга ҳам кўчиши, уларнинг ҳам атамасига айланиши натижасидир.

Ном кўчиши асосида янги маъно ҳосил бўлиши барча мутахассислар томонидан эътироф этилса-да, лекин ном кўчишига олиб келувчи ҳодисалар, уларнинг тури масаласидаги қарашлар турлича. Баъзи ишларда ном кўчишига олиб келадиган ҳодисанинг икки тури кўрсатилса, айрим ишларда бундай ҳодисаларнинг ундан кўп турлари кўрсатилади. Лингвистик адабиётларнинг қўпчилигида эса (айниқса, кейинги вақтларда нашр этилган адабиётларда) ном кўчишига олиб келувчи ҳодисанинг тўрт тури келтирилади: 1) *метафора*, 2) *метонимия*, 3) *синекдоха*, 4) *функциядошлик*.

Метафора. Ном кўчиши йўли билан янги маъно ҳосил бўлишига олиб келувчи асосий ҳодисалардан бўлиб, бу ҳодиса янги маъно ҳосил бўлиши ҳақида фикр юритилган ишларнинг деярли барчасида қайд этилади. *Метафора* асосида ном кўчиши — нарса, белги ёки ҳаракатга хос атаманинг (сўзнинг) ўзаро ўхшашлиги бўлган бошқа белги, нарса, ҳаракат ҳақидаги тушунча учун ҳам қўлланиши, шу тушунчанинг ҳам номига ўтиши (айланиши)дир: *Қўлларини биқинига тираб чуқур уф тортди* (С. Анорбоев). *Махсум чўққининг шундай биқинидан қайнаб чиқаётган ёрлоққа ювинди* (С. Анорбоев). У торознинг икки палласини ҳам баб-баравар кўздан кечириб, шундан кейингина тош қўядиган тактиканинг тарафдори эди (И. Раҳим). *Ермат... тарвузни кесди. Бир палласини ўзи олиб, иккинчи палласини Йўлчи ва Уроз олдига қўйди* (Ойбек). Бу мисолларда *биқин* сўзи билдирган икки нарса ўртасида, шунингдек, *палла* сўзи ифодадалётган икки хил предмет ўртасида ўхшашлик борлиги аниқ сезилиб турибди. Худди шу ўхшашлик асосида *биқин* ва *палла* сўзлари шу нарсаларга ўхшашлиги бўлган бошқа предметнинг ҳам номига айланган, шу асосда *биқин* ва *палла* сўзларининг янги маъноси ҳосил бўлган. Қоса сўзининг қўйидаги икки мисолдаги маъноси *палла* сўзининг юқоридаги маъноларига қиёсланса, бу ҳодиса яна ҳам очиқ кўринади: *...меҳмонлар учун дам-хосили патнуслар, дам чой... дам қосаларда шўрвалар та-*

шишди (Ойбек). Патнус кўкча ва шакарпалак косалари билан тўлиқ эди (М. Исмоилий).

Метафора асосида ном кўчиши ўзаро ўхшашлиги бўлган конкрет нарсалар доирасида бўлганида, бу ҳодиса аниқ сезилиб туради. Мавҳум нарса-ҳодисалар доирасида бўлганида эса уни сезиш бир оз қийинроқ бўлади. Бир мисол: *30 октябрь кечаси душман марказ группасининг авангард қисмлари чайка дарёси бўйига чиқиб, Қизил Армия кучларининг авангарди билан тўқнашди* (И. Раҳим). *Партия синфнинг авангардидир...* (В. И. Ленин). Бу икки гапда *авангард* сўзи ўзаро фарқли икки тушунчани билдирапти. Лекин бу тушунчалар ўртасида умумийлик, ўхшашлик бор. Бу ўхшашлик иккаласининг ҳам илғор қисм, етакчи қисм, бошловчи қисм эканлигидир. Ана шу ўхшашлик бир тушунчани билдирувчи *авангард* сўзининг бошқа тушунчани ифодалашига, унинг ҳам номига айланишига имкон берган. *Қўшни, арафа* сўзларининг қуйидаги мисоллардаги маъноларидан бири ҳам метафора асосида ҳосил бўлган: *Қурбон ҳайити арафасида қишлоқи мурид Тиллабой яна бир қўй келтириб ташлади* (П. Турсун). *Бугун байрам арафаси, — деди Тургенев жангчиларга ўйчан тикилиб* (И. Раҳим). *Бир қаричликдан дугорни севаман. Бир қўшни келинчакдан ўрганган эдим* (Ойбек). *Йигит ялт этиб қўшни далага қаради, у ерда хотин-халажлар, бола-чақалар чувиллашиб пахта теришайётган эди* (М. Исмоилий).

Метафора асосида ном кўчишига (янги маънонинг ҳосил бўлишига) юқорида келтирилган мисолларнинг ҳаммаси от туркумига оиддир. Лекин ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик фақат предметлар доирасидагина бўлмай, ўзаро ўхшашлик белгилар, шунингдек ҳаракатлар ўртасида ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам бу ҳодиса (метафора) асосида ном кўчиши белги билдирувчи сўзлар ва ҳаракат билдирувчи сўзлар ўртасида ҳам бор. Белги билдирувчи сўзлардаги бу ҳодисага мисол: *Тақир чўлни қилади бўстон, унинг номи уста пахтакор* (Зулфия). *Енидаги бўш стулдан сидирга қора бахмал дўпписини олиб тақир бошига кийди* (С. Анорбоев). *Йўлдош ака тақир шолчага худди саккиз қават кўрпачага ўтиргандай бамайлихотир ёстаниб олди* (Ҳ. Назир). Ҳаракат билдирувчи сўз (фeyл)лардаги бу ҳодисага мисол: *Ғуломжон супургини ташлаб, қўлларини қоқди* (М. Исмоилий). *Қумуш кўзини очиб куч билан қўлини эрининг елкасига ташлади* (А. Қодирйй). *Поезд Хилково станциясига ташлади* у-ю, кетаверди (Ойдин). *Мен барча одамларни ғўза парваришига ташлайман* (Ш. Рашидов). *Келтирилган мисоллардаги тақир* сўзи билдирган белгилар, *ташламоқ* фeyли билдирган ҳаракатлар ўртасида ўхшашлик борлигини сезиш қийин эмас. Белги билдирувчи *узоқ* ва ҳаракат билдирувчи *учмоқ* сўзларининг қуйидаги гапларда ифодалайдиган барча маънолари асосида метафора ётади: *Узоқ уфқда чақмоқ чақилди* (С. Айний). *Узоқ кеча, қийналур юрак...* (Ғайратий). *Меҳмон*

узоқ қариндош — отасининг аммаваччаси Аширмат эди (Ойбек). Ойқиз-чи, у ҳам ёш, кекса Муродалининг фикр-зикрини билшидан узоқ (Ш. Рашидов). Баҳор ҳидидан бесаранжом бўлган қарғалар қағиллаб далалар устида учарди (А. Қаҳҳор). Соқолли солдат от тагида қолди, унис отдан учиб юмаланиб кетди (М. Исмоилий). Сахро ухлар... Поезд учадими... (Ё. Мирзо). Лаблардан учар хасратли фарёд (Ғайратий). Ҳали гугурт чақиб берган руснинг башарасини базёр таниди — бошининг бир бўлаги учиб кетганди (Ойбек). Дарвоқе, Райҳоннинг нимасига у ча қолдим (Ж. Абдуллахонов). Маъмуржон кўчадан ичиб келган эканми, юз грамм шампанни отди-ю, учиб қолишига сал қолди (Ш. Холмирзаев).

Метонимия. Метонимия ҳам ном кўчиши билан янги маъно ҳосил бўлишига олиб келувчи ҳодисаларнинг асосийларидан ҳисобланади. Шу сабабли бу ҳодиса ҳам ном кўчиши йўли билан янги маъно ҳосил бўлиши ҳақида гап борган ишларнинг ҳаммасида қайд этилади. Метонимия — нарса-предметлар, белгилар, ҳаракатлар ўртасидаги алоқадорликка (боғлиқликка) кўра ном кўчишидир. Объектив борлиқдаги айрим нарса-предметлар, белгилар, шунингдек, ҳаракатлар ўртасида маълум умумийлик, алоқа (боғланиш) бўлади. Ана шунинг таъсирида бирор нарса, белги ёки ҳаракатнинг номи у билан алоқаси (умумийлиги) бўлган бошқа нарса, белги, ҳаракатни ифодалаш учун ҳам қўлланади, унга ҳам ном бўлиб кўчади. Натижада бир предмет, белги ёки ҳаракатнинг номи бўлган сўз икки ёки ундан ортиқ предмет, белги ёки ҳаракатнинг атамасига айланади — сўзнинг маънолар миқдори ортади. Мас., *кулгу* сўзининг асосий маъноси билан масҳара, мазаҳ деган маъноси ўртасида, *из сўзнинг оёқ изи, қуён изи* каби бирикмалардаги маъноси билан *Арслон изидан, йигит сўзидан қайтмас мақолидаги* маъноси ўртасидаги алоқа (боғланиш) борлигини сезиш қийин эмас. *Атроф, қўпол, топмоқ* сўзларининг қуйидаги мисоллардаги маъноларига эътибор беринг: *Кун ботган, атроф қоронғилашган эди (С. Айний).* *Бу — Қорабулоқ қишлоғи ва атрофи га қозилик қилгувчи маълум зот эди (М. Исмоилий). Асрорқулнинг кўз атрофи қизариб, юзида сохта табассум акс этди (А. Қаҳҳор). Тахтадан қўполгина қилиб ясалган узун столга қизил алвон ёзилган (Х. Фулом). Раиснинг қўпол эгтирозини эшитиб турган Бекбўта, ...ўзини тутолмай, кескин гапирди (Ш. Рашидов). Бу қўпол гуноҳини тасодифан чиққан хайрли натижага бағишлаш, бундан кейин шундай хато қилса, қаттиқ жазо кўришни унга тушунтириш керак (С. Айний).* *Фабриканинг йўлидан рўмолча топиб олдим, Топиб олди деманглар, меҳнатга сотиб олдим («Қўшиқ»дан). Топма олмаган бўлсак ўзингиз айтинг!* (А. Қодирий). *Граждонларнинг ўз меҳнатлари билан топган даромадларига... шахсий эгаллик ҳуқуқини қонун қўриқлайди (Ўз С С Р Конституцияси).*

Алоқадорлик ҳам фақат нарса-предметлар доираси билан чегараланмай, бу ҳол белги ва ҳаракат-ҳолатлар ўртасида ҳам мав-

жуд. Шунинг учун ҳам алоқадорлик асосида ном кўчиши (янги маъно ҳосил бўлиши) фақат от туркумига оид сўзларгагина эмас, балки сифат, равиш ва феълларга ҳам хос. *Атроф, қўпол, топмоқ* сўзларининг метонимия асосида ном кўчиши билан ҳосил бўлган маъноларига келтирилган фактларнинг ўзиёқ бунга далил бўла олади.

Метонимия асосида ном кўчишда предметлар, белгилар ва ҳаракатлар ўртасидаги алоқадорлик асос бўлишини кўрдик. Бундай алоқадорлик эса турлича бўлади. Жумладан, предмет билдирувчи сўз (от)ларда метонимия асосида ном кўчиши, асосан, нарса-предметлар ўртасидаги қуйидаги боғланиш (умумийлик)ларга кўра юз беради:

1) нарса-предметлар умумий материали бир хил бўлади. Шу асосда бир предметнинг номи худди шу умумий нарсадан ясалган бошқа предметни аташ учун ҳам қўлланади, унинг ҳам номига айланади. *Ойна ва пиллик* сўзларининг қуйидаги маъноларига эътибор беринг: *Туманланган дераза ойналарига йирик қор парчалари оқ капалакдай уринади* (Ойбек). *Ойнага қараб ўзини тузатди* (Шуҳрат). *Ойна ортидан тикилиб турган бир жуфт ўтли кўз унинг онгига анчадан кейин етди, таниш чеҳра тумандан лип этиб чиққандай бўлди* (П. Қодиров). *Мойи тугаб пиллиги сўхта бўлган чироқ бир лип этиб сўнди* (Санд Аҳмад). *Сочини майда ўриб учига пиллик таққан эди* (Санд Аҳмад). *Камзулининг чўнтагидан қамишга ўралган бир қанча пилликни олиб...* (И. Раҳим). *Чилла* сўзининг қуйидаги уч гапда ифодаладиган маънолари ҳам ўзаро шундай муносабатда: *...ёз чилласи, Менинг шаҳримнинг ўткир қуёш яллуғи нақ ёндирипти* (Ҳ. Назир). *Чақалоққа чилласида касал тегди-ю, аъзойи бадани яра бўлиб кетди* («Эрта к»дан). *Амру маъруф, чиллалар, шубҳасиз бу ҳийлалар. Барчасидан мақсадил, танга червон, тиллалар* (Ҳамза);

2) нарса-предметлар ўзларига хос ҳаракат-ҳолат, хусусият қабилаар жиҳатидан маълум умумийликка эга бўлиши, алоқадор бўлиши мумкин. Ана шундай ҳолатларда ҳам бир предметнинг номи билан бошқаси аталиши (ном кўчиши) мумкин.

Мас., *овлоқ* сўзи аслида ов қилинадиган жойни билдирган (шу маънони ифодалаган). Маълумки, ов қилинадиган жой аҳоли: яшайдиган жойдан четда, хилватда бўлади. Демак, бунда «четлик», «хилватлик» белгиси бор. Худди шу белги асосида *овлоқ* сўзи «аҳоли яшайдиган жойдан, инсондан чет, пана жой»ни ифодалаш учун қўлландиган бўлган; шундай жойнинг атамасига айланган: *Қимсан биринчи учрашув овлоқроқ ерда бўлса деб ҳаёл қилган эди* (А. Мухтор). *Қалдирғоч, бешик* сўзларининг қуйидаги мисолларда келтирилган иккинчи гапдаги маъноларига эътибор беринг: *Бешикдаги Учқун уйдаги ҳаракатни сезиб, овозларни эшитиб, ҳадеганда ухлайбермади* (Ҳ. Фулом). *Москваниз инқилобнинг бешиги...* (Ҳабибий). *Битта қалдирғоч келиши билан баҳор бўлмайди, бироқ битта қалдирғоч ҳам баҳор-*

нинг жарчиси бўла олади (Ш. Рашидов). *Колхозимизда янги ва улғу ишнинг... қалдирғочлари бўласиз* (Ш. Фуломов). Боланинг туғилишидан сўнг ўсиб-улғайиши, тарбиясининг бошланғич (дастлабки) ўрни эскида бешик бўлган. Шунга кўра, бирор воқеа-ҳодисанинг юзага келган, тарбияланиб улғайган (ривожланган) бош ўрни *бешик* сўзи билан атала бошлаган, яъни шу асосда ном кўчиш имкони бўлган. Қалдирғоч эса баҳор даракчиси, уни «бошловчиси» рамзи бўлган. Шунга кўра бошловчи (дарак берувчи) шахс ёки нарсани *қалдирғоч* сўзи билан аташ имкони бўлган ва аталадиган бўлган;

3) бирор нарсая-предмет номи билан унинг жойлашган ўрни (унга оид жой) аталади: *Дирекция*: 1. Қорхона, муассаса кабинетларнинг директор бошчилигидаги раҳбарлик аппарати; 2. Шу аппарат жойлашган хона, бино; *Мия*: 1. Одам ва баъзи ҳайвонлар нерв системасида марказий қисмни ташкил қилувчи, бош косасида ва умуртқа поғонасида жойлашган модда; 2. Бошнинг ана шу нарсая жойлашган қоқ тепаси ва б;

4) баъзан, нарсая-предметларнинг ўзи жойлашган ўрнини билдирувчи сўз билан аталиши ҳолатлари ҳам бор: *Ич*: 1. ички томон, акси сирт; 2. Ошқозон (қорин, меъда). *Қўзинг оғриси қўлингни тий, ичинг оғриси нафсингни тий* (мақол).

Нарсая-предметлар ўртасидаги алоқа ҳаракат-ҳолат, хусусият шунингдек жойлашиш ўрни нуқтаи назаридан ҳам бўлиши мумкин. Шунга кўра, ном кўчиши алоқадорликнинг шу кўринишларига кўра бўлиши мумкин: *Душ*: 1. Ювиниш ёки даволаниш учун сувни майда тешиклардан ёмғирдай ёғдириб берадиган қурилма; 2. Шундай ёмғирлатадиган сувда даволланиш усули; 3. Шундай қурилма ўрнатилган хона;

5) ҳаракат-ҳодисанинг номи шу ҳаракат-ҳодисая бажариладиган вақтга кўчирилади, яъни ҳаракат-ҳодисая бажариладиган вақт шу ҳаракат-ҳодисанинг номи билан аталади: *Мачитдан шом азони эшитилди...* (Ш. Тошматов). *Шу бўйи тун билан йиғлаб чиқибди, сўнг... азонга яқин бир илож қилиб қочибди* (П. Турсув);

6) нарсая-предметнинг номи шу нарсая учун асосий (характерли) бўлган белги-хусусиятга ном сифатида кўчади. Мас., *елим* сўзининг шилқим, ёпишқоқ маъноси, *шайтон* сўзининг айёр, қув маъноси, *шалтоқ* сўзининг ифлос, исқирт тутадиган маъноси шу асосда келиб чиққан;

7) ҳаракат, ўйин объекти номи шу ҳаракат, ўйиннинг ўзига кўчади. Мас., кўпқарида ўртага эчки (улоқ) сўйиб ташланган. Ўйин, мусобақанинг объекти шу улоқ. Шу алоқадорлик асосида ўйин-мусобақанинг ўзи ҳам *улоқ* деб атала бошлаган — объектнинг номи ўйин-мусобақага кўчган. *Улоқ* сўзининг қуйидаги биринчи ва учинчи рапда ифодаладиган маъноларига эътибор беринг: *Ҳозир юзлаб майин жунли қўзи ва улоққа эгамиз* (С. Анорбоев). *Улоқ олиш учун чавандоз бўлиш керак, укам Обиджон* (Ойбек). *Ҳар йили даромад тўйида пешонасини тан-*

ғиб у л о қ чопадиган Болтабой учун қийин кунлар бошланди (С а н д а х м а д);

8) ўлчов бирлиги номи билан ўлчайдиган асбоб ҳам аталадиган бўлади. *Соат сўзининг қуйидаги икки маъносига эътибор беринг: Элмурод ўқишга киришди. Соатлар давомида ҳеч ким чурқ этмади (П. Турсун). Спасск башнясидаги соат саккиз марта жаринелади (И. Раҳим);*

9) нарса-предмет номи ундан ясалган предметга кўчади. Мас., *шиша сўзининг бош маъноси кварц қумига бошқа моддаларни қўшиб эритиш ва кимёвий ишлов бериш йўли билан олинадиган қаттиқ ва шаффоф материал, бу сўз шу материалдан тайёрландиган турли идишларни ҳам билдиради: атир шишаси, дори шишаси каби: Унинг бахтига бир вақтлар стадиондан биргалашиб бўш шишалар терган болалардан бири йўлиқиб қолди (И. Раҳим).*

Белгилар ўртасидаги ўхшашлик билан алоқадорлик ҳодисаси (ҳолати) ҳамма вақт аниқ сезилиб турмайди. Шу сабабли бу типдаги сўзларда ном кўчишининг метафора ёки метонимия асосида юз берганини фарқлаш оғирроқ бўлади. *Беғубор* ва *бегубор* сўзларининг қуйидаги гапларда ифода-лайдиган маъноларига эътибор беринг: *Зангори осмон ҳам шундай тиниқ, шундай беғуборки, кўзни олади (Ойбек). Ҳаммаси сиртида... анави қор, музни эритаётган осмондаги офтобдай очиқ-ёруғ, беғубор одам (С. Анорбоев). У бу вазмин, хушфезл аёлнинг содда ва беғубор гапларини тинглаганда, энг меҳрибон бир кимсаси олдида ўтиргандай эди (П. Турсун). Икки йўловчининг қисқа соялари катта-кичик тош, турли дашт ўсимликлари устидан эгилиб борар эди (А. Қаҳҳор). Эрталаб завоқ пролинике қасқа-қисқа овози эшитилди (Р. Раҳмонов). Генерал қисқа нутқ сўзлаб жангчиларни ҳарбий техникани тўла-тўқис ўрганишга чақирди (Шуҳрат). Сиз, яхшиларим, бу қисқа ўйлашингиз билан ўз оёғингизга ўзларинг болта уриб, яна қипчоқлар қўлига қарам бўласиз (А. Қодирӣ).*

Беғубор сўзи осмонга нисбатан қўлланганда, софлик, тозалик, чанг (гард, губор)га нисбатан бўлган, ҳавонинг шундай нарсалардан тозалиги ифодаланапти. *Беғубор гап, беғубор одам* бирикмаларида эса софлик чанг (гард) нуқтаи назаридан эмас, албатта. Шунга кўра, *беғубор* сўзи ифодалаган бу икки белги ўртасида ўхшашлик йўқдек, балки умумий алоқадорлик бордек кўринади ва буида ном кўчиши метафора асосида эмас, метонимия асосида юз бергандек туюлади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. *Беғубор* сўзи *беғубор осмон* ва *беғубор одам* (ёки *кўнгли беғубор*) бирикмаларида бошқа-бошқа белгиларни билдирса-да, лекин бу белгилар ўртасида ўхшашлик бор, тушунча ҳажмида умумий бўлган қисм бор. У ҳам бўлса, «софликни бузувчи нарсадан холи» деган тушунча. Демак, «софликни бузувчи чанг-губордан холи» деган маънони ифодаловчи *беғубор* сўзининг бошқа нарсалардаги «софликни бузувчи нарсадан холи»ликни ифодалаши метафора

асосида юз берган. *Қисқа сўзи ҳам, қисқа соя, қисқа овоз, қисқа нутқ* бирикмаларида турлича маъно ифодаласа-да, лекин буларнинг ҳаммасида ҳам бир умумийлик, ўхшашлик бор. У ҳам бўлса «давомчилик ўлчами катта бўлмаган» деган тушунчадир. Демак, бу ерда ҳам ном кўчиши метафора асосида юз берган.

Кўп маъноли (белги билдирувчи) баъзи сўзларда ном кўчишининг ўхшашлик ёки алоқадорлик асосида юз берганлигини сезиш яна ҳам қийин бўлади. *Ола* сўзининг қуйида икки гапда ифодалangan икки хил маъносини олиб кўрайлик: *Хонанинг тўридаги пўстак устида оппоқ соқоли кўксига тушган катта саллали, ола чопонли домла ўтиради* (И. Турсун). *Чигит сифатсиз экилиб, кўчат ола чиқса, кимга фойда-ю, кимга зарар* (М. Назаров). Биринчи мисолда *ола* сўзи ранг билдиради. Иккинчи мисолда эса бошқача белги. Лекин бу икки белги ўртасида ўхшашлик (умумийлик) бор. *Ола* сўзи ранг билдирганда ҳам «бир текис эмаслик», «бир хилда эмаслик» тушунчаси бор. Худди шу «нотекислик» тушунчаси асосида *ола* сўзи чигит ёки бошқа экин (уруғ)нинг бир хилда кўкармаган (унмаган) ҳолатини ифодалаш учун кўляна оладиган бўлган, шундай белгининг тамасига айлانган. Демак, бу ўринда ҳам ном кўчиши метафорага асосланган.

Қуйидаги мисолда бошқача ҳолни кўрамиз: *Қурбон ота яна неча йиллар эшоннинг хизматида бўлиб, бевақт кучдан қолди* (А. Қаҳҳор). *Бевақт келиб сизларни йўлдан қўйибманми?* (А. Қодирий). *Бир кун у атайлаб бевақт келди* (А. Қаҳҳор). *Бевақт* сўзи биринчи гапда «вақтидан эрта», иккинчи гапда «номақбул вақт, бемаврид», учинчи мисолда эса «кеч паллада, кечаси» деган маънони билдиради. *Бевақт* сўзининг «номақбул вақтда бемаврид» деган маъносининг реаллашувида унинг нискор маъносига эгаллиги роль ўйнайди, яъни вақт (вақти, вақтида) маъносининг нискор этилиши ана шу юрдаги маънони келтириб чиқаради. «Кеч паллада» (кечаси, тунда) деган маънога эга бўлиши (шундай маънони ҳам касб этиши) эса иш-фаолиятнинг кун ва тунга бўлган муносабати асосида (шунинг таъсирида) келиб чиққан, яъни иш-фаолиятнинг, шу жумладан бирор жойга бориш-қолганининг асосий вақти кундуз куну бўлган. Бунда иш-фаолиятга нисбатан сутканинг қоронғи қисми номақбул вақт (бевақт) ҳисобланган ва *бевақт* сўзи ана шу тушунчани ифодаловчи номга ҳам айланган. Демак, бундаги ном кўчиши метонимия асосида юз берган.

Умуман, метонимия асосида ном кўчиши отлардагига нисбатан белги билдирувчи сўзларда кам учрайди.

Феъл туркумига оид сўзларда ҳам ном кўчишининг метонимия ёки метафора асосида юз берганини фарқлаш отлардаги шу ҳодисаларни фарқлашга нисбатан қийинроқ. Чунки феъл билдирadиган ҳаракатлар ўртасидаги ўхшашлик кокрет тарзда бўлмайди. Натижада ўхшашлик умуман алоқадорликдек бўлиб кўринади. Бир факт: *Айниган эски гимнастеркаси ҳам сувга чайқалгандай жиққа хўл* (Ойбек). *Асал айнимас, мой сасимас*

(мақол). Аммо кейинги йилларда а й н и б қолдингиз, димоғингиз кўтарилиб кетди... (У й ғ у н). Рангнинг айниши, маза (таъм)-нинг айниши ва хулқ-атворнинг айниши бошқа-бошқа парсалар. Шунинг учун ҳам айнимоқ феълининг келтирилган уч мисолдаги маъноси бошқа-бошқа маънолар ҳисобланади. Лекин айнимоқ феъли билдирган бу уч хил ҳаракатнинг бир ўхшашлик томони бор. У ҳам бўлса, «нормал, асл ҳолати ёмон томонга ўзгармоқ»-дир. Ном кўчиши худди шу ўхшашлик асосида, демак, метафора асосида юз берган. Бузмоқ феъли қуйидаги гапларда ифодалаган ҳаракатлар ҳам алоқадорлик эмас, балки ўхшашлик асосида бир хил ном (бузмоқ) билан атала бошлаган: Чангалзорни бузиб экин эймоқ. Бўрон режаларимизни буза олмайди... (Ш. Рашидов). Бир зум чўзилган сукутни Салимбойвачча бузди (Ойбек). Мезбон қани Тешабой? — деди у, рус тилини немисларга хос бир талаффуз билан бузиб (М. Исмоилий). Шунангиги жой одамни жа бузади-да... (А. Мухтор).

Метонимия асосида ҳаракат билдирувчи сўзларнинг янги маънога эга бўлишига боқмоқ феълининг қуйидаги маънолари типик мисол бўла олади: Йироқ экан даласи, йўнаб келар боласи, Ишлаб турса онаси, боқиб берар ясласи («Қўшиқ»дан). Мен ёшликдан отамга қарашдим, пода боқдим, машоқ тердим (Ойбек). Боғни боқсанг боғ бўлар, ботмон-дахсар ёғ бўлар (мақол). Отадан қолган шу қўл дастгоҳ чол-кампирни умр бўйи боқди (А. Мухтор). Бирор томон ёки нарсага қараш (боқиш) билан, мас., болани ёки оилани боқиш ўртасида ўхшашлик йўқ. Лекин бу ҳаракатлар ўртасида алоқадорлик (боғланиш) бор. Мас., боқмоқ ва қарамоқ феъллари ўзаро маънодош. Лекин буларнинг қўлланиш доирасида ўзаро фарқ юз берган. Ҳовлига қараб турмоқ, молга қарамоқ бирикувларида қарамоқ ўрнида боқмоқ феъли қўлланмайди. Лекин аслида қўлланган Ҳовлимизга қараб туринг, молимизга қараб туринг деганда эса шу нарсалардан хабардор бўлиб туриш, хабар олиб туриш назарда тутилади. Молдан хабар олиб туриш деган сўз унинг ейишичишидан хабар олиб туриш, сув-овқатини бериб туриш деган сўздир. Бу эса молнинг парваришидир. Ана шу боғланиш (алоқадорлик) боқмоқ сўзининг юқоридаги маъноларни касб этишига асос бўлган.

Нарса-предметлар, белгилар, ҳаракатлар ўртасида фақат ўхшашлик ёки фақат алоқадорлик эмас, балки булардан ҳар икиси ҳам бўлиши мумкин. Шу сабабли бирор нарса-предмет, белги ёки ҳаракатнинг номи метафора ва метонимия асосида бошқа предмет, белги ёки ҳаракатга кўчиши мумкин, яъни айнан бир сўз метафора ва метонимия асосида янги маънолар касб этиши мумкин. Мас., кўз сўзининг бош маъноси — «кўриш органи». Унинг «назар», «нигоҳ» маъноси (кўзларим йўлда), «кўриш қобилияти» маъноси (кўзи ўткир, кўзи хира) метонимия асосида юзага келган. Деразанинг кўзи, дарахтнинг кўзи, булоқнинг кўзи бирикувларидаги маъноси эса метафора асосида ҳосил бўл-

ган. Қуйида келтирилган мисолларда айирмоқ феълнинг энг охирги гапдаги маъноси метонимия асосида, қолган гаплардаги маънолари метафора асосида ҳосил бўлган: *Майли, ойи, сиз мани беиш-ўн кун бағрингиздан айирманг, орзум шу...* (Ойбек). *Қуш эдим қанотимдан айирдилар...* (Ҳамза). *Ўндан учни айир. Гулнор ўз дадасининг товушини базўр айира билди* (Ойбек).

Синекдоха. Бу ҳодиса бир нарсанинг номи билан унинг бирор қисми (бўлаги)ни аташ ёки, аксинча, қисмнинг номи билан шу қисм мансуб бўлган бутунни аташдир. Мас., олма, анор, бодом каби мевалар (қисм) номи билан шу меваларни қилувчи дарахтларни аташ, *қўл сўзи билан шу аъзодаги бир қисм (бармоқ)ни аташ синекдоха асосидадир. Самовар, кашта сўзлари билан зина, панжа сўзларининг қуйидаги гаплардаги маъноларига эътибор беринг: Рух самовар. Эгамберди, сен дарров ўт сол!* (А. Қодирий) *Мирзо кечқурун самоварга чиқди, иккита чой ичди* (А. Қаҳҳор). *У енгларига чиройли қизил кашталар тикилган украинча оқ шойи кофта, қора юбка кийган эди* (П. Турсун). *Деворларда Тамара ўз қўли билан тиккан кашталар* (М. Муҳамедов). *Гулнор шошиб-пишиб уйдан чиқди. Ўнсунни зинада қарши олди* (Ойбек). *Сафарали бир зина пастга тушган эди, орқада рус қизи бир нима деди* (Ойдин). *Раис... кенг панжаси билан пиёлани қоплади* (Ойбек). *Элмуроднинг панжалари орасида пуфаклар пайдо бўлди* (Шухрат).

Бу йўл билан ном кўчишда бўлак (қисм) номининг бутун номига ўтиши асосий ҳолат бўлиб, бутун номининг бўлак (қисм) номи бўлиши бир-икки сўздагина учрайди.

Маълумки, борлиқдаги нарсалар жуда оддий ва жуда мураккаб компонентли бўлиши мумкин. Бундай нарса-предметлар ўзидаги хоҳлаган қисм (компонент) номи билан аталавермайди, балки у компонент шу нарсадаги асосий, уни характерловчи бўлсагина бўлак номи бутунга кўчиши (бутун бўлак номи билан аталиши) мумкин. Мас., олма ва шафтоли дарахтларининг барглари, шунингдек шохларининг тузилиши ҳам ўзаро фарқли. Лекин улар, қандай фарқли бўлишидан қатъи назар, *барг* ва *шоҳ* дейлади. Уларнинг мевалари эса, бир-биридан фарқли бўлш билан бирга, ўзига хос номларга ҳам эга. Демак, шу мевалар номи билан дарахтларнинг ўзини ҳам аташ икки турдаги дарахтни бир-бирдан фарқлаш имконини беради ва шу ном билан аталадиган бўлган. Борлиқдаги жуда кўп ўсимликлар (жумладан атиргул) тиканга эга. Лекин у ҳамма ўсимликларда ҳам асосий белги эмас, айрим ўсимликлардагина асосий белги ҳисобланади. Шу сабабли бу ўсимликлар барг, шоҳ, ҳатто, гул каби компонент (қисмлар)га эга бўлса-да, асосий белгисига кўра «*тикан*» деб аталади.

Ном кўчиши натижасида янги маъно ҳосил бўлишига олиб келувчи ҳодисалардан бири сифатида функция дошлик

келтирилади. Ўзбек тили лексикологиясига оид ишларда ҳам функциядошлик, метонимия, метафора ва синекдохалар қаби, ном кўчишига олиб келувчи асосий ҳодиса деб қаралади. Лекин шу нарса характерлики, метафора, метонимия ва синекдоха деярли ҳамма ишларда бир хилда тушунилгани, бир хилда таърифлангани ҳолда, шунингдек келтирилган фактлар таърифга мос келгани ҳолда, функциядошликни тушуниш ва таърифлашда бир хиллик йўқ, келтирилган фактлар ҳам кўп ҳолларда фикрни тасдиқламайди. Мас., самолётнинг икки ёнидан ўсиб чиққан қуш қанотига ўхшаш қисмининг «қанот» деб аталиши айрим ишларда метафора деб таърифланса, баъзи ишларда функциядошлик натижаси деб таърифланади. Бироқ қанот сўзининг бу маъносининг келиб чиқиши функциядошликка асосланмаган.

Умуман, бажарадиган вазифасидаги бирлик асосида ном кўчиши (шу асосда сўзнинг янги маъно касб этиши) ўзбек тилида ҳам бор. Масалан, қалам сўзи тарихан ифодалаган предмет билан унинг ҳозирда ифодалайдиган предмети шакли, материали жиҳатидан бутунлай фарқли. Бу сўз илгари қамиш ва нардан ясалган ёзув қуролини билдирган. Ҳозирда эса графитли ёзув қуролини билдиради. Кўринадик, шакли, ясалиши ва материали қандай бўлишидан қатъи назар, иккала предмет ҳам ёзув қуроли. Графитли предмет ёзув қуроли бўлгани учун ҳам худди шундай вазифани бажарувчи қамиш ёки патдан ясалган предметнинг номи (қалам) билан аталадиган бўлган.

Функциядошлик асосида ном кўчиши, яъни шу ҳодиса туфайли сўзнинг янги маънога эга бўлиши метафора, метонимия ва синекдоха асосида янги маъно ҳосил бўлишига нисбатан жуда ҳам кам учрайди. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки бирон нарса учун мўлжалланган предметнинг ўзи бўлгани ҳолда шу нарсанинг айнан ўзи учун мўлжалланган яна бошқа предметнинг юзага келишига эҳтиёж бўлмайди. Бошқача айтганда, вазифаси тамоман бир хил, лекин бошқа-бошқа нарсанинг ҳаётда бирга яшаш мумкин эмас. Демак, вазифаси жиҳатдан бирор предмет билан умумийликка эга бўлган бошқа предмет юзага келар экан, улар ўртасида фақат умумийлик бўлади, бирлик эмас. Бу предметлар, шубҳасиз, хусусий (фарқли) белги ёки белгиларга ҳам эга бўлади. Бундай ҳолларда предметни конкрет аташ учун махсус сўз (сўзлар) қўлланади ёки предмет махсус ном олади. Мас., графитли ёзув қуролини дастлаб *карандаш қалам* деб аталашининг сабаби ҳам ана шунда. Шунингдек, номнинг бир неча хил тури бор. Булар (номнинг турлари) ном сўзига махсус аниқловчи қўллаш йўли билан ифодаланади ёки номнинг турини конкретлаштирадиган сўз шу турнинг номига айланади: *патир ном (патир)*, *ғижда ном (ғижда)* ва ҳ. Ана шундай сабабларга кўра, функциядошлик асосида ном кўчиши (янги маъно ҳосил бўлиши) нисбатан жуда кам учрайдиган ҳодиса.

Хуллас, янги маъно ҳосил бўлишига асос бўлувчи номингвистик факторлар метафора, метонимия, синекдоха ва функциядош-

лик бўлиб, булардан метафора ва метонимия асосида ном кўчиши асосий (маҳсулдор) ҳолат ҳисобланади. Синекдоха, айниқса, функциядошлик асосида янги маъно ҳосил бўлиши кам процентини ташкил этади.

Шуни ҳам айтиш керакки, лингвистик факторлар асосида сўзнинг семантик структурасида лексик маънонинг ортиши нуқтаи назаридан бўладиган ўзгаришлар анчагина мураккаб тусда бўлади. Бунда ҳамма вақт ҳам ўхшашлик, алоқадорлик ёки синекдоханинг фақат ўзгинаси асос бўлавермайди. Баъзи маъноларнинг ҳосил бўлишида булардан икки ёки ундан ортинининг элементи у ёки бу даражада қатнашади. Шунинг учун ҳам айрим ҳолларда янги маънонинг қайси ҳодиса асосида юзага келганини белгилаш қийинроқ бўлади (мисолларини юқорида кўрдик). Лекин у ёки бу маънонинг юзага келишида юқоридаги тўрт ҳодисадан икки ёки ундан ортинининг элементи иштирок этса-да, улардан биттаси асосий бўлади, янги маъно худди шу ҳодиса асосида юзага келади. Мас., стол, стул, каравот кабиларнинг оёқлари билан инсон ёки ҳайвон оёқлари ўртасида ташқи ўхшашлик ҳам бор, шунингдек, функция ўхшашлиги ҳам бор, яъни шу қисм мазкур предметларни кўтариб туради. Лекин бу предметлардаги шу қисмининг оёқ деб аталиши метафора асосидадир. Чунки предметларни кўтариб туриш учун ишланган қисм икки ёки ундан ортиқ бўлсагина оёқ деб аталади. Кўтариб турадиган қисм битта ҳам бўлиши мумкин, лекин у оёқ дейилмайди ва ҳ.

Янги маънонинг лингвистик фактор асосида юзага келиши

Янги маънонинг лингвистик фактор асосида ҳосил бўлиши ҳам бир неча кўринишга эга, яъни лингвистик деб аталадиган ҳодиса бир неча турли.

Янги маънонинг ҳосил бўлишига олиб келувчи лингвистик ҳодисалардан бири эллипсидир. Бу ҳодисанинг моҳияти шунки, аслида бирикмага тенг бўлган бирлик таркибидан бирор компонент тушиб қолади, қўлланмайдиган бўлади. Натижада бутун бирикма ифодалайдиган маъно аслида унинг таркибида бўлган компонент (сўз)нинг ўзи билан ифодаланадиган бўлади. Бир мисол: *Дафнага тайёргарлик кўра беринглар. Жуда нари борса эртагача, бўлмаса шу бугун кечаси узилади* (П. Тур сун). *Узилмоқ* феъли ҳозирги тилда (келтирилган мисолдаги) «ўлмоқ» маъносига эга. Аслида эса бу маъно жонини *узилмоқ* бирикмасига хос маъно (бу бирикма ҳозир ҳам шу маънода қўлланади). Бирикма таркибидаги жон сўзи қўлланмайдиган бўла бориши билан бирикмага хос маъно («ўлмоқ» маъноси) *узилмоқ* сўзининг ўзига тааллуқли бўлиб қолади.

Эллипсис натижасида янги маъно ҳосил бўлиши келтирилган мисолдагига нисбатан анча мураккаб процессли бўлиши ҳам мумкин. Бир мисол: *Тўлаган колхознинг энг яхши қўши ҳўкизи билан ўз ерини ҳайдам оқда эди* (А. Қаҳҳор). Бу мисол

да *ҳайдамоқ* феъли «махсус асбоб тиши билан ерни тилиб ёриб юмшатмоқ» маъноси билан қатнашяпти. Бу маънони *ҳайдамоқ* феълининг бошқа маъноларидан бирортаси билан боғлаб бўлмайди. *Ҳайдамоқ* сўзининг бу маъноси асосан *ер* сўзи билан бирга қўлланганда реаллашади. Лекин бу маъно дастлаб *ер Ҳайдамоқ* бирикмасига хос бўлган (шу бирикма орқали ифодаланган) деб бўлмайди. Чунки *ҳайдамоқ* феъли асосий (бош) маъносида *ер* сўзи билан бирикиши (бирикма ҳосил қилиши) мумкин эмас, яъни ерни бирор томонга юриш (кетish)га мажбур қилиш (*Ҳайдаш*) мантиққа тўғри келмайди. *Ҳайдамоқ* феълининг бу маъноси аслида *қўш Ҳайдамоқ* бирикмаси орқали ифодаланган: *Қўш Ҳайдамоқ* — *бормоқ-келмоқ, ҳай-ҳай қозон осиб, бола боқмоқ* (Утмиш аёллари нутқида). *Ҳайдамоқ* феълининг *қўш* сўзи билан бирикма ҳосил қилиши ўз асосига эга, яъни *қўш* ерни *Ҳайдаш*да қўлланиладиган тишли асбоб ва шу асбобни юргизадиган *ҳўкиз* ёки отдан иборат бўлган. Демак, бунда *Ҳайдаладиган* (олдинга юришга мажбур этиладиган) нарса — *ҳўкиз* ёки от бор. Қўринадики, *қўш Ҳайдамоқ* деганнинг ўзи *қўш* воситасида ерни ёриб, ўйиб юмшатмоқ деган маънони англатади ва, аксинча, *ер Ҳайдамоқ* деганда ҳам (*қўш* сўзисиз) худди шу ҳаракатнинг ўзи тушунилаверади. Натижада *қўш Ҳайдамоқ* бирикмасига хос бўлган маъно *Ҳайдамоқ* феълининг ўзига қолади.

Лингвистик фактор асосида янги маъно ҳосил бўлишининг кўринишларидан яна бири ясама сўз ёки сўз формасининг фонетик ўзгариши ҳодисасидир. Бунда асли ясама сўз ёки сўзнинг формасидан сўз ясовчи ёки форма ясовчи аффикс тушади. Натижада шу ясама сўз ёки формага хос бўлган маъно уларнинг ясалишига асос бўлган қисмнинг ўзига хос бўлиб қолади. *Гўлаҳ* сўзининг қуйидаги икки гапта ифодалайдиган маъносига эътибор беринг: *Шу вақтда Регистон яқинидаги... ҳаммом гўлаҳидан тўрт нафар қиморбоз қўлларида икки замбар билан чиқиб келдилар* (А. Айниё). *Йўқ... капиталистик шаҳарга бориб уйма-уй, кўчама-кўча юриб, ҳаммомдаги гўлаҳлар, такяхонадаги бангилар, бурчак-бурчаклардаги безориларни тўплаб, қирқ кишилик... отряд тузибди* (И. Раҳим). Биринчи мисолда *гўлаҳ* сўзи «ҳаммомнинг ўт ёқиладиган жойи, хонаси» маъносини билдиради. Иккинчи мисолда эса шу жойда ўт ёқувчини билдиради. Бу маъно аслида *гўлаҳ* сўзидан ясалган *гўлаҳи* сўзига хос бўлиб, бу сўзнинг охиридаги сўз ясовчи *и* аффикси қўлланмаслиги натижасида мазкур маъно *гўлаҳ* сўзининг ўзига хос бўлиб қолган. Яна бир мисол: *Ерларга узала тушиб олган қор энди битган ҳисоб* (Ҳ. Шамс). *Очлик деган балодан қутилдик ҳисоб* (Н. Сафаров). Бу мисолдаги *ҳисоб* сўзи ифодалаётган маънони шу сўзнинг бошқа бирор маъноси билан боғлаш мумкин эмас. Унинг *и* аффиксини олган формаси эса «қатори» маъносини билдиради ва ҳозир ҳам шу маънода қўлланади: *У вақтларда йўловчилар ташийдиган махсус поезд йўқ ҳисоби эди*. (Н. Сафаров). *Шеър деганга шулар аралашмаса, энди уларни шеър*

ҳисобиға киритиб бўлмайди («Муштум»). Улик ҳисобидаги қанча чўлга жон келгай (Ҳабибий). Демак, «деярли», «қарийб» маъноси асли ҳисоби формасида ифодаланади. Ундаги форма ясовчи аффикс қўлланмаслиги натижасида бу маъно ҳисоб қисмининг ўзига хос бўлиб қолаверади.

Лингвистик фактор натижасида янги маъно ҳосил бўлишига олиб келувчи ҳодисалардан навбатдагиси семантик калькадир. Маълумки, луғат составининг бойишида ўзга тилларнинг таъсири ҳам асосий омиллардан ҳисобланади. Бундай таъсир ўзга тилдан сўз ўзлаштиришдагина эмас, шунингдек чет сўзларга хос маънони (ёки маъноларни) ўзлаштиришда ҳам кўринади. Мас., *санъат саройи, пионерлар саройи* бирикмаларидаги *сарой* сўзининг маъноси бевосита *дворец искусств, дворец пионеров* бирикмаларини калька йўли билан ўзлаштириш асосида юзага келган. Семантик калька натижасида янги маъно ҳосил бўлиши айниқса терминологик лексика учун характерли.

Лингвистик фактор натижасида янги маъно ҳосил бўлишига олиб келувчи ҳодисалардан бири сифатида сўзларнинг синонимик, антонимик ва б. типдаги муносабати таъсирини кўрсатиш мумкин. Мас., *урмоқ* феълининг «емоқ», «истеъмол қилмоқ», маъносининг келиб чиқишини унинг қўшимча *урмоқ, чўнтакка урмоқ, офизга урмоқ, қоринга урмоқ* каби бирикмалардаги маъноси асосида исботлаш мумкин. Лекин *туширмоқ* феълининг «емоқ» маъносига эга бўлишини бу йўл билан асослаб бўлмайди. *Туширмоқ* феълининг «емоқ» маъносига эга бўлиши унинг *урмоқ* феълига синонимлиги натижасидир, яъни *туширмоқ* феълининг «қўл ёки қўлдаги нарса билан зарб бермоқ» маъносида *урмоқ* феълига синонимлиги таъсирида у *урмоқ* феълига хос «емоқ» маъносида ҳам қўлланадиган бўлган: *Аммо уламолар эса, гўё уч кундан бери туз тотмагандай, лазиз овқатларга чигирткалардай ёпирилиб ура кетдилар (Дўйбек). Йигитлар дастурхонлар ёнларига ўтирдилар-да... гўштларни тушира кетдилар (М. Осим).*

Семантик структуранинг қўшимча оттенкалар нуқтаи назаридан ўзгариши

Ҳар қандай сўз пайдо бўлиши биланоқ маълум бир товуш қиёфаси ва лексик маъноси билан юзага келиши аниқ. Демак, лексик маъно семантик структурада сўзнинг пайдо бўлишиданоқ мавжуд бўладиган компонент ҳисобланади. Қўшимча оттенкалар, шунингдек стилистик белгилар эса, одатда, сўз семантик структураси тараққиётининг (умуман, сўз «ҳаёти»нинг) кейинги босқичларига хос, сўз пайдо бўлгандан кейинги даврларда юзага келадиган ҳодисалардир.

Лексик маъно ҳақида гап борганда айтилдики, сўзнинг ҳар қандай лексик маъноси маълум сабаб, талаб билан юзага келади ва ҳар қандай лексик маънонинг юзага келиши ўз асос, қонуният-

ларига эга. Бу гапларни қўшимча оттенкаларнинг, стилистик белгиларнинг пайдо бўлишига нисбатан ҳам бемалол айтавериш мумкин.

Тилда бир сўз бирдан ортиқ нарса-ҳодисаларнинг атамаси бўла олганидек (полисемия), бир нарса-ҳодисанинг бирдан ортиқ сўз ифодалай олиш ҳолати борлиги ҳам сир эмас. Шунинг ўзиёқ кўрсатадики, сўзнинг янги маъноси ҳамма вақт ҳам янги пайдо бўлган нарса-ҳодисаларни ифодалаш талаби билангина эмас, балки аслида бор бўлган нарса-ҳодисаларни ифодалаш талаби билан ҳам юзага келади. Қуйидаги мисолларга эътибор берайлик: *Ўзи ҳам иш кўрган туллак эмасми энди бу оғир ҳолатдан усталик билан чиқиб олиш йўлларига ёпишади* (А. Қодирий). *Биласизми, ўша эски, хирпа Боймат бунинг ҳам чорасини аллақачон топиб қўйган!* (Яшин). *Қизлар уни тинглаганда лабида завқ ханда си* (М. Шайхзода). *Шамол зўрайиб дарахтларни силкитган сари... биз севинамиз* (Ойбек). *Айб ўзимизда, ўзимиз латта*. (Уйғур). Бу мисолларда *туллак*, *хирпа* сўзларни *айёр* сўзига хос тушунчани, *ханда* сўзи *кулги* сўзига, *зўраймоқ* сўзи *кучаймоқ* сўзига, *латта* сўзи *лапашанг* сўзига хос маънони ифодалаяпти. Лекин улар «айёр», «лапашанг», «кулги», «кучаймоқ» маъносини маълум ўзгачалик, мас., бадийлик билан, белги даражасини кучайтириб ва ҳ. билан ифодалайди. Акс ҳолда тилда шу маъноларни ифодалайдиган сўзлар бўла туриб яна бошқа сўзларнинг қўлланишига эҳтиёж бўлмас эди. Демак, аслида бор нарса-ҳодисаларни яна бошқа сўзлар билан аташининг ўзиёқ маълум талаб билан, уни қандайдир ўзгачалик билан ифодалаш талаби орқасида юз беради. Бу «ўзгачалик» эса ана шу сўзнинг семантик структурасидаги оттенкаси, унинг услуб турларидан бирига хослигини кўрсатувчи белгиси ҳисобланади.

Хуллас, нарса-ҳодисалардаги ўзига хосликни тўлалигича ифодалаш, унга муносабатни конкрет ифодалаш ва ш. к. талаби билан сўзларнинг танланиши, шунга хосланиши натижасида сўзлар у ёки бу оттенкани касб этади, стилнинг маълум турига хосланади. Сўз семантик структурасининг қўшимча оттенкалар ва стилистик белги ҳисобига бойиши синонимиянинг ривожланишига олиб келувчи фактор ҳисобланади. Синонимиянинг ривожланиши эса тилнинг ривожланиш даражасини кўрсатувчи факторлардандир (Бу ҳақда ишнинг «Синонимия» баҳсида муфассалроқ тўх-таламиз).

СУЗЛАРНИНГ ШАҚЛ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИГА ҚЎРА ТИПЛАРИ

Ўзбек тилидаги сўзларнинг маълум группаси маъно жиҳатдан ўзаро алоқадор бўлса, яна маълум группа сўзлар шаклий муносабатга эга.

СУЗЛАРНИНГ МАЪНО МУНОСАБАТИГА ҚЎРА ТИПЛАРИ

Маъно муносабатига қўра сўзларнинг икки типи мавжуд:
1) синонимлар, 2) антонимлар.

Синонимия

Лингвистик адабиётларда синонимлар «бир хил маъноли сўзлар» ёки «бир-бирига яқин маъноли сўзлар» сифатида таърифланади. Шунингдек, айрим мутахассислар икки ёки ундан ортиқ сўзнинг синонимлигини белгилашда маъно эмас, балки улар ифодалайдиган тушунча асосга олинishi кераклигини таъкидлайдилар ва синонимларни бир хил ёки бир-бирига яқин тушунчаларни ифодаловчи сўзлар деб баҳолайдилар.

Синонимларни «бир-бирига яқин маъноли сўзлар» ва «бир-бирига яқин ёки бир хил тушунчани билдирувчи сўзлар» деб таърифловчилар уларнинг (синонимларнинг) маъноси ва бошқа хусусиятлари жиҳатидан ўзаро тенг (бир хил) бўлмаслигини назарда тутадилар. Тўғри, маъноси ва бошқа хусусиятлари жиҳатидан бир-бирини тўла қоплайдиган, бир-бирига мутлақо тенг бўлган синонимлар тилда йўқ даражада. Лекин бунинг назарда тутиб, синонимларни «бир-бирига яқин маъноли сўзлар», шунингдек, «бир хил ёки бир-бирига яқин тушунча ифодаловчи сўзлар» деб таърифлаш тўғри бўлмайди.

Тил ҳодисалари бир гуруҳга, бир турга бирлашар экан, бу бирлашиш улардаги яқинлик асосида эмас, балки бирлик (бир хиллик) асосида бўлади. Яқинлик яқинлаштиради, лекин бирлаштирамайди. Демак, икки ва ундан ортиқ сўз маъноси асосида ўзаро бирлашар экан, ўзаро бирлик ҳосил қилар экан, ўз-ўзидан, уларнинг маъносида бир хиллик (бирлик) бор бўлади. Масалан, *гувоҳ*, *шоҳид* сўзлари «бирор воқеа-ҳодисани ўз кўзи би-

лан кўрган, уни тасдиқловчи шахс» маъносини билдиради, яъни иккаласи ҳам шу маънога эга. Иккаласида ҳам бўлган ана шу маъно бу сўзларни бирлаштиради, синоним қилади.

Маънодаги яқинликка қараб сўзларнинг синонимлигини белгилаб бўлмайди. Чунки сўзларнинг маъно жиҳатдан яқинлиги ҳар хил даражада бўлиши мумкин. Баъзи сўзлар маъно жиҳатдан бошқа сўзга жуда яқин бўлса, бошқа бир сўзга яқинлиги нисбатан кучсиз бўлиши, яна бир сўзга маъно жиҳатдан яқинлиги эса сезиларсиз даражада бўлиши мумкин. Лекин ҳар уч ҳолда ҳам (қай даражада бўлмасин) маъно жиҳатдан яқинлик бўлади. Шунга кўра, икки ва ундан ортиқ сўзнинг ўзаро синонимлигини белгилашда маънодаги яқинлик асосга олинадиган бўлса, у ҳолда маъноси бир-бирига жуда яқин бўлган сўзлар билан бирга, қисман бўлсада маънода яқинлиги бор сўзлар ҳам синоним деб қаралиши керак бўлади. Масалан, *кулмоқ, илжаймоқ, жилмаймоқ, тиржаймоқ, иржаймоқ, иршаймоқ, ишшаймоқ, хахломоқ, хиҳиламоқ, ҳе-ҳеламоқ, қаҳқаҳламоқ, пиқирламоқ, қиқирламоқ* сўзларининг маъносиди, қай даражада бўлмасин, яқинлик бор. Лекин буларнинг ҳаммаси ўзаро синоним деб бўлмайди. Буни *жилмаймоқ* билан *пиқирламоқ, қаҳқаҳламоқ* билан *қиқирламоқ* сўзларини қиёслаганда ҳам аниқ сезиш мумкин.

Кўринадики, сўзларнинг ўзаро синонимлигини белгилашда маънодаги яқинлики асосга олиш тўғри бўлмайди, яъни маънодаги яқинлик асосида икки ёки ундан ортиқ сўзнинг синонимлигини тўғри белгилаб бўлмайди.

Синонимларни белгилашда сўз билдирадиган тушунчани асосга олиш маънони асосга олишдан бирор афзалликка эга эмас, ҳатто, бу йўлни тўғри деб ҳам бўлмайди. Асосий далил сифатида шунини айтиш kifояки, ҳар қандай сўз тушунча ифодамайди, лекин у маънога эга бўлади ва тушунча ифодаламайдиган бундай сўзлар бирор маънони билан ўзаро синоним бўлиши мумкин. Масалан, *ҳамма, барча, бари* олмошлари, *балли, баракалла, қойил, тасанно, офарин, яша(нг), ўлма(нг), таҳсин, салламно* ундовлари, истак билдирувчи *зора, шояд, кошки, қани (қани энди, қани эди)* сўзлари ва б. Синонимия ҳодисаси фақат лексик бирликларда эмас, ҳатто, аффиксларда (аффиксал морфемаларда) ҳам борлиги эътиборга олинса, бу масалада «тушунча»га асосланиб иш кўриш тўғри бўлмаслиги яна ҳам аниқ кўринади (Чунки деярли барча аффикслар маънога эга, лекин бирорта аффикс тушунча ифодаламайди).

Хуллас, икки ёки ундан ортиқ сўзнинг ўзаро синонимлигини белгилашда маънога асосланиш тўғри йўлдир. Шундай экан, ўзаро синоним бўлган сўзларнинг маънодаги муносабати қандай бўлишини белгилаш асосий масала ҳисобланади.

Аввалги бўлимлардан маълумки, сўзнинг маъноси (семема) маълум компонентлардан (семалардан) ташкил топади. Бундан ташқари, сўзнинг семантик структурасига турли маъно оттенкалари, эмоционал бўёғи, стилистик белгиси, бошқа сўзлар билан

боғлавиш хусусияти кабилар ҳам киради. Демак, синонимларнинг маънодаги ана шу компонентлар нуқтаи назаридан ўзаро муносабати қандай эканини белгилаш керак бўлади.

Синоним — сўзлар семантик структурасидаги компонентлар ичида уларни ўзаро бирлаштирадиган (синоним эканини белгилайдиган) ва фарқлайдиганлари бўлади.

Икки ёки ундан ортиқ сўзни ўзаро синоним қиладиган нарса бу сўзлар семантик структурасидаги асосий қисмнинг, яъни лексик маънонинг бир хиллиги, лексик маънони юзага келтирадиган компонентларнинг (семаларнинг) бир хил бўлишидир. Шунинг учун ҳам икки ёки ундан ортиқ сўзнинг ўзаро бирлаштирадиган (синоним қиладиган) маъносининг изоҳи бир хил бўлади. Масалан, *тез, илдам, жадал* сўзларининг ҳаммаси «нормадан юқори темп (суръат) билан» деган маънони билдиради. Уларнинг ҳар бири ўз семантик структурасида яна бошқа қўшимча компонентларга эга бўлиши мумкин. Лекин ҳаммасининг лексик маъносини маънодаги «нормадан юқори суръат билан» деган қисм ташкил этади, яъни ҳаммасининг семантик структурасидаги асосий нарса, лексик маънони белгиловчи нарса ана шу. Маънодаги худди ана шу умумийлик, бирлик билан *тез, илдам, жадал* сўзлари синонимлик ҳосил этади.

Демак, икки ёки ундан ортиқ сўзни ўзаро синоним этадиган нарса бу сўзлар лексик маъносининг мавжуд бўлган бир хил бўлишидир. Агар лексик маъно (семема) бир хилда бўлмаса, синонимлик ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Масалан, *қарамоқ, боқмоқ, тикилмоқ, термилмоқ, тўнмоқ* сўзлари, умуман олганда, «бирор нарса ёки томонга кўз-назарни йўналтирмоқ, кўз ташламоқ» маъносини билдиради. Лекин *термилмоқ, тикилмоқ, тўнмоқ* феъллари умуман «қараш» маъносини эмас, балки кўз олмаган ҳолда бўлишни, кўз тиккан ҳолатда бўлишни билдиради. Демак, буларнинг маъносида «кўз узмаган ҳолда, кўз тиккан ҳолда» компоненти (семаси) бор. *Қарамоқ, боқмоқ* сўзларининг маъносида бу компонент йўқ. Кўз узмасдан қараш маъносининг аниқ ифодаланишида *қарамоқ, боқмоқ* сўзлари бошқа воситалар билан билан ёки *термилмоқ, тикилмоқ* сўзларининг ўзи билан қўлланади: *Шу вақтгача калласини солинтириб, ўйга ботиб ўтирган отаси ўғлига термилиб қаради* (М. Исмоилий). *Қия очилган эшикдан тикилиб қараган қизнинг энди кўчада нимчасини юзига пана қилиб туриши ғалати бўлса ҳам, Элмурод бунинг «қишлоқ шароитига мос» эканини англади* (П. Турсун). *Тўйиб қарашларидан Ҳаёт сочилар эди, Гуллар очилар эди* (Ҳ. Олимжон). Демак, *қарамоқ, боқмоқ, тикилмоқ, термилмоқ, тўнмоқ* сўзлари ўзаро эмас, балки *қарамоқ* билан *боқмоқ* ва *термилмоқ, тикилмоқ, тўнмоқ* сўзлари ўзаро синоним бўлади.

Эшитмоқ сўзи умуман бирор овоз (товуш)нинг қулоққа чалиниши маъносини ҳам, шунингдек диққат-эътибор билан тинглаш маъносини ҳам билдира олади. *Тингламоқ* сўзи эса фақат диққат-эътибор билан эшитиш маъносини билдиради. Демак, *эшит-*

моқ феъли фақат шу маънодагина тингламоқ сўзи билан синоним бўла олади: *Бу сўзларга Қосим чўнг Тебратиб қалин лабин, Диққат билан эшитди Қодир охун талабин* (Ғайратий). *Аҳмедов унинг сўзини бўлмасдан тек ўтириб тинглади* (А. Қаҳқор). Демак, бунда ҳаракат субъекти актив бажарувчи сифатида бўлади, актив бажарувчи сифатида эса фақат инсонгина бўлиши мумкин. Худди шу сабабга кўра, айтиб ўтилган маънода *эшитмоқ, тингламоқ* сўзлари ўзлик даража формасида қўлланмайди. Қуйидаги мисолга эътибор беринг:

*Бу шаҳарнинг тубига
Қулоғинг тутсанг,
Ҳали ҳам тингланади
Зор, йиғи-оҳанг*

(Ғайратий)

Бу мисолда *тингламоқ* феъли *эшитилмоқ* феълининг синоними сифатида потўғри қўлланган. *Эшитилмоқ* феъли бирор овоз (товушнинг) қулоққа кириши, қулоққа чалиниши маъносида қўллана олади. Бунда субъект актив бажарувчи бўлмайди. Демак, бунда ўзаро синоним бўлган *эшитмоқ, тингламоқ* феълларининг маъносидаги «диққат-эътибор билан» деган компонент бўлмайди. *Тингламоқ* сўзининг маъносида эса шу компонент ҳамма вақт бўлади. Бинобарин шу нарса аслида йўқ бўлса, *тингламоқ* феълини *эшитмоқ* феълининг синоними сифатида қўллаш тўғри бўлмайди.

Яна фактларга мурожаат эталик. *Байрам* ва *ҳайит* сўзлари, умуман олганда, бирор муносабат билан бўладиган умумий шодлик, тантана кўни маъносига эга, шу маънода улар ўртасида умумийлик бор. Шунга кўра ҳатто уларни бадний асарларда бир хил маънода қўллаш ҳоллари учрайди:

*Қуёш қўшиқларнинг мавжиди сузар,
Куй, ижод билан халқ кутади ҳайит.
Бу байрам тарихнинг ёрқин кундузи,
Кундузни сақладик тикиб жону тан*

(Ойбек)

Лекин *байрам* ва *ҳайит* бир-биридан тамомила фарқли нарсаларни (ҳодисани) билдиради. *Ҳайит* диний тушунчани билдиради. *Байрам* эса бундай хусусиятга эга эмас. Демак, *байрам, ҳайит* сўзларининг маъноси бир хил эмас ва улар синоним бўла олмайди. *Ёнмоқ, куймоқ* феъллари, умуман олганда, оловланиш ҳолатини билдиради. Лекин биринчисида (ёнишда) алангаланиш (маънода шу компонент) бўлади. Қуйишда эса бўлмайди. Демак, улар шу фарқли хусусиятлари билан синоним бўла олмайди. От, умуман олганда, улов. Лекин у уловнинг бир тури. Шу сабабли *от* ва *улов* сўзлари синоним бўла олмайди. *Жомакор* умуман кийим эмас, балки иш кийими. Шу сабабли *жомакор* ва *кийим* сўзлари синоним эмас.

Бу фактларнинг ҳаммаси икки ёки ундан ортиқ сўзнинг синонимлигини уларнинг маъносидаги яқинлик ёки жуда умумийлик эмас, балки бир хиллик белгилашини кўрсатади.

Икки ёки ундан ортиқ сўзнинг синонимлигини белгилашда лексик маъно билан сўзнинг контекстда реаллашадиган маъносини фарқлаш керак бўлади. Синонимлик лексик маънонинг бир хиллигига кўра бўлади. Лексик маъно билан контекстда реаллашадиган маъно асосида синонимлик ҳосил бўлмайди. Мисол: — *Мадамингов бундан икки ҳафта бурун менинг акамни ўлдирди... — Шундай дўстим. Энди унинг ўзини йўқ қилмасак, сени ҳам мени ҳам ейдим* (П. Турсун). Мисолда *емоқ* феъли «ўлдирмоқ» маъносида қўлланган. Лекин унинг бу маъноси шу контекстдагина реаллашати, яъни бу маъно *емоқ* сўзнининг лексик маъноси эмас. Шунга кўра, *емоқ* феъли *ўлдирмоқ* феъли билан синоним бўла олмайди.

Худди юқоридаги сабабга кўра, беш балли баҳо системасида шартли равишда қўлланадиган *икки, уч, тўрт, беш* сўзлари *ёмон, ўрта, яхши, аъло* сўзларига синоним бўла олмайди. *Икки, уч, тўрт, беш* сўзлари шундай лексик маънога эга бўлмаганидан, улар бу маънода қўлланганда, асосан, сўз билан эмас, рақам билан ёзилади ва кўпинча қўштирноқда («2») берилади. Шунингдек, кўпинча уларнинг изоҳи (*ёмон, яхши, аъло* сўзлари) ҳам келтирилади:

*Унинг учун ўқишда
«2» — ёмон бўлмаса...*

Бешови бир классда

Ўқишаркан беш-аъло

(П. Мўмин).

Синонимлик лексик маънонинг бир хиллигига кўра бўлар экан, ўз-ўзидан, синонимлар бир туркумга оид сўзлар бўлади. Шунга кўра, маълум контекстда бир туркумга оид сўз бошқа бир туркумга оид сўзга хос маънода қўлланса-да, лекин улар синоним бўла олмайди: *Қани энди ер бўлса... Мана Қарим акани олдинг. Дехқон ер билан тирик* (Н. Сафаров). Мисолда *олдинг* сўзи «масалан» деган маънода қўлланган. Лекин *олмоқ* феъли билан *масалан* сўзи синоним бўла олмайди.

Синонимлик маънога кўра, маънодаги бир хилликка кўра бўлар экан, ўз-ўзидан, икки ёки ундан ортиқ сўзнинг бутуллаш синонимлиги эмас, балки у ёки бу маъносида (ёки маъноларида) синонимлиги ҳақида гапириш тўғри бўлади. Чунки тилдаги сўзлар бир маъноли ёки кўп маъноли бўлиши мумкин. Кўп маъноли сўзларнинг маъно миқдори ҳар хил бўлиши мумкин, яъни баъзи сўзлар икки-учта маънога, баъзилари эса жуда кўп маънога эга бўлади. Бундай сўзлар бошқа кўп маъноли сўз билан маълум бир маънони ёки маъноларида синонимлик ҳосил этади. Масалан, *тоза, соф, бегубор, мусаффо* сўзларининг ҳар бири кўп маъноли. Лекин улар фақат бир маъносида — «чап-ғубордан ҳоли» деган маъносида ўзаро синонимдир. Мисоллар: *Тўймай ўйнар шўх қуш-*

чалар тоза ҳавода (Ғайратий). Тонг сли соф ҳаво билан бирга... Шўхсойнинг шовуллаган овозини келтирмақда (Х. Назир). Янраган куйларга тўлсин беғубор осмонингиз («Қизил Ўзбекистон»). ...аммо эрталабки ҳаво салқин ва мусаффо (Л. Батъ).

Кўп маъноли сўзлар бирдан ортиқ маъносида синоним бўлиши мумкин. Масалан, *алоҳида*, *айрим сўзлари кўп маъноли*. Шулардан уч маъносида улар синоним:

1. Ўзига мустақил, бошқаларидан холи. Мисол: *Нури алоҳида хонада ўз ўртоқлари — обрўли оилаларнинг қизлари билан ўтирар эди* (Ойбек). *Тантибойвачча кўндан таниш ҳовлига — атрофи айрим-айрим эшикли хоналар билан ўралган ҳовлига кирди* (Ойбек).

2. Бошқаларидан фарқли ҳолда, ўзига хос. Мисол: *Паст ғўзаларга алоҳида эътибор берилмақда* («Қизил Ўзбекистон»). *Зокир ота жуда тажрибали пахтакор, қўли гул одам. Унга айрим эътибор қилиш, шубҳасиз яхши* (А. Қаҳҳор).

3. Бошқаларига қўшмай, ўзини мустақил ҳолда. Мисол: *Мен боя музокарага чиқиб правление ва унинг раиси Бўтабойнинг ишларидоғи камчиликларни танқид қилганимда мактаб масаласини ҳам қистириб ўтсам бўлар эди, лекин бу масала алоҳида қўйилганлиги учун қистирмадим* (А. Қаҳҳор). *Бу масалани айрим ҳал қиламиз* (П. Турсун).

Икки ёки ундан ортиқ сўзнинг синонимлиги уларнинг маъноси асосида бўлар экан, кўп маъноли сўзлар бир маъноси билан маълум бир сўз ёки сўзларга, бошқа бир маъноси билан яна маълум бир сўз ёки сўзларга синоним бўлиши мумкинлиги табиий. Масалан, *битирмоқ* феъли кўп маъноли. У ўзининг ҳар бир маъноси билан бошқа-бошқа сўзларга синоним бўлади. Масалан, у қуйидаги маънолари билан қуйидаги сўзларга синоним бўлади: 1. *Яқунига етказмоқ*. Бу маъносида *битирмоқ* феъли *тугатмоқ*, *туғалламоқ*, *тамомламоқ*, *тамом қилмоқ*, *адо қилмоқ* феълларига синоним: *Йигит-теримни бўлганимиздан кейин бошласак, совуқ тушмай битирамиз*. (А. Қаҳҳор). *Бизда ҳам ўқини тугатиб уйланиш одат бўлиб қолди, — деди Йўлдош* (Шуҳрат). *Унингчини тугаллаган йигит-қизларнинг мактабни битириш маросимига ҳозирлик кўрилар эди* (Ш. Рашидов). *...Тошкентга, уч йиллик кадрлар тайёрлаш мактабига ўқишга юборишди. Уни тамомлаб келиб, қўшни Гулистон колхозида аввал агроном, кейин партком секретари бўлди* («Совет Ўзбекистони»). *Аҳмедов капсанчиларни колхоз тузишга чақириб сўзини тамом қилди* (А. Қаҳҳор). *Сўзни адо қилди мендай қаландар* («Ширин билан Шакар»).

2. Иш, вазифа ва шу кабиларни амалга оширмақ, бажо келтирмақ. Бу маънода *битирмоқ* феъли *бажармоқ*, *адо этмоқ*, *ўринла(т)моқ*, *дўндирмақ*, *ўтамоқ*, бажо қилмоқ феълларига синоним: *Меҳнатни сиз қилдингиз, катта ишни кўнгилдагидек битириб келдингиз* (Х. Сейтов). *Ҳозир кўклам экин компаниясига пухта тараддуд кўриб олган деҳқон уруғ ерга қадалаётган паллада қий-*

налмайди, ишни сифатли бажаради («Совет Ўзбекистони»). Саккизинчи беш йилликда 88 мингдан ортиқ ишчи ўз зиммасига олган шахсий мажбуриятини муваффақиятли адо этди («Совет Ўзбекистони»). ...Зиммамиздаги барча топшириқларни муддатидан олдин ўринлади («Совет Ўзбекистони»). Кунига икки киши уч ярим-тўрт норма дўндириямиз (Ш. Тошматов). Муҳаббат сўз билан изҳор этилмас. Сўз бу вазифани ўташдан йироқ (Уйғун). Ҳар ишни партия топширса, биз бажо қиламиз (Ҳабибий) ва бошқалар (Битирмоқ феъли бошқа маънолари билан яна бошқа сўзларга синоним. Лекин бу ўринда келтирилган факт билан чегараланамиз).

Юқоридагилардан маълум бўлдики, икки ёки ундан ортиқ сўзнинг синонимлиги уларда ҳаммаси учун умумий (бир хил) маънонинг борлигига кўрадир. Бирор сўзнинг бошқа сўз ёки сўзларга синонимлиги ҳар вақт конкрет бир бирлаштирувчи маъно билан бўлади. Бирлаштирувчи маъно ўзаро синоним бўлган сўзларнинг ҳаммасида бўлади. Бу синонимларнинг бирлик томони, бирлик хусусиятидир. Бирлаштирувчи маъно (маънода бир хиллик) бўлмаса, синонимлик ҳақида гапириш мумкин эмас.

Ўзаро синонимик муносабатда бўлган сўзлар (маъносида бирлик бўлган сўзлар) бирликда синонимик қаторни ҳосил этади: *ўйин, рақс; янелиш, хато, нотўғри, чатоқ, ғалат; ғалаба, зафар, тантана, музаффарият* ва б.

Синонимларнинг семантик структурасида бир хил бўлган қисм, бирлаштирувчи лексик маънодан ташқари яна бошқа қисмлар ҳар бир синонимда ўзига хос, бошқасидагидан фарқли бўлади. Ана шу фарқлар синонимлардан ҳар бирининг тилда яшашини, тилда ҳар бирининг қўлланиш ўрнини таъминлайди. Тилда ҳар жиҳатдан бир-бирига тенг бўлган, ҳар жиҳатдан бир-бирини қоплайдиган икки ёки ундан ортиқ сўзнинг бўлишига эҳтиёж йўқ. Эҳтиёж йўқ экан, бундай хусусиятли сўзлар ҳам бўлмайди. Демак, тилда синонимларнинг борлигининг ўзиёқ ўзаро синоним бўлган ҳар бир сўз ўзига хос қандайдир хусусиятга ёки хусусиятларга эгаллигини кўрсатади. Ҳақиқатда ҳам шундай. Маъноси ва бошқа хусусиятлари билан бир-бирига жуда тенг келадиган сўзлар асосан илмий терминларда учраб туради: *революция, инқилоб; агитация, ташвиқот; тема, мавзу* каби. Лекин бундай синонимлар ҳам қандайдир белгиси, масалан, қўлланиш даражаси, эскирганлик ёки эскирмаганлиги ва ш. к. билан маълум даражада фарқлиб туради. Агар ҳеч қандай фарқли белги бўлмаса, бундай синонимлик ўткнчи ҳолат бўлиб, маълум вақтлардан сўнг улардан бири шу маънода истеъмолдан чиқади. Тилнинг табияти шуни талаб этади.

Синонимларнинг ўзаро фарқли хусусиятлари анчагина. Булардан энг асосийси уларнинг ҳар бирининг маъносидаги фарқли белгилардир.

Синонимларнинг ўзаро фарқли белгиси, аввало, уларнинг маъно ҳажмида, аниқроғи, маъно оттенкасида кўринади. Масалан,

ўзаро синоним бўлган сўзлардан бири бирон қўшимча оттенкага эга бўлмаслиги, бошқаси эса қандайдир оттенкага эга бўлиши мумкин. Мисолларга мурожаат этайлик: *ёрдамлашмоқ, кўмаклашмоқ, қарашмоқ, боқишмоқ* сўзлари «ёрдам кўрсатмоқ» маъноси билан ўзаро синоним. Бу синонимлар ичида *ёрдамлашмоқ* сўзининг маъно ҳажми кенг. У бирон қўшимча оттенкага эга эмас. Бу сўз моддий жиҳатдан, шунингдек иш-ҳаракат ва ш. к. билан ёрдам кўрсатиш маъносида қўлланаверади. *Кўмаклашмоқ, қарашмоқ, боқишмоқ* сўзлари асосан иш-ҳаракат, хизмат билан ёрдам кўрсатиш маъносида қўлланади. *Кўп, анча, талай, мўл, сероб* сўзлари «сон-миқдори нормадан ортиқ» маъноси билан синоним. Булардан *кўп* сўзининг маъно ҳажми кенг. У миқдорнинг, соннинг нормадан ортиқлигини, шунингдек иш-ҳаракатнинг сон-миқдор жиҳатдан нормадан ортиқлигини ҳам ифодалайди: *одам кўп, вақт кўп, сув кўп, кўп шилади* каби. *Мўл, сероб* сўзлари эса нарса миқдорининг нормадан ортиқлигини ифодалайди ва конкрет нарсаларга нисбатан қўлланади. Иш-ҳаракатнинг, шунингдек вақтнинг миқдоран нормадан ортиқлигини ифодалаш учун қўлланмайди. Масалан, *сув мўл, сув сероб* дейилади, лекин *вақт мўл, вақт сероб* ёки *мўл сўзлади, сероб сўзлади* дейилмайди. Қуйидаги мисолда ҳам *мўл* сўзининг қўлланиши нотўғри:

*Шунинг учун бахтинг мўл,
Кенг Ватанинг чаман гул
(П. М ў м и н).*

Ювош, мўмин, қобил, ройиш синонимларидан *ювош* сўзи шахсга, шунингдек ҳайвонларга нисбатан қўлланаверади. *Мўмин, қобил* сўзлари фақат одамга нисбатан қўлланади. *Ройиш* сўзида гапга кўнадиган, айтганга юрадиганлик оттенкаси бор. *Ифлос, исқирт, иркит, ислиқи, иқна, ивирсиқ, нопок* синонимларидан *ифлос* сўзининг маъно ҳажми кенг. У тоза бўлмаган ҳар қандай нарса, ҳолатга нисбатан қўлланаверади. *Исқирт, иркит* сўзлари одам ва унинг кийим-бошига нисбатан қўлланади. *Ислиқи* асосан кийим-бошга нисбатан, *иқна* одамга нисбатан қўлланади. *Ивирсиқ* жойга нисбатан қўлланади. *Кўпаймоқ, ортмоқ* синонимларидан *кўпаймоқ* асосан конкрет нарсаларга нисбатан қўлланади. Қуйидаги мисолда унинг мавҳум нарсага (эйтиборга) нисбатан қўлланиши нотўғрилиги аниқ сезилади:

*Сизлар бўлиб ўлкамиз мадори,
Тобора кўп айди эйтибори
(Ҳ а б и б и й).*

Бу ўринда *кўпаймоқ* феъли эмас, *ортмоқ* феъли қўлланиши керак эди ва б.

Демак, синонимларнинг ўзаро фарқли хусусиятларидан бири уларнинг қўшимча оттенкага эга ёки эга эмаслигида бўлиб, бу хусусият шу синонимик қатордаги сўзларнинг қўлланиш доирасини, қўлланиш ўрнини ҳам белгилайди.

Синонимлар билдирадиган вақт, ҳаракат, белги, миқдор кабиларда уларнинг ҳар бирида белгининг даражаси ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, *аввал, олдин, илгари, бурун, қадим* синонимларидан *илгари* сўзида вақтнинг ўтишига қараб узоқлик даражаси *аввал, олдин* сўзидагидан ортиқ. *Бурун* сўзида *илгари* сўзидагига нисбатан, *қадим* сўзида эса *бурун* сўзидагига нисбатан ортиқроқ. *Ишчан, ҳаракатчан, серҳаракат, ғайратли, серғайрат, тиришқоқ, уринчоқ* синонимларидан *ғайратли, серғайрат, тиришқоқ* сўзлари белгини кучлироқ оттенка билан ифодалайди. *Қамбағал, қашшоқ* синонимларидан *қашшоқ* сўзи белгини кучли оттенка билан ифодалайди. *Овора, сарсон, саргардон* синонимларидан белги даражаси *овора* сўзидагига нисбатан *сарсон* сўзида кучли, *сарсон* сўзидагига нисбатан *саргардон* сўзида кучли. *Куч, қувват, мадор, мажол, дармон* синонимларидан *мадор, мажол, дармон* сўзлари, асосан, куч-қувватнинг нормал ҳолатдан пастлигини ифодалашда қўлланади. Демак, синонимлар билдирган белги даражасидаги ҳар хиллик ҳам шу сўзларнинг маъносидаги фарқли оттенкалари ҳисобланади.

Синонимлар эмоционал бўёққа бўлган муносабатига кўра ўзаро фарқланиши мумкин. Ўзаро синоним бўлган сўзларнинг баъзилари эмоционал бўёқли бўлиши, айримлари эса эмоционал бўёққа эга бўлмаслиги мумкин. Эмоционал бўёқли синонимлар салбий ёки ижобий эмоцияни (салбий ёки ижобий муносабатни) билдиришига кўра ҳам ўзаро фарқланади: 1) ижобий эмоционал бўёқли сўзлар, 2) салбий эмоционал бўёқли сўзлар. Масалан, *бош, калла* синонимларидан *бош* сўзи эмоционал бўёққа эга эмас, *калла* сўзи кўпроқ салбий эмоционал бўёқ билан қўлланади. *Юз, бет, афт, башара, чеҳра, жамол* синонимларидан *юз ва бет* сўзлари эмоционал бўёққа нисбатан нейтрал, *афт ва башара* сўзлари салбий эмоционал бўёққа, *чеҳра, жамол* сўзлари эса ижобий эмоционал бўёққа эга.

Ўзаро синоним бўлган сўзлар маълум бир услубга (стилга) бўлган муносабатига кўра ҳам бир-биридан фарқланиши мумкин, яъни синоним-сўз услубнинг (стилнинг) маълум бир турига оид бўлиши ёки услуб нуқтаи назаридан нейтрал бўлиши мумкин. Масалан, *ярашмоқ, келишмоқ, кетмоқ* синонимлари чиройлилик ва мослик жиҳатидан яхши (мос) ўринлашмоқ, чиройли, мос кўринишли бўлмоқ маъносини билдиради. Булардан *ярашмоқ* стилистик жиҳатдан нейтрал, *кетмоқ* эса оддий сўзлашувга хос. Мисол: *Дўстларининг жилмайган юзлари, уларнинг янги, Ярашган уст-бошлари унинг ҳеч қачон хаёлига келмаган бир фикрни шивирлаётгандек бўлди.* (П. Турсун). *Аммо бу икки ўрим соч... жуда ҳам ўзига келишб тушиб, унга яна бир қайта улғуворлик ва олийлик бағишладилар* (А. Қодирӣ). *Шундай кетиптики, ловиллайди-я, ловиллайди!* (Яшин). *Совға, ҳадя, тухфа, тортқ, армуғон* синонимларидан *совға* стилистик жиҳатдан нейтрал, *тухфа, армуғон* китобий услубга хос. *Упич, бўса, муччи* синонимларидан *ўпич*-нейтрал, *бўса* поэтик услубга хос,

муччи фольклор асарларида ва ўзбек тилининг айрим шеваларида қўлланади ва б.

Синонимлар ичида диалектал хусусиятга эга сўз бўлиши мумкин. Масалан, *овоз, товуш, ун, садо, сас, нидо* синонимларидан *сас* сўзи, *изламоқ, қидирмоқ, ахтармоқ, истамоқ* синонимларидан *истамоқ* сўзи диалектал.

Ўзаро синоним сўзлар қўлланиш даражасига кўра фарқланиши, яъни баъзиси кенг қўлланиши, бошқаси эса кам қўлланиши мумкин. Масалан, *бошқа, бўлак, ўзга* синонимларидан *бошқа* сўзи жуда кенг қўллангани ҳолда *бўлак* сўзи кам қўлланади. *Ўзга* сўзи эса *бўлак* сўзига нисбатан ҳам кам қўлланади.

Синонимлар маълум бир сўзлар билан бирика олиш ёки бирика олмаслиги, маълум эркин ёки турғун сўз бирикмаларида қўллана олиш ёки қўллана олмаслик хусусияти билан ҳам ўзаро фарқланиши мумкин. Масалан, *ост, таг* синонимларидан *ост* сўзи *хавф остида, қўл остида, назорат остида, оёқ ости қилмоқ* каби бирикмаларда қўллангани ҳолда, бу бирикмаларда унинг ўрнида *таг* сўзини қўллаб бўлмайди. *Тагига етмоқ, таги нозик, таг-туби* билан кабилардаги *таг* сўзи ўрнида эса *ост* сўзини қўллаб бўлмайди. *Ок олтин* (пахта) бирикмасидаги *олтин* сўзи ўрнига *тилла* сўзини қўллаб бўлмаганидек, қоплама тишни билдирувчи бирикмада асосан *тилла* сўзи қўлланади: *тилла тиш (олтин тиш* дейилмайди) ва б.

Бир синонимик қатордаги сўзлар кўриб ўтилган хусусиятларнинг биттаси ёки бир нечасига кўра ўзаро фарқланиши мумкин. Бу нарса синонимик қаторни ташкил этувчи сўзларнинг миқдорига (оз-кўплигига) ҳам боғлиқ. Масалан, *яхши, дуруст, тузук, бинойи, бинойидек, жойида, соз, нозандай, боп, ажабтовур, авло, пошшахон, қойил, қойилмақом* синонимик қаторидаги *дуруст, тузук* сўзлари *яхши* сўзидан белги даражасининг кучсизлиги билан фарқланади. *Соз* сўзи белги даражасининг ортиқлиги ва нисбатан кам қўлланиши билан фарқланади. *Бинойи, бинойидек, нозандай* сўзлари белги даражасининг кучсизлиги ва кўпроқ аёллар нутқиغا хослиги билан фарқланади. *Пошшахон, қойил, қойилмақом* сўзлари белги даражасининг кучлилиги ва оддий сўзлашувга хослиги билан фарқланади ва ҳ.

Айтиб ўтилганлардан маълум бўладики, синонимлар бирлаштирувчи бир хил маънога эга сўзлар бўлса-да, лекин бир-биридан фарқли турли хусусиятларга ҳам эга бўлади. Синонимлардан у ёки бунисини қўллашда ана шу фарқли хусусиятларини англаб етиш фикрни мақсадга мувофиқ равишда, воқеа-ҳодисани тўлаллиги билан ифодалаш имконини беради. Демак, синонимларнинг бу хусусиятлари тилнинг бойлигини, фикр ифодасидаги имконият даражасини ҳам кўрсатади. Булардан ташқари, синонимлар нутқда қайтариқларга йўл қўймаслик, нутқни раво тузиш имконини ҳам беради. Воқеаликдаги бир нарсани (предмет, белги, ҳаракат кабиларни) ифодалаш учун бирдан ортиқ сўзнинг (синонимнинг) бўлиши худди ана шу ҳодисалар билан изоҳланади.

Узаро синонимик муносабатда бўлган сўзлар бирликда синонимик қаторни ҳосил этишини кўрдик. Синонимик қатор икки ёки ундан ортиқ сўздан иборат бўлиши мумкин: *кутмоқ — пойламоқ* (икки сўздан), *пайқамоқ — сезмоқ — фаҳлламоқ* (уч сўздан), *сабаб — ваз — баҳона — боис* (тўрт сўздан), *кўп — анча — талай — сонсиз-саноқсиз — беҳисоб — мўл — сероб — беадад — бисёр* (ўн сўздан) ва ҳ. к. Демак, синонимик қаторнинг чегараси ҳар хил бўлади.

Синонимик қатор неча сўздан иборат бўлишидан қатъи назар, унда бир сўз асосий, шу синонимик қаторнинг характерини белгиловчи сўз бўлади. Бу сўз доминанта деб юритилади. Синонимик қаторнинг чегарасини белгилашда, шунингдек ундаги ҳар бир сўзнинг ўзига хос хусусиятини очишда шу қатордаги доминантани (асосий сўзни) тўғри белгилаш муҳим роль ўйнайди. Демак, доминантани тўғри белгилаш, айниқса, синонимлар лугатини тузишда муҳим аҳамиятга эга.

Қуйидаги хусусиятларга эга бўлган сўз синонимик қатордаги асосий сўз (доминанта) ҳисобланади.

Доминанта синонимик қатордаги сўзлар учун умумий (бир хил) бўлган маънони жуда аниқ (конкрет) ифодалайди. Масалан, *кечикмоқ, хаёлламоқ, узоқламоқ* синонимик қаторида *кечикмоқ* сўзи *машғул, банд, овора, андармон* синонимик қаторида *машғул* сўзи, *отланмоқ қўзғалмоқ, кўтаришмоқ, оёқланмоқ* синонимик қаторида *отланмоқ* сўзи шундай хусусиятга эга. Доминантада синонимик қатордаги сўзларга хос умумий маъно аниқ ифодаланиши сабабли сўзларнинг ўзаро синонимлигини белгилашда (синонимик қаторнинг чегарасини белгилашда) доминанта асосга олинади, бошқа сўзлар бир-бирига қиёслашмайди, балки доминантага қиёсланади. Масалан, *жуда ғоят, ғоятда, бағоят, ниҳоятда, бениҳоят, ашаддий, ўтакетган, тоза, роса, хўп, бирам, чунон, беқиёс, мислсиз, обдан, чандон, зап, кўп, ўта, увало, бисёр, ёмон, камоли, кироий, ўлеу(н)дай, ўлардай, ўларча, қаттиқ* сўзларининг синонимлиги *тоза* билан *қаттиқ* ёки *ёмон* билан *кўп* сўзларини бир-бирига қиёслаганда эмас, балки буларнинг ҳаммаси *жуда* сўзига қиёсланганда аниқ сезилади.

Синонимик қаторда маъно ҳажми бошқаларникига нисбатан кенг бўлган сўз доминанта ҳисобланади. Масалан, *бошлиқ, раҳбар, йўлбошичи, шибоши, бошичи, катта, каттакон, улуғ, раҳнамо, сардор, пешво, сарвар, саркарда, хўжайин, каламо* синонимик қаторида *бошлиқ* сўзининг, *куч, қувват, мадор, мажол, дармон* синонимик қаторида *куч* сўзининг маъно ҳажми шу синонимик қаторлардаги бошқа сўзларнинг маъно ҳажмига нисбатан кенг, шу сабабли доминанта ҳисобланади.

Белгини даража нуқтаи назаридан фарқлайдиган сўзлардан иборат синонимик қаторда белгини нормал (нейтрал) даражада ифодалайдиган сўз доминанти бўлади. Масалан, *ориқ, қилтириқ, дирдов, ипилтириқ, рамакижон* синонимик қаторида *ориқ* сўзи, *титроқ, қалтироқ* қаторида *титроқ* сўзи, *ғирром, тирриқ* қаторида

фирром сўзи белгининг кучли-кучсизлигига нисбатан нейтрал, қолган сўзлар эса маънони кучли оттенка билан ифодалайди. Шу сабабли бу синонимик қаторларда *ориқ, титроқ, фирром* сўзлари доминанта бўлади.

Доминанта услубга нисбатан нейтрал бўлади. Масалан, *кулги*, *ханда* қаторида *кулги* сўзи, *пул, ақча, муллажиринг* қаторида *пул* сўзи, *таржимон, тилмоч* қаторида *таржимон* сўзи услубга нисбатан нейтраллик хусусиятига эга. Қолган сўзлар маълум бир услубга хослиги, масалан поэтик услубга (*ханда*), оддий сўзлашувга (*муллажиринг*), эски услубга (*тилмоч*) хослиги билан характерланади. Шу сабабли бу синонимик қаторларда *кулги, пул, таржимон* сўзлари доминанта бўлади.

Синонимик қаторда эмоционал бўёққа муносабатига кўра фарқланадиган сўзлар бўлганида, эмоционал бўёққа нисбатан нейтрал бўлган сўз доминанта бўлади. Эмоционал бўёқли сўз ҳеч вақт доминанта бўла олмайди. Масалан, *жилмаймоқ, иржаймоқ, ишшаймоқ, иршаймоқ, тиржаймоқ* синонимик қаторида *жилмаймоқ* эмоционал бўёққа нисбатан нейтрал. Қолган сўзлар эса салбий эмоционал бўёқли. Шу сабабли бу синонимик қаторда *жилмаймоқ* сўзи доминанта ҳисобланади.

Синонимик қатор диалектал хусусиятга бўлган муносабатига кўра ўзаро фарқланадиган сўзлардан иборат бўлганида адабий тилга хос сўз доминанта бўлади, диалектал хусусиятли сўз ҳеч вақт доминанта бўла олмайди. Масалан, *чан, сўл* қаторида *чан* сўзи, *ўрناق, намуна, улги* қаторида *ўрناق* сўзи адабий тилга хос ва доминанта ҳисобланади. *Сўл, улги* сўзлари эса диалектал хусусиятли.

Синонимик қатордаги асосий сўз (доминанта), кўриб ўтилган хусусиятларига кўра, ўз қаторидаги бошқа сўзларга нисбатан адабий тилда кенг қўлланади.

Синонимия тил тараққиётининг маълум бир босқичи нуқтан назаридан белгиланади. Тил тараққиёти процессида сўзларнинг синонимик муносабатида ҳам ўзгариш бўлиб туради. Бунда маълум даврларда синонимик муносабатда бўлган сўзлардан бири истемолдан чиқиши ёки улардан бирининг синонимик муносабат ҳосил қилувчи маъноси йўқолиши каби сабаб билан шу синонимик қатор йўқолиши ва, аксинча, тилда янги-янги синонимик муносабатли сўзлар, синонимик қаторлар пайдо бўлиши мумкин.

Икки ёки ундан ортиқ сўзнинг синонимлиги уларнинг бир хил маънога эгаллигига кўра бўлишини кўрдик. Шундай экан, синонимлар тилда икки ҳодиса натижасида пайдо бўлиши мумкин бўлади. Биринчидан, тилда янги сўзларнинг пайдо бўлиши билан, иккинчидан, тилда бор бўлган сўз яна янги маъно касб этиши билан. Бу деган сўз тилда янги сўзнинг пайдо бўлиши ёки тилда бор бўлган сўз янги маъно касб этиши албатта синонимнинг пайдо бўлишига олиб келади деган сўз эмас. Лекин худди шу икки ҳодиса асосидагина тилда янги синонимлар юзага келиши мумкин. Чунки тилда янги сўз пайдо бўлар экан, у маълум бир маънога эга бўла-

ди. Унинг бу маъноси тилдаги бирор сўз ёки сўзларнинг маъноси билан бир хилликка эга бўлиши ёки эга бўлмаслиги мумкин. Биринчи ҳолатда янги синоним пайдо бўлади. Иккинчи ҳолатда эса, янги сўз пайдо бўлишидан қатъи назар, синоним юзага келмайди. Шунингдек, тилда бор бўлган сўз қандайдир янги маъно касб этар экан, бу маъноси бошқа сўз ёки сўзларнинг бирор маъноси билан бир хилликка эга бўлиши мумкин. Бундай тақдирда ҳам сўзларнинг янги синонимик муносабати, янги синоним юзага келади.

Тилда янги сўзлар, асосан, ўзга тилдан сўз қабул қилиш ва тилда мавжуд бўлган сўзлар базасида янги сўз ясаш орқали пайдо бўлади. Адабий тилнинг янги сўз ҳисобига бойиши назарда тутилганда, маълум диалект ёки шевага оид сўзнинг адабий тилдан ўрин олиши ҳодисасини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади.

Ўзга тилга оид сўз билан синоним деб баҳоланиши учун, аввало, улар бир хил маънога эга бўлиши керак. Иккинчидан, ўзлашган сўз шу тилнинг лексик бирлигига (шу тилнинг сўзига) айланган бўлиши шарт. Маълум сабаблар билан бадиий асарларда қўлланадиган, шунингдек оддий сўзлашув нутқида учрайдиган, адабий тил нутқини назаридан норма ҳисобланмайдиган ўзга тилга оид сўз ҳеч вақт ўз тилдаги сўз билан синоним бўла олмайди. Қуйидаги икки мисолни қиёсланг: *Айниқса о б е д пайтида чойхўрлар шошириб қўйишяпти* (С а и д А ҳ м а д). *Бекорга бенаво т бўладиган пайтлар ўтиб кетган* (С а и д А ҳ м а д). Биринчи мисолдаги *обед* сўзи тушлик маъносида, иккинчи мисолдаги *бенаво т* сўзи айбдор маъносида қўлланган. *Обед* сўзи ҳозирги ўзбек тилида оғзаки нутқда жуда кенг қўлланади. Ёзма нутқда қўлланиши ҳам кўпайиб (кепгайиб) боряпти. Демак, у ўзбек адабий тилига оид сўзга айланиб боряпти (айтиш мумкинки, айланиб бўлди). Шунга кўра, ҳозирги ўзбек тилида *тушлик* ва *обед* сўзлари синоним (*тушлик*, *обед* синонимик қатори бор) дейиш мумкин. Лекин ҳозирги ўзбек тилида *бенаво т* сўзи йўқ. Шундай экан, *айбдор*, *бенаво т* синонимик қатори ҳам йўқ.

Диалектал хусусиятли сўз билан адабий тилга хос сўзнинг синонимлигини белгилашда ҳам диалектал сўзнинг қай даражада адабий тилга яқинлигини, қай даражада адабий тилда сўзлашувчиларга тушунарли (маълум) эканини ҳисобга олиш керак бўлади. Масалан, *сўл*, *сас* сўзлари ўзбек адабий тилига асос бўла олмайдиган баъзи шеваларга хос сўзлар бўлса-да, лекин улар (уларнинг маъноси) адабий тилда сўзлашадиган кўпчиликка маълум ва шу сабабли ёзма нутқда ҳам қўлланиб туради. Шунга кўра *сўл* сўзини *чап* сўзининг, *сас* сўзини *овоз* сўзининг синоними дейиш мумкин. Қуйидаги мисолда эса бошқача ҳолни кўрамыз: *Калта кийим кийган, т о з а мактабга борганларни тошбўрон қилинг!* — деган хитоблар эшитилди (Ж. Шарипов). *Тоза* сўзи Хоразм шеvasида янги деган маънога эга. Келтирилган мисолда у худди шу маънони билдиради. Лекин унинг бу маъноси фақат хоразм шевалари учун хос бўлиб, адабий тилда сўзлашувчилар

ва ўзбек тилининг жуда кўп шевалари вакиллари учун *тоза* сўзининг бу маъноси номаълум. Демак, бу маънони адабий тилдаги *тоза* сўзининг маъноси ҳисоблаб бўлмайди. Шу сабабли ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтан назаридан *тоза* сўзи *янги* сўзига синоним бўла олмайди.

У ёки бу усул билан сўз ясалиши натижасида ҳам тилда янги сўзлар пайдо бўла боради. Бундай сўзлар тилдаги бошқа сўзлар билан маънода бир хилликка эга бўлса, янги синонимлар юзага келади. Масалан, *оқсамоқ* феълидан -қ аффикси ёрдамида *оқсоқ* сўзи (сифат) ясалган ва бу сўз тилдаги ўзига маънодош бўлган *чўлоқ* сўзи билан синонимик муносабат ҳосил қилади (*чўлоқ*, *оқсоқ* синонимик қатори юзага келади). Ўз навбатида *чўлоқ* сўзидан -лан аффикси ёрдамида *чўлоқланмоқ* сўзи ясалиши натижасида *чўлоқланмоқ*, *оқсамоқ* синонимик қатори юзага келади.

Тилда янги пайдо бўлган сўз (ўзлаштириш, ясалиш йўли билан бўлмасин) тилдаги бирор сўз билан ёки ўзаро синоним бўлган бир неча сўз билан синонимик муносабат ҳосил қилиши мумкин. Биринчи ҳолатда янги синонимик қатор юзага келади. Иккинчи ҳолатда эса тилда бор бўлган синонимик қаторга янги сўз қўшилади, синонимик қаторнинг чегараси кенгайди: *муҳаррир*, *редактор*; *зиёли*, *интеллигент*; *ўринбосар*, *муовун*. Буларда икки сўзнинг маънодошлиги асосида синонимик қатор юзага келган. *Илғор*, *зарбдор*, *пешқадам*, *етакчи*, *авангард*, *ударник*, *карвонбоши*; *ҳарорат*, *температура*, *тафт*, *ҳовур* синонимик қаторлари аввал икки-уч синонимдан иборат бўлиб, янги синонимлар қўшилиши билан уларнинг қатори кенгай борган.

Лексиканинг бойишида ички имкониятлар, айниқса сўз ясалиши асосий ўрин тутиши маълум. Синонимларнинг пайдо бўлиши, сўзлар ўртасида синонимик муносабатнинг ривожланишида ҳам у ёки бу усул билан сўз ясалиши (янги сўз ҳосил қилиниши) муҳим роль ўйнайди. Янги сўз ясалиши билан тилда бор бўлган сўз ёки сўзларга синоним сўз юзага келибгина қолмай, тилда ўзаро синонимик муносабатда бўлган сўзлардан сўз ясалниши натижасида янги синонимик қаторлар юзага келади: *завқ*, *мароқ*, *шавқ* — *завқланмоқ*, *мароқланмоқ*, *шавқланмоқ*; *кам*, *оз* — *камаймоқ*, *озаймоқ*; *кайф*, *ҳузур*, *нашъа*, *сафо*, *гашт* — *кайфли*, *ҳузурли*, *нашъали*, *сафоли*, *гаштли* ва б.

Бу ўринда айнан бир сўз (лексема)дан турли аффикслар ёрдамида ясалувчи маънодош сўзларнинг синонимлиги масаласига тўхтаб ўтишга тўғри келади. Айрим ишларда *айбли* — *айбдор*, *серҳаракат* — *ҳаракатчан*, *бебаҳо* — *баҳосиз* каби сўзлар синоним эмас, буларда сўз ясовчи аффикслар синонимияси бор (-ли, -дор, сер- — -чан, бе- — -сиз) деб қаралади. Лекин бундай сўзларнинг синонимлигини инкор этиш мумкин эмас. Чунки буларнинг синонимлигини тан олмаслик улардан ҳар бирининг мустақил лексик бирлик (алоҳида сўз) эканини тан олмаслик бўлади. Ваҳоланки, *айбли* — *айбдор*, *хабарсиз* — *беҳабар*, *ноўрин* — *ўринсиз* кабиларнинг ҳар бири алоҳида сўз эканига шубҳа

йўқ. Шундай экан, буларда аффиксал синонимия ҳақида эмас, балки лексик синонимия ҳақида гапириш мумкин (тўғри) бўлади.

Синонимларнинг юзага келишида асосий омиллардан бири сўзнинг маъно тараққиётидир. У ёки бу сўз янги маъно касб этиши натижасида шу маъноси билан тилдаги бирор сўз ёки сўзлар билан синонимик муносабат ҳосил қилиши мумкин. Масалан, *қайтармоқ* феъли аслида аввалги ўз ўрни, ўз ҳолига йўналтирмақ (келтирмақ) деган маънони билдиради. Шу маъноси асосида унинг айна бир иш-ҳаракатни яна қилмоқ, айна бир сўз (гап)ни қайта (бир неча марта) айтмоқ маъноси келиб чиққан. Натижада *қайтармоқ* сўзи худди шу маъноси асосида *такрорламоқ* сўзи билан синонимик муносабат ҳосил қилган: *Табелчи ҳам, худди жўрттага қилгандай, унинг номини ё тутулиб айтар, ёки чатоқ ўқиб, яна такрорлар эди* (А. Қаҳҳор). *Новикова унинг тезда жавоб бермаганига чиндан ҳам эътибор қилмаган эди, кейин унинг ўзгариб кетган авзойини кўриб таажжубланди ва саволини қайтарди* (А. Қаҳҳор).

Овора сўзи бирор мақсад йўлида, бирор нарса илинжида кезиш тентираш ҳолатида деган маънони билдиради. Бу маъноси билан у *сарсон*, *саргардон* сўзлари билан синоним булади: *бу сарсон эл, бу овора эл, Золимлардан олди ўчини* (Миртемир). *Бир йилдан бери Сарвихон аянинг ҳажрида сарсонман* («Муштум»). *Муҳтожликнинг золим қўюни Қилмас энди уни саргардон* (Ойбек).

Овора сўзининг юкорида кўрилган маъноси асосида унинг бирор иш-юмушни берилиб бажариш ҳолатида деган маъноси юзага келган. Натижада у шу маъносида *машғул*, *банд* сўзлари билан синонимик муносабатга киришган (*машғул*, *банд*, *овора*): *Мирзо ака ва бир группа агитаторлар «Жанговар варақа» ёзиши билан машғул* («Тошкент ҳақиқати»). *Бу ўлкада етишган насл. Янги дунё қуриши билан банд* (Уйғун). *Улар ўзаро уришиб, бир-бирларини қириши, бир кун бўлса-да, юртга хонлик қилиши билан овора...* (Ҳ. Қодирий).

Босмоқ сўзининг қуйидаги синонимик қаторларда бўлиши (шу сўзлар билан синонимик муносабат ҳосил этиши) ҳам унинг маъно тараққиёти, янги маънолар касб этиши натижасидир:

1. *Қопламоқ*, *эгалламоқ*, *қуришмоқ*, *ўрамоқ*, *чулғамоқ*, *босмоқ*, *тутмоқ*, *чалмоқ*, *қамрамоқ*. Мисол: *Ўрмонни оғир ва совуқ жимжитлик қоплаган* (Ойбек). *Шу топда унинг бутун вужудини чексиз ғазаб эгаллаган эди* (Ойбек). *Юзларингда кезди қуюқ бир завқ, Бошларингни ўради хаёл* (Уйғун). *Беҳуда шўбхалар қуришамми сени...* (Уйғун). *Наҳорнинг фикри булут босган осмондай қоронғилашди-ю, кўз олдини туман чулғадди* (Ш. Рашидов). *...гуллар ғунча тугиб, чаман бўлиб очилди, одамларнинг қаҳқаҳаси ҳамма ёқни тутиб кетади* («Қизил Ўзбекистон»). *Тоғларни чалган туман, Тириклик бўлди гумон* (Э. Жуманбулбул). *Бутун вужудимни ваҳйма қамраб олганди* (Н. Сафаров).

2. **Ортмоқ, юкламоқ, босмоқ.** Мисол: *Юк ортиб, отни қамчинлаб, зудлаб қайтаркан. Хадрага келганда у бирдан отни тўхтатди (Ойбек). Шу ерда аравага шох юклайётган Абдусамдқори дарров йўрғалаб чиқиб, жувонни гапга солди (А. Қаҳҳор). Бир қозоқда минг боғ бедамиз бор эди, қайтишда ундан бир арава босиб келдим (Ойбек).*

3. **Босмоқ, нашр этмоқ, чоп этмоқ.** Мисол: *Шу гапларни ва бу ерда ўтган можарони Қумрихонга айтиб беринг, ҳикоя қилиб ёзсин, албатта босиб чиқарамиз (А. Қаҳҳор). Ўзбек санъати ва адабиёти декадаси муносабати билан кўп нусхада нашр этилган «Ўзбек халқ мақоллари» тўплами китобхонлар диққатини жалб этди («Қизил Ўзбекистон»). Нашриёт китобни 45 минг нусхада чоп этди («Тошкент ҳақиқати»).*

Маъно тараққиёти (янги маънолар касб этиш) натижасида икки ёки ундан ортиқ сўз бир неча маъносида синонимик муносабат ҳосил этиши мумкин. Бу ҳодиса ҳам синонимиянинг ривожланиши ҳисобланади. Масалан, *бузилмоқ, айнимоқ* сўзлари икки маъноси билан ўзаро синоним:

1. **Соф (нормал) ҳолатини, истеъмолга яроқлилигини йўқотмоқ, истеъмолга яроқлилиги ёмонлашмоқ** маъносида: *Йўқ, — деди онаси, — чой айнаб қолади, келишгандан кейин дамларсан (Ойдин). Дарҳақиқат, ачиган қатиқ, — деди ва яна ялаб кўрди, — йўқ, бузилган қаймоқдир (А. Қаҳҳор).*

2. **Хулқ-атвори, бирор вазифа (иш)даги хатти-ҳаракати ёмон (салбий) томонга ўзгармоқ** маъносида: *Вақтида сиз билан фахрланганмиз. Аммо кейинги йилларда айниб қолдингиз, димоғингиз кўтарилиб кетди... (Уйғун). Суяр ёринг айниган бўлса, Қолхозчилар тарбия қилар... (Уйғун). «Кўп чалаверма, бузилиб кетасан» дерди онам боёқиш,... (Ойбек). Қўлмак сув тез бузилади, оқиб турган сув доим тоза ва мусаффо бўлади («Совет Ўзбекистони»).*

Асрамоқ, сақламоқ сўзлари уч маъноси билан ўзаро синоним:

1. **Ёмон таъсирдан салбий ҳодисадан ҳимоя қилмоқ** маъносида: *Шоқир ота: «Золимнинг зулмидан ўзинг асра!», — деб Йўлчи учун қайғуради (Ойбек). Лутфинисо... «ёмон кўздан сақласин» учун исиріқ тутаттирар, гоҳ қизини қучиб йиғлар... эди (Ойбек).*

2. **Йўқ бўлиш ва шу кабиларга йўл қўймай эҳтиёт ҳолда тутмоқ** маъносида: *Елвориб сўрайман асра қалбингда, Сўндирмагил чечакларсимон (Уйғун). Ҳозир намни тўла сақлаб қолиш чоралари кўриляётир («Совет Ўзбекистони»).*

3. **Бирор мақсад билан узоқ вақт ўзида тутмоқ** маъносида: *Узум асрамоқ. Мол сақламоқ. Тузуккина рўзгорини ўзи тебратиб, сигир-бузоқ ва товуқ асради (Муҳаммад Салом). Ишқибозларнинг аксариятида бундай қушларни сақлашга хоҳиш бўлмайди («Тошкент ҳақиқати»).*

Шу келтирилган фактларнинг ўзиёқ синонимларнинг юзага

келишида сўзнинг маъно тараққиёти (янги маъно касб этиши) муҳим омиллардан эканини тасдиқлайди.

Антонимия

Антонимия ҳам, худди синонимия каби, сўзларнинг маъно муносабати асосида маълум бирликни ҳосил қилувчи ҳодисадир. Маълумки, синонимия бирдан ортиқ сўзнинг бир хил маъноли бўлишидир. Масалан, *кўп — мўл, сероб — бисёр, дангаса — ялқов* ва б. Демак, бунда сўзларни ўзаро бирлаштирувчи нарса маънодаги бир хилликдир. Антонимларнинг эса шакли ҳам, маъноси ҳам бошқа-бошқа бўлади: *катта-кичик, баланд-паст, бормоқ-келмоқ* ва б.

Шаклнинг ҳам, маънонинг ҳам бошқа-бошқа бўлиши назарда тутиладиган бўлса, бундай сўзлар ўртасида ҳеч қандай алоқа йўқ бўлиб чиқади. Лекин бундай сўзларни ўзаро бирлаштирувчи, тилдаги алоҳида бир ҳодиса этувчи нарса улар маъносидаги зидлик (қарама-қаршилиқ)дир: *кенг-тор, яхши-ёмон, узун-қисқа, олмоқ-бермоқ* ва б.

Демак *антонимия* сўзларнинг ўзаро зид (қарама-қарши) муносабатдаги маънога эгалигидир. Ана шундай муносабатдаги маънога эга сўзлар антонимлар дейилади.

Антонимларнинг ўзаро зид (қарама-қарши) маънога эга сўзлар экани деярли барча томонидан эътироф этилади. Лекин маънодаги ана шу зидлик (қарама-қаршилиқ)ни тушуниш, белгилаш ва талқин қилишда бир хиллик йўқ. Шунинг учун ҳам, гарчи зид маъноли сўзларнинг антоним бўлиши эътироф этилса-да, икки сўзнинг антонимлигини белгилаш (тан олиш)да ҳар хилликлар, қарама-қарши фикрлар мавжуд.

Маънодаги зидлик ҳақидаги гап жуда умумий бўлиб, бу зидлик нимада экани конкретлаштирилмагунча, икки сўзнинг антонимлигини тўғри белгилаш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Масалан, *катта* ва *кичик* сўзларининг қарама-қарши маъноли экани, демак, антонимлиги аниқ. Лекин, масалан, *тоға* ва *ҳола*; *ота* ва *бола* ҳам қарама-қарши маънолими, яъни антонимми, агар антоним бўлса, маънодаги зидлик (қарама-қаршилиқ) нимада? Демак, маънодаги қарама-қаршилиқ нимада экани конкрет белгиланмагунча, икки сўзнинг антонимлигини ҳам аниқ ва тўғри белгилаш мумкин бўлмайди. Антонимларни белгилашда шу вақтга қадар ҳар хилликларнинг, қарама-қарши фикрларнинг давом этиб келиши ҳам маънодаги зидликнинг конкрет белгиланмаганидир.

Маънодаги зидликни, демакки, антонимликни аниқ белгилашда компонентли таҳлил асосида лексик маъно (семема) структурасини аниқлаш муҳимдир.

Маълумки, лексик маъно (семема) маълум компонентлардан (семалардан) ташкил топади. Антоним сўзларнинг компонентли таҳлилидан маълум бўладикки, бундай сўзларнинг маъносида ўзаро

умумий семалар билан бирга фарқловчи семалар ҳам бўлади. Масалан, ўзаро антоним бўлган *юпқа* ва *қалин* сўзларнинг маъно (семема) структурасини олиб кўрайлик:

юпқа — ён кўлами меъеридан кам; *қалин* — ён кўламин меъеридан ортиқ.

Кўрипадики, *юпқа* ва *қалин* сўзлари маънолари (семемалари) структурасида бир хил (ён, кўлам) ва ўзаро зид (кам, ортиқ) семалар мавжуд. Худди шу қарама-қарши семалари билан *юпқа* ва *қалин* сўзлари антонимик муносабат ҳосил қилади.

Оз-кўп, эрта-кеч антонимларнинг маънолари структурасига эътибор беринг:

оз — миқдори меъеридан кам; *кўп* — миқдори меъеридан ортиқ; *эрта* — белгили вақтидан илгари; *кеч* — белгилли вақтидан кейин.

Хуллас, антонимлар маъноси (семемаси) структурасида ҳамма вақт умумий сема (семалар) билан бирга дифференциал сема ҳам бўлади. Худди ана шу сема ўзаро зид бўлади. Шундай экан, икки сўзнинг антоним ёки антоним эмаслигини фақат уларнинг семема структурасини очиш (компонентли таҳлил) асосидагина тўғри белгилаш мумкин бўлади.

Оддий инкорнинг ўзи антоним ҳосил эта олмаслиги кўпчилик томонидан эътироф этилгани ҳолда, айрим ишларда оддий инкор ҳам антонимлик юзага келтириши ҳатто, феълнинг бўлиши ва бўлишсиз формаси ҳам антонимнинг алоҳида бир типини ташкил қилиши айтилади. Бироқ маънодаги зидлик асосида бўладиган бир-бирини инкор билан, бирор нарса, белги ёки ҳаракатнинг айнан ўзининг инкор этилишини фарқлаш керак. Антонимияда, юқорида кўрилганидек, ўзаро зидлик етади. Бу зидлик икки сўзнинг маъноси ўртасида бўлади. Оддий инкорда эса, айнан бир нарса, белги ёки ҳаракат инкор этилади. Бунда ўзаро қарама-қарши турадиган икки хил нарса, икки хил белги ёки икки хил ҳаракат бўлмайди. Масалан, *тун, қора, олмоқ* сўзлари билдирган нарса, белги, ҳаракатнинг инкор этилиши билан (*тун эмас, қора эмас, олмади* деганда) кун (кундуз), оқ, бермоқ деган маъно келиб чиқмайди, балки фақат шу сўзлар билдирган нарса, белги ва ҳаракат инкор этилади, холос. Демак, бунда маъно жиҳатдан қарама-қарши (зид) турадиган икки сўз йўқ (масалан, *келмади* феъл формаси кетиш ҳаракатини билдирмайди, балки бунда келиш ҳаракатининг ўзи инкор этилади, холос). Шундай экан, оддий инкорнинг антонимияга алоқаси йўқ.

Антонимларнинг шакли (товуш қобиғи) ҳам, маъноси ҳам бошқа-бошқа бўлишини кўрдик. Ана шу, яъни товуш қобиғининг ўзгача бўлиши шартлиги нуқтаи назаридан бўлса керак, айрим ишларда антонимларнинг турли ўзакли бўлиши ёки бир хил ўзакли бўлиши ҳам мумкинлиги масаласи кўтарилади. Бу масалага келганда шуни айтиш керакки, жуда кўпчилик бир хил ўзакли ясама сўзларнинг антоним бўлиши мумкинлигини таъна олади. Айрим ишлардагина бунга қарши фикр билдирилган. Бир ўзакли

сўзларнинг антоним бўлишини инкор этувчилар бундай ҳолларда ясовчи морфема антонимияси борлигини назарда тутадилар. Масалан, *бахтли* ва *бахтсиз* сўзларида фақат *-ли* ва *-сиз* аффиксларининг антонимияси бор деб қарайдилар. Лекин масалага бундай ёндошиш тўғри эмас. Чунки сўз ясовчи аффикслар янги сўз (лексема) ҳосил қилади. Янги сўз (лексема) эса ўзига хос маъно (семама)га эга бўлади. Бу семама структурасида бошқа сўздаги семама структурасидаги бирор семага зид сема бўлса, антонимия ҳақида гапириш мумкин бўлади. *Кучли*—*кучсиз*, *серган*—*камган*, *вафодор* — *бевафо*, каби бир ўзакдан ясалган сўзлар семемалари таркибида худди шундай зид (қарама-қарши) сема борлиги учун ҳам улар антоним ҳисобланади.

Демак, қарама-қарши маъноли аффикслар янги сўз (лексема) ясаса ва бу сўзлар маъносида ўзаро зид сема бўлса, бу аффикслар ёрдамида ясалган сўзлар антоним бўлади. Агар қарама-қарши маъноли аффикслар янги лексема ясамай, оддий инкор ёки тасдиқнинг ўзини билдирса, у ҳолда антонимия ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Шу жиҳатдан *кучли* ва *кучсиз* сўзлари антоним бўлгани ҳолда *дўппили* ва *дўпписиз* сўзларини антоним деб бўлмайди. Чунки бунда янги лексема ясалаётгани йўқ, балки фақат эгалик (борлик) ва эга эмаслик (йўқлик) маъноси ифодаланяпти холос. Худди шу нуқтаи назардан *ўқиган* ва *ўқимаган* ўзаро антоним бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Ўқиш ҳаракатининг оддий тасдиқ ва инкори ифодаланса (*бу китобни ўқиган* — *бу китобни ўқимаган*), антонимлик йўқ. Улар «ўқимишли» (грамотный) ва «савод-билими йўқ» (неграмотный) маъносини билдирганда, ҳар бири мустақил лексема ҳисобланади ва зид маъноли сўз сифатида антоним бўлади.

Айрим лингвистик адабиётларда антонимлар «тўла» ва «ярим» («чала» ва «тўлиқсиз») каби турларга ажратилади. Лекин бундай ажратишда асосга олинмаган нарса (критерий) бир хил эмас. Масалан, айрим ишларда маънодаги зидликнинг даражасига (зидликнинг тўла ёки тўла бўлмаслигига) кўра улар «тўла» ва «ярим» каби группаларга ажратилса, баъзи ишларда кўп маъноли сўзларнинг барча маъноларида антоним бўлиши «тўла» антоним, айрим маъноларидагина антоним бўлса, «тўлиқсиз» ёки «чала» антоним деб таърифланади ва ҳ. к. Кўринадики, антонимларни «тўла, ярим» («чала», «тўлиқсиз») каби турларга ажратишда аниқ бир критерий йўқ.

Шу нарса маълумки, тил ҳодисаларининг группаланишида улар ўртасидаги «яримлик», «чалалик», «тўлиқсизлик» каби белгилар асос бўла олмайди. Айниқса, антонимларни бундай турларга бўлишининг на назарий, на амалий асоси (аҳамияти) бор. Агар белгининг ёки инкорнинг даражаси нуқтаи назаридан антонимлар турларга ажратиладиган бўлса, антонимларнинг тўла, ярим, чорак, нимчорак даражаларини белгилаш керак бўладими, агар шу тарзда белгиланадиган бўлса, антонимнинг чегараси қаерда бўлади? Шу саволга жавоб бериладиган бўлса, назаримизда, антоним-

ларнинг ярим, тўлиқсиз, чала бўлиши ҳақидаги фикрдан қайтишдан бошқа йўл қолмайди. Айниқса, бу ўринда бир нарса жуда характерли, яъни антонимларда зидлик (қарама-қаршилиқ) тўла (конкрет) бўлади. Бу зидлик (қарама-қаршилиқ)да ярим, чорак, нимчорак каби ҳолатларнинг бўлиши мумкин эмас.

Икки сўзнинг антонимлиги маънодаги зидликка кўра экани маълум. Демак, икки сўзнинг ўзаро антонимлиги уларнинг конкрет бир маъносидаги зидликка асосланади. Шундай экан, кўп маъноли сўзларнинг антоним ёки антоним эмаслиги ҳам ҳар гал конкрет бир маънонинг ўзи нуқтаи назаридан белгиланади. Бинобарин, кўп маъноли сўзлар неча маъносида антоним эканлигига қараб уларнинг антонимлик даражаси белгиланмайди.

СУЗЛАРНИНГ ШАКЛИЙ МУНОСАБАТИГА КЎРА ТИПЛАРИ

Бирдан ортиқ сўз ўзаро шаклий муносабатга ҳам эга бўлади. Сўзлар ўртасидаги бу шаклий муносабат икки кўринишга эга. Улар: 1) шаклий ўхшашлик, 2) шаклий бир хилликдан иборат.

Сўзларнинг шаклий ўхшашлиги

Бирдан ортиқ сўзнинг шаклий ўхшашлиги паронимия дейилади. Шу шаклий ўхшашлик товушга асосланади. Тилшуносликда бу ҳодисани икки хил тушуниш бор: бири тор, иккинчиси кенг. Паронимияни тор тушунувчилар, уни бир ўзакдан юзага келди, деб қарайдилар. Мас., *ёриқ* ва *ёруғ*, *қурт* ва *қурут*, *қуйилмоқ* ва *қуюлмоқ* кабилар. Паронимияни кенг тушунувчилар уни сўзларнинг умуман ўхшаш талаффузга эга бўлиши деб қарайдилар. Мас., *апелляция* ва *операція*, *матч* ва *мачта*, *абзал* ва *афзал* кабилар. Кўпчилик тилшунослар кейинги нуқтан назарни ёқлайдилар.

Рус, немис ва бошқа тилшуносликка оид асарларда бир, икки ва баъзан ундан ортиқ товуш фарқи бўлган, лекин талаффузи ўхшаш сўзларни бир паронимик қаторга киритилганлиги кузатилади. Мас., *эскалатор* ва *экскаватор*, *брутто* ва *нетто*, *вакансия* ва *вакация* кабилар. Агар ўзбек тилшунослигида ҳам шу нуқтан назардан паронимияни белгиласак, у чегарага эга бўлмай қоларди. Мас., *тўрт* ва *қайт*, *тол* ва *тин*, *қон* ва *ёр* каби икки ва уч товуш билан, ҳатто *жон* ва *тон*, *юр* ва *ют* каби бир товуш билан фарқланувчи сўз жуфтликларини ҳам паронимик қаторга киритиб бўлмайди. Шунинг учун, ўзбек тилининг ички хусусиятларига асосланиб, паронимиянинг критериясини белгилаш керак.

Уша тилларда паронимия учун келтирилган мисолларнинг бошқа томони ҳам кузатилади. Мисоллар деярли полисиллабик сўзлардан таркиб топган паронимик қатордан иборатдир. Бунинг учун юқоридаги чет тилидан олиб қайд этилган паронимик қаторга эътибор бериш мумкин. Шунингдек пароним компонентларида ўзаро тубдан фарқ қилувчи товуш фақат битта бўлиб, қолган товушларнинг фарқланиши ё унинг иштирокига кўра, ё қоришиқ-қоришиқ эмаслигига кўра, ё позицион ҳолатига кўра, ё биридаги мавжуд товуш иккинчисида геминацион ҳолда, такрор ҳолда

✶

қўлланишига кўра, ё урғусиз бўғинда келишига кўра бўлади. Ўзбек тилида шуларни ҳисобга олсак, ўз лексикага оид паронимлар фақат ясама сўзларда учраши керак. Деярли фактлар шуни тасдиқлайди. Мас., *йўқламоқ* ва *ёқламоқ*, *ёқилғи* ва *ёнилғи*, *суйшмоқ* ва *суюлмоқ* ҳам *суйшмоқ* кабилар. Ўзбек тилининг ўз лексикасига оид туб сўзларидан пароним таркиб топмаслигининг ҳам ўз сабаби бор. Чунки улар моносиллабикдир. Аммо ўзбек тилида пароним у қандай лексикага оид сўздан таркиб топшидан қатъи назар, моносиллабик бўлиши ҳам кузатилади. Улар эса компонентларининг маълум бир товуши барча хусусиятлари: артикуляция ўрни ва усули, уни иштироки билан ўзаро фарқланишига асосланмайди. Компонентларидаги ўша маълум бир товуш—ун иштирокига кўра фарқланиб, артикуляция ўрни ва усули жиҳатидан бир хил бўлади. Мас., *бурч* ва *бурж*, *қарс* ва *қарз* каби.

Паронимлар ўзлашган лексикага оид полисиллабик сўзлардан таркиб топса, бу сўзларнинг ўзаро фарқ қилувчи товушлари юқорда айтиб ўтилган хусусиятлар доирасида бўлади.

Пароним компонентлари талаффуз жиҳатидан ўзаро ўхшаш бўлгани учун, улардан бадий адабиётда қофия сифатида кенг фойдаланилади. Айниқса уларни сўз ўйинида қўллаш кенг тарқалган. Мас.: *Боғ сизники. Узумини ейсиз. Кейин «ўзим еяпман» деб юраверасиз.* (Махсум аскиябоздан).

Паронимиянинг бундай сўз ўйини сифатида акс этиши тилшуносликда парономазия термини билан аталади. Яъни парономазиянинг материал манбаи паронимиядир. Сўз устаси паронимиядан фойдаланар экан, парономазия юзага чиқади. Лекин ҳар қандай парономазияни пароним юзага чиқариши керак, деб бўлмайди. Чунки паронимия — тил ҳодисаси, парономазия — нутқ ҳодисасидир. Тил ҳодисаси нутқ ҳодисаси нуқтаи назаридан белгиланмайди.

Пароним компонентлари ўзинча мустақил, тенг ҳуқуқли, бир-бирига бўйсунмаган, бир-бирига алоқасиз семантик структурага эга бўлади. Унинг ҳар бири ҳам адабий тилда бир даврда бўлиши шарт.

Паронимия бир неча тил ҳодисаларига ниҳоятда яқин бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан улардан фарқ қилади. Унга ёндош тил ҳодисалари қуйидагилардир:

Паронимия вариация, яъни вариантлик билан қориштирилади. Вариация бир сўзни бирдан ортиқ вариантда талаффуз этиш ва қўллашдир. Масалан, *томоша*, *томошо*, *тамоша* кабилар бир сўзнинг уч варианты ҳисобланади. Улар ҳам ўзаро айрим товуш орқалигина фарқланиб, жуда ўхшаш талаффуз этилади. Лекин уларнинг бири норма бўлиб, қолганлари унинг фонетик бузиб талаффуз этилишидир. Семантик томони ҳам битта бўлиб, норма деб ҳисобланган вариантида қайд этилади. Қолган вариантлари эса шу семантика билан ўзгаришсиз қўлланади. Худди шунга ўхшаш *аро* ва *ора*, *гадо* ва *гадой*, *демак* ва *демоқ* каби жуфтлик-

лар ҳам бир сўзнинг икки варианты ҳисобланади. Паронимияда эса ҳар бир компонент ўз семантикасига эга бўлади.

Шундай бирдан ортиқ фонетик вариантга эга сўзлар ҳам борки, улар бир сўзнинг икки вариантдан иборатми, ёки паронимик қатордан иборатми — билиб бўлмайди. Мас., *табақа* сўзининг *тавақа* варианты билан олиб кўрайлик. Бу сўз икки лексик маънога эга: 1) ижтимоий қатламнинг бири, синф; 2) эшик йўлини ёпиувчи ҳар бир қанот. Бу лексик маънолар араб тилида ҳам *طبقة* сўзининг семантик структураси таркибидадир. Уларни қўлланганга қолганда, бошқача ҳол содир бўлган. Иккинчи лексик маъно ўзбек тилида актив қўлланиб кетган бўлиб, шу лексик маъно учун *табақа* сўзи талаффуз этилар экан, унинг иккинчи ундоши ўзбек тили фонетик тараққиётига монанд ҳолда сиргалувчига айланиб қолган. Яъни *табақа* сўзи иккинчи лексик маъносига учун *тавақа* вариантыда талаффуз этилади. Бу албатта сўзлашув тилига хосдир. *Табақа* сўзи биринчи лексик маъно билан фақат адабиётлардагина қўллангани учун, у бу ўринда фонетик жиҳатдан ҳеч қандай ўзгаришсиз қолган. Натижанда ўзбек тилида «ижтимоий қатламнинг бири, синф» лексик маъносига эга *табақа* сўзи билан «эшик йўлини ёпиувчи ҳар бир қанот» лексик маъносига эса *тавақа* сўзи бордай бўлиб қолган. Аслида ўзбек адабий тилида эса биргина *табақа* сўзи бор, у юқорида қайд этилган икки лексик маънога эга. *Табақа* сўзининг *тавақа* варианты эса жопли тилга хосдир.

2. Паронимияни ўзак сўз ва ясама сўз муносабати билан қориштириш мумкин. Мас., *қишлоқ* ва *қишлоқи*, *тақ* ва *тақа*, *пиши* ва *пиши*, *қўйи* ва *қўйша*, *сўта* ва *сўтак* каби қаторлар таркибидаси сўзлар ўзаро пароним бўлмайди. Чунки бу ўринда *қишлоқ*, *тақ*, *пишиқўйи*, *сўта* сўзларидан *-и*, *-а*, *-к* аффикслари воситасида *қишлоқи*, *тақа*, *пиши*, *қўйша*, *сўтак* сўзлари ясалган. Бундай сўз ўзидан ясаб олинган сўз билан паронимик қаторни тонтира олмайди. Паронимик қатор эса ўхшаш талаффузга эга бўлиб қолган бирдан ортиқ сўздир. Бу қаторга кирувчи сўзлар ўзаро ҳеч қандай семантик алоқага эга бўлмайди.

Ясама сўз сўзи унинг ўзак сўзи ўртасидаги лексик маънолар муносабати ва паронимик қатор таркибидаси сўзларнинг лексик маънолари муносабати тамоман бошқа-бошқа эканлиги ўзланган лексика доирасида ҳам ўз ифодасига эга. Мас., *амр* билан *амир* сўзларининг ўзаро муносабатига эътибор берайлик. *Амр* сўзи *буйруқ* лексик маъносига эга бўлиб, *амир* эса ундан ясалган *буйруқ берувчи* лексик маъносига эгадир. Бу сўзлар араб тилига оид ва шу тилга хос усулда ясалган. Унда сўзнинг ундошлари ўзгармаган ҳолда, унлиларининг алмашилиши ёки унли ортиши орқали янги сўз ясалади. Яна шунга ўхшаш *вақф*, *кофе*, *такса*, *табиат* сўзларидан ҳам *воқиф*, *кафе*, *табиёт* сўзлари ясаб олинган. Бундай ўзак сўзлар билан ундан ясалган сўзлар ўртасида ҳам паронимик муносабат йўқ.

3. Паронимик қаторни омофоник қатор билан ҳам қориштириш мумкин. Мас., *боб* сўзи *боп* сўзи билан бирга пароним бўла ол-

майди, балки омофон бўлади. Чунки бу сўзларнинг талаффузи ўзаро бир хилдир. Бу эса сўз охиридаги жарағли товушнинг жарағсизлашиши билан боғлиқ. Худди шунга ўхшаш *бод* ва *бот*, *ёд* ва *ёт*, *мард* ва *март*, *қайд* ва *қайт*, *соб* ва *сон*, *туб* ва *туп* каби қаторлар ҳам пароним эмас, омофондир. Пароним компонентлари эса ўзаро бир хил эмас, ўхшаш талаффуз этилади.

Яна *кокс* ва *кўкс* сўзлари ҳам ўзаро пароним эмас, омофондир. Чунки бу ўринда бу икки сўз фақат бир ҳарфга кўра фарқланади, талаффуз жиҳатидан қараганда, фонемалар состави бир хил. Ўзбек тилида *кокс* сўзидаги *о* ва *кўкс* сўзидаги *ў* товушлари бир фонема ҳисобланади. Худди шунга ўхшаш *торт* ва *тўрт*, *тон* ва *тўн* каби қаторлар ҳам омофондир.

Яна компания сўзининг биринчи бўғинига ургу тушмаганлиги учун кампания сўзи билан, улиш сўзи сингармонистик қонуният нуқтаи назаридан улуш сўзи билан бир хил талаффузга эга. Шунинг учун ҳам *компания* ва *кампания*, *улиш* ва *улуш* қаторлари омофондир.

Паронимия ўз лексика ҳисобида ҳам, сўз ўзлаштириш жараёнида ҳам юзага келади.

Турли ўзакдан бир хил аффикс билан сўз ясаш натижасида пароним вужудга келади. Мас., *ет-* ва *етти* ўзак сўзларидан *етов* ва *еттов* сўзлари, *ён-* ва *ёқ-* ўзак сўзларидан *ёнилги* ва *ёқилги* сўзлари, *йўқ* ва *ёқ-* ўзак сўзларидан *йўқламоқ* ва *ёқламоқ* сўзлари, *ёл* ва *ёри-* ўзак сўзларидан *ёлқин* ва *ёрқин* сўзлари ясалиб, пароним вужудга келади.

Бир ўзакдан бир аффиксининг турли варианты билан сўз ясаш натижасида пароним вужудга келади. Мас., *ёриқ* ва *ёруг*, *қурт* ва *қурут* паронимик қаторига эътибор берш мумкин. Биринчи паронимик қатор *ёри-* ўзак сўзидан ясалган бўлиб, унга *-қ* ва *-ғ* ясовчи аффикслари қўшилган. Бу аффикслар эса бир аффиксининг икки вариантыдир. Иккинчи паронимик қатор *қўри-* ўзак сўзидан ясалган бўлиб, унга *-т* ясовчи аффикси қўшилган. Фақат биринчи сўзда инлаут *и* сипкопага учраган, иккинчи сўзда эса сингармонизмга кўра инлаут *и* биринчи бўғиндаги *у* билан мослашган.

Ўзбек тилида полисемантик сўзлар кўп. Шундай полисемантик сўзлардан айримлари муайян лексик маъноси билан маълум товуш ўзгарган ҳолда қўлланиб кетади. Яъни полисемантик сўз бирор лексик маъноси ҳисобига икки сўзга дифференциация бўлади. Бу эса паронимияни юзага келтиради. Мас.: *оталик* сўзи 1) ота муносабатига хос ҳолат, 2) ҳимоясига олган ҳолат лексик маъноларига эга. У иккинчи лексик маъноси билан қўлланганда охири товуши ўзгартириб талаффуз этилган (*отали* ҳолатида) Натижада *оталик* ва *оталиқ* пароним вужудга келган.

Юқоридагига ўхшаш яна *оқлик* сўзи *оқлиқ*, *борлик* сўзи *борлиқ*, нар *сўзи нор*, *банди* сўзи *банда* варианты билан мустақил сўзларга дифференциация бўлган ва паронимик қатор сифатида шакланган. Чунки уларнинг дифференциацияси адабий тилда ҳам

фик қоидага биноан йўқолиши ва янгилари юзага келиши мумкин. Шунинг учун ҳам омографияни субъектив, орфографик қоидаларни ишлаб чиққан тилчи олим иродаси билан боғли ҳодиса деб қоралади. Масалан, ҳозирги орфографиямиз қоидасига кўра *ток* (узум бутаси) сўзи билан *ток* (электрон зарядларининг оқими) сўзи ўзаро омографдир. Яъни уларнинг ёзувда бир хил ҳарфлардан иборат қайдга эга бўлиши омографияни юзага келтирган. Бу сўзлар ўзбек тилининг латин графикасига асосланган орфографиясига кўра омографияни юзага келтирмас эди: биринчи *ток* сўзи латин графикаси даврида *так* ҳолатида иккинчи *ток* сўзи эса *tok* ҳолатида ёзилган. Бу сўзлар араб графикасига асосланган орфографик қоидага кўра яна бошқача ёзилишга эга бўлган — ўзаро омографияни юзага келтирмаган. Яъни узум бутаси маъносига *ток* сўзи араб графикасида كوك ҳолатида, электрон зарядлари оқими маъносига *ток* сўзи эса араб графикасида توك ҳолатида қайд этилган. Бу ўринда ҳам улар ўз унлиларининг қандай ҳарф билан берилишига кўра фарқ қилган.

Демак, омография маълум графикага асосланган маълум орфографик қоидаларнинг маҳсули бўлиб, у тил ҳодисаси эмас. У традицияга кўра лексикология таркибида қайд этилса ҳам, лексикологиянинг ўрганиш объекти бўла олмайди. Чунки омография тил бойлиги тараққиёти билан боғлиқ ҳолда юзага келмайди ва тараққий этмайди. У лугавий бирликлар, тўғрироғи, лексемаларнинг лексикографик қайд этилиши билан боғлиқ ҳодисадир. Лексикография лексикология билан бирга ўрганилганлиги учун ҳам, у лексикологиянинг лексик қатламларни ўрганиши билан боғлиқ қисмига киритилиб, шу ўринда ўрганиш традицияга айланиб қолган.

Омографиянинг юзага келиши графика билан боғлиқ тасодифий ҳол эмас. У кўпроқ маълум тилда мавжуд фонемалардан иккитасига бир ҳарф белгиланган сабабли юзага келиши мумкин. Яъни унинг юзага келиши график акадомика билан боғлиқ бўлади. Мас, юқорида келтирилган *ток* сўзларининг ёзилиши ва талаффузига эътибор қилинг. Биринчи *ток* сўзининг унлиси тилорқа, кенг лаблашмаган артикуляцияга эга. Бу унли эса ўзбек тилида алоҳида фонема ҳисобланади. Иккинчи *ток* сўзи рус тилидан ўзлаштирилган бўлиб, унинг унлиси эса тил ўрта, ўртача кенг, лабланган артикуляцияга эга. У ўзбек тилидаги тилорқа ўртача кенг, лабланган унли билан бирга бир фонемадир. Бироқ у ёзувда ўз фонемаси учун белгиланган ҳарф билан эмас, балки тилорқа, кенг, лабланмаган унли ҳисобидаги фонема учун белгиланган ҳарф билан қайд этилади. Бу эса омограф бўлиши учун сабаб бўлган.

Яна *тол* (*декоратив дарахт*) сўзи *тол* (*қурилиш материали*) сўзи билан, *торт* (*кондитернинг бир тури*) сўзи *торт* (*буйруқ феъли*) сўзи билан, *мода* (*урғочи*) сўзи *мода* (*одат*) сўзи билан омографни таркиб топтирган.

Икки фонема учун бир ҳарф олиниши ўзбек тилида фақат о дан иборат эмас. Яна *ж* белгиси ҳам шундай ҳарф ҳисобланади. У ўзлашган лексикага оид сўзларда учрайдиган тилолди, сирға-

лувчи, жарангли ундош фонемани ифодаласа, ўз лексикага оид сўзларда учрайдиган тилолди, қоришиқ, жарангли ундош фонемани ифодалайди. Бу ҳам ўзлашган лексикага оид сўз ўз лексикага оид бирор сўз билан бир хил ёзилишга эга бўлиб қолиши учун сабаб бўлиши ҳам мумкин. Мас., ўзлашган лексикага оид спорт термини сифатида қабул қилинган *жим* сўзининг анлаути тилолди, сирғалувчи, жарангли фонема бўлиб, ёзувда у *ж* ҳарфи билан қайд этилган. Ўз лексикага оид *жим* сўзи ҳам бўлиб, унинг анлаути тилолди, қоришиқ, жарангли фонемадир. У ҳам мазкур *ж* ҳарфи билан қайд этилади. Натижада бу икки сўз ҳисобида омография юзага келган.

ж ҳарфининг икки фонема ифода этиши сабабли ҳар икки компоненти ўз лексикага оид сўзни қайд этувчи омограф ҳам ўзбек тилида вужудга келиши мумкин. Бунда эса омограф компонентлари тақлид сўзлардан таркиб топади. Бошқача ҳолда бундай бўлиши мумкин эмас. Чунки ўз лексикага оид мустақил маъноли сўзларда тилолди, сирғалувчи, жарангли ундош йўқ. У фақат ўз лексикага оид тақлид сўзлардагина бўлади. Масалан, *виж-виж* омографияга эътибор бериш мумкин. Омографнинг бир компоненти кўнғиз ва бошқа ҳашоратларнинг учишини ифодаловчи тақлидий сўзнинг ёзилиши бўлиб, унинг сўпги ҳарфи тилолди, сирғалувчи, жарангли ундош фонемани кўрсатиб келган. Унинг иккинчи компоненти эса ҳашаротлар тўдасининг уймаланишиб ётишини ифодаловчи тасвирий сўзнинг ёзилиши бўлиб, унинг сўпги ҳарфи тилолди, қоришиқ, жарангли ундош фонемани кўрсатиб келган.

Ўзбек тилида *ж* ҳарфи воситасида омографиянинг юзага келиши жуда кам учрайдиган ҳодисадир. Бизнинг қўлимизда юқоридагилардан ташқари факт учрамади. Бунинг сабаби *ж* ҳарфида ифода топган фонемаларнинг бири ўз қатламга оид сўзларга, иккинчиси ўзлашган қатламга оид сўзларга хослиги; ўз ва ўзлашган қатламга хос сўзлар эса структурал хусусиятига кўра бир-биридан кескин фарқланишидадир. Бунинг устига, сўзларнинг ёзилишда бир хил келадиганлари тилда учрамайдиган даражада бўлади.

Ўзбек графика ва орфографиясида омографияни юзага келтирувчи яна бир ўрин бор. У ҳам бўлса мавжуд фонемалардан бирининг икки ҳарф билан ёзилишидир. Бу фонема тилорқа, сирғалувчан портловчи, сонор ундоши бўлиб, *н* ва *г* ҳарфлари тизмасида қайд этилади. *н* ҳарфининг ўзи эса тилолди, сирғалувчан портловчи, сонор ундоши фонемаси учун белгиланган бўлиб, *г* ҳарфининг ўзи тилорқа, портловчи, жарангли ундош фонемаси учун белгилангандир. Мазкур ҳарфлар тизмасининг бир сўзда икки фонемани, иккинчи бир сўзда бир фонемани қайд этиши омографияни юзага келтириши мумкин. Бироқ лексик бирликлар ёзувда қайд этилиб, *н* ва *г* ҳарфлари тизмаси воситасида омографияни юзага келтиргани учун мисол чиқмади. Бунинг ҳам ўз объектив сабаблари бор, *н* ва *г* ҳарфли тизмасида қайд этиладиган тилолди, сирғалувчан портловчи, сонор фонема асосан туб сўзларнинг ауслаутига хосдир. У баъзи сўзларнинг инлаутида учраса

ҳам, бу сўзлар ясама сўз бўлади. *н* ва *г* ҳарфлар тизмаси эса сўз ауслаутида икки фонемани қайд этиб келмайди. Чунки ўзбек тилида сўзлар қатор ундош билан деярли тугамайди, тугаса ҳам, қатор ундошнинг кейингиси жарағисиз бўлиши шарт. *н* ва *г* ҳарфлари тизмасининг омографияни юзага келтириши учун, улар қайд этган товушлар ясама сўзнинг инлаути бўлиши, шундай сўзлардан бирининг аффикси *г* ҳарфида қайд этилган ашлаушли бўлиши имконият родини ўйнайди. Бу имконият омограф сифатида қайд этилиши керак бўлган бирдан ортиқ сўзнинг бири формант кўрсаткичи аффиксга эга ҳолатда кузатилади. Масалан, *кўнги* ҳолатида ёзиладиган икки сўз мавжуд. Унинг бири от туркумига оид бўлиб, инлаут ундоши *н* ва *г* ҳарфлари тизмасида қайд этилган тилорқа, сирғалувчан портловчи сонор ундондир. Иккинчи сўз феъл туркумига оид бўлиб, ўзаги *н* ҳарфида қайд этилган ундош билан тугаган ва аффикси *г* ҳарфида қайд этилган ундош билан бошланган. Бу аффикс феълнинг майл формантидир: *кўн + гил*.

Яна *онги* ҳолатида ёзиладиган икки сўз мавжуд. Унинг бири от туркумига оид бўлиб, сўнги товуши эгалик қўшимчасидир. Унинг ўзаги *онг* бўлиб, ёзувда ауслаути *н* ва *г* ҳарфлари тизмаси билан қайд этилган. Иккинчи сўз ясама сифат бўлиб, у *он* ва *-ги* морфемаларидан таркиб топган. Биринчи морфеманинг ауслаути *н* ҳарфи билан, иккинчи морфеманинг инлаути *г* ҳарфи билан қайд этилган.

Кўнги ва *онги* омографлари лексик birlikларнинг эмас, балки уларнинг нутқий шаклланиши бўйича қайд этилишидир. Чунки бу омографлар қайд этган сўзлардан бири маълум формантга эга ҳолатдадир.

Юқорида таҳлил учун келтирилган омографлар асосан график хусусият сабабли вужудга келган. Фақат *о* ҳарфи воситасида омографларнинг вужудга келишидагина қисман орфография роль ўйнаган. Фақат орфографик сабаб билан ҳам омографлар вужудга келиши мумкин. Бироқ у ҳозирги ўзбек графикаси учун тузилган орфография сабабли вужудга келганлигини учратмаймиз. У фақат араб графикасига асосланган орфографик қондалар сабаблигина вужудга келганини кузатамиз. Мас., ўзбек тилидаги араб графикасига асосланган орфографик қонда сабабли вужудга келган *ك* омография кўрсатиш мумкин. Бу омограф *кал*, *гил*, *кел*, *кул гул*, *кўл*, *гўл* сўзларининг ҳаммасини қайд этган. Бундай сабабга кўра, омографларнинг вужудга келиши учун ўзбек тилининг ҳозирги орфографик қондалари сабаб бўлмайди. Чунки орфографик қондалар расмийлаштирилганда, уни вужудга келтирмасликнинг ҳам ҳисоби қилинган. Омографлар контекстда қайд этилган сўзларнинг тушунилишининга эмас, ўқилишини ҳам контекстдаги лексик қуршовга боғлиқ қилиб қўяди. Шунинг учун бундай сабабга кўра омографиянинг юзага келиши орфография нуқсони натижаси деб қаралади. Умуман, омография ё график, ё орфографик нуқсон туфайлигина юзага келади.

Хуллас, 1) омография бирдан ортиқ сўзнинг ёзувда қайд этилиши, шу сўзлар лексик маъно жиҳатидан ўзаро алоқадор эмаслиги ва ёзув жиҳатдан бир хил эканлиги билан характерланади; 2) улар графикада бирдан ортиқ фонема учун бир ҳарф белгилаши ва айрим орфографик қондалар сабабли юзага келади; 3) унинг мавжудлиги график ва орфографик нуқсон натижаси деб қаралади

Омофония

Икки сўзнинг маълум фонетик қонуниятга кўра бир хил талаффуз этилиши омофониядир. Бу ҳодиса фақат икки сўзнинг бир хил талаффуз этилишида қайд этилади. Аммо бу иккидан ортиқ сўзнинг бир хил талаффуз этилиши омофония бўлмайди, дейилгани эмас. Фақат фактлар маълум фонетик қонуниятга кўра бир хил талаффуз этилиши иккидан ортиқ сўз ўртасида содир бўлишини кўрсатмади.

Омофонияни юзага келтирувчи икки сўз аслида фонетик структурасидаги маълум товуш орқали фарқ қилади. Лекин улар талаффуз жараёнида маълум қонуниятга кўра бир хил қайд этилади. Омофонияни юзага келтирувчи икки сўз ўзаро фақат бир товушига кўра фарқ қилади. Аммо товуш фарқи ҳар қандай кўринишда бўлавермайди. Бу фарқ уларнинг артикуляция ўрни ва усули бир бўлгани ҳолда, ун иштирокига кўра фарқли бўлиши; унли товушларда эса тил кўтарилиши ва лаб иштирокига кўра бир бўлиб, қаторига кўра фарқланиши кабилардан иборатдир. Акс ҳолда сўзлар талаффузи жараёнида бир хил бўлмай қолиши ва паронимия ҳодисаси билан чегараланиши мумкин.

Омофониянинг юзага келиши икки хил ундошнинг бир хиллаштирилиши натижасида ҳам, икки хил унлининг бир хиллаштирилиши натижасида ҳам бўлади. Омофонияни юзага келтирувчи икки сўзни ўзаро фарқлаб турувчи ундошлар фақат бир ҳолда талаффузда бир хил бўлиши кузатилади. Бу фарқлашувчи ундошлар бир артикуляция ўрни ва усулига эга бўлиб, ўзаро ун иштирокига кўра фарқ қилади. Яъни омофонияни юзага келтирувчи икки сўзнинг бирида маълум позицияда бирор жарангли ундош келса, иккинчисида ҳам ўша позицияда аввалги сўзда келган жарангли ундош жарангсиз келади. Булар сўзларнинг фақат охириги товуши бўлади. Шунда ўзбек тилидаги сўз ауслаутлари жарангсизланиши қонуниятига кўра улар бир хил талаффузга эга бўлади, омофония юзага келади. Мас., *бод* ва *бот*, *ёд* ва *ёт*, *март* ва *март* каби жуфтликлар ўзаро омофондир. Бу жуфтликлар таркибидаги биринчи сўз ауслаути тилолди, портловчи, жарангли ундош бўлиб иккинчи сўз ауслаути тилолди, портловчи, жарангсиз ундошдир. Яъни ҳар икки сўз ауслаути фақат ун иштирокига кўра фарқланади. Лекин ауслаут ундошлар ўзбек тилидаги сўзлар жарангсизланиши қонуниятига кўра ҳар икки сўз ауслаути бир хил

талаффузга эга бўлади. Шундай қилиб, *бод* ва *бот* сўз жуфтлиги ўзаро омофонияни юзага келтирган. Яна шу асосда *ёд* ва *ёт*, *мард* ва *март* сўз жуфтликлари ҳам омофонни таркиб топтирган.

Икки сўз ўзаро бир товушга кўра фарқланиб, бу фарқланувчи товуш лаб-лаб, портловчи бўлиб, фақат жарангли ёки жарангсизлигига кўра тафовутга эга бўлса, ўша сўзлар омофонияни юзага келиштириши мумкин. Аммо ўша фарқловчи товушлари сўзнинг ауслаути бўлиши шарт. Чунки бу ўринда ҳам ауслаут жарангсизланиши қонуниятни роль ўйнайди. Мас, *боб* ва *боп*, *тоб* ва *топ*, *туб* ва *туп* каби сўз жуфтликлари таркибидаги сўзлар ўзаро ауслаутига кўра фарқланади. Уларнинг ауслати артикуляция ўрни ва усулига кўра бир хил, яъни ҳар икки сўз ауслаути лаб-лаб артикуляция ўрни ва портловчилик артикуляция усулига эга. Бироқ бирининг ауслаути жарангсиз *л* ундонидан иборатдир. Бу сўзлар ҳам ўзбек тилида ауслаутларнинг жарангсизланиш қонуниятига кўра ўзаро омофонияни юзага келтирган.

Омофонияни юзага келтирувчи сўз жуфтлиги ўзаро ауслаути ун иштирокига кўра фарқ қилиб, улар артикуляция усулига кўра бир хил фақат портловчи бўлади. Артикуляция ўрнига кўра лаб-лаб ёки тилолди ундошларини кўрдик. Булар *боб* ва *боп*, *бод* ва *бот* сўз жуфтликларининг ауслаутларида кузатилди. Фақат ун иштирокига кўра фарқ қилувчи портловчи ундошлар жуфтлиги тил-орқа артикуляция ўрнида учрамайди, фақат ун иштирокига кўра фарқ қилувчи, портловчи, тилўрта ундоши ўзбек тилида йўқ. Шунинг учун улар талаффузи натижаси бўлган омофонлар ҳам ўзбек тилида йўқ. Ауслаути бошқа артикуляция ўрнига эга, портловчи, фақат ун иштирокига кўра фарқланувчи ундонли сўз жуфтлигининг бўлиши ва улар талаффузи натижасида омофоннинг юзага келиши ҳақида эса гап бўлиши мумкин эмас.

Ауслаути сирғалувчи бўлиб, фақат ун иштирокига кўра фарқланувчи сўз жуфтликлари ўзбек тилида кўплаб учрайди. Уларнинг ауслаути ҳар бир артикуляция ўрнида бўлиши ҳам мумкин. Ҳар бир артикуляция ўрнида юзага келувчи сирғалувчи товуш бор. Бироқ бу сўз жуфтликлари талаффузда бир хил бўлиши ва омофонияни юзага келтириши мумкин эмас. Чунки ўзбек тилида сўз ауслаутларининг жарангсизланиши сирғалувчи ундошларга хос бўлмайди. Масала, *қув-*, *қиз*, *боғ* сўзларининг ауслаути талаффузда жарангсизлашмайди.

Ауслаути жарангли ёки жарангсиз эканлигига кўра фарқланиб, талаффузи жиҳатдан бир хил бўлган сўз жуфтлиги, яъни шу тип омофонлар фақат лексик бирлик ҳолатидаги сўзлардан таркиб топади. Мазкур сўзлар аффикс, айниқса ушндан иборат ёки ушндан билан бошланган аффикс орттирса, ўзакнинг жарангли ёки жарангсиз ауслаути ўз ҳолати бўйича талаффуз этилади. Бунда эса омофония юзага келмайди. Масалан: *боби* ва *бопи* каби.

Ўзбек тили графикасида тилнинг ўрта кўтарилиши, орқа қатор, лабланган ушли фонема учун икки ҳарф белгиланган. Улар *о* ва *ў* ҳарфларидан иборат. *о* ҳарфи рус тилидан ва у орқали бошқа тил-

лардан қабул қилинган сўзлардаги мазкур фонемага киритилувчи товушни ёзувда қайд этади. Бу товуш фонема учун шартли равишда кўрсатилган товушга нисбатан ўрта қатор бўлади. У ҳарфи ўз қатламга оид сўзлардаги мазкур фонема учун шартли равишда олинган товушни қайд этади. Шунингдек, у яна мазкур фонема ҳисобида қаралувчи ўрта кўтарилиш, олд қатор, лаблашган товушни ҳам қайд этади. Бу товушларнинг ҳаммаси ҳам, юқорида қайд этганимиздай, бир фонема деб қаралади. Шу товушларга кўра фарқланиб, қолган товушлари бир хил бўлган сўз жуфтлиги ўзбек тилида учраса, унинг бири албатта рус тилидан ёки рус тили орқали бошқа тилдан олинган сўз бўлади. Унинг иккинчиси эса ўз лексикага оид сўз бўлиб, *ў* ҳарфи билан қайд этилувчи унлиси эса олд қаторга хосдир. Шундан келиб чиқиб ҳукм юритадиган бўлсак, ёзилишида *ў* ёки *о* ҳарфлари билан қайд этилишига кўра фарқланувчи компонентлардан таркиб топган омофон мазкур компонентларининг бир хил талаффуз этилиши нисбийдир. Яъни бу омофонларнинг компонентлари фарқли ҳарф билан қайд этилган ўринларида талаффуз этишга кўра ҳам фарқланадилар. Шунга кўра, улар — омофоннинг компонентлари бир хил талаффузга эмас, ўхшаш талаффузга эгадек кўринадилар. Бу жиҳатдан уларни омофон компонентли деб эмас, балки пароним компонентли деб қараш жоиз бўлиб қолади. Аслида эса бундай эмас. Пароним компонентлари ҳам график қайд этилишида ўзаро бир ҳарф билан фарқ қилиниши мумкинлигига қарамай, бу ҳарфлар фарқли икки фонеманинг қайдидан иборат бўлади. Омофон компонентлари эса график қайд этилишида ўзаро бир ҳарф билан фарққа эга бўлади, бироқ бу ҳарфлар бир фонеманинг фарқли икки хил қайдидан иборат бўлади. Бу фонема фарқли икки хил ҳарф билан қайд этилишига кўра ўрни билан икки хил товуш билан талаффуз этилса ҳам, улар бир фонемадаги икки товушдир. Бу товушларнинг фарқи эса фақат мутахассис қулоғи ва фонологик ашхрат учунгина сезиларли бўлади. Уларни оддий қулоқ фарқлай олмайди. Шунга кўра ҳам мазкур ўриндаги омофонларни паронимлардан фарқлаймиз. Яъни паронимия ва омофония фонема мезони билан фарқланади.

Сўзнинг дастлабки бўғини урғусиз бўлиши унинг унлиси ўзгариши билан талаффуз этилишига ва у сўз бошқа сўз билан омофон структурасига киришига сабаб бўлади. Мас., ўзлашган лексикага оид *компания* сўзининг биринчи бўғинида урғу йўқ. Бу сўз эса уюшма лексик маъносига эга. Унинг урғуси иккинчи бўғинда бўлгани учун, биринчи бўғиннинг тилнинг ўрта кўтарилишидаги, орқа қатор, лаблашган унли фонемаси кенг, олд қатор, лаблашмаган унли фонема каби талаффуз этилади. Бу эса унинг иккинчи бир сифарбарлик лексик маъносига эга *компания* сўзи билан бирликда омофонни вужудга келтириши учун сабаб бўлган. Бу сўзнинг ҳам урғуси иккинчи бўғинидадир, лекин биринчи бўғиннинг кенг, олд қатор лаблашмаган унли фонемаси эса талаффузда ўзгаришсиз қолган. Шунинг учун ҳам *компания* ва *компания* сўзлари урғуси

ва талаффузи жиҳатидан бир-хил сўз бўлиб, омофонни таркиб топ-тирган.

Омофониянинг сўздаги биринчи бўғинида урғу бўлмаслиги ва унинг унлиси ўзгариши натижасида юзага келиши рус ва европа тилларига хосдир. Ўзбек тилида эса рус тилидан ва рус тили орқали европа тилларидан ўзлашган лексикага оид сўзлар доирасида учрайди. Ўз лексикага оид сўзлардан бундай ҳодиса натижасида юзага келган омофония йўқ. Чунки ўз лексикага оид полисиллабик сўзларнинг урғуси ҳамма вақт сўнгги бўғинида бўлиб, аввалги бўғинлари урғусиз келади. Урғусиз бўғинларнинг унлилари эса редукцияга учраши ва ё кучсиз талаффуз этилиши ё диерезага учраши мумкин. Бироқ у бошқа товушга ўзгартириб талаффуз қилмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида сақланиб қолган сингармонизм излари омофонияни юзага келтирувчи омиллардан бири деб ҳисобланади. Мас., *ур-* феълидан *-иш* аффикси воситасида ясалган ҳаракат шомининг талаффузига эътибор беришимиз мумкин. Унинг биринчи бўғинидаги унли тор, орқа қатор, лабланган бўлгани учун иккинчи бўғинидаги тор, олдқатор, лабланмаган унлини ўзи билан уйғунлаштириб олган. Натижада, мазкур сўз иккинчи бир *жанг* лексик маъноли *уруш* сўзи билан бир хил талаффуз этиладиган бўлиб қолган. Аммо мазкур омофон сунъий ҳолда вужудга келтирилган. Чунки *уруш* сўзи ҳаракат номи функционал формасидаги *-ур* феълининг субстантивациясидир. Яъни от функциясидаги *уруш* ва ҳаракат номи формасидаги *уриш* аслида бир полисемантик сўзнинг икки туркум функциясидаги икки лексик маъносидир.

Яна шу каби ҳаракат номи функционал формаларидаги *бур-* феълининг субстантивациясидан ҳосил бўлган терининг бурилган қатламлари лексик маъносини, *қур-* феълининг субстантивациясидан ҳосил бўлган *қурилган* лексик маъносини ва *тур-* феълининг субстантивациясидан ҳосил бўлган *ачитқи* лексик маъносини сунъий ҳолда ажратиб олиб, аслидан кўра график фарққа эга *буруш*, *туруш*, *қуруш* кабилар орқали бериб юборилган ва мавжуд полисемантик сўзлар график жиҳатдан дифференциация қилинган. Натижада сунъий ҳолда омофония юзага келган. Тил лексикаси тараққиёти қонуниятлари нуқтан назаридан қарасак, бу ўринда омофония ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Бу ўринда фақат от билан функциядош лексик маънога эга ҳаракат номи функционал формасидаги феъл туркумига оид *буриш*, *туруш*, *қуриш* полисемантик сўзларигина мавжуд.

Ҳозирги ўзбек тилида сақланиб қолган сингармонизм излари омофонияни юзага келтириши ҳам мумкин. Мас., ҳаракат номи функционал формасидаги *улиш* сўзи билан ҳисса лексик маъноли *улуш* сўзи бир хил талаффуз этилади. Яъни уларни биргаликда олиб, омофон деб қараш керак. Мазкур сўзларнинг иккинчиси мавжуд фонетик составига кўра талаффуз этилган бўлиб, биринчиси сингармонизм қонуниятига кўра кейинги унлиси аввалги унлисига уйғунлаштирилиб талаффуз қилинган. Шунга кўра улар омофо-

нияти юзага келтирди, деб қаралиши керак. Бироқ улар бир хил товуш составига эга икки сўз, яъни омонимдир. Бу сўзларнинг ҳам иккинчиси кейинги унлиси ўзгартирилиб, ўз талаффуздош сўздан график жиҳатдан дифференциация қилинган, аммо талаффузи жиҳатидан бир хиллиги эса сақланиб қолган. Шуларга кўра лексик бирликлар тараққиётини назарда тутиб, мазкур ҳодисани омофония деб эмас, омонимия деб қараш керак.

Хуллас, 1) омофония фонетик структурасидаги маълум товуши фарқ қилган икки сўзнинг бир хил талаффуз этилишидир; 2) бир хил талаффуз эса нисбий бўлиб, бу нисбийлик компонентлари маълум бир хил формадагина бир хил талаффуз этилиб, қолган формаларда қимматини йўқотиши билан ёки маълум бир фонемаси доирасида товушга кўра фарқ қилиши билан ўлчанади; 3) унинг мавжудлиги тилдаги ҳодисаларнинг парадигматик ҳолати билан ўлчаниши керак; 4) сўзларнинг график жиҳатдан дифференциация қилиниши омофонияни юзага келтирмайди.

Омонимия

Бирдан ортиқ сўзнинг айнан бир хил талаффуз этилиши омонимия деб қаралади. Бунда албатта бирдан ортиқ сўзнинг фонетик структурасидаги бир хилликка кўра бир хил талаффуз этиши назарда тutilади. Шуниси билан омонимия омофониядан фарқ қилади. Омофония эса икки сўзнинг фонетик структурасидаги айрим тафовутидан қатъи назар, сўздаги позиция, комбинатор-умуман маълум шарт-шароитидан келиб чиқиб, бир хил талаффуз этилишидир. Омофонияни юзага келтирувчи компонентлар миқдори ҳам чегараланган — иккитадир. Омонимияни юзага келтирувчи компонентлар миқдори эса чегараланмаган бўлади. Уни эса биз ўзбек тилида иккитадан олтигача миқдорда учратамиз.

Омонимия хусусиятлари билан омография хусусиятлари ўртасида ҳам ҳеч қандай умумийлик йўқ. Омография икки сўзнинг график ёки орфографик нуқсонга кўра бир хил ёзилишидир. Омонимия бирдан ортиқ сўзнинг айни бир хил талаффуз этилиши бўлиб, бу сўзларнинг бир хил ёзилиши шарт қилиб қўйилмайди. Айниқса, традицион принципга эга орфографик қоидага асосан ёзувчи халқлар тилидаги омонимлар компоненти турлича график қайдга эга бўлишининг эҳтимоли кўпроқ. Бу ҳол француз ва инглиз тилларида кўплаб учратилади. Уни ўзбек тилидан олинган мисоллар орқали тасдиқлаш ҳам мумкин. Биз омофония юзасидан таҳлиллар берган жойимизда *улиш* (ҳаракат номи) ва *улуш* (ҳисса лексик маъносига эга) сўзларини ўзаро омоним деб айтган эдик. Уларнинг ҳар иккисида ҳам иккинчи бўғин унлиси, аффикс нуқтаназаридан қарасак, олд қатор, тор, лабламанмаган *и* унлисидир. Лекин улар орфографияда дифференциация қилиб юборилган. Талаффузда эса улар бир хилликка эга. Омонимия тил ҳодисаси бўлганлиги учун ҳам, мазкур икки сўз тараққиёти омонимияни юзага келтирди, деб қараш керак. Яъни омонимияда ёзув ҳеч қандай

аҳамиятга эга бўлмаганлиги учун, омография унинг ярим ҳодисаси деб қаралмаслиги керак.

Омонимияни юзага келтирувчи сўзлар деярли бир хил ёзилади. Бу табиий бир ҳол. Чунки омонимияни юзага келтирувчи сўзлар бир хил фонетик структурага эга бўлади. Ҳар бир фонема учун бир ҳарф белгиланганлиги учун ҳам, бир хил фонетик структурага эга сўз бир хил ёзилиши табиийдир.

Омонимияни юзага келтирувчи компонентлар миқдор жиҳатидан ҳам омографиядан фарқ қилади. Омограф икки компонентдан таркиб топиб, омоним ундан ортиқ компонентдан таркиб топиши мумкин.

Омонимия таҳлил этилар экан, албатта, даврга эътибор бериш керак, яъни синхроник ёндошиш керак. Масалан, ўзбек тилидан иккита *қорача* сўзини эслаш мумкин. Биринчи *қорача* сўзи ҳозирги адабий тилда мавжуд бўлиб, сифат туркумига оид. Иккинчи *қорача* сўзи историзм бўлиб, от туркумига оид. У ҳозирги адабий тилда йўқ. Шунинг учун *қорача* сўзлари ҳисобида ҳозирги ўзбек адабий тилида омоним бўлиши мумкин эмас.

Омонимия таҳлил этилар экан, албатта, территорияга ҳам эътибор бериш керак. Шу нуқтан назардан қарасак, *қорача* сўзлари ўзбек адабий тили тарихида ҳам омонимияни юзага келтирмаган. Чунки от туркумига оид *қорача* сўзи фақат Фарғона шеваларига хос эди. Ўзбек адабий тили тарихида ҳам фақат сифат туркумига оид биргина *қорача* сўзи бор эди. Шунингдек, *лаъл* сўзлари ҳисобида ҳам ўзбек адабий тилида омонимия юзага келмаган. Чунки ўзбек адабий тилида *лаъл* минерал тоғ жинсини ифода этувчи лексик маънога эга биргина сўздир. Самарқанд шевасида яна бир *лаъл* сўзи бўлиб, у тарелкани ифода этади. Бироқ бу сўз адабий тилга қабул қилинган эмас. Шунинг учун, у фақат Самарқанд шевасида омонимияни юзага келтирган, деб қаралади. Самарқанд шевасида эса ҳар икки *лаъл* сўзи ҳам бор.

Омонимия тилнинг турли манбалари ҳисобига юзага келади. У тил бойлиги тараққиётининг ҳар икки манбандан — ташқи ва ички манбаларидан юзага келади.

Ўзбек адабий тилини бойитувчи ташқи манба иккита: 1) чет тиллардан сўз ўзлаштириш; 2) диалектлардан адабий тилга сўз олиш.

Ўзбек адабий тилига чет тиллардан сўз ўзлаштириш ҳодисаси ҳам адабий тилда омонимияни юзага келтиради. Бундай омонимияни эса тилшуносликка оид кўпгина асарларда чатишма омонимия термини билан аташади. Омонимиянинг бу кўриниши туркий тилларда кўпгина учрайди.

Чатишма омонимлар турли туркий тилда турлича тилга оид ўзлаштирама сўзлардан таркиб топади. Ўзбек халқи тарихий тараққиётининг турли даврларда эроний халқлар, араблар, хитойлар ва руслар билан маданий муносабатда бўлди, улардан аллақанча сўзлар ўзлаштирди. Шунингдек, у рус тили орқали бир қатор европа халқлари тилидан ҳам сўзлар қабул қилди. Ўзбек тилига

турли тиллардан қабул қилинган баъзи сўзлар фонетик структураси жиҳатидан бир шаклга келиб қолиши, яъни омонимни юзага келтириши ҳам мумкин. Бу эса сўзларнинг фонетик структура жиҳатидан тасодифий бир хил келиши билан ҳам, ўзбек тилига хос сўзларнинг фонетик қурилишига мослаштириш орқали бир шаклга келиши билан ҳам, семантик структурасига футур етиши билан ҳам юзага чиқа олади.

Ўзлаштира сўзларнинг ҳеч қандай ўзгаришсиз қабул қилиб, ўзбек адабий тилида омонимияни юзага келтириши бир неча ҳолатга кўралир.

1. Ўзлаштира сўз ўзбек тилидаги ўз лексикага оид бирор сўз билан фонетик структура жиҳатидан тасодифан бир шаклга келиб қолади. Масалан, тожикча *боғ* (*мевали дарахтзор*) сўзи билан ўзбекча *боғ* (*туғун*) сўзи; инглизча *жаз* (*jazz — мис трубали чолғу асбоблар оркестри*) сўзи билан ўзбекча *жаз* (*бир тўғрам пишган гўшт*) сўзи ўзбек адабий тилида омонимдир. Бу ўринда эса ўзлаштира сўзларнинг фонетик структураси туркий туб сўзлар фонетик структураси доирасида бўлгани омонимияни юзага келтирувчи тасодифни юзага чиқарган.

2. Турли тиллардан ўзлаштирилган ўзлашма сўзлар ўзбек адабий тилида омонимияни юзага келтириши мумкин. Масалан, форсча *мил* (*милтиқ ствол*) сўзи билан латинча *мил* (*mille — узунлик йлчови*) сўзи; италянча *банка* (*банса — пул билан муомала қилувчи ташкилот*) сўзи билан полякча *банка* (*bänka — цилиндр симон идиш*) сўзи ўзбек адабий тилида ўзлашма сўз ҳолатида тасодифан омонимияни юзага келтирган. Бу ўринда эса омонимни таркиб топтирувчи сўзлар генеологик жиҳатдан бир тармоққа оид турли тиллардан экаплиги ва улар фонетик структураси жиҳатидан бир хил келиши мумкинлиги омонимияни юзага келтирувчи тасодифни юзага чиқарган.

3. Бирор тилдаги мавжуд омоним ўзбек адабий тилига қабул қилиниши мумкин. Масалан, арабча *аср* (*юз йил ва шом*); форсча *уд* (*чалғу асбоб ва ифорли ўсимлик илдизи*); французча *кадр* (*мутахассис*) кинолентадаги *сурат* омонимлари ўзбек адабий тилига компонентлари билан қабул қилинган. Бу омонимлар ҳар икки компоненти билан бир йўла ўзлаштирилган эмас. Уларнинг компонентлари, ўзбекларнинг мазкур тилда гаплавувчи халқлар билан муносабатига бўйсунган ҳолда, турли даврда қабул қилинган.

Ўзлаштира сўзларни ўзбек тилига хос талаффузга мослаштириш натижасида ўзбек адабий тилида омонимия юзага келиши мумкин. Уларнинг юзага келиши бир неча фонетик жараёнлар натижасидир.

1. Арабчадан ўзлаштирилган айрим сўзларнинг ауслаути айрим ҳолларда такрор ундошдан иборат бўлади. Бироқ у ўзбек тили талаффуз нормаларига мос бўлмаганлиги учун, такрор ундошдан бири ўзлашган сўзда тушириб қолдирилади. Фонетик структураси ўзгариб кетган бу сўз эса ўзбек тилидаги мавжуд сўз фонетик структураси билан бир хил бўлиб қолади, яъни омонимия

юзга келади. Масалан, арабчадан қабул қилинган *сир* سر (бирова билдирмайдиган иш ёки воқеа) сўзи ва оқ اق (лаънатланган) сўзи такрор ундош билан тугалланган сўзлардир. Ўзбек тилида эса улар ауслаути такрор ундош билан талаффуз этилмайди. Бу сўзлардаги такрор ундошлардан бири ўзлаштириш жараёнида қолдирилган. Натижада бу сўзлардан бирининг фонетик структураси ўзбек тилидаги *сир* (бўёқ) сўзи иккинчисининг фонетик структураси оқ (ранг) сўзи фонетик структураси билан бир хил бўлиб қолган, яъни улар омонимияни юзга келтирган. Бу ўринда эса ўзлашган сўз фонетик структураси жиҳатидан ўзбек сўзларига хос фонетик структура билан мослашиб олиши омонимия юзга келиши учун сабаб бўлган.

2. Арабчадан қабул қилинган айрим сўзлардаги баъзи товушлар ўзбек тилида бўлмагани учун, улар ўзбек тилига хос бўлган бирор товуш билан алмаштирилиб талаффуз этилади. Фонетик структураси ўзгариб кетган бу сўз эса бошқа бир сўз билан фонетик структураси жиҳатидан бир хил бўлиб қолади, яъни омонимия юзга келади. Масалан, арабча سفр (йўл юриш) сўзи ўзбек тилида ўзлашма сўз бўлиб, унинг фонетик структурасида ҳеч қандай ўзгариш бўлган эмас. Яна бир арабча صفر (ой номи) сўзи ҳам ўзбек тилида ўзлашма сўз бўлиб, унинг ауслаути тилолдининг тилга ёйилиб тегиши оралиғидан сирғалувчи жараёнсиз ундош эди. Бироқ бундай ундош ўзбек тилида йўқ. Ўзбек тилида унинг ўрнини тилолди сирғалувчи, жараёнсиз ундош олган. Натижада, кейинги сўз аввалги сўз билан фонетик структурасига кўра бир хил бўлиб қолган, омонимияни юзга келтирган. У бир хил фонетик структурага эга сафар сўзларидан шаклланган. Бу ўринда у икки фонеманинг бир фонемага айланиб кетиши — конвергенция натижасида юзга чиққан.

3. Арабчадан ёки форсчадан қабул қилинган айрим сўзларда қатор келган ундошлар бўлади. Бундай ҳолат ўзбекча сўз фонетик структурасига мос бўлмаганлиги учун, улар ўртасига бир унли орттирилади. Фонетик структураси ўзгариб кетган бу сўз эса бошқа бир сўз билан фонетик структураси жиҳатидан бир хил бўлиб қолади яъни омонимия юзга келади. Масалан, арабча بوتا (бут) сўзининг ауслаути, форсча بوتا (кўп қаватли иморат) сўзининг ауслаути қатор ундошдан иборатдир. Уларни ўзбек тилига мослаштириш учун, ундошлари орасига бир унли и орттирилган. Натижада, биринчи сўз арабчадан қабул қилинган яна бир сўз (саллагулли бута) сўзи билан, иккинчи сўз эса форсчадан қабул қилинган яна бир сўз (этибор) сўзи билан фонетик структурасига кўра ўзбек тилида бир хил бўлиб қолган, яъни *салиб* ва *бино* омонимлари вужудга келган. Бу ўринда омонимия сўзларнинг фонетик структурасида товуш миқдорига кўра мослашуви натижасида юзга келган.

Ўзлашма полисемантик сўзлар, ўзи оид бўлган тилдаги семан-

тик структурасига футур етган ҳолда қабул қилинганлиги учун, дифференциацияга учраб, омонимияни юзага келтириши мумкин. Бунда сўз ўзбек тилига қабул қилинмасдан олдин полисемантик, бўлади. Унинг маълум лексик маъноси қолган лексик маъноларининг семантик алоқасини таъмин этиб туради. Мана шу лексик маъно ўзлашган сўз таркибида бўлмай қолши унинг қолган лексик маънолари ўзаро семантик алоқаси узиши, яъни мустақил алоҳида сўзнинг лексик маъноси бўлиб кетишига сабаб бўлади ва омонимияни юзага келтиради. Мас., арабча *расм* *نسىرى* сўзи мазкур тилнинг ўзида полисемантик бўлиб, унинг семантик структурасида беш лексик маъно мавжуд. *Расм* сўзи ўзбек тилига қабул қилинар экан, ҳамма лексик маъноси билан эмас, балки икки лексик маъноси билан қабул қилинган. Унинг бир лексик маъноси «*сурат*»ни, бошқа лексик маъноси «*удум*»ни ифода этади. Бу лексик маънолар эса ўзаро семантик муносабатга эга эмас. Уларни боғлаб турувчи 'из' лексик маъноси араб тилида қолиб кетган, ўзбек тилига қабул қилинмаган. Натижада, ҳар икки лексик маъно ҳисобида ўзбек тилида мустақил икки сўз юзага келиб, улар омонимияни юзага келтирган. Яна немис тилида штат (*staat*) сўзи ҳам қабул қилинган. Бу сўз ҳам немис тилида полисемантик бўлиб, унинг семантик структурасида уч лексик маъно бор эди. Унинг 'давлатлардаги шартли административ бўлинма' ва 'ташкilotдаги вазифа учун йрин' лексик маънолари ўзбек тилига қабул қилинган. Бу лексик маънолар оралиқ лексик маъно 'бошқариш' маъноси қабул қилинмагани учун, ўзбек тилида ўзаро боғланмай қолган. Ҳар бири бир сўзнинг лексик маъносига айланиб қолган, омонимияни юзага келтирган.

Шуларга ўхшаш *жинс*, *батарея*, *шашка*, *ришта*, *синф* каби омонимлар ҳам ўзбек тилига ўзлашиш жараёнида семантик структурасига футур етиши натижасида шаклланган.

Четдан сўз қабул қилинганда унинг семантик структураси тўлалигича сақланиб қолиши камдан-кам учрайди. Чунки сўз ўзлашиши дастлаб сўз ва унинг лексик маънолари ҳолатида юз бермайди. Балки у аксинча содир бўлади. У халқларнинг ўзаро маданий муносабатига боғлиқ ҳолда, унга тобе ҳолда, муносабатда қабул қилинган нималарнингдир ифода этувчи лексик маъноси орқали қабул қилинади. Яъни сўзнинг лексик маъноси алоҳида-алоҳида, бир-бирига бўйсунмаган объектив сабаб билан ўзлаштирилади. Бу ўзлаштирилган лексик маънолар бир сўз ҳисобида кейинчалик йиғилиши, сўзнинг семантик структурасини таркиб топтириши мумкин. Айрим ҳолларда уларни бир сўзда семантик жиҳатдан боғлаб турган лексик маъно аввалги тилда қолиб кетса, у омонимия юзага келишига сабаб бўлади.

Ўзбек адабий тилига диалектал сўзларни қамраб борниш ҳодисаси ҳам адабий тилда омонимияни юзага келтиради. Аммо бундай ҳодиса натижасида ўзбек тилида омонимиянинг юзага келиши ниҳоятда пасивдир. Шунинг учун ҳам омонимияни юзага келтирувчи бу ҳодиса кўпгина тилшуносликка оид асарларда тилга ҳам олинмайди.

Ўзбек тили диалектга энг бой тилдир. Унинг шевалари эса ундан ҳам кўп. Бироқ улардаги сўзларнинг фонетик, лексик-семантик, грамматик тараққиёти адабий тилдагидан унча фарқ қилмайди. Шунинг учун диалектларда адабий тилдан фарқ қилиб кетган сўзлар ҳам, уларнинг яна қайтиб адабий тилга қамраб олинганлари ҳам, улардан омонимияни юзага келтирганлари ҳам ундан кам учрайди. Шунга қарамай, ўзбек адабий тилида, унинг диалектал сўзларни қамраб олиши натижасида омонимиянинг юзага келиши учраб турадиган ҳодисадир.

Ўзбек адабий тилининг диалектал сўзларни қамраб олиши натижасида омонимиянинг юзага келиши бир неча ҳодисаларга кўра бўлади.

1. Адабий тилда ҳам, диалектда ҳам мавжуд сўз диалектда омонимияни юзага келтириб, кейин у адабий тилда ҳам ўз аксини топади. Масалан, адабий тилда *қуёнчиқ* сўзи *тутқаноқ* лексик маъноси билан мавжуд эди. Бу сўз шу лексик маъноси билан Тошкент диалектида ҳам мавжуд. У Тошкент диалектида семантик тараққий этиб, омонимияни юзага келтирган, яъни яна бир сон гўшtidан чиқадиган *шалхак* лексик маъносига эга *қуёнчиқ* сўзи ҳосил бўлган. Адабий тилда бу сўзнинг қайд этилиши Тошкент диалектидаги *қуёнчиқ* омонимиянинг адабий тилда ҳам қайд этилишига олиб келган. Одатда сўзларнинг тараққиёти, яъни айрим лексик бирликларнинг ҳосил бўлиши ёки ясалиши аввал маълум жонли тилда содир бўлиб, кейин у адабий тилга кўчади.

2. Турли диалектдаги турли сўзлар ўзаро фонетик структураси жиҳатидан бир хил бўлиши мумкин. Бундай фонетик структураси жиҳатидан бир хил бўлган турли диалектга оид турли сўзлар адабий тилга қамраб олиб қолинади. Бу эса адабий тилда омонимия юзага келиши учун сабаб бўлади. Масалан, Тошкент диалектига оид *шоти* сўзи *арава асосини* ифода этувчи лексик маънога эга. Фарғона шевасига оид *шоти* сўзи эса *нарвон* лексик маъносидадир. Бу икки сўз ҳам ўзбек адабий тилида ўз ўрнини топган, яъни улар адабий тилда омонимияни юзага келтирган. Яна Тошкент диалектида *сўри* сўзи мавжуд бўлиб, у *ток* тирагини ифода этади. Фарғона диалектига оид *сўри* сўзи эса *ёғоч чорпоя* лексик маъносига эгадир. Бу икки *сўри* сўзи ўзбек адабий тилида ўз ўрнини топган бўлиб, улар омонимияни юзага келтирган.

Шоти ва *сўри* каби омонимларнинг бирортаси ҳам на Тошкент, на Фарғона диалектида омоним бўла олади. Чунки уларнинг бир компонентигина маълум диалектда бор бўлиб, иккинчи компоненти шу диалектда йўқдир.

Айрим сўзлар борки, улар диалектлардагина қўлланиб, адабий тилда ўз ўрнини топмаган бўлади. Бундай сўзлар одатда диалектал деб қаралади. Бироқ бундай сўзларни ҳамма вақт ҳам диалектал деб тан олиниши тўғри эмас. Агар у маълум областга хос хўжалик тармоғида ишлатилувчи терминларни ифода этса, бунда адабий тил фондида деб қаралавериши керак. Масалан,

Фарғона, Самарқанд, Паркент каби территорияларда узумчилик, Қашқадарё, Фарбий Самарқанд, Бухоро каби территорияларда чорва, Хоразм областида эса балиқчилик ривожланган. Шу соҳаларга оид терминология ҳам шу территорияда ривожланган бўлади. Гарчи у адабий тилда ўз ўрнини топмаган бўлса, кейин бориб ўз ўрнини топади. Адабий тилда адабиётларнинг шу соҳага оид тармоғи яратилмаганлиги уларнинг адабий тилда қайд этилмаганлиги учун сабаб бўлган. Маълум пайтга келиб фаннинг ривожланиши ўша соҳала адабиётлар яратилиши, бунинг учун терминология ривожланган диалектдан олиб келиниши учун туртки бўлади. Адабий тил —бу барча диалектлардан изоляция қилинган алоҳида тил эмас. У диалектлар ҳисобидан, улар бойлиги, фонетикаси ва грамматикасининг сайқалланган томонини танлаб олиб юзага келтирилган тилдир. Диалектал лексиканинг шу территория хўжалигининг ривожланган тармоғини акс эттирувчи қатлами адабий тилнинг бойлиги ҳисобланади. Масала, Хоразм диалектида балиқчиликка оид терминлар ривожланган. Шу диалектда қўлланувчи балиқ турини ифода этувчи *сийла* ва *чавоқ* сўзлари мавжуд. Булар адабий тил терминологиясини ҳам тўлдирди. Адабий тилда яна *сийла-* (II шахс, бирлик, буйруқ майли формасидаги феъл) ва *чавоқ* (кесиб олинган эт парчаси) сўзлари ҳам мавжуд. Бу сўзлар диалектлардан олинган юқоридаги сўзлар билан бирга омонимияни юзага келтиради. Чунки улар фонетик структурасига кўра бир хилдир.

Турган гапки, мазкур омонимиянинг юзага келиши тасодифдир.

Этакчи диалектлардаги фонетик тараққиёт ўз аксини адабий тилда ҳам топади. Бунга эса конвергенция ҳодисасини кўрсатиш мумкин. Ташкент, Самарқанд, Бухоро каби этакчи шаҳар шеваларида сингармонизм йўқола бошлади. Бу эса шу шеваларда айрим товушларнинг конвергенциясини келтириб чиқарди. Бу эса адабий тилда ҳам ўз аксини топди. Тилда айрим товушлар конвергенциясининг содир бўлиши адабий тилда омонимиянинг юзага келиши учун сабаб бўлади. Масала, *от, йт, тир, тўр, ич, тич* каби қатор омонимларнинг ўзбек адабий тилида вукулга келиши конвергенция сабабидир. Ўзбек адабий тилидаги бу омонимлар сингармонизм йўқолмаган ва мазкур конвергенция содир бўлмаган бошқа туркий тилларда омоним эмас. Уларнинг компоненти унлиларига кўра фарқ қилади. Унлилари олд ёки орқа қатор эканлигига кўра икки хил товушлардир. Ўзбек тилининг ҳатто айрим диалектларида ҳам худди шундайдир.

Ўзбек тилидаги омонимияни юзага келтирувчи ички манба сўз яшаш усулларида. Ўзбек тилида сўз яшаш усуллари бешта: 1) *конверсия*, 2) *семантик тараққиёт*, 3) *фонетик тараққиёт*, 4) *аффиксация*, 5) *композиция*. Сўз яшашнинг мазкур беш усулдан фақат бешинчиси —композиция усули натижасида омонимия юзага келмайди. Сўз яшашнинг қолган тўрт усули натижасида омонимия юзага келиши мумкин. Уларнинг омонимияни юзага

келтиришдаги маҳсулдорлик коэффициенти деярли бир хилдир. Сўз ясаш усуллари ўзаро, омонимияни юзага келтирувчи ҳодисаларнинг ранг-баранглиги нуқтаи назаридан, ўзига хослиги билан кескин фарқланади.

Конверсия бир туркумга оид сўзнинг ҳеч қандай аффиксиз иккинчи туркум вазифасини бажаришга кўчишидир. Конверсия икки кўринишда содир бўлади: 1) *оказионал конверсия*, 2) *узуал конверсия*. Конверсия *оказионал* ҳолда содир бўлар экан, сўз ҳеч қандай семантик ўзгаришга учрамай, фақат мавжуд синтактик шароитдан келиб чиқиб, иккинчи туркум вазифасини бажарган бўлади. Масалан, *Яхшилар кўпайсин, ёмон қолмасин*. Бу ўринда *яхши* ва *ёмон* сўзлари гапдаги эллиптик жараёндан келиб чиқиб, от туркуми вазифасини бажариб келган. Конверсия узуал ҳолда содир бўлар экан, сўз иккинчи туркумга кўчиши ва семантик ўзгаришга учраб, ўша туркумда янги сўз ҳосил қилиб қолдириши бўлади. Бошқача қилиб айтганда, сўзнинг ноль аффикс билан иккинчи туркумда сўз ясаши узуал конверсия ҳисобланади. Узуал конверсия эса ўзбек тилида омонимияни юзага келтиради. Проф. А. Ғ. Фуломовнинг кўрсатишича, конверсия билан сўз ясаш барча қадимий ёзма ёдгорликларда кўзга ташланади. Конверсия усулида сўз ясаш шунча қадимий экан, унинг патижасида омонимиянинг юзага келиши ҳам шунча қадимийдир. Унинг шу қадимийлигини кўрсатувчи *боғ, бор, оч, оқ, тиз, тик, тил, кет, кез, қоп, қоқ, ёз, ёй* каби ҳам феъл, ҳам номдан (биз ном термини остида *от, сифат, равиш* туркумига оид сўзларни атадик) таркиб топган 60 га яқин омоним мавжуд. Тилшуносликда бу омонимлар дастлабки омонимлар деб қаралади.

Дастлабки омонимларнинг вужудга келиши ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Шулардан фактларга энг моси дастлабки омонимлар туб феъллар конверсияси деган фикрдир. Бу фикр эса қуйидагича тил фактлари билан исботланади.

1. Дастлабки омонимларни таркиб топтирувчи сўзларнинг бири албатта феъл, иккинчиси қайсидир туркумга оид номдан иборат бўлади. Эътибор беринг:

- 1) феъл + от: *тиз, тил, қоп, ёз, ёй* кабилар.
- 2) феъл + сифат: *оч, оқ, тик, қоқ* кабилар.
- 3) феъл + равиш: *кез, жим, тин* кабилар.
- 4) феъл + «бор» сўзи.

Агар дастлабки омонимлар бошқа бирор туркумга оид сўзлар тараққиёти бўлганда эди, барча дастлабки омонимларнинг бир компоненти албатта ўша туркумга оид сўз бўлиб, иккинчи компоненти бошқа туркумлардан бирига оид бўларди. Юқоридаги каби дастлабки омонимлар компонентларидаги мавжуд бундай маълум туркумга хослик системалилиги уларнинг вужудга келишида қандайдир қонуният ётганлигини кўрсатади.

2. Дастлабки омонимлар доирасида фонетик структураси $k+k$ ёки $k+v+k+k$ бўлган сўзлардан таркиб топган омонимлар ҳам бор. Бу дастлабки омонимлар таркибида ҳам, мавжуд

системага қаттиқ амал қилинган ҳолда, феъл туркумига оид компоненти мавжуддир. Феълнинг ауслаути эса сўзнинг таркибий қисми бўлган товуш бўлмай, у феъл нисбати формантининг рудиментидир. Масалан, *орт*, *кўрк*, *тинч*, *қурт* каби дастлабки омонимларнинг компонентларига эътибор бериб кўрайлик. Улар таркибидаги бир компонент феъл туркумига оид сўздир. Феъл туркумига оид *орт*-, *кўрк*-, *тинч*-, *қурт*- сўзларнинг ауслаути орттирма нисбат аффиксининг рудименти бўлиб, қолган товушлари комплекси ўзакни таркиб топдиради. Яъни *орт*-, *кўрк*-, *тинч*-, *қурт*- феълларининг ўзаги *ор*-, *кўр*-, *тин*-, *қур*-каби феъллар бўлиб, *-т*, *-ч*, *-к* каби товушлар эса аффикс рудименти деб қаралади. Ўзбек тилида *кўр*-, *тин*-, *қур*- каби феъл ўзақлари мавжуд бўлиб, ардеган феъл ўзаги йўқ: Бироқ, *ортиқ*, *орқа*, *ориқ* каби сўзларнинг мавжудлиги *ор*- феъл ўзаги ҳам мавжудлигидан дарак беради. Мазкур феълларга қўшилиб келган *-т*, *-ч*, товушлари орттирма, *-к*, товуши ўзлик нисбат аффиксининг рудиментидир. Бу эса *орт*-, *кўрк*-, *тинч*-, *қурт*- феъллари семантикасига эътибор берилса ҳам, англишларни ҳолатдадир, *-ч*, товуши орттирма нисбат аффикси рудименти эканлиги эса, айниқса, *арч*- феълни семантикасида аниқ сезилиб туради. Бизга маълумки, *-т*, *-ч*, *-к* товушларидан иборат от ясовчи аффикслар ўзбек тилида йўқ. Шундай бўлгач, *орт*, *кўрк*, *тинч*, *қурт* каби дастлабки омонимлар таркибидаги от компонентлари ясама деб бўлмайди. Яъни феъл компонентлари феъл нисбати аффиксини орттиргач, конверсияга учраб, от компонентини ҳосил қилган, дастлабки омоним вужудга келган. Бу тил фактлари шуни кўрсатадики, феъл ўзақлари конверсияга учраб, дастлабки омонимларни вужудга келтириши система ҳолатини олган, шунингдек нисбат аффикси олган феъллар доирасига ёйилган.

3. Дастлабки омонимлар асосан туб сўзлардан таркиб топган бўлиб, туркий туб сўзлар эса асосан к+V+к фонетик структура-сига эга. Шу фонетик структурага эга бўлган туб феълларни маълум нуқтан назардан ўзаро қиёсласак, ўзига хос бир система-ни кузатамиз. Масалан, биринчи ва иккинчи товуши бир хил бўлган феълларни ёнма-ён қўйиб кўрар эканмиз, улар ўзаро семантик жиҳатдан умумийликка эга бўлади. *ти*- билан бошланган туб феълларни ёнма-ён қўйиб кўрайлик: *тиз*-, *тий*-, *тик*-, *тил*-, *тин*-, *тир*-, *тит*-, *тиқ*- кабилар семантикасига эътибор бериш мумкин. Улардан *тий*-, *тин*- туб феъллари қолганлари билан семантикада умумийликка эга эмас. Қолган *тиз*-, *тик*-, *тил*-, *тит*-, *тиқ*-, *туб*- феъллари эса «бирор нарсаини учи билан бошқа нарсага таъсир ўтказиш» семантикасига кўра умумийликка эга. Ўзбек тилида *тир*- феъл ўзаги йўқ. У архаиклашган феъл ўзакидир. Ундан ясалган *тира*-феъли мавжуд бўлиб, у ҳам семантик жиҳатдан ўзи оид бўлган фонетик системадаги туб феъллар билан бир хилдир. *Ти*- билан бошланган бошқа туркумга оид туб сўзларда эса бундай семантик умумийликни кўрмаймиз. Эътибор бериш: *тиз*-, *тик*-, *тил*-, *тин*-, *тиш*-, *тиғ* ва ҳоказо. Бу туб сўзлардан биргина *тик*

сўзи сифат ва яна бир *тин* сўзи равиш туркумига оид. Уларнинг қолганлари эса фақат от туркумига оид туб сўзлар бўлишига қарамай, ҳеч қайсиси ўзаро семантик яқинликка эга эмас. Лекин мазкур номлар феъл туркумига оид туб сўзларнинг фонетик структураси ўзи билан бир хилларига семантик жиҳатдан яқин туради. Яъни от туркумидаги *тиз* сўзи билан феъл туркумидаги *тиз* — сўзи, сифат туркумидаги *тик* сўзи билан феъл туркумидаги *тик*- сўзи, от туркумидаги *тил*- сўзи билан феъл туркумидаги *тил*- сўзи, равиш туркумидаги *тин* сўзи билан феъл туркумидаги *тин*- сўзи семантик жиҳатдан умумийликка эга. Яна от туркумидаги *тиғ* сўзи билан феъл туркумидаги *тиқ*- сўзи ва от туркумидаги *тиш* сўзи билан феъл туркумидаги *теш*- сўзи ҳам семантик жиҳатдан умумийлик ҳосил қилган бўлса ҳам, улар айрим товушларига кўра фарқ қилади. Аввалги жуфтликдаги от туркумига оид сўзнинг ауслаути жаранглилашиб, сирғалувчи артикуляцияга ўтиб кетган. Кейинги жуфтликда эса феъл туркумига оид сўзнинг унли инлаути артикуляциясида тилнинг юқори кўтарилиши ўрнига ўрта кўтарилиш алмашиган.

Кўриб ўтдикки, *ти*- билан бошланган номлар ўзаро ҳеч қандай семантик умумийликка эга бўлмай, фақат ўзи билан фонетик структураси жиҳатдан бир хил бўлган феъл билан семантик умумийликка эга. Шунингдек уларнинг албатта феъл йўлдоши бор. Аммо феъллар, биринчи ва иккинчи товуши бир хил бўлса, семантик умумийликка ҳам эга бўлгани ҳолда, ҳаммаси ҳам ном йўлдошига эга бўлиши шарт эмас. Яъни *тий*-, *тир*-, *тит*- туб феъллари ўз ном йўлдошларига эга эмас.

Юқоридагига ўхшаш системани *ке*- билан бошланувчи *кез*-, *келкер*-, *кес*-, *кет*-, *кеч*- каби туб феъллар ва уларнинг мавжуд ном йўлдошлари ўртасида ҳам; *ё*- билан бошланувчи *ёз*-, *ёй*-, *ён*-, *ёр*-, *ён*-, *ёт*- каби ва *ёл*-, *ёқ*- каби туб феъллар ва уларнинг мавжуд ном йўлдошлари ўртасида ҳам кузатамиз.

Бу тил фактлари шунини кўрсатадики, маълум туб феъл ауслаути урчиши, яъни флекция йўли билан ҳам фонетик, ҳам семантик бир системадаги туб феъллар қаторини таркиб топтирган. Бу қатордаги туб феъллардан айримлари эса конверсияга учраб, ном йўлдошига эга бўлган, яъни дастлабки омонимлар вужудга келган.

4. Фонетик структураси $K+V+K$ бўлган туб феълларнинг биринчи ва иккинчи товуши шу феъл оид бўлган туб феъллар қаторини кўрсатса, ауслаути грамматик хусусиятга эга бўлади. Бу эса ауслаути бир хил туб феълларни *ёнма-ён* қўйиб ўзаро қиёсланса, аниқ кўзга ташланади. Масалан, ауслаути-н *бўлган* туб феълларнинг грамматик хусусиятини ўзаро қиёслаб кўрайлик. Яъни *ин*-, *ён*-, *син*-, *сўн*-, *тон*-, *тин*-, *тўн*-, *ун*-, *қон*-, каби туб феълларнинг ҳаммасида ҳам иш-ҳаракатни бажарувчи иш-ҳаракатнинг объекти ҳамдир. Бу жиҳатдан улар ўзлик нисбати феълларнинг грамматик хусусияти билан бир хилликка эга. Яъни биз *суб тинди* предикатив қўшилмаси билан *суб лойқаланди* предика-

тив қўшилмасидаги *тинди* ва *лойқаланди* сўзларининг грамматик хусусиятини ҳам қиёслаб кўришимиз мумкин. Ҳар иккисиди ҳам ҳолатни юзага келтирувчи билан ҳолатнинг юзага келиш объекти бир нарсадир. Аммо уларнинг иккинчиси ўзлик нисбати формаси *-н* аффиксини олиб келган, биринчиси эса туб феълнинг ўзи бўлиб, *-н* ауслаутига эгадир. Кўришиб турибдики, улар грамматик жиҳатдан бир хил эмас.

Ауслаути *-м, -нг, -л, -к, -й, -ш* бўлган туб феъллар ҳам ауслаути *-н* бўлган туб феълларга ўхшаш грамматик хусусиятга эга. Масалан, *том-, -чўм, жим-, синг-, тўнг-, ўнг-; сўл-, тол-, ул-, бўк-, чўк-, ий-, куй-, -той, ош-, тош-, шиш-* кабилар. Бу грамматик хусусият айниқса ауслаути *-нг* ва *-н* бўлган туб феъллар учун қатъийдир. Аммо у ауслаути *-л, -м, -ш* бўлган туб феълларда унча қатъи бўлмагани ҳолда, ауслаути *-к* ва *-й* бўлган туб феълларда эса жуда кам учрайди. Ауслаути *-л, -м, -ш* бўлган туб феъллар агар мазкур грамматик хусусиятга эга бўлмаса, уларда иш-ҳаракат бажарувчига қаратилганлиги ифодасини берувчи грамматик хусусият кўзатилади. Масалан: *бил-, жил-, кел-, қил-, юм-, э-шим-, туш-, шош-* каби. Бу эса ўзлик ва мажҳул нисбати форматида келган *тўкил-* феълнинг грамматик хусусиятига жуда ўхшаш кетади. Қиёса қилинг: *У келди са у тўкилди.* Бу туб феъллар эса тилшуносликда ўтимсиз феъллар ичида ўрганлади. Улар эса ўз грамматик хусусиятига кўра ўзлик, мажҳул ва биргаллик нисбати феълларининг грамматик хусусиятига яқин туради.

Ўтимли туб феъллар ҳам ўзига хос ауслаутга эга. Уларнинг ауслаути *-р, -з, -с, -т, -қ* ундошларидан иборат. Улар ифодасида икки кўринишдаги грамматик хусусият мавжуд: 1) иш-ҳаракат бажарувчининг иш-ҳаракат бажаришида ёрдамчи объект иштирок этади. Масалан, *бер-, сўр-, ур-, сез-, қаз-, бос-, қис-, қус-, бот-, ёт-, ет-, сиқ-, сўқ-, юқ-* кабилар, 2) иш-ҳаракат бажарувчи бошиқа объектда иш-ҳаракат бажариллишига олиб келади. Масалан, *бур-, йир-, қор-, буз-, ёз-, от-, сот-, тит-; йиқ-, чақ-; тиқ-* кабилар. Ўтимли туб феълларнинг иккинчи кўринишига хос грамматик хусусиятга эгалари асосан *-р, -з, -т* ауслаути билан келади. Бу туб феъллар грамматик хусусиятига кўра айрим ортторма нисбат феълларининг грамматик хусусиятига яқин туради. Яъни *параходни бурди* ва *параходни чўктирди* объектли бирикмаларидаги *бурди са чўктирди* феълларининг грамматик хусусиятини ҳам ўзаро қиёслаб кўриш мумкин. Ауслаути *-р, -з, -т* бўлган туб феълларнинг шундай грамматик хусусиятга эга бўлиши шундай ауслаутли туб феъллар миқдорининг 60—80 процентини ташкил қилади.

Кўринадикки, туб феъллар маълум грамматик хусусият эътиборига кўра ауслаути маълум товушларга урчир ва бир системадаги туб феъллар қаторини ҳосил қилар экан. Бу қатордан айримлари конверсияга учраб, дастлабки омонимларни вужудга келтиради. Бу тил факти ҳам юқоридаги, дастлабки омонимлар туб феъллар конверсиясидир, дейилган фикрни қувватлайди.

5. Даствлабки омонимлар фақат туб сўзлардангина таркиб топиб қолмай, маълум нисбат формантидаги феъл ва унинг конверсияси натижаси бўлган отдан таркиб топган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ўзлик нисбати формантига эга *қуйин-*, *чақин-*, *йиғин-*, *қўшин-*, феъллари конверсияга учраб, *қуйин* (гирватли шамол), *чақин* (чақмоқ), *йиғин* (маълум мақсадда ўтказилган тўплашиш), *қўшин* (мухтазам аскарлар) отлари; мажхул нисбати формантига эга *енгил-*, *қизил-*, *очил-* феъллари конверсияга учраб, *енгил-*, *қизил-*, *очил-* сифатларини; орттирма нисбат формантига эга *букир-*, *кийиз-*, *чиқит-* феъллари конверсияга учраб, *букир*, *кийиз*, *чиқит* отларини; биргалик нисбати формантига эга *уйнаш-*, *туташ-*, *яраш-* феъллари конверсияга учраб, *ўйнаш* *яраш* отлари ва *туташ* сифатини ҳосил қилган. Бу эса кейинги давр даствлабки омонимини вужудга келтирган.

Феъллар конверсиясига хос бу қонуният ҳам, даствлабки омонимлар туб феъллар конверсиясидир, дейилган фикрни қувватлайди.

Фактларнинг кўрсатишича, феъллар конверсияси от, сифат, равиш туркумини юзага келтирди ва уларни сўзлар билан тўлдирди. Конверсия ҳодисаси шу билан чегараланиб қолмади. У турли сўз туркумларида содир бўлиб, турли туркумларни сўзлар билан бойитди. Яъни мавжуд туркумлар бошқа бир неча туркумлар ҳисобига бойлик орттирди. Бу ҳам омонимия юзага келишида катта роль ўйнайди. Конверсиянинг қуйидаги кўринишлари омонимияни юзага келтиради: **субстантивация**, **адъективация**, **адвербиализация**.

Бир неча туркумга оид сўзлар субстантивацияси омонимияни юзага келтиради.

1. Сифат субстантивацияси омонимияни юзага келтиради. Бунда сифат субстантивацияси икки кўринишга эга бўлади. Биринчи кўринишга **биноан**, **нарсани унинг белгисига кўра тўғридан-тўғри аташ сабабли субстантивация** содир бўлиб, омонимия юзага келади. Масалан, *оқ*, *қўш*, *соч* сифатларининг субстантивацияси шундай экстроллингвистик сабабга кўради. Қасалликни *оқ* сўзи билан, ер ҳайдовчи буюмини *қўш* сўзи билан, бошдаги мўйларни *соч* сўзи билан номлаш уларнинг белгиларига қараб аташ сабабли юзага чиққан. Бу эса омонимияни юзага келтирган. Иккинчи кўринишга **биноан**, **турғун атрибутив бирикманнинг ҳоким компоненти эллиписга учраши сабабли тобе компонентида субстантивация** содир бўлиб, омонимия юзага келади. Масалан, *юмалоқ* узум терминининг *узум* компоненти эллиписга учрагани сабабли *юмалоқ* компоненти узум навини ифодаловчи термин бўлиб қолди, яъни субстантивацияга учради. Натижада *юмалоқ* сифати билан *юмалоқ* оти бирликда омонимияни юзага келтирди.

2. Одатда сон туркумига оид сўзлар ҳам сифат туркумига синтактик функцияси жиҳатидан ўхшаб кетади. Шунинг учун уларнинг узул субстантивацияси табиий бир ҳолдир. Бу ҳам омонимия юзага келишида роль ўйнаши мумкин. Масалан, *тўқ-*

сон сонининг субстантивацияси от туркумидаги *тўқсон* сўзини ҳосил қилган. У бутун қиш мавсумини ифода этади. Бу икки сўз бирликда омонимияни юзага келтирган.

Яна *йигирма, тўққиз, етти* каби омонимлар ҳам сон субстантивацияси натижасидир.

3. Инфинитив феълларнинг субстантивацияси ҳам омонимияни юзага келтиради. Масалан, *илмоқ, қуймоқ, ўймоқ, чақмоқ* каби инфинитив феъллар субстантивацияси *илмоқ, қуймоқ, ўймоқ, чақмоқ* отларини ҳосил қилган. Бу ҳам омонимияни юзага келтирган.

4. Баъзан тақлидий сўзлар субстантивацияси ҳам омонимияни юзага келтириши мумкин. Масалан, *ғарч* тақлидий сўзининг субстантивацияси шундай овоз берувчи буюмни ифода этадиган *ғарч* отини ҳосил қилган, омонимия юзага келган.

Яна сифатдошлар ҳам субстантивацияга учраши мумкин. Масалан, *ўтар, чопар* сифатдошлари каби. Улар катта пода лексик маъносига эга *ўтар*, хабар стказувчи лексик маъносига эга *чопар* отларини ҳосил қилган. Бироқ бу билан омонимия юзага келмайди. Чунки сифатдош лексик бирлик эмас, у функционал формадаги сўз. Бу ҳолат эса фақат нуқтий омонимияни юзага келтира олади.

Бир неча туркумга оид сўзлар адъективацияси омонимияни юзага келтиради.

1. Адъективация айниқса от туркумига оид сўзларда кенг тарқалган. Бунда от адъективацияси шу от туркумига оид сўз ўз денотатининг муҳим белгисини ифода этишга кўчиши билан содир бўлади. Бундай кўринишда содир бўлувчи узуал адъективация ҳам омонимияни юзага келтиради. Адъективациянинг омонимияни юзага келтириши асосан шу кўриниши ҳисобига кенг тараққий этган. Масалан, ранг белгисига кўра очиқ осмон лексик маъносига эга *кўк* сўзи, характер белгисига кўра афсонавий махлуқни ифодаловчи *шайтон* сўзи, хусусият белгисига кўра гармон ишлаб чиқарувчи орган лексик маъносига эга *без* сўзи, шаклий белгисига кўра кичик тарнов лексик маъносига эга *новча* сўзи узуал адъективацияга учраган; ҳосил қилувчи сўз эса ҳосила сўз билан биргаликда омонимияни юзага келтирган.

Окказионал адъективацияни узуал адъективация билан қористирмаслик керак. Масалан, *лайлак, елим, қовоқ* сўзларининг адъективацияси окказионалдир. Улар сифат вазифасида нуқт шароитидан келиб чиқибгина қўлланади. Нуқдан ташқарида сифатлик функциясига эга эмас. Шунинг учун мазкур сўзлар омонимияни юзага келтирмаган ва бундан кейин ҳам келтирмайди.

2. Юқорида қайд этганимиздай, сон туркумига оид сўзлар сифат туркумига оид сўзларга синтактик функцияси жиҳатидан ўхшаб кетади. Шундай бўлгач, улардаги маъно тараққийети адъективацияни юзага келтириши табиийдир. Масалан, сон туркумига оид *беш* сўзи жуда яхши лексик маъноси билан, *юз* сўзи бажарилган лексик маъноси билан адъективацияга учраган; ҳосил қи-

лувчи сўз эса ҳосила сўз билан биргаликда омонимияни юзага келтирган.

3. Баъзан тақлидий сўзлар адъективацияси ҳам омонимияни юзага келтириши мумкин. Масалан, *пўк* тақлид сўзининг адъективацияси важоҳатига яраша кучга эга эмас лексик маъносига эга сифат туркумига оид *пўк* сўзини ҳосил қилган, омонимия юзага келган.

Равиш туркумига оид сўзлар адъективацияси ўзбек тилида жуда кенг тарқалган. Айниқса, ҳолат равишига оид сўзлар деярли адъективацияга учрайди. Бироқ улар омонимияни юзага келтирмайди. Чунки равиш адъективацияси фақат окказионал— нутқий шароитдан келиб чиққан бўлади.

Бир неча туркумга оид сўзлар адвербиализацияси омонимияни юзага келтиради.

1. Адвербиализация ҳам айниқса от туркумига оид сўзларда кўп учрайди. Бу эса кўпроқ вақт ва ҳолат ифода этувчи от туркумига оид сўзлар доирасида содир бўлади. Турган гапки, от адвербиализацияси ҳам омонимияни юзага келтиради. Масалан, ҳолат ифода этувчи от туркумига оид сўзлардан *ёзув* қуроли учиди сийқа лексик маъносига эга *хит* сўзи, бериб турилган *оғирлик* лексик маъносига эга *босим* сўзи, амалдорлик курсиси лексик маъносига эга *тахт* сўзи адвербиализацияга учраб, оётоқат лексик маъносига эга *хит*, доимо лексик маъносига эга *босим*, тайёр лексик маъносига эга *тахт* каби равиш туркумига оид сўзларни ҳосил қилган. Яна вақт ифода этувчи *эрта*, *кеч*, *чоғ* сўзлари адвербиализацияга учраб, муддатидан кейин лексик маъносига эга *кеч*, нисбатан *кеч* лексик маъносига эга *чоғ* каби равиш туркумига оид сўзларни ҳосил қилган. Натижада, *хит*, *босим*, *тахт*, *эрта*, *чоғ*, *кеч* каби сўзлар ўзларининг ҳосила сўзлари билан бирга омонимияни юзага келтирган.

2. Баъзан тақлидий сўзлар адвербиализацияси ҳам омонимияни юзага келтириши мумкин. Масалан, *гум* тақлидий сўзи адвербиализацияга учраб, «жим йўқолиб» лексик маъносига эга равиш туркумига оид сўз ҳосил қилган, омонимия юзага келган.

Сон туркумига оид бир сўзи-га ва -дан жўналиш ва чиқиш келишикларини олган ҳолда адвербиализацияга учраши мумкин. Лекин улар омонимияни юзага келтира олмайди. Чунки бу ўринда адвербиализацияга учровчи сон туркумига оид сўз маълум формант билан келган. Бунда фақат нутқий омонимиягина юзага келиши мумкин.

Сифат туркумига оид сўзлар адвербиализацияси ўзбек тилида жуда кенг тарқалган. Бироқ улар ҳам омонимияни юзага келтирмайди. Чунки сифат адвербиализацияси фақат окказионал, нутқий шароитдан келиб чиққан бўлади.

Демак, ўзбек тилидаги сўзларнинг конверсияси актив тил ҳодисасидир. У узуал ҳолда содир бўлса, бошқа туркуми бирор

туркумдаги сўзлар тараққиёти ҳисобига бойитади. Қонверсия натижасида омонимиянинг юзага келиши ҳам қонунийдир.

Ўзбек тилида сўзларнинг семантик тараққиёти ҳам омонимияни юзага келтиради. Сўзнинг семантик тараққиёти тушунчаси остида сўз маъносининг кенгайиши ва торайиши, сўзнинг кўчма маъно ҳосил қилиши, сўздаги эвфемизм ва дисфемизмлар ўз ифодасини топади. Омонимиянинг юзага келиши эса сўз семантик тараққиётининг кўчма маъно ҳосил қилиш томони билан боғлиқдир. Сўзнинг кўчма маъно ҳосил қилиши эса полисемияни юзага келтиради. Табиатдаги турли нарсалар ва уларнинг ўзига хос томонларини ўрганила борилган сари ва уларга бўлган муносабатнинг ўса бориши натижасида, нарсаларни ифодаловчи сўз маънолари ҳам мутаносиб равишда қонуний йўл билан орта боради. Бу маъноларнинг баъзилари табиатни билиш жараёнига боғли равишда мустақиллашишга ўтади. Яъни полисемантик сўзлар, ўзаро боғланиб турган лексик маъноларининг халқалари айрим ўринларидан узлиб, бирдан ортиқ бир хил фонетик структурага эга сўзга дифференциация бўлади. Аниқроғи, полисемия омонимияни юзага келтиради. Буида *боқ-*, *ёп-*, *тезла-*, *қизиқ*, *очиқ*, *ёд*, *сел*, *ел*, *қуроқ*, *тош*, *гал* сингари кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Бу тил тараққиётининг қонуниятларидан биридир.

Полисемиянинг тараққиёти ўзбек тилида омонимияни жуда кўп юзага келтиришига қарамай, унинг содир бўлиш доираси сўз туркумларига нисбатан тордир. Фақат от ва феъл туркумидаги полисемантик сўзлар актив суратда, сифат туркумидаги полисемантик сўзлар эса тараққий этиш натижасида қисман бирдан ортиқ сўзларга дифференциация бўлади ва омонимия юзага келади. Бошқа туркумдаги сўзларда ҳам семантик тараққиёт бўлиб, полисемия юзага келади. Аммо мазкур полисемия омонимия юзага кела оладиган даражада тараққий эга олмайди.

Полисемантик сўз лексик маънолари қуйидагича ҳодисаларга кўра тараққий этса, унинг лексик маънолари ўртасидаги алоқа узилади, яъни у бирдан ортиқ сўзга дифференциация бўлиб, омонимия юзага келади.

1. Сўз лексик маъноси ўз денотати жараёни цикли ёки жараёнига номини бериши орқали ҳам кўчма маъно ҳосил бўлади. Масалан, *мушт* сўзининг мавжуд лексик маъноси қўл учининг бармоқлари юмуқ ҳолатини ифода этар эди. Қўлнинг шу ҳолати билан бериладиган зарб, яъни жараёни ҳам унинг номи билан аталиб кетган, кўчма маъно ҳосил бўлган. *Мушт* сўзининг бу икки лексик маъноси полисемияни юзага келтирган. Бу ўриндаги полисемантик сўзининг мазкур лексик маънолари ўртасидаги алоқа ниҳоятда равшан, яъни ҳосила маънони ҳосил қилувчи маъносиз тасаввур қилиб бўлмайди. Полисемантик сўзлар лексик маънолари ўртасидаги алоқанинг узилиши ҳам мумкин.

Сўз лексик маъноси ўз денотати жараёни ёки жараёни циклига номини бериши орқали кўчма маъно ҳосил бўлар экан, ҳосил

бўлган кўчма маъно конкретлигини йўқотиши — абстракцияга учраши мумкин. Бу эса ҳосила маънонинг ҳосил қилувчи маънодан узилиб кетишига сабаб бўлади. Масалан, *ой сўзида* шундай ҳодиса билан кўчма маъно ҳосил бўлишига эътибор берайлик. Унинг дастлабки лексик маъноси ер йўлдоши бўлиб, ундан ер атрофидан бир айланиб чиқишига кетган муддат кўчма маъноси ҳосил бўлган. Кўчма маъно ифода этган муддат 29 ярим кунга тенг келади. Ҳозир бу лексик маъно 28, 29, 30, 31 кунни, муча йилнинг жавзо ойида эса 32 кунни, 1918 йил февраль ойида эса 15 кунни ифода этиб, унинг бошланиб тугаши ер йўлдошининг ҳилоли ва тугаши билан ҳеч қандай алоқага эга эмас. Яъни ой сўзининг ҳосила маъноси ҳосил қилувчи маъносидан ўз боғлилигини узиб юборган, полисемантик сўз ҳар икки лексик маъноси ҳисобида мустақил сўзларга ажралиб омонимияни юзага келтирган.

Мазкур ҳодиса билан яна *кун*, *чақирим*, *тил* каби омонимлар юзага келган. Бу ҳодиса орқали омонимиянинг юзага келиши эса шу мисоллар билангина чегараланади.

2. Полисемия фақат геспетик маъно тараққиёти бўлиб қолмай, у генетик маънодан ҳосил бўлган кўчма маънолар тараққиёти ҳамдир. Сўз лексик маъноларининг бундай ҳосил бўлиши жараёнида оралиқ бирор лексик маъно вазифадошлик орқали ҳосил бўлиб қолади. Вазифадошликда кўчма маъно ўз денотати ҳосил қилувчи маъно денотати эскиргани учун уни ҳаётдан суриб чиқариб юбориши орқали ҳосил бўлади. Бошқача қилиб айтганда 1-лексик маънодан 2-лексик маъно ҳосил бўлади. 2-лексик маъно денотати ҳаётда эскиб қолиб, уни янги бир объект истеъмождан суриб чиқаради ва у суриб чиқарилган денотат номи билан атала бошлайди. Яъни сўзда янги, 3-лексик маъно ҳосил бўлиб, унинг денотати суриб чиқарувчи объект бўлиб қолади. Суриб чиқарилган денотатни ифода этувчи лексик маъно эса сўзда ўз ўрнини йўқотади. Сўзда 1-лексик маънога 2-лексик маъно ва 2-лексик маънога 3-лексик маъно боғланиши керак эди. Бироқ 2-лексик маъно йўқ. Оралиқ лексик маъно бўлмагани учун 1- ва 3-лексик маънолар ўзаро боғланмайди ва улар икки сўзнинг лексик маънолари сифатида мустақиллашиб кетади. Масалан, *попук* сўзи *гажим* лексик маъносига эга эди. Бу лексик маънодан эса икки учи шокилала қоғозга ўралган ширалик деган кўчма маъно ҳосил бўлган. Аммо шираликни бундай усулда тайёрлаб, бозорга олиб чиқиш ҳаётда эскирди. Ҳозир ширалик расмли қоғозга ўраб чиқарилади. Энди 2-лексик маъно ўрнига 3-расмли қоғозга ўралган ширалик кўчма маъноси ҳосил бўлади. *Попук* сўзининг лексик маънолари ўзаро занжир ҳолида туташиб туриши учун 2-лексик маъно муносабатдан тушиб қолган. Шунинг учун расмли қоғозга ўралган ширалик лексик маъноси ҳисобида янги *попук* сўзи ҳосил бўлиб, аввалги *попук* полисемантик сўзи икки сўзга дифференциация бўлиб кетди ва омонимия юзага келди.

Яна *сув*, *ган*, *ўқ* каби омонимлар ҳам юқорида қайд этилган ҳодиса натижасида юзага келган.

3. Полисемантик сўз структурасидаги лексик маънолар ўзаро занжирсимон боғланишга эга бўлса, шундай боғланишга эга лексик маънолар ўртасидаги бирор лексик маъно ё қўлланиш доирасидан чиқиб, ё кўчма маъносига тобе бўлиб қолса, лексик маъноларнинг боғланиш системаси бузилади. Шу ўринда полисемантик сўз бирдан ортиқ сўзга дифференциация бўлиб, омонимия юзага келади. Масалан, *дам* полисемантик сўзининг семантик структурасини таҳлил қилиб кўрайлик. Унинг лексик маънолар занжиридан бири қуйидагича эди:

1. Нафас.

2. Пуркалган ҳаво.

3. Ҳаво пурковчи асбоб.

Дам сўзининг бу лексик маънолари ўзаро занжирсимон боғланишга эга. Уларнинг 1-сидан 2-си, 2-сидан 3-си метонимия орқали ҳосил бўлган. Шунга қарамай, ҳозирги ўзбек тилида 2-лексик маъно 3-си орқали тушуниладиган бўлиб қолган. Натижада ҳаво пурковчи асбоб лексик маъноли янги *дам* сўзи ҳосил бўлиб, пуркалган ҳаво (дам бермоқ) лексик маъноси эса унинг структурасига оид бўлиб қолган. Шу ўринда эса *дам* сўзи икки сўзга дифференциация бўлиб, омонимия юзага келган.

Яна *боқ.* *сўз.* *тезда* каби омонимлар ҳам юқорида қайд этилган ҳодиса, яъни ҳосил қилувчи маъно ҳосила маъно орқали тушурилиши натижасида юзага келган.

4. Бирор воқелик, халқ фаразига биноан, бошқа бир парса ёки воқеликка алоқадор деб ўйланиши ҳам кўчма маъно ҳосил бўлиши, яъни полисемантик сўз вужудга келиши учун сабаб бўлади. Фаразнинг потўғри чиқиши эса унинг узоқ яшаш учун йўл қўймайди. Унинг потўғрилиги одамларга маълум бўлгач, фараз қадрини йўқотади ва у хотиралардан кўтарилиб кетади. Бу эса полисемантик сўзнинг семантик структурасидаги мазкур ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолар алоқаси узилиб кетиши, бу лексик маънолар ҳисобида янги сўзлар ҳосил бўлишига олиб келади, яъни омонимия юзага келади. Масалан, *бод* сўзи ўзланган лексикага оид бўлиб, *шамол* лексик маъносига эга эди. Ундан метонимия орқали мускулда ўтадиган оғриқ касаллиги деган кўчма маъно ҳосил бўлган. Чунки ҳосила маъно депотати, юзага келиши нуқтан назаридан, ҳосил қилувчи маъно депотати билан алоқадор деб фараз қилинди. Лекин бу фараз потўғри эди. Шунинг учун у тезда унутилди. Натижада *бод* сўзининг ҳосил қилувчи ва ҳосила маънолари ўртасидаги алоқа узилиб кетди, яъни *бод* сўзи икки сўзга дифференциация бўлиб, омонимия юзага келди.

Яна *тепки* ва *ем* каби омонимлар ҳам юқорида қайд этилган ҳодиса, яъни халқ фаразига кўра ҳосил бўлган кўчма маъно ҳисобида бойиған полисемантик сўзнинг парчаланиши натижасида вужудга келган.

5. Туркий тиллар, шу жумладан ўзбек тилида ҳам, нисбат орттирган феъллар семантик тараққий этишга мойил бўлади. Нисбат орттирган феъллардан кўчма маънолар ҳосил бўлганда, кўчма

маъно ҳамма вақт нисбатлик формасидан холи бўлади. Баъзи ҳолларда феълнинг сақланиб қолмайдиган лексик маъносига асосланган нисбат формасидан ҳам кўчма маъно ҳосил бўлади. Бундай ҳолларда кўчма маъно нисбат формасидаги феълнинг лексик маънолари билан алоқасини йўқотади. Натижада мазкур феъл шу ўринда икки феълга дифференциация бўлади, омонимия юзага келади. Масалан, *уймоқ* феълнинг орттирма нисбат формасини олган *уйдирмоқ* ни олиб кўрайлик. Унинг *устма-уст айтмоқ* лексик маъносидан метонимия орқали *ёлгон тўқимоқ* кўчма маъноси ҳосил бўлган. Мазкур лексик маъно кўчма маънони ҳосил қилувчи бўлиб келганида, шу лексик маъно оид бўлган феъл, юқорида қайд этганимиздай, орттирма нисбат формасида эди. Бироқ ундан ҳосил бўлган кўчма маъно эса, тил қонуниятига нисбатан, орттирма нисбатдан холидир. *Уйдирмоқ* феълнинг семантик тараққиёти натижаси бўлган *ёлгон тўқимоқ* кўчма маънонинг йўқлиги ва грамматик маънога мос эмаслиги сабабли мустақил маънога айланиб кетган. Натижада эса *уйдирмоқ* феъли шу ўринда икки феълга дифференциация бўлган, омонимия юзага келган.

Яна *тақилмоқ* ва *суйилмоқ* каби омонимлар ҳам юқорида қайд этилган ҳодиса, яъни нисбат формантидаги феълнинг сақланмаган лексик маъносига асосланиб кўчма маъно ҳосил қилиши ҳисобига бойиган полисемантик сўз дифференциацияси натижасида вужудга келган.

6. Полисемантик сўз структурасини ясама маънолар ҳам таркиб топтириши мумкин. Яъни ясама сўз ясалар экан, у ўзак сўзнинг маълум лексик маънолари ҳисобига ўз семантик структурасини таркиб топтиради. Ясама сўз лексик маъноларининг ўзаро боғланиши эса ўзак сўз лексик маъноларининг ўзаро боғланиши ҳолатида бўлади. Агар ясама сўз яна бир неча кўчма маънога эга бўлиб қолса, улар ўз ҳосил қилувчи маъносига боғланиб келади. Аммо ясама сўзлар шундай ҳолатда ясалиши ҳам мумкинки, унда ўзак сўзнинг ҳатто генетик маъносини ҳам ясаб олиш зарурияти бўлмай қолади. Ясама сўзнинг ясалишида ўзак сўзнинг кўчма маънолари асосий роль ўйнайди. Бундай ҳолда ясама полисемантик сўз ўзак сўз лексик маъноларидан ясалишида иштирок этмай қолган жойидан иккига дифференциация бўлиб кетади ва омонимия юзага келади. Масалан, *бош* сўзнинг лексик маънолари, тўла ҳисобга олинмаган ўзбекча—русча лугатда 13 та деб қайд этилган. Шу сўзнинг генетик маъносидан тортиб кўпгина кўчма маънолари ундан феъл ясашда ҳеч қандай қимматга эга бўлмай қолган. Фақат унинг икки кўчма маъноси асосида феъл ясалган. Бунинг устига *бош* сўзининг бу кўчма маънолари ўрта-сидаги ўзаро боғланиш генетик маъно орқали ўтарди. Ясама маъно учун ўзак маъно бўлиб қолган кўчма маънолардан бири етакчи, раҳбар ифодасига эга бўлиб, ундан етакчи, раҳбар бўлмоқ деган ясама маъно ясалган. Феъл ясалиши учун ўзак маъно бўлиб келган иккинчи кўчма маъно эса асосий уч ифодасига эга бўлиб,

ундан оёқ кийимининг юз чармини янгиламоқ деган ясама маъно ясалган. *Бош* сўзининг генетик маъносидан ясалган ясама маъно бўлмаганлиги мазкур ясама маънолар ўртасида ўзаро алоқа бўлмай қолишига сабаб бўлган. Натижада, ўша етакчи бўлмоқ ва оёқ кийимининг юз чармини янгиламоқ деган икки ясама маъно ҳисобида икки мустақил *бошламоқ* феълли ясама қолган, омонимия юзага келган. Яна феълга оид бажаришга киришмоқ деган лексик маъно ҳам бўлиб, у етакчи бўлмоқ лексик маъносига эга *бошламоқ* феълнинг кўчма маъносидир.

Яна *қодоқ* омоними ҳам ўзак сўздаги айрим кўчма маъноларнинг сўз ясада иштирок этмаслиги натижасида вужудга келган.

Демак, полисемантик сўз структурасидаги айрим лексик маъноларнинг ўзаро боғланиши узилар экан, шу ўринда полисемантик сўз дифференциацияга учрайди. Тилдаги бу қонуният эса омонимияни юзага келтиради.

Ўзбек тилида сўзларнинг фонетик тараққиёти ҳам омонимияни юзага келтиради. Сўзнинг фонетик тараққиёти тушунчаси остида сўз фонетик структурасидаги айрим нутқ товушларининг ё позиция, ё комбинатор ҳолатга кўра ўзгариб кетиши тушунилади. Шунинг натижасида сўзлар бошқа бирор сўз билан талаффуз жиҳатидан бир хил келиб қолади. Албатта, буида сўзнинг фонетик структураси жиҳатидан ўзгариб кетиши қонуният бўлиб, иккинчи бир сўз билан талаффуз жиҳатдан бир хил бўлиб қолиши эса тасодифдир. Сўздаги нутқ товушлари ўзгариши қонуниятлари бир қанча, бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам омонимиянинг юзага келишида роль ўйнайвермайди. Омонимиянинг юзага келишида роль ўйнайдиган нутқ товуши ўзгариши қуйидагичадир.

1. Айрим нутқ товушларининг конвергенцияси ҳам сўз фонетик структурасининг ўзгариши ва иккинчи бир сўз билан талаффуз жиҳатидан бир хил бўлиб қолиши, яъни омонимия юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Лекин бу кўпроқ унли товушлар конвергенциясига хосдир.

Унли товушлар конвергенцияси Е. Д. Поливанов классификациясига кўра ассимилятив ва чатишма конвергенцияларга бўлинади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам омонимиянинг юзага келишида роль ўйнайди.

Ассимилятив конвергенциянинг формуласи $a + b > a$ ёки b бўлиб, у икки нутқ товуши тарихий тараққий этиши натижасида бири иккинчисига сингиб кетишидир. Масалан, ўзбек тили тарихида ҳам олд қаторга оид, тор, лабланган унли (у), ҳам орқа қаторга оид, тор, лабланган унли (у); яна олд қаторга оид, ўрта кенг, лабланган унли (ө), ҳам орқа қаторга оид, ўрта кенг, лабланган унли (о) бор эди. Тарихий тараққий этиш натижасида эса уларнинг олд қатор унлилари орқа қатор унлиларига сингиб кетди. Ҳозирги ўзбек адабий тили нормаси учун асос шу. Ўзбек тили тарихидаги мазкур товушлар айрим шеваларда сақланиб қолган бўлса ҳам, адабий тил учун аҳамиятсиздир. Бу ҳодиса эса

Ўзбек адабий тилида омонимиялар юзага келиши учун сабаб бўлган. Масалан, *калла қил*- лексик маъносига эга *сўз*- сўзи, ёпишги қолдиги лексик маъносига эга *кул*- сўзи, уйқудаги мия жараёни лексик маъносига эга *туш* сўзи ўзбек тили тарихида олд қатор унли билан талаффуз этилар эди. Ҳозир ҳам уларнинг унлиси бошқа туркий тиллар ва айрим ўзбек шеваларида ўшандай талаффуз этилади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида уларнинг унлиси орқа қаторга оид бўлгани учун сув юзида ҳаракат қил лексик маъноси *суз*-; шодликни юзда ифода *эт*-; лексик маъноли *кул*-, пастга ўзингни *ол*- лексик маъноси *туш* сўзлари билан омонимияни юзага келтирган. Шулар каби яна *йч*, *йт*, *йр*, *сўқ*, *кўн*, *тўр* каби омонимларнинг вужудга келиши ҳам ассимилятив конвергенция натижасидир.

Чатишма конвергенциянинг формуласи $a+b <$ в бўлиб, у икки нутқ товуши тарихий тараққиёт натижасида бириктиб кетиб, учинчи бир товушни юзага келтиришидир. У фақат чўзиқ *a*: ва орқа қатор *a* унлиларининг орқа қаторга оид кенг, лаблабмаган унлини ҳосил қилиши билан юзага чиққан. Масалан, *от. оз*, *ол* омонимларининг таркибига кирувчи бир сўз тил тарихида чўзиқ *a*: билан талаффуз этилган эди. Яна *оқ*, *боғ* омонимларини таркиб топтирувчи сўзлардан бири эса тил тарихида орқа қаторга оид *a* билан талаффуз этилган эди.

Ундош товушлар конвергенцияси ҳам ўзбек тилида омонимия юзага келиши учун сабаб бўлиши мумкин. Бироқ унга кўра вужудга келган омонимлар миқдори унлилар конвергенцияси сабабли вужудга келган омонимлардан инҳоятда камдир. Бунинг устига улар фақат ўзлашган лексика ҳисобигадир. Масалан, *сафар* омоними арабча *سفرى* (йўл юриш) ва *صفرى* (ой номи) сўзларидан, *салиб* омоними арабча *صايب* (салла гулли бута) ва *ثلب* (бут) сўзларидан, *хадис* омоними арабча

خلىست (куч синашув) ва *دللك* (далил) сўзларидан таркиб топган. Бунинг учун ўзлаштирма сўзлардаги ўзбек тилида йўқ товушларнинг мавжудлари ҳисобига сипқидириб юборилиши асосий роль ўйнаган.

2. Айрим нутқ товушларининг урчиши ҳам сўз фонетик структурасининг ўзгариши ва иккинчи бир сўз билан талаффуз жиҳатидан бир хил бўлиб қолишига, яъни омонимия юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Нутқ товушларининг урчиши бир неча кўринишга эга.

Нутқ товушининг урчишларидан бири жарангсиз товушнинг жаранглилашишида кузатилади. У кўпроқ анлаутларда учрайди. Масалан, *бут* омоними таркибида сон лексик маъноли ва санам лексик маъноли икки сўз бўлиб, унинг биричиси тил тарихи ва шеваларда жарангсиз анлаутга эга эди. Шунингдек *жар* омоними ҳам оқар сув юзиб ўтган чуқурликлар ва чақирқ лексик маъноларига эга икки сўздан таркиб топиб, уларнинг иккинчиси чақир $<ча: p < чар < жар$ этимологиясига эга, яъни жарангсиз анлаутга эга эди.

Жарангсиз ауслаутларнинг жаранглилашиши ҳам кузатилади, аммо улар омонимия вужудга келишида роль ўйнамайди.

Нутқ товушининг урчишларидан бири портловчи товушнинг сирғалувчанлашишида кузатилади. У анлаутларда ҳам, ауслаутларда ҳам учрайди. Масалан, бўёқ лексик маъносига эга сўз қал>ҳал тараққиётига эга бўлиб, унинг анлаути урчиши иккинчи бир амалга оширмақ лексик маъносига эга ўзлашма ҳал сўзи билан омонимнинг вужудга келиши учун сабаб бўлган. Яна чоғ омоними вужудга келишида эса уни таркиб топтирувчи сўзлардан кичик лексик маъносига эга бўлган сўзнинг ауслаути сирғалувчанлашиши роль ўйнаган: чақ>чоғ.

Нутқ товушининг урчишларидан бири африкат товушнинг парчаланishiда кузатилади. Бунда африкат таркибидаги товушлардан бири тушиб қолиб, иккинчиси сақланади. У анлаутларда ҳам, ауслаутларда ҳам учрашига қарамай, омонимиянинг юзага келишида фақат анлаут африкатларнинг урчиши роль ўйнайди. Мас. тус омоними икки сўздан таркиб топган. Уларнинг бири ранг, иккинчиси Чустга ондик лексик маъносига эга. Кейинги сўз эса Чуст бўлиб, унинг анлаути африкати урчиб, ауслаути диерезага учраган: Чуст>тус. Бу ҳодиса гарчи тилда кўпгина учраса ҳам, бундай анлаут қоришиги урчиган сўзлар бошқа сўз билан омонимияни юзага келтириши кенг тарқалмаган.

Нутқ товушининг урчишларидан яна бири сўзнинг айрим ундоши нисбатан қулай артикуляция ўрнига эга товуш билан алмашинишидир. У анлаутларда ҳам, ауслаутларда ҳам бирдай учрайди. Масалан, занг омоними темир оксиди лексик маъносига ва уриб овоз чиқартириш учун осиб қўйилган темир парча лексик маъносига эга икки сўздан таркиб топган. Иккинчи сўзнинг эса анлаути урчиган жанг>занг. Тос, оз, ун омонимлари таркибидаги сўзлардан бирининг анлаути мазкур кўринишдаги урчишга учраган: тош>тос, ор-,>оз, ўнг->ўн. Нутқ товушининг урчиши қулай артикуляция ўрнига кўчиш орқали содир бўлиши анлаутларда ҳам учрайди. Масалан, кўза омоними рўза тутмаган лексик маъносига эга ва буюм ифодасига эга икки сўздан таркиб топган. Кейинги сўз кўра>кўза фонетик ўзгаришига учраган.

Нутқ товушининг урчишларидан ниҳоят яна бири сўздаги айрим ундошнинг й лашишидир. У анлаутларда ҳам, ауслаутларда ҳам бирдай учрайди. Масалан, ёр-сўзи чар>жар->жар>йар фонетик тараққиётга эга бўлиб, у ўзлашма ёр сўзи билан омонимияни юзага келтирган. Яна тўй- сўзи тук>туг>туй- фонетик тараққиётга: ўй сўзи оғ>ўй фонетик тараққиётга: ўй- сўзи ўр>ўй- фонетик тараққиётга эга бўлиб, улардан биринчиси сез- лексик маъноли сўз билан, иккинчиси эса учинчи сўз билан омонимияни юзага келтирган.

3. Айрим нутқ товушларининг сўз таркибидаги ассимиляцияси сўз фонетик структурасининг ўзгариши ва иккинчи бир сўз билан талаффуз жиҳатидан бир хил бўлиб қолиши, яъни омонимия юзага келтиришга сабаб бўлиши мумкин. У унлилар ассимиляцияси (сингармонизм)да ҳам, ундошлар ассимиляциясида ҳам юз

беради. Бироқ ассимиляция ҳодисаси омонимияни юзага келтириш нутқтаи назаридан жуда пассивдир.

Сўзнинг сингармонизм натижасида бошқа бирор сўз билан омонимияни юзага келтиришига мисол келтирамиз: *тик+она>тигона>тигона>тегона>тегама; таг+она>тагона>тегана; тег+она>тегона>тегана* ва Ҳоказо. Бу сўзлар: 1) катта игна, 2) қудуқнинг остки тахтаси ва тегирмонтош остлиги; 3) отга тегадиган ланг лексик маъноларига эга. Яна *буд+а+ла>будана>бедана* фонетик тараққиёти билан ва *бе+дон+а>бедона>бедана* фонетик тараққиёти билан шаклланган икки сўз ҳам ўзаро омонимияни юзага келтирган.

Сўзнинг ундошлари ассимиляцияси натижасида бошқа бирор сўз билан омонимияни юзага келтиришига мисол келтирамиз: *эн+лик>эллик* фонетик ўзгаришига эга бўлган сўз саноқ сон эллик сўзи билан, *хўр+лик>хўллик* фонетик ўзгаришига эга бўлган сўз *хўл+лик>хўллик* ясама сўзи билан омонимияни юзага келтирган.

4 Айрим нутқ товушларининг сўзнинг фонетик структурасидан тушиб қолиши (диэреза ҳодисаси) сўз фонетик структурасининг ўзгариши ва иккинчи бир сўз билан талаффуз жиҳатидан бир хил бўлиб қолиши, яъни омонимия юзага келиши учун сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳодиса анлаутларда ҳам, инлаутларда ҳам, ауслаутларда ҳам учрайверади. Бироқ диэрезанинг юзага чиқиши турли фонетик ҳодисаларининг натижаси бўлади. Масалан, *жи-роқ>йироқ>ироқ* фонетик ўзгаришига эга бўлган сўз куй номи *ироқ* сўзи билан, *бўлаш>вўлаш>улаш* фонетик ўзгаришига эга бўлган сўз бириктирмоқ лексик маъносига эга улаш сўзи билан омонимияни юзага келтирган. Фонетик ўзгаришга учраган сўзлардаги товуш диэрезаси товуш урчishi натижаси бўлган. Бу эса ҳамма вақт анлаутларда кузатилади.

Ясовчи аффиксга урғу кўчиши негизининг сўнгги бўғини урғусизланиши ва урғусиз бўгиндаги товуш диэрезага учраши кузатилади, Фонетик ўзгаришга учраган сўз эса бошқа бирор сўз билан омонимияни юзага келтириши мумкин. Масалан, *ув+ли>ули* фонетик ўзгаришига учраган сўз *яллиғлан-* лексик маъносига эга *ули*—сўзи билан, *эгириш>эйириш>э: риш>эриш* фонетик ўзгаришига учраган сўз ҳаракат номи *эриш* сўзи билан омонимияни юзага келтирган. Бу эса ҳамма вақт инлаут унлилар диэрезаси натижаси сифатида юзага чиқади.

Ауслаут редукцияси айрим ҳолларда диэрезага олиб келиши кузатилади. Фонетик ўзгаришга учраган сўз эса бу ўринда ҳам бошқа бирор сўз билан омонимияни юзага келтириши мумкин. Масалан, *адоқ>адо* фонетик ўзгаришига учраган сўз *бажо* лексик маъносига эга *адо* сўзи билан омонимияни юзага келтирган.

Яна *ҳасват> حسو نوة و* *ҳасва* (яра номи) фонетик ўзгаришга учраган сўз эса ҳашаротни билдирувчи *ҳасва* сўзи билан омонимияни юзага келтирган. Бу ҳодиса натижасида омонимиянинг юзага келиши эса ниҳоятда пассивдир.

5. Сўзда янги нутқ товушининг орттирилиши сўз фонетик структурасининг ўзгариши ва иккинчи бир сўз билан талаффуз жиҳатидан бир хил бўлиб қолиши, яъни омонимия юзага келиши учун сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳодиса фақат янги инлаут орттириш ҳисобига юзага келади. Сўзда янги инлаут орттирилиши ҳам, янги ауслаут орттирилиши ҳам кузатилади. Лекин улар омонимия юзага келишида роль ўйнамайди.

Сўзда янги инлаут орттирилиши эпентеза дейилади. Масалан, *форсча бно* (*بنا*) сўзи ўзбек тилида эпентезага учраган ва *бино* (иморат) ҳолатида талаффуз этилади. Бу сўз иккинчи бир эътибор лексик маъноли *бино* сўзи билан омонимияни юзага келтирган. Эпентеза мавжуд ундошнинг такрор қўлланиши орқали юзага чиқиши ҳам мумкин. Бундай эпентеза эса геминация дейилади. Масалан, *чек+a* ва *чак+a* ҳолатида сўз ясалгач, бу сўзларнинг инлаут ундоши геминацияга учраган ва улар чекка ва чакка фонетик структурасига эга бўлиб қолган. Биринчи сўз регрессив сингармонизмга учрагач, улар ўзаро омонимияни юзага келтирган.

Эпентеза сабабли омонимиянинг юзага келиши ҳам ниҳоятда кам, бармоқ билан санарли даражададир.

6. Сўзда метатеза содир бўлиши ҳам сўз фонетик структурасининг ўзгариши ва иккинчи бир сўз билан талаффуз жиҳатидан бир хил бўлиб қолиши, яъни омонимия юзага келиши учун сабаб бўлиши мумкин. Бунда эса фақат дистант метотеза роль ўйнай олади. Масалан, арабча *мижоз* (*فراج*) сўзи ўзбек тилида метотезага учраб, *мижоз* ҳолида талаффуз этилади. У иккинчи бир алоқадаги лексик маъносига эга ўзлашма *мижоз* сўзи билан омонимияни юзага келтирган. Яна туман сўзи ҳам шундай фонетик ўзгариш натижасидир. У *тун+a+m > тунам > туман* ҳолатидаги ясалиш ва фонетик тараққиётга эга. У ҳозир эса санок сон билдирувчи туман сўзи билан омонимияни юзага келтирган.

Дистант метотеза ўзбек тилида жуда кам учрайдиган фонетик ҳодисадир. Шунинг учун ҳам бир компоненти бу ҳодисага учраган омоним учун юқоридагидан ташқари мисол чиқмади.

Демак, нутқ товуши ўзгаришининг конвергенция, нутқ товуши урчиши, ассимиляция, диарежа, эпентеза ва метотеза каби ҳодисалари омонимия юзага келишида роль ўйнайди.

Ўзбек тилида сўзлар аффиксацияси ҳам омонимияни юзага келтиради. Бунда бир неча ҳодисаларни кузатиш мумкин. Омонимия таркибидаги сўзлардан янги сўз ясалади ва ясама сўзлар ҳисобида яна омоним вужудга келади. Баъзан унинг компоненти-га икки аффикс ва улардан таркиб топган қўшма аффикслар қўшилиши мумкин. Шунингдек, ясама сўз бошқа сўз билан фонетик структураси жиҳатидан тенг бўлиб қолади ва ҳоказо.

Омонимлардан омонимлар ясалганда кўпинча улар компоненти-га бир аффикснинг тенг қўшилиши кузатилади. Масалан, от ясовчи *-лик*, *-чи*, *-дор*, *-гич*, *-м* аффикслари шу хусусиятга эгадир. Яъни қизик омоними эътибор тортиш хусусиятига эга лексик маъ-

ноли ва қизитилган лексик маъноли икки сўздан таркиб топган. Улардан қизиқлик омоними ясалган. Шунга ўхшаш яна *очлик, суюклик, сурғилик, юганлик, устунлик* каби ясама омонимлар *-лик* аффикси воситасида: *ромчи, чалмачи, чангчи* каби ясама омонимлар *-чи* аффикси воситасида: *шоҳдор, аламдор, қадақдор* каби омонимлар *-дор* аффикси воситасида: *сузғич* омоними *-ғич* аффикси ўрим омоними *-им* аффикси воситасида ясалган.

Сифат ясовчи *-ли, -сиз, -ий, -қ* аффикслари воситасида ҳам омонимлардан омоним яшаш мумкин. Масалан, *чакка* омоними *сузма* лексик маъносига эга ва шифтдан томувчи сув лексик маъносига эга икки сўздан таркиб топган. Унинг компонентларига *-ли* аффикси қўшилиб, иккита сифат туркумига оид сўз ясалган. Бу сўзлар эса *чаккали* омонимини вужудга келтирган. Шунга ўхшаш яна *қўноқли, чечакли, солиқли* каби омонимлар *-ли* аффикси воситасида; *касрсиз, штатсиз, қадоқсиз* каби омонимлар *-сиз* аффикси воситасида; *расмий, савдойи* каби омонимлар *-ий (-йи)* аффикси воситасида; *очик, озик, ёзик* каби омонимлар *-қ (-иқ)* аффикси воситасида ясалган.

Феъл ясовчи *-ла* аффикси воситасида ҳам омонимлардан омоним яшаш мумкин. Масалан, *пар* омоними *буғ* лексик маъносига эга ва майин *пат* лексик маъносига эга икки сўздан таркиб топган. Бу сўзлардан иккита *парламоқ* сўзи *-ла* аффикси воситасида ясалган бўлиб, улар ҳам омонимияни юзага келтирган. Шунингдек, *тойламоқ, шўраламоқ, дастламоқ, бронламоқ* каби омонимлар ҳам *-ла* аффикси воситасида ясалган.

Объектив оламда предмет, воқелик, белги, ҳаракат ва ҳолат кабилар ўзаро боғлиқ бўлади, бир-бирини тақозо қилади. Бу эса отдан сифат, сифатдан от ва улардан феъл каби сўз ясалишига сабаб бўлади. Бундай бир туркумдаги сўздан иккинчи туркумга оид сўзларнинг ясалиб туриши эса сўз уясининг шаклланишига олиб келади. Юқорида кўриб ўтдикки, омонимлардан ҳам омонимлар ясалиши мумкин экан. Шунга биноан, омонимик уя ҳам тилда мавжуд факт ҳисобланади. Масалан, *қада-* полисемантик сўздан *қадоқ* омоними ясалган бўлиб, у лексик маънолари ўлчов бирлигини ифода этувчи, касалликни ифода этувчи, чегани ифода этувчи уч сўздан таркиб топган. Бу омонимдан эса *қадоқчи, қадоқчилик, қадоқламоқ, қадоқли* каби омонимлар ясалган бўлиб, улар омонимик уяни шакллантиради.

Турли ўзакдан турлича аффикс воситасида талаффузи жиҳатидан бир хил бирдан ортиқ сўз ясалиши, яъни омонимия юзага келиши мумкин. Бу баъзан омоним компонентларига *a+b* аб типли аффикслар қўшилиб, сўз ясалишида кузатилади. Масалан, *руҳ* омоними жон лексик маъносига эга сўз ва метални ифода этувчи лексик маънога эга сўздан таркиб топган. Унинг биринчисидан *руҳ+лан* ҳолатида *-лан* аффикси билан иккинчисидан *руҳ+ла+n* ҳолатида *-ла* ва *-н* аффикси билан сўз ясалди, яъни яна омонимия юзага келди. Яна *хўшлашмоқ* омоними ҳам *a+b* аб типли аффикслар воситасида ясалган.

Омонимдан омоаффикс воситасида ҳам омоним ясалиши мумкин. Масалан, *оқ* омоними *фёълга оид* ва сифатга оид икки сўздан таркиб топган. Ундан-*иш* омоаффикси воситасида *оқш* омоними ясалган. Бу омоним таркибида эса сифатга оид ва ҳаракат номига оид икки сўз мавжуд. Худди шунга ўхшаш омоаффикс воситасида омонимдан *ўтин*, *кириш* омонимлари ҳам ясалган.

Ўзбек тилида вариантли аффиксларнинг мавжудлиги ҳам омонимия юзага келишига сабаб бўлади. Бундай вариантли аффикслар *-в/-ов*, *-қ/-оқ*, *-к/-ак* кабилардан иборат. Бунда вариантли аффикслар шундай ўзакларга қўшиладики, бир ўзак иккинчисидан ўз ауслаути бўлган унли товушга кўра фарқланади. Бу унли товуш эса аффикс вариантдаги ортиқча унлига тенг келади. Масалан, *ўт*- ва *ўта* туб сўзларининг иккинчиси биринчисидан ўз ауслаути *а* унлисига кўра фарқ қилади. Шунинг учун уларнинг биринчисига *-оқ*, иккинчисига *-қ* дан иборат икки вариантли бир аффикс қўшилиши, яъни икки ўтоқ сўзи ясалиши омонимияни юзага келтирган. Худди шунга ўхшаш ўзак, ялов омонимлари ҳам вариантли аффикслар воситасида ясалган. Омонимларнинг бундай сабабга кўра вужудга келишида баъзи фонетик қонуниятлар ҳам маълум даражада роль ўйнайди. *ўта+қ>ўтақ>ўтоқ* жараёнидаги *о* лашиши, *ўра+к ўрак>ўрак>ўзак* жараёнидаги *р* товушининг урчиши кабилар.

Икки ўзакка бир аффикс қўшилиши ҳам омонимияни юзага келтириши мумкин. Масалан, *май+ли>майли*, *майл+ли>майлли>майли* каби. Бу ясама сўзлар биргаликда омонимни таркиб топтиради.

Икки бир-бирдан маълум товушга кўра фарқланувчи ўзакка икки аффикс қўшилиши ҳам омонимияни юзага келтиради. Бу ўриндаги икки аффикс ўзаро фонетик структурасига кўра вариантли аффиксларга ўхшаш муносабатда бўлиши керак. Масалан, *куй+ка>куйка* ва *куй+а>куйка* ясама сўзларининг ясалишидаги каби. Бу ясама сўзлар бирга омонимияни юзага келтиради.

Яна қуйидаги ҳолатда ўзбек ва чет тилида ясалган сўзларнинг ўзбек тилида учрашиб, бир хил талаффузга эга бўлиб қолишини, омонимияни юзага келтиришини ҳам кузатиш мумкин. Масалан, *кўп+чик>кўпчик* ва *куп+щик>купщик >кўпчик* каби. Яна *бе+шак>бешак* ва *беш+ак>бешак* каби. Ҳар икки жуфтлик ҳам ўзбек тилида омонимни вужудга келтирган.

Бир ўзакдан бир аффикс воситасида талаффузи жиҳатидан бир хил бирдан ортиқ сўз ясалиши, яъни омонимия юзага келиши мумкин. Бунда сўз ясаш икки шароитда бир-бири билан алоқасиз ҳолатда ясалган бўлади. Булар луғат фондида тўпланганда эса омоним ҳолида қайд этилади. Масалан, *ўс*- ўзаги ва *-ма* аффикси воситасида ясалган икки сўзга эътибор берайлик. Уларнинг бири ўсимликни, иккинчиси касалликни билдирувчи ўсма сўзларидан иборатдир. Яна *қўн*- ўзаги ва *-оқ* аффикси воситасида ясалган икки қўноқ сўзи мавжуд бўлиб, уларнинг бири меҳ-

мон лексик маъносига, иккинчиси бошоқли, бир йиллик ёввойи ўт лексик маъносига эга.

Демак, аффиксация ҳам омонимия юзага келишида роль ўйнайди. Унга кўра омонимиянинг юзага келиши деярли сўз яшаш қонуниятлари доирасида бўлади. Бу эса айрим ҳолларда омонимик уялар шаклланишига олиб келади.

Жуллас, 1) омонимия учун критерия бирдан ортиқ сўз ва уларнинг талаффузда бир хил келиши бўлиб, графика ҳеч қандай роль ўйнамайди, 2) у тил факти ҳисобланиб, маълум территория ва маълум давр нуқтаи назаридан олиб таҳлил этилади, 3) уни тил тараққиётининг ташқи манбаи ҳам, ички манбаи ҳам юзага келтиради. Бунда адабий тил тараққиёти ташқи манбаининг ҳам чет тилдан, ҳам шевалардан сўз қабул қилиниши; ички манбаининг конверсион, семантик, фонетик, аффиксиал сўз яшашларининг ҳаммаси назарда тутилади. Композиция йўли билан сўз яшаш омонимияни юзага келтирмайди; 4) ташқи манба ҳисобига ва сўзларнинг фонетик ўзгариши ҳисобига омонимиянинг юзага келиши тасодиф бўлиб, конверсион, семантик ва аффиксиал сўз яшаш ҳисобига омонимиянинг юзага келиши қонунийдир.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Лексикография тилшуносликнинг алоҳида соҳаси бўлиб, маълум даражада лексикология билан боғлиқдир. Унинг икки тармоғи бор: 1) луғатчилик, 2) луғат тузиш билан боғлиқ назарий масалалар.

Луғатлар, ўз моҳияти эътибори билан, икки типга бўлинади: 1) энциклопедик, яъни қомус луғатлар; 2) лингвистик луғатлар. Энциклопедик луғат билан лингвистик луғат ўзаро икки жиҳатдан фарқ қилади: 1) объекти жиҳатидан, 2) сўзлиги жиҳатидан. Лингвистик луғатларнинг объекти сўзлардир. Бундай луғатлар сўзларнинг семантикаси, грамматик хусусиятлари, имлоси, талаффузи, тарихи, тараққиёти, келиб чиқиши ва ҳоказолари ҳақида маълумотлар беради. Энциклопедик луғатларнинг объекти сўзларда ифода топган нарса, ҳодиса, тушунча, шахс кабилардир. Бундай луғатларда нарса, ҳодиса, тушунча, шахс ҳақида справкалар қайд этилади. Лингвистик луғатларнинг сўзлигида умумлашган ифодага эга лексик маъноли барча туркумдаги сўзлар, шунингдек ёрдамчи, модал, ундов, тақлид сўзлар, юкламалар қайд этилади. Энциклопедик луғатларнинг сўзлигида эса терминлар, тарихий ҳодиса номлари, шунингдек жой, дарё, буюк шахс ва ҳоказоларни кўрсатувчи атоқли отлар берилади. Энциклопедик луғатларда синф ва партия манфаатлари назарда тутилгани ҳолда, лингвистик луғатлар бу нуқтаи назардан нейтралдир.

Ўзбек луғатчилиги тарихида энциклопедик луғатларни яратиш кейинги вақтларда йўлга қўйилди. 1950 йиллардан бошлаб баъзи фанларга оид терминологик энциклопедик луғатлар яратилди. 1966 йилдан тўла «Ўзбек совет энциклопедияси»ни тузишга киришилди.

Мана шуларни назарда тутиб фақат лингвистик луғат ҳақида тўхтаб ўтамиз. Аввал ўзбек луғатчилиги тарихи ҳақида, кейин луғат типлари ҳақида маълумот берамиз.

Ўзбек луғатчилиги тарихи

Ўзбек луғатчилигида лингвистик луғатлар яратиш жуда узоқ тарихга эга. Ўзбек луғатчилиги ўзбек халқининг тарихий тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ривожланди. Тарихий шароитнинг

турли талаблари билан луғатнинг турли типлари яратилди. Ўзбек луғатчилиги тарихи тўрт даврга бўлинади.

Биринчи давр луғатларнинг араб луғатлари тузилиши тартибида яратилганлиги билан характерланади. Бу луғатлар сўзлигининг берилиши ўзига хосдир. Унда аввал сўзнинг нечта ҳарф билан ёзилиши эътиборга олинади. Сўзликда кам ҳарф билан ёзиладиган сўзлар аввал, нисбатан ортиқ ҳарф билан ёзиладиган сўзлар кейин келтирилади. Сўзлар икки туркумга — номлар ва феълларга ажратиб берилади. Бунда номлар олдин, феъллар кейин тасвирланади. Сўзлик тартибида сўзларнинг қандай ундошга эгаллиги ва уларнинг ўринлашиш тартиби ҳам роль ўйнайди.

Биринчи давр луғатчилиги XI—XIII асрларни ўз ичига олади. Ўзбек луғатчилигининг биринчи даври шарқнинг улуғ олими, филолог ҳам луғатчи Маҳмуд Қошғарийнинг XI аср ёдгорлиги бўлмиш «Девону луғотит турк» («Турк сўзлари тўплами») луғати билан бошланади. Бу давр луғатчилиги учун характерли бўлган иккинчи луғат «Аттуҳфатуз закияти филлуғатит туркия»дир.

«Девону луғотит турк»нинг сўзлигида туркий сўзлар араб тилида тушунтириб берилади.

«Девону луғотит турк» уч томдан иборат. Унинг биринчи томи луғатнинг ярмини ташкил қилиб, икки ҳарфлиларнинг феългача бўлган қисмини ўз ичига олган. Икки ҳарфли феъллардан тортиб, тўрт ҳарфли феълларгача ҳаммаси иккинчи томга киритилган. Қолган сўзлар учинчи томни ташкил қилади.

«Девону луғотит турк» тушунтириш текстлари дастлаб Босим Аталай томонидан турк тилига таржима қилинди ва 1939—1941 йилларда Туркияда нашр этилди. Кейинчалик унинг тушунтириш текстлари Ўзбек тилига Солиҳ Муталлибов томонидан таржима қилинди ва Ғ. А. Абдураҳмонов таҳрири остида Тошкентда 1960—1963 йилларда нашр этилди. Луғатдаги сўзлик тартиби фойдаланишда анча қийинчилик туғдирганлигини назарда тутиб, «Девону луғотит турк индекси» ҳам яратилди ва у 1967 йил нашр этилди. Индексда «Девону луғотит турк» сўзлигидаги сўзлар ҳозирги ўзбек алфавити тартибида берилган.

«Аттуҳфатуз закияти филлуғатит туркия» М. Қошғарий луғатидан кейин яратилган қадимги луғатлардандир. Тузилиши жиҳатидан у М. Қошғарий луғатига ўхшаб кетади.

Луғатнинг тузилган йили, тузувчиси номаълум. Лекин «Кириш» қисмидаги айрим маълумотлардан аён бўлишича, у қипчоқлар салтанати даврида Мисрда яратилган деб тахмин қилинади.

«Аттуҳфатуз закияти филлуғатит туркия» уч қисмдан таркиб топган: 1) қисқача кириш ва графикага оид маълумотлар; 2) луғат (таржимаси билан); 3) грамматик маълумотлар.

Луғатнинг «Кириш» қисмида графикага оид маълумотлар берилди. Луғат қисми отлар ва феълларга бўлиб берилди. Отлар эса баъзан тематик қисмларда, баъзан арабча таржимаси бўйича биринчи товуши товушдош сўзлар ичида берилди. Феъллар эса биринчи товушлари бўйича қисмларга ажратилиб, ўтган за-

мон формасида қайд этилган. Грамматик маълумотлар қисмида эса сўзлар от, олмош, сон, феъл каби туркумлар доирасида олиниб, формантлари ҳақида маълумот келтирилади.

С. М. Муталлибовнинг ўзбек тилига таржимаси бўйича Ф. Абдуллаевнинг масъул мухаррирлигида 1968 йил Тошкентда нашр этилди. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи ярмида «Аттуҳфатуз закияти филлуғатит туркия» тўла келтирилган ва иккинчи ярмида эса «кўрсаткичлар» берилган.

XI аср луғатчилиги шу икки луғатдангина иборат эмас. Мазкур луғатларнинг анча салмоқдор эканлиги ва унда қайд этилишига қараганда ҳам, XI асргача ва шу асрда ҳам бир неча туркий луғатлар бўлган, аммо улар бизгача етиб келмаган.

Иккинчи давр луғатчилиги XV асрдан 1862 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврга оид луғатлар асосан Толе Хиротийнинг «Бадоеул луғат»и, тузувчиси номаълум бўлган «Абушқа», Меҳдихоннинг «Санглах» и ва Фатхалихоннинг «Чигатойчафорсча луғати» дан иборат.

Толе Хиротийнинг «Бадоеул луғат»и, номаълум авторнинг «Абушқа» ва Меҳдихоннинг «Санглах» луғати ҳозирги давр тилшунос олимлари томонидан текстологик ўрганиб чиқилган ва кўп нусхада нашр ҳам этилган.

Бу давр луғатлари ичида Толе Хиротийнинг «Бадоеул луғат»и алоҳида ўрин тутди. У «нодир сўзлар» деган маънони билдиради.

«Бадоеул луғат» Ҳиротда Темурий сулоласидан бўлган Султон Ҳусайн ҳукмронлиги даврида 1500 йилларда тузилган. Унинг «Қириш» қисмида айтилишича, луғат шахсан султон Ҳусайннинг топшириғи билан Алишер Навоийнинг олий савияли шеърятини изоҳлаб бериш учун яратилган.

«Бадоеул луғат» сўзлиги мингга яқин сўз ва сўз формаларидан ташкил топган. У 89 варақдан иборат бўлиб, 180 бетни ташкил қилади. Унинг биринчи ва иккинчи бети асосий вараққа кирмайди. Бу бетларда луғат паспортига оид белгилар берилган деб ўйланади. Аммо у сақланмаган. Луғатнинг учинчи бетидан ўнинчи бетигача бўлган варақларни луғатчилик ва мазкур луғат ҳақидаги баъзи маълумотлар, яъни «қириш» қисми ташкил қилади. Луғат мақолалари алоҳида ажратилмай, кетма-кет бериб кетилган. Луғат сўзлиги алфавит тартибига олинган бўлса ҳам, биринчи харф назарда тутилган.

«Бадоеул луғат» проф. А. К. Боровков томонидан текстологик ва илмий жиҳатдан ўрганилган, унинг танқидий тексти 1961 йилда нашр этилди. Унинг «Қириш» қисмида эса луғат ҳақида бой маълумотлар берилган ва унинг «Абушқа» ва «Санглах» луғатларига муносабати кўрсатилган.

«Бадоеул луғат»нинг қўлёзмаси Ленинграддаги М. Е. Салтиков-Шедрин номли Давлат кутубхонасида сақланмоқда.

Бу давр луғатларидан яна бири «Абушқа» номли луғатдир. «Абушқа» мазкур луғат сўзидаги биринчи сўз бўлиб, у «эр,

эркак» маъносини билдиради. Луғатнинг номи бу сўзнинг маъносига қараб эмас, балки унинг луғатда тутган ўрнига қараб номланган. «Абушқа» луғати «Бадоеул луғат»дан кейин юзага келган бўлиши керак.

Проф. А. К. Боровковнинг кўрсатишича, «Абушқа» луғати оригинал луғат эмас. У «Бадоеул луғат»нинг таржимаси ҳисобланади. Яъни унинг сўзлиги «Бадоеул луғат»дан олинган бўлиб, форсча тушунтириш қисми туркчага таржима қилинган. Аммо «Абушқа» луғатининг тузувчиси луғат мақолаларини кўп ўринларда қисқартирган, кўп ўринларда қўшимчалар киритган. Айниқса, феълга оид сўзларнинг формаларини икки баробар кўпайтириб юборган. Шунингдек, «Бадоеул луғат»да тузувчи ўз фикрларини тасдиқлаш учун фақат Навоийдан мисоллар келтирган бўлса, «Абушқа»да шоир Убайдуллахон, Захириддин Бобир девонидан ҳам мисоллар келтирган.

«Абушқа» номли луғати «Бадоеул луғат»га нисбатан анча таниқлироқ бўлиб, у икки марта кўп нусхада босилиб чиққан. Биринчи марта Г. Вамбери томонидан қисқартирилган ҳолда 1862 йил нашр этирилди. Иккинчи марта В. В. Вельяминов-Зернов томонидан тўла ҳолда 1868 йил нашр этирилди.

Бу давр луғатларидан яна бири «Санглах»дир. У Нодир шоҳ (1736—1747 йиллар тахт тепасида бўлган)нинг тарихчиси Мирза Меҳдихон томонидан Алишер Навоий девонига тузилган эди. Бу луғат қачон дунёга келганлиги ҳақида ҳозирча аниқ бир маълумот йўқ. Аммо уни «Бадоеул луғат» ва «Абушқа» луғатларига нисбатан илгарироқ яратилган деб тахмин қилинади.

Бу давр луғатлари ичида энг йириги Фатхалихон Қожарийнинг «Чиғатойча—форсча» луғатидир. Бу луғатга ҳам Алишер Навоий асарлари асос қилиб олинган. У 1862 йилда тузилган. Луғатда саккиз минг сўз бор.

Бу давр луғатларидан бизга яна шайх Сулаймон Бухорийнинг Истанбулда 1880 йил нашр этилган «Чиғатойча-туркча луғат»и ва Фазлуллохоннинг Қалькуттада 1825 йил нашр этилган «Чиғатойча-форсча» луғат»и маълум. Аммо бу луғатлар ҳали ўрганиб чиқилганича йўқ.

Учинчи давр луғатчилиги 1878 йилдан 1917 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади.

Бу давр луғатчилигининг биринчи намунаси сифатида А. Старчевскийнинг «Спутник русского человека в Средней Азии» номли луғатини кўрсатиш мумкин. Мазкур луғат 1878 йил Петербургда нашр қилинган бўлиб, унинг сўзлигида 13 минг ўзбек сўзи бор. Унда кўпроқ эски ўзбек тилига оид сўзлар берилган.

1880 йилда Ш. Ишаевнинг «Краткий русско-сартовский и сартовско-русский словарь» номли луғати нашр этилди. Бу луғат ҳажми ва икки томонлама таржима луғати эканлиги билан юқоридаги луғатга ўхшашдир. Луғатда сўзлашув намуналари ҳам илова қилинган. Унга давлат, йил, ой, кун номлари, муассаса ва

корхона турларининг аталиши, маҳаллий аҳолининг ер ўлчов бирликлари ва оғирлик ўлчов birlikлари ҳақида маълумотлар ҳам киритилган. Луғат 184 бетдан иборат, у Тошкентда нашр этилган.

Шундай луғатлардан яна бири В. И. Наливкин ва М. Наливкиналарнинг «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь» асаридир. Бу луғатда асосан Наманган лаҳжасига оид энг кўп қўлланувчи ўзбекча сўзлар акс эттирилган. Унинг русча-сартча қисми сўзлигида 8500 сўз, сартча-русча қисми сўзлигида 4200 сўз қайд этилган. Луғат 480 бетдан иборат. У 1894 йил Қозонда босилиб чиқди. В. Наливкин худди шу луғати асосида яна «Руководство к практическому изучению сартовского языка («Сарт тилини мустақил ўрганувчилар учун қўлланма») номли луғатини тузди. Унинг русча-сартча қисми 2300 сўзни, сартча-русча қисми 1600 сўзни ўз ичига олади. Луғат 334 бетдан иборат. У 1898 йил Самарқанддаги К. М. Федоров босмахонасида нашр этилган. Луғатчи яна мазкур ном остида 5600 сўздан иборат луғат нашр эттирди. Бироқ бу луғат фақат русча-сартча луғат эди. У 1911 йил Тошкентда босилиб чиқди. Яна бир йил ўтгач, 1912 йил Тошкентда шу тузувчининг «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь» луғати нашр этилди. Шуларга ўхшаш яна бир қанча луғатлар нашр этилган. С. А. Лапининг «Карманный русско-узбекский словарь («Русча-ўзбекча ён луғати») 1899 йил Самарқандда нашр этилган.

Н. Смоленскийнинг «Полный карманный русско-сартовский словарь» («Русча-сартча тўла ён луғати») 1912 йил, М. Преображенскийнинг «Карманный русско-сартовский словарь» («Русча-сартча ён луғати») 1917 йилда Тошкентда нашр этилди.

1917 йилгача яна бир неча луғатлар нашр этилди. Буларга биз З. А. Алексеевнинг «Фразы на сартовском языке» («Сарт тили фразалари») номли 1884 йилда Тошкентда нашр этилган, А. В. Старчевскийнинг «Переводчик с русского языка на сартовский» («Рус тилидан сартчага таржима қилувчи») номли 1886 йил нашр этилган, Т. Кияс-Беконинг «Словарь и элементарная грамматика сартовского языка» («Луғат ва сарт тилининг элементар грамматикаси») номли 1908 йил Тошкентда нашр этилган, А. Ефимовнинг «Спутник русского врача по Средней Азии» («Рус врачининг Урта Осиёдаги дастаги») номли 1909 йил Тошкентда нашр этилган қатор луғатларини кўрсатишимиз мумкин. Луғатчилигимизнинг IV даври 1926 йилдан ҳозиргача бўлган даврни ўз ичига олади. «Русча-ўзбекча луғат»нинг ташаббускори Е. Д. Поливановдир. 1926 йил Е. Д. Поливанов томонидан яратилган луғатнинг сўзлиги 4,5 минг рус сўздан иборат.

Ўзбек адабий тилига асосланган сўзликка эга биринчи ўзбекча-русча луғат К. Қ. Юдахиннинг 1927 йил Тошкентда босилиб чиққан «Узбекско-русский краткий словарь» номли луғатидир. Унинг сўзлиги 9 минг сўздан иборат эди. Фан ва маданиятнинг биринчи тармоқларига оид терминологик луғатлар яратила бошлади. Масалан, сиёсий ва ҳуқуқ терминларига оид луғатлардан

Г. Юсуповнинг «Краткий русско-узбекский политико-юридический словарь»ни 1926 йил, К. Саримсоқовнинг «Русско-узбекский административно-правовой словарь» ва 1933 йил Тошкентда, Б. Ильязовнинг «Русско-узбекский терминологический словарь по делопроизводству» («Иш бошқаришга оид русча-ўзбекча терминологик луғати») 1934 йил Тошкент-Қозонда босилиб чиққандан кейин шу йилларгача ҳарбий таълимга, эмбриологияга, анатомия, физиологияга, химияга, зоологияга, геологияга, педагогикага ва лингвистикага оид бир қанча терминологик таржима ва изоҳли луғатлар яратилди ва нашр этилди.

1927 йилга келиб имло луғати ҳам яратилди. Биринчи «Ўзбек тили имло луғати»ни А. Алавий тузди ва Тошкентда нашр эттирди. Шундан кейин ўндан ортиқ имло луғати нашр этилди.

1957 йилда эса умумий ҳажмдаги изоҳли луғатни тузиш идеяси туғилди. У ҳозир нашр этилган. 1969 йил «Ўзбек тилининг диалектологик луғати» яратилди. Шу йили эса терс луғат юзага келди. 1972 йилга келиб «Частотали луғат» яратилди. Ўзбек луғатчилигида тематик луғатга қайта эътибор берилди. У фойдаланувчиларга 1976 йил тақдим этилди. Шу йили яна «Морфем луғат» ҳам юзага келтирилди. Икки тилли луғатларнинг эса тиллар бўйича доираси анча кенгайди.

Ўзбек луғатчилигининг тўрт даврига ҳам ўз характери билан мос келмаган айрим луғатлар бор. Бу луғатлар асосан савдо мақсадлари билан яратилган. Бу луғатларнинг ўзига хос томони шундан иборатки, 1) улар фақат таржима луғати бўлиб, кўп тиллидир; 2) кичик ҳажмга эга; 3) сўзлиги тематик усулда жойлаштирилган; 4) сўзлик рўйхати савдо учун зарур бўлган лексика билан чегараланган. Бундай луғатларга хоразмлик машҳур олим Маҳмуд Абулқосим Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб» («Адабга кириш») ини кўрсатишимиз мумкин.

Луғат авторининг тўлиқ номи Абулқосим Маҳмуд бинни Умар ал Замахшарийдир. У луғатни 1128—1156 йиллар Хоразмга шоҳлик қилган Аловиддавла Абулмузаффар Отсизнинг топшириғига биноан 1128—1143 йиллар орасида яратган. У тузилганда уч тилда: араб-форс-чиғатой тилларида бўлган. Кейинчалик унинг таржимасига мўғул тили ҳам киритилди. Бу иш луғатни 1492 йил қайта кўчирувчи котиб Дарвеш Муҳаммад томонидан бажарилди.

«Муқаддиматул адаб» луғати беш қисм: 1) отлар, 2) феъллар, 3) ёрдамчи сўзлар, 4) отларнинг турланиши, 5) феълларнинг тусланишидан иборатдир. От туркумига оид қисмида отлар тематик бўлимларга: осмон жисмлари ва табиат ҳодисаларини ифодаловчи матал ва минералларни билдирувчи, ўсимлик билан, сув билан, алоқа муносабатлари билан боғлиқ географик характерга эга номларга ажратиб берилган. Феъллар араб грамматикаси традициясига мувофиқ ўзак таркибига асосланган ҳолда қисмларга бўлиб берилган. Луғатнинг олд қисмида қисқача «Кириш» бор.

Ўзбек луғатчилиги яна бир кўп тилли луғатга эга. Бу луғат-

нинг тузувчиси Исҳоқхонтўрахўжа Жўнайдилло бин Эшон бўлиб, у Наманган уездининг Тўрақўрғон қишлоғи қозиси эди. «Сарт тили луғати» деб номланган мазкур луғат 1150 ўзбек сўзини ўз ичига олади. Унда ўзбекча сўзлар рус, араб, форс, турк, ҳинд тилларига таржима қилиб берилган. Таржимада асосан эквивалент бўла олувчи сўз топшига ҳаракат қилинган. Сўз маъноларига эса унча эътибор берилмаган. Унинг сўзлиги ҳам, таржималари ҳам бир хилда араб алифбосига асосланган транскрипцияда берилган. У кичик ҳажмда 53 бетдан иборат. Луғат 1901 йил Тошкентда кўп нусхада босилиб чиққан.

Ўзбек луғатчилиги тарихида Муҳаммад Яъқуб Чингийнинг «Келурнома» номли тематик луғати ҳам маълумдир. «Келурнома» луғати 1659—1707 йиллар Ҳиндистонда Муҳаммадшоҳ Авранзеб аламгир Абулмузаффар Муҳиддин подшоҳлик қилган даврда яратилган. У туркий-чиғатойча-форсча луғат бўлиб, 15 боб ва 343 фаслдан ташкил топган. Луғат подшоҳ Абулмузаффар Муҳиддин шаънига ёзилган мадҳ билан бошланган. Унинг дастлабки 6 боби феъл морфологиясига бағишланган, қолган 9 бобида эса сўзлар қуйидаги тематик доираларга бўлиб берилган: 1) осмон ва унга тааллуқ сўзлар; 2) ер ва унга тааллуқ сўзлар; 3) от, от афзаллари ва унга тааллуқ сўзлар; 4) қушлар ва уларга тааллуқ сўзлар; 5) инсон ва унинг ташқи аъзоларига оид сўзлар; 6) қариндош-уруғчиликни билдирувчи сўзлар; 7) қурол-аслаҳа билдирувчи сўзлар; 8) сон ва рақамлар; 9) ҳарфлар, шифрлар, олмошлар ва б.

«Келурнома» кичик ҳажмли луғат бўлганлиги учун, унда сўз маъноларини очишга унча эътибор берилган эмас.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзбек луғатчилиги жуда ривожланди. Айниқса, 1960 йилдан кейин эса ниҳоятда тараққий эта бошлади. Ўзбек тили билан чет тиллар ўртасида таржима луғатлари, ўзбек лексик қатламларини тўла характерлаб берувчи луғатлар, асарларнинг тилини кўрсатиб берувчи луғатлар яратила бошлади.

Ўзбек луғатларининг типлари

Ўзбек луғатчилигининг тараққиёти унинг барча луғат типларига эга бўлишини таъминлади. Уларни ўз типларида ўрганиш луғатчиликнинг ҳозирги ҳолати билан тўлароқ танишиш имкони беради. Луғатлар уч нуқтаи назардан классификация қилинади.

1. Ҳажм нуқтаи назаридан;
2. Сўзликнинг берилиш усули нуқтаи назаридан;
3. Мақсад нуқтаи назаридан.

Лингвистик луғатлар ҳажм нуқтаи назаридан икки типга бўлинади.

1) умумий луғатлар,

2) махсус луғатлар.

Бу икки тип луғат сўзлиги жиҳатидан ўзаро фарқланади. Умумий луғат сўзлиги тил лексикасини барча туркумлар доирасида, барча қатламлар бўйича акс эттиради. Махсус луғат сўзлигида тил лексикаси маълум мақсадга кўра чегаралаб акс эттирилади. Умумий луғатлар ҳажмига кўра уч типга бўлинади; 1) катта луғат; 2) ўртача луғат; 3) кичик луғат.

Катта луғатларни луғатчиликда мукаммал луғат, хазина луғат ва академ луғат терминлари билан ҳам аташади. Бу ҳажмли луғат сўзлигида барча туркумга оид сўзлар, махсус соҳага оид жуда тор доирада қўлланувчи терминлар, ҳатто диалектал сўз ва унинг вариантлари ҳам ўз аксини топади. Бундай луғатлар кўпроқ луғатларнинг изоҳли, тарихий ва имлога оид типларида учрайди.

Катта луғат ўзбек луғатчилигида ҳали яратилганича йўқ. Инглизлар шундай луғатга эга. У жаҳонда «Катта Оксфорд луғати», «Хазина луғат» ва «Тренч луғати» номлари билан тилга олинади. Уни тузиш масаласи 1958 йилда Р. Тренч томонидан кўтарилган. У 1884—1928 йилларда ўн томда босиб чиқарилди. Кейин эса 1933 йилда 12 томдан иборат қайта нашри чоп этилди.

Яна шундай луғатлар қаторига кейинги вақтларда яратилган 17 томдан иборат рус тилининг академ луғатини кўрсатиш мумкин.

Ўртача луғатлар типига норматив луғатлар ҳам киритилади. Бундай луғат сўзлигида катта луғат сўзлигидаги каби барча туркумга оид сўзлар ўз аксини топади, бироқ лексик қатламлар ўрта маълумотли киши савияси нуқтаи назардан туриб чегаралаб берилади. Диалектал сўзларнинг бадий адабиётда қўлланганларигина келтирилиб, уларни адабий тилдаги вариантларига ҳавола қилинади. Бу эса ўртача луғатнинг норматив эканлигини белгилайди. Ўртача тип луғатлар ўзбек луғатчилигида кўп учрайди. Бунга 1950—1955 йиллар нашр этилган «Русча-ўзбекча луғат», 1959 йил нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат», «Ўзбек тили изоҳли луғати»ни ва барча имло, терс, тематик, диалектологик луғатларни кўрсатиш мумкин.

Кичик луғатлар типига ён луғатлар ва мактаб луғатлари киритилади. Бундай луғат сўзлигида ҳам барча туркумга оид сўзлар қайд этилади. Лекин терминлар зарур ўринлардагина берилиб, асосан берилмасликка ҳаракат қилинади. Ясама сўзлар эса деярли берилмай, унинг ўрнига ясовчи аффикслар келтирилиб, уларнинг маънолари санаб ўтилади. Мактаб луғатлари сўзлигида кўпроқ дарсликларда қўлланган сўзлар берилади.

Махсус луғатлар, сўзлигининг қандай мақсадга кўра чегараланганлигига қараб, уч типга бўлинади: 1) лексик қатламлар луғати; 2) лексик танланган луғат; 3) терминологик луғат. Лексик қатламлар луғатига сўзлиги синонимлар, омонимлар, антонимлар, қўшма сўзлар, жуфт сўзлар, табу—эвфемизмлар, фразеоло-

гик бирликлар, ўзлашма сўзлардан ташкил топган луғатлар кирадди. Лексик танланган луғатларга сўзлиги бирор асар, бирор ёдгорлик ёки бирор автор томонидан қўлланган сўзлардан ташкил топган луғатлар кирадди. Терминологик луғат махсус луғатларнинг сўзлиги бирор фан ёки бирор касбга оид терминлардан иборат бўлган типидир.

Лексик қатламлар луғати ўзбек тилида бир неча типларда яратилган. Улардан бири 1962 йили Тошкентда нашр этилган. «Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати»дир. У проф. А. Ҳожиёв томонидан изоҳли луғат шаклида тузилган. Луғат ўз ичига 1700 сўздан иборат 466 синонимик қаторни олади. У тўрт қисмдан ташкил топиб, назарий қисм, синонимларнинг маъноларини характерловчи изоҳли қисм, синонимик қаторлар рўйхати қисми, синонимик сўзларнинг алфавит тартибидаги рўйхати — мундарижа ўрнидаги қисмлардан иборатдир. Луғатдан кузатилган мақсад синонимларнинг қаторини аниқлаб бериш, уларни бирлаштирувчи етакчи маънони кўрсатиш ва бир синонимик қатордаги синонимларнинг ишлатилиш доирасига кўра нозик фарқлинишларини ажратувчи йўқланма, яъни изоҳлар беришдир. Унинг тўлдирилган иккинчи наشري 1974 йил босилиб чиқди.

Махсус луғатлардан яна бири фразеологияга бағишланган. У Шавкат Раҳматуллаев томонидан яратилиб, 1965 йил Тошкентда «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати» номи билан нашр этилди. У ўз ичига 3 минг фразеологик бирликни, вариантлари билан 7 минг фразеологик бирликни олади. Синонимик фразеологик бирлик асосий фразеологик бирликка илова қилиш билан, вариантлар эса асосий фразеологик бирликлар ичида қайд этиб ўтиш йўли билан берилган. Луғатдан кузатилган мақсад ўзбек тилидаги фразеологик бирликларни ҳисобга олиш, уларнинг вариантларини белгилаш ва маъноларини кўрсатиб беришдир. Унинг тўлдирилган иккинчи наشري 1978 йил босилиб чиқди.

Ўзбек тилидаги фразеологик бирликларга доир луғатлар ичида М. Содиқованинг «Русча-ўзбекча фразеологик луғат»и ҳам бор. Унинг сўзлигида 5000 рус фразеологик бирлиги қайд этилган бўлиб, уларнинг ўзбекча таржимаси келтирилган. Луғат 1972 йил Тошкентда нашр этилди.

Лексик қатламлар луғатига кирувчи ўзлаштира сўзлар луғатининг бир қисми ҳисобланган «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати» номли луғат ҳам мавжуд. Бу луғат Олим Усмонов ва Ренат Дониёровлар томонидан тузилиб, 1965 йил Тошкентда нашр қилинди. Мазкур луғатнинг қисқача варианты аввал ҳам О. Усмонов томонидан нашр қилинган бўлиб, ҳозирги нусхаси унинг мукамаллаштирилганидир. У ўз ичига рус тилидан ва рус тили орқали ўтган 8 минг сўзни олади.

Лексик қатламлар луғатининг антонимлар, жуфт сўзлар, табу—эвфизм ва бошқа лексик қатламларга бағишланганлари ҳозирча ўзбек тилида йўқ. Омнимларга бағишланган махсус луғат 1934 йил Тошкентда нашр этилган эди. Унинг тузувчиси Элбек

бўлиб, китоб «Ўзбек шаклдош сўзлар луғати» номига эга эди. Луғатда омонимларни изоҳлаб беришга ҳам ҳаракат қилинган.

Махсус луғатларнинг иккинчи типи лексик танланган луғатлардир. Бундай луғатлар фақат лингвистика фани учунгина яратилади. Бунга бир неча луғатларни кўрсатиш мумкин. С. Е. Маловнинг «Қадимги туркий ёзма ёдгорликлари», Т. М. Мелиоранскийнинг «Қултегин номига қўйилган ёдгорлик», А. Қ. Боровковнинг «Ўрта Осиё тафсири лексикаси» номли асарларига илова қилинган луғатлари шулар жумласидандир. Бу тип луғатларнинг энг кўзга кўрингани Э. Фозиловнинг «Староузбекский язык. Харезмские памятники XIV века» номли луғатидир. У икки томдан иборат бўлиб, 82 автор листи ҳажмига эга.

Махсус луғатларнинг учинчи типи терминологик луғатлардир. Бу луғатларнинг сўзлиги фақат терминлар бўлади.

Терминологик луғатлар ўзбек тилида жуда кўплаб яратилган.

Айниқса терминологик луғатларнинг қишлоқ хўжалигига оидлари кўп учрайди. Бунга Платниковнинг «Ўсимлик зараркундалари ва касаллари билан курашувга доир терминлар» (Тошкент, 1931), Н. Сайфулмулюковнинг «Русско-туземские терминологический словарь по хлопководству» (Тошкент, 1933), С. Иброҳимовнинг «Пахтачилик терминлари» (Тошкент, 1934) коллективнинг 1924 йил Тошкентда босилган «Русча-ўзбекча боғчилик терминлари», С. В. Маталов ва Н. Сайфулмулюковнинг «Русча-ўзбекча тоқчилик ва виночилик терминлари» (Тошкент, 1935), Н. Сайфулмулюковнинг «Русча-ўзбекча қишлоқ хўжалик луғати» (Тошкент—Самарқанд, 1936), Н. В. Қамберг ва М. Б. Баҳодировнинг «Русско-узбекский терминологический словарь по агропочвоведению» (Тошкент, 1941), Н. Маматовнинг «Пахтачилик терминларининг қисқача изоҳли луғати» (Тошкент, 1964) луғатларини кўрсатиш мумкин.

Ботаник терминлар юзасидан тузилган луғатлар ҳам анчагина. Бунга З. И. Муратнинг «Русча-ўзбекча ботаник терминлар сўзлиги» (Тошкент — Самарқанд, 1934), С. Саҳобуддиновнинг «Қисқача русча-ўзбекча ботаника терминлари» (Тошкент, 1939), «Словарь местных и научных названий полезных и вредных растений Средней Азии» (Тошкент, 1953), «Русча-ўзбекча ботаник терминлар» (Тошкент, 1956), Қ. З. Зокировнинг умумий таҳрири остида 1968 йил Тошкентда босилган «Русча-ўзбекча ботаника терминларининг қисқача изоҳли луғати» кабиларни кўрсатиш мумкин.

Математик терминларга бағишланган луғатларга Т. М. Қориниёзовнинг «Риёзиёт терминлари» (Тошкент, 1931), «Русча-ўзбекча математика терминлари сўзлиги» (Тошкент — Боку, 1933), М. А. Собировнинг «Русча-ўзбекча математик терминлар луғати» (Тошкент, 1952), «Математикадан русча-ўзбекча луғат» (Тошкент, 1977) кабиларни кўрсатиш мумкин.

Физика терминларига доир 1931 йил Тошкентда «Русча-ўзбекча физика терминлари», 1952 йил Тошкентда М. Д. Ягудаев ва

Р. Х. Маллинларнинг «Русча-ўзбекча физик терминлар луғати» нашр этилди. Географик терминлар юзасидан эса 1935 йил Тошкентда А. Иброҳимовнинг «Географик атамалар», 1940 йил Тошкентда М. Х. Бектемиров ва С. М. Саидрасуловнинг «Краткий русско-узбекский словарь географических терминов», 1962 йил Тошкентда Ҳ. Ҳ. Ҳасановнинг «Русско-узбекский терминологический словарь по географии» луғатлари босилиб чиқди. Шунингдек электротехникадан С. Утеев ва Х. Фозиловларнинг «Русско-узбекский электротехнический терминологический словарь» (Тошкент, 1934), Г. Раҳимовнинг «Русско-узбекский терминологический словарь по электротехнике» (Тошкент, 1937) луғатлари; механикадан А. Нажибнинг «Назарий механика терминлари» (Тошкент—Самарқанд, 1934) луғати, ҳуқуқшуносликдан Ф. Бакировнинг «Словарь юридических терминов» (Тошкент, 1959) луғати; Ф. Бакировнинг спорт терминологиясидан таржима луғати; В. В. Решетовнинг лингвистик терминлар юзасидан таржима луғати; педагогикадан Х. Бойбуров ва Ш. Таканаевнинг «Педагогикадан қисқача русча-ўзбекча терминология луғати» (1963), адабиётшуносликдан Н. Т. Хатамовнинг «Адабиётшуносликдан қисқача русча-ўзбекча терминологик луғат»и (Тошкент, 1960) чоп этилди.

Демак, луғатнинг ҳажми у учун танланган сўзлик билан боғлиқ бўлиб, сўзлик маълум мақсадга кўра белгилаб олинади.

Сўзлик луғатнинг мазмунини ташкил қилади. Сўзлик луғат учун танланган сўзлар рўйхати бўлиб, бу рўйхат маълум тартибда берилади. Мана шу сўзликнинг берилиш усули нуқтаи назаридан лингвистик луғатлар уч типга бўлинади.

- 1) алфавит тартибли луғатлар;
- 2) тематик луғатлар;
- 3) уяли луғатлар.

Алфавит тартибли луғатларда сўзликни таркиб топтирган сўзлар рўйхати алфавит тартибда берилади. Унда сўзлар аввало биринчи ҳарфлари асосида, ҳар бир ҳарф доирасида эса ички ҳарфлари алфавити тартибда жойлаштирилади. Лексикографияда сўзнинг биринчи ҳарфи бўйича қилинган тартиб «сиртқи тартиб», кейинги ҳарфлар бўйича қилинган тартиб «ички тартиб» деб юритилади.

Ҳозирги ўзбекча луғатлар деярли алфавит тартибли луғатлардир. Чунки алфавит тартибли луғатлар фойдаланиш учун ниҳоятда қулайлиги билан характерланади.

Тематик луғатларда сўзликни таркиб топтирган сўзлар рўйхати маълум темаларга бўлиб берилади. Рўйхатни темаларга бўлиш турли кўринишларда бўлади. Кўп ҳолларда улар аввал сўз туркумлари бўйича ажратиб олиниб, кейин от, сифат, феъл туркумига оид сўзлар ички тематик бўлинишлар билан берилади. Баъзан эса сўзлик тўғридан-тўғри тематик қисмларга, унинг ичида туркумларга ажратилади. Унинг ичида алфавит тартиби қўлланиши ҳам мумкин.

Тематик луғат 1975 йилга келиб Тошкентда нашр этилди. Унинг тузувчилари А. Н. Тихонов, Н. Т. Хатамов, С. А. Емельянова, М. Ю. Тихоновалардан иборат бўлиб, масъул муҳаррири СССР ПФАнинг ҳақиқий аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Н. М. Шанскийдир.

Луғат сўзлигидаги сўзлар 16 тематик қисмга бўлинган. У ер, осмон, табиат ҳодисалари, қазилма бойликлар, ўсимликлар, ҳайвонат, паррандалар, бошқа жонли мавжудот, одам, турар жой, инсон эътиқоди олами, муносабат ва жиноят, жамоат ҳаёти, муҳит, вақт, миқдор кабилар билан номланган. Бу тематик қисмлар яна ички бўлинишга эга. Масалан, ер тематик қисмидаги сўзлар яна ер, тоғ, сув, уфқ деган темачаларга бўлиб юборилган. Бу темачалар яна майда темачаларга ажратилиб, улар ичида турли туркумдаги сўзлар ўз туркумлари билан ва турғун бирикмалари ҳам келтирилган ҳолда қайд этилган. Луғат русча-ўзбекча таржима луғатидир. Ўзбек лексикографияси тарихида ҳам тематик луғатларга эътибор берилган. Масалан, Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб», Муҳаммад Яъқуб Чингийнинг «Келурнома» луғатлари шундай луғатлар тишига киради.

Уяли луғатларда туб сўз, ундан ясалган сўзлар шу сўз ичида берилади. Туб сўзлар одатда алфавит таркибида қайд этилади. Қўшма сўз ва турғун бирикмалар эса етакчи компоненти ҳисобланган туб сўз мақоласига киритилади. Масалан, тур туб сўзи турмоқ, турма, турмак, турмакламоқ, турмачи, турмуш, турмушимоқ, турум, турумтой, туруш, туршак, турғун, турғунлик каби ясама сўзлар билан бир уяда берилади. Бу типдаги луғатга мисол тариқасида М. А. Собировнинг «Математикадан русча-ўзбекча луғати»ни (Тошкент, 1973) келтириш мумкин. Унда сўзлик алфавит тартибида қайд этилган. Бироқ математик терминология турғун бирикмаларга ниҳоятда бой бўлганлиги сабабли, улар етакчи компоненти бўлган сўз мақоласида берилган. Бунинг орқасида уяли луғат усулидан муваффақиятли фойдаланилган. Масалан, парадокс мақоласида логикий парадокс, математик парадокс, каби бирикма терминлар ҳам киритилган. Бу генетик бир бўлган терминларни бир йўла кўриб олиш имконини туғдиради.

Лингвистик луғатлар турли мақсадларда тузилади. Шу мақсад нуқтаи назаридан улар қуйидаги типларга бўлинади:

- 1) таржима луғатлари;
- 2) изоҳли луғатлар;
- 3) тарихий луғатлар;
- 4) этимологик луғатлар;
- 5) диалектологик луғатлар;
- 6) қиёсий луғатлар;
- 7) терс луғатлар;
- 8) орфографик (имло) луғатлар;
- 9) орфоэпик луғатлар;
- 10) морфем луғатлар;
- 11) частотали луғатлар.

Таржима луғати луғат типлари ичида энг узоқ тарихга эгадир. Бундай луғатларнинг тараққиёти бошқа тип луғатларга асос бўлган. Таржима луғатларининг тараққиёти, фақат бошқа тип луғатлар келиб чиқишига эмас, балки мазкур луғатга хос бўлган тилларнинг грамматикаси, лексикаси, фонетикаси кабиларга эътибор берилишига ҳам сабаб бўлган.

Таржима луғатлари икки типга бўлинади: 1) икки тилли, 2) кўп тилли.

Икки тилли луғат ўзбек луғатчилигида энг кўп тарқалган луғат бўлиб, у ўзбек тили билан араб, форс, рус, немис, инглиз француз каби тилларнинг биридан иккинчисига таржимаси асосида яратилган. Бизнинг асримиздан аввал асосан форс тили билан ўзбек тили бўйича, ҳозирги асримизда асосан рус тили билан ўзбек тили бўйича таржима луғатлар яратилди. Араб тили билан ўзбек тили бўйича тарихда иккита икки тилли луғат яратилган. Немис, инглиз ва француз тили билан ўзбек тили бўйича луғат яратилиши ўзбек луғатчилигининг энг сўнги даврларига тўғри келади. Булар, албатта, немис, инглиз ва француз тилларини ўрганиш учун юзага келтирилаётган луғатнинг дастлабки намуналари ҳисобланади. Рус тили билан ўзбек тили бўйича эса кўп ва хилма-хил луғатлар мавжуд.

Бундай луғатлар икки мақсадни кўзда тутлади. 1) она тили бўлмаган тилдаги текстни ўқиб тушуниш учун ёрдам бериш мақсадида; 2) она тили бўлмаган тилда гаплашиш учун ёрдам бериш мақсадида. Бу икки мақсад учун луғат ҳам икки тилда тузилган бўлиши шарт. Агар луғатдан фойдаланувчи она тилидан бошқа тилдаги текстни ўқиб тушуниш учун фойдаланмоқчи бўлса, унда у қарайдиган луғатнинг сўзлиги ўша чет тилда берилиб, она тилига таржима қилинади. Бошқа тилда сўзлашмоқчи бўлган киши учун сўзлик она тилида берилиб, у ўрганаётган тилга таржима қилинади.

Форс ва ўзбек тили бўйича яратилган луғатлар, юқорида кўрсатиб ўтганимиздай, икки типлидир: а) ўзбекча-форсча луғатлар; б) форсча-ўзбекча луғатлар. Ўзбекча-форсча луғатлар ўзбек луғатчилигида фақат тарихдагина яратилган.

Форсча-ўзбекча луғатлар яратиш ўзбек луғатчилиги тарихида ўзбекча-форсча луғатлар яратиш каби катта эътиборга эга бўлмаган эди. Ҳозирги даврга келиб, Алибек Рустамов, Зикрилла Умаров ва Қаюм Қаримовлар шу тип луғатни яратишди. Луғат сўзлиги 15000 форс сўзини ўз ичига олади.

Араб ва ўзбек тили бўйича фақат ўзбек луғатчилиги тарихидагина луғат яратилган. Бироқ ҳозир ундан таржима луғати сифатида фойдаланиб бўлмайди. Улар тил тарихини ўрганиш учун қимматли манбадир. Масалан, ўзбек луғатчилиги тарихида яратилган М. Қошғарий луғати туркийча-арабча луғат бўлиб, «Ат-туҳфатун закияти филлуғатит туркия» эса арабча-туркийча луғатдир.

Немис ва ўзбек тиллари бўйича ўзбек луғатчилигида 1964

йилда «Немисча-ўзбекча луғат» нашр этилди. Бу луғатнинг тузувчилари Я. Р. Беньяминов ва Т. З. Мирсоатовлардир. Луғат 6000 немис сўздан ташкил топган сўзликка эга. Луғатнинг охирида 37 бегдан иборат немис тили фонетикаси, морфологияси ҳақида қисқача маълумот ва баъзан сўз формалари юзасидан жадваллар илова қилинган. Луғат ўрта мактаб ўқувчиларига мўлжалланган.

«Ўзбекча-немисча луғат» ҳам мазкур тузувчилар томонидан яратилди. Бу луғат 1967 йилга келиб Тошкентда нашр этилди. Луғатнинг масъул муҳаррири С. Саидовдир. Луғатнинг сўзлиги 4000 га яқин сўздан иборат.

Ўзбек ва француз тиллари бўйича луғат типларидан фақат кичик ҳажмли «Французча-ўзбекча луғат» яратилган. У Т. Алиқулов ва Д. Бозорова томонидан тузилган бўлиб, 1973 йил Тошкентда «Ўқитувчи» нашриёти томонидан нашр этилган. Унинг сўзлиги сал кам 7 минг сўздан иборат.

Ўзбек ва инглиз тиллари бўйича эса икки томонлама луғат мавжуд. «Инглизча-ўзбекча луғат» 1968 йил Тошкентда нашр этилган. Унинг тузувчилари Ж. Б. Бўронов, Х. Р. Раҳмонбердиев, Х. С. Барноҳўжаева, Е. А. Анисимовалардир. Луғат сўзлиги 6000 сўзни ўз ичига олади. «Ўзбекча-инглизча луғат» эса 1969 йил Тошкентда нашр этилди. Унинг тузувчилари Ж. Б. Бўронов, Й. Аълоев, Қ. Р. Раҳмонбердиевлардир. Бу луғат сўзлиги эса ўз ичига 6300дан ортиқ сўзни олади. Бу луғатлар мактаб ўқувчилари учун нашр этилган.

Ўзбек луғатчилиги даврида ўзбек ва рус тиллари бўйича «Русча-ўзбекча луғат»лар ҳам, «Ўзбекча-русча луғат»лар ҳам бир неча марта нашр этилди. Энг йирик «Русча-ўзбекча луғат» 1950—1956 йилларда нашрдан чиқди. У олти томдан иборат бўлиб, сўзлиги 72 минг рус сўзини ўз ичига олади. Бу луғатни тузишда республиканинг кўзга кўринган луғатчиларидан З. Мъеруфов, О. Усмопов, С. Иброҳимов, Ш. Шоабдураҳмонов, А. Хўжахонов, С. Ақобиров сингарилар қатнашган. Унга СССР Фанлар академияси ҳамда ЎзССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, проф А. Қ. Боровков масъул муҳаррирлик қилган. Унинг илова типдаги VI томи рус грамматикасини қисқача акс эттириб беришга бағишланган. Луғатда ўз давридаги муомалада актив пассив қўлланувчи ҳамма русча сўзлар, тургун бирикмалар қамраб олинган ва уларнинг маъноларини тўла акс эттиришга ҳаракат қилинган.

Ўртача русча-ўзбекча луғатлар Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин, Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг ленинча доно миллий сиёсати туфайли, мамлакатимизда саноат, қишлоқ хўжалиги, фан ва маданиятнинг юксалиши билан бир қаторда, унинг талаби билан боғлиқ ҳолатда яратила бошланди. Шу кунгача бундай луғатлардан бештаси нашр этилди. Унинг биринчиси Ашурали Зоҳирий томонидан «Русча-ўзбекча мукамал луғат» номи билан 1927 йил Тошкентда нашр этилди. Иккин-

чиси эса С. Раҳмонқуловнинг икки қисмдан иборат «Русча-ўзбекча луғати»дир. Улар 1927—28 йилларда Самарқанд—Тошкентда нашр этирилди. Яна 1934 йил Сахий Раҳматий билан Абдулла Қодирий (Жулқунбой)нинг биргаликда тузган «Русча-ўзбекча сўзлик» номли луғатининг II қисми Тошкент—Қозонда нашрдан чиқди. Бу луғатнинг I қисми негадир нашр этирилмаган, шунингдек унинг тузилган-тузилмаганлиги ҳақида ҳам аниқ маълумотга эга эмасмиз. Бу луғатнинг II қисмининг ўзи 24 минг рус сўздан иборат сўзликка эга. Кейинги «Русча-ўзбекча луғат» 1942 йилда Тошкентда нашр этирилди. Луғат коллектив томонидан тузилиб, унга проф. Қори-Ниёзов ва проф. А. Қ. Боровков масъул муҳаррирлик қилган. У 30 минг рус сўздан иборат сўзликка эга. Бу тип луғатнинг энг сўнггиси 1954 йил Москвада нашр этирилди. Луғатни О. Азизов, С. Ақобиров, Ф. Алиева, З. Аминов, Қ. Муҳамедов, О. Раҳимий, В. Раҳимовлар тузиб, Р. Абдураҳмонов таҳрир қилган. У 50 минг рус сўздан иборат сўзликка эга. Мазкур «Русча-ўзбекча луғат» ўзигача нашр этилган луғатларга қараганда энг мукаммалдир.

«Русча-ўзбекча луғат»нинг қисқача ҳажмлиси Улуғ Октябрь революциясидан аввал ҳам дунёга келган эди. Бунга А. Старчевскийнинг 1878 йилда нашрдан чиққан «Спутник русского человека в Средней Азии», В. П. Наливкин ва Н. Наливкинанинг 1884 йилда нашр этилган «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь» номли луғатларининг русча-сартча қисмини кўрсатиш мумкин. Бу икки луғат ўзбек адабий тилига эмас, балки ўзбекларнинг маълум бир диалектига таянган луғат эди. Улуғ Октябрь революциясидан кейин эса Е. Д. Поливановнинг 10 минг сўзли «Қисқача русча-ўзбекча луғати» (Ташкент, 1926), В. П. Антонов-Саратовскийнинг «Русско-узбекский речевой справочник» луғати (М.-Л., 1931), ниҳоят, проф. В. В. Решетовнинг 10 минг сўзли «Русча-ўзбекча луғати» (Тошкент, 1957) нашр этилди. Бу луғат мактаблар учун мўлжалланган бўлса ҳам, асл моҳияти билан қисқача луғат қаторига киради.

Мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган «Русча-ўзбекча луғат» О. Азизов ва О. Усмонов луғати бўлиб, у уч марта нашр этилган. Сўнгги қайта ишланган нашри 1964 йил Тошкентда босилиб чиқди. Луғат 8 минг рус сўздан иборат сўзликка эга бўлиб, ўзбек мактаб дарсликларида мавжуд сўзларни қамраб олган.

Ўртача ҳажмли ўзбекча-русча луғатлар асосан Улуғ Октябрь революциясидан кейингина нашр этилди. Бунга биз У. Аҳмаджонов, ва Б. Ильязовнинг 10 минг сўзли «Ўзбекча-русча луғати» (Тошкент, 1931) ҳамда коллектив томонидан тузилиб, проф. Т. Н. Қори-Ниёзий ва проф. А. Қ. Боровковларнинг умумий таҳрири остида нашр этилган 17 минг сўзли «Ўзбекча-русча луғат»ни (Тошкент, 1941) кўрсатишимиз мумкин. Бу тип луғатнинг энг сўнггиси ва энг мукаммали 1959 йил Москвада босилиб чиқди. Унга проф. А. Қ. Боровков бош муҳаррирлик қилган. Луғат сўзлиги 40 минг ўзбек сўздан иборат бўлиб, унда ўз давридаги

вақтли матбуот ва оммавий адабиётларда ишлатилган барча сўзлар, терминлар ва бирикмалар деярли экс эттирилган.

Кичик ҳажмли ўзбекча-русча луғатлар шундай луғатларга бўлган дастлабки эҳтиёжларни қондириш мақсадида юзага келган.

Бунга революциягача нашр этилган А. Старчевскийнинг «Спутник русского человека в Средней Азии» луғати ва В. П. Наливкин ва М. Наливкиннинг «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь» луғатидан сартча-русча қисмини кўрсатишимиз мумкин. Октябрь революциясидан кейин эса шу типдаги луғатлардан Қ. Қ. Юдахиннинг 9 минг сўзли «Қисқача ўзбекча-русча луғат»и (Тошкент, 1927), В. В. Решетовнинг вақтли матбуот материаллари асосида тузилган 7 минг сўзли «Қисқача ўзбекча-русча луғат»и (Тошкент, 1935)ни кўрсатиш мумкин.

Ўзбек луғатчилигида таржима луғатининг кўп тилли тури ҳозир яратилаётгани йўқ. У савдо мақсадлари билан ўзбек луғатчилиги тарихидагина яратилган.

Изоҳли луғат сўзининг лексик маънолари ва у қатнашган фразеологик бирлик маъноларини изоҳлаб, грамматик характеристикасини ёритиб берувчи лингвистик луғатдир.

Изоҳли луғатда сўзликдаги ҳар бир сўз алоҳида луғат мақоласини ташкил қилиб, унинг аввал грамматик характеристикаси берилади. Кейин араб рақами билан ҳар бир лексик маъноси изоҳланади ва адабиётлардан келтирилган иллюстратив мисол билан мустаҳкамланади. Мақола охирида ромб белгиси билан ажратилиб, шу сўз қатнашган фразеологик бирликлар келтирилади ва изоҳланади. Масалан, қисқа сўзининг мақоласи қуйидагичадир.

Қисқа сифат. 1. Узунлиги меъеридан кам. Энг қисқа масофа тўғри чизиқдир. Геометриядан.

2. Давомийлиги меъеридан кам. Узун арқон, қисқа гап яхши (Мақол).

Ақли қисқа — Чуқур мулоҳаза юрита билмайдиган. Қўли қисқа — эришиш имкониятига эга бўлмаган.

Иллюстратив мисоллар бир лексик маънога бирдан ортиқ берилиши ва фразеологик бирликларга ҳам келтирилиши мумкин.

Изоҳли луғатнинг яралиши тил ҳақидаги билимнинг энг ривожланган даврига тўғри келади. Бу луғат яралиши учун мазкур тилнинг адабий тил нормаси аниқ белгиланган, лексикаси тўла ҳисобга олинган, фонетик ва грамматик қонуниятлари ишлаб чиқилган бўлиши зарур. Акс ҳолда, ўша тилда яратилган изоҳли луғат мукамал бўла олмайди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида мукамал изоҳли луғат яратиш мумкин эмас. Чунки ҳали терминлар маълум соҳага хос тор тармоқлар бўйича ҳисобга олиб улгирилганича йўқ. Ўзбек тилида фақат ўртача ҳажмдаги изоҳли луғат яратиш имконияти бор.

Ўзбек луғатчилиги тарихида бундай изоҳли луғат коллектив томонидан яратилган ва 1981 йил Москвада нашр этилди. Луғат икки томдан иборат бўлиб, сўзлиги 60 минг сўзни ўз ичига олади. Луғатнинг ҳажми 250 автор листдан иборат. Луғатда ўзбек тили

сўз бойлигининг актив қатлами билан, унинг турғун бирикмалари, мақоллар ва маталлари ҳам тўла акс эттиришга ҳаракат қилинган. Сўз лексик маънолари луғат мақолаларида тўла акс этирилган.

Изоҳли луғат тузиш иши ўзбек луғатчилигида мазкур луғатдан бошланаётгани йўқ. Бунгача ҳам махсус луғатлар типидан бир неча изоҳли луғатлар юзага келган. Масалан, О. Усмонов ва Р. Дониёровларнинг «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати», А. Ҳожиёвнинг «Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати» Ш. Раҳматуллаевнинг «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати»ни кўрсатиш мумкин.

Тарихий луғат сўзларнинг қачондан бошлаб шу тилда қўллана бошлаганини, унинг фонетик, грамматик, семантик тараққиёти жараёнини кўрсатиб берувчи луғатдир. Лекин ўзбек луғатчилигида ҳали бу типдаги луғат яратилган эмас.

Этимологик луғат сўзнинг келиб чиқишини кўрсатиб берадиган луғатдир.

Диалектал луғат адабий тил бойлигини ўз ресурслари ҳисобига тараққий эттириш учун материал берувчи манба сифатида дунёга келтирилади. Бундай луғат сўзлигида шевалардаги адабий тилдан фонетик ва семантик жиҳатдан фарқ қилувчи, шунингдек адабий тилда бўлмаган сўзлар берилади. Улар эса транскрипцияда қайд этилади. Сўзликдаги сўз кетидан адабий тилдаги варианты берилади. Масалан:

Иазгы. (Жанубий Хоразм). тақдир, қисмат, қиладан, қума, бахтым, йаазгытым — қара бахтым (Мақол).

йа:ры (Урганч, Хива, Хонқа) ярим. Йахшы нийэт йа-ры до-лэт. (Мақол).

Бундай луғатлар баъзи айрим илмий ишлар кетидан илова сифатида берилади. Унга биз Ф. А. Абдуллаевнинг 1961 йил Тошкентда нашр этилган «Хоразм шевалари» китобидаги иловани, С. И. Иброҳимовнинг «Фарғона шеваларида касб-ҳунар лексикаси» номли луғатни кўрсатишимиз мумкин.

Умумий диалектологик луғат эса коллектив томонидан фақат 1971 йилга келибгина яратилди ва «Ўзбек халқ шевалари луғати» номи билан «ФАН» нашриёти томонидан чиқарилди. Луғат сўзлиги 12 мингга яқин сўздан иборат. Унинг олд қисмида сўз боши, луғатнинг тузилиши принципи, илмий адабиётлар рўйхати учун 8 бет ажратилган. Охиридаги 21 бети эса Ш. Шоабдураҳмоновнинг ўзбек шеваларини ўрганишга бағишланган мақоласидан иборатдир.

Қиёсий луғат бир системага оид тиллардаги сўз бойлигини солиштириб, улардаги тафовут қонуниятларини ўрганиш мақсадида тузилади. Бундай луғатлар сўзлиги ҳам одатда диалектал луғатлардагига ўхшаш транскрипция асосида берилади ва улардаги уруғлар ҳам кўрсатилади. Тушунтириш қисми эса изоҳлаш ёки бошқа тил воситасида калкалаш, вариантлаш орқали берилиши мумкин.

Туркий тиллар системасида асосан иккита қиёсий луғат яратилган. М. Кошғарийнинг «Девону луғотит турк»ида қиёсий луғатга хос баъзи томонлар бўлишига қарамай, туб моҳиятини олганда, уни бундай луғат типига киритиб бўлмайди.

Туркий тиллар қиёси юзасидан яратилган луғатлардан бири Лазарь Будаговнинг «Турк-татар лаҳжаларининг қиёсий луғат»идир. Мазкур луғат 1869 йил Петербургда империя фанлар академияси нашриёти томонидан босилиб чиқарилган. Луғат икки томдан иборат.

Луғат сўзлигида сўзлар қайси тилга оидлик белгиси билан бошланади ва унинг вариантлари берилиб, кетидан тушунтириш тексти кетади. Сўзлик араб алифбесига асосланган транскрипцияда берилган. Тушунтириш текстлари рус тилида тузилган. Ўзбек тилига оид сўзлар эса Қўқон, Бухоро, Чигатой номлари билан қайд этилган.

«Турк-татар лаҳжаларининг қиёсий луғати» учун асосан «чиғатойча» луғатлар, туркийча —европача луғатлар ва А. Навоий, Бобир, Абулғозий асарлари манба сифатида хизмат қилган.

Туркий тиллар қиёси юзасидан яратилган луғатлардан иккинчиси академик Василий Васильевич Радловнинг «Турк лаҳжалари луғати тажрибаси» номли буюк ишидир. Мазкур луғат 1888—1911 йиллар Петербургда Империя фанлар академияси нашриёти томонидан босиб чиқарилган. Луғат тўрт томдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўртача 100 автор лист ҳажмига, жами 414 автор листига эга. Кейинги нашрларида эса, баъзи техник сабабларга кўра, унинг ҳар томи икки китоб ҳолатида берилган. Демак, у 8 китобдан таркиб топган.

Луғат сўзлиги рус академиясининг 51 белгили транскрипцияси билан берилган. Сўзлар кетидан унинг қайси тилга оидлик белгиси, кейин бошқа тиллардаги вариантлари, улар қайси манбадан олинган бўлса, ўша манба алфавит асосида қайд этилади. Тушунтириш текстлари эса аввал рус тилида, кейин немис тилида берилди. Ҳар том охирида сўзларнинг араб алфавитида ёзилган очқичи илова қилинади. Ўзбек тилига оид сўзлар эса сарт, чиғатой, Навоий, Бобир, Абулғозий деб сўз олинган асослар номи билан аталади.

«Турк лаҳжалари луғати тажрибаси» учун Л. Будаговнинг луғати асос бўлган ва кейин унга туркий тилларда 1888 йилгача нашр этилган барча луғат бойликлари ҳам киритилган.

Бу икки қиёсий луғат туркий тиллар тарихини қиёсий ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.

Терс луғат сўзликда сўзларни ёзилиши бўйича сўнги ҳарфидан бошлаб алфавит тартибида бериладиган луғатдир.

Масалан, қуйида сўзларнинг сўзликда берилиш тартибига эътибор қилинг:

<i>ид</i>	<i>индивид</i>	<i>масжид</i>
<i>саид</i>	<i>швид</i>	<i>зид</i>
<i>мустабид</i>	<i>дид</i>	<i>сайид</i>

обид
лобид
карбид

жадид
мутараддид
тахдид

тажид
инвалид
калид

Бундай луғат тузишдан мақсад бир хил аффиксли сўзларни бир қаторга тўплаш, қофияли сўзларни жамғаришдир. Бу типдаги луғат Р. Қўнгуоров ва А. Тихоновлар томонидан яратилиб, «Ўзбек тилининг чаппа луғати» номи билан 1968 йил Самарқандда нашр этилди.

Имло луғати асосан Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин яратила бошлади. Бу луғатнинг вазифаси сўзларнинг маълум имло қондаси асосида ёзилишини кўрсатишдир.

Имло луғатлари ўзбек тилида асосан латин алфавити жорий қилинган яратила бошлади. Бундай луғатнинг биринчи тузувчиси А. Алавий эди. Бу луғат 1927 йил Тошкентда нашр этилди. Бундан кейин 1932, 1933 йилларда С. Иброҳимов, М. Раҳмон ва А. Т. Хўжахоновларнинг имло луғати нашр этилди. Имло қондалари ўзгарган, қайта янги имлога мувофиқлашган нусхаси нашр қилинди. Бу луғатнинг учинчи наشري эса ўзбеклар рус алфавитига кўчганидан 17 йил кейин 1956 йилда чиқарилди. Унинг сўнгги наشري эса 1961 йил чиқарилиб, луғатга филология фанлари кандидатлари Ф. К. Камолов ва З. М. Маъруфовлар масъул муҳаррирлик қилишди.

Ўзбеклар рус алфавитига кўчганларидан кейин дастлабки йилларда Олим Усмонов томонидан тузилган имло луғати фойдаланувчилар учун тақдим қилинди. Бу луғат даврида имло учун семантик принцип асос бўлиб, луғат ҳам шунга асосланган эди.

Ўрни келганда шунга айтиб ўтиш керакки, юқорида қайд этилган луғатларнинг ҳаммаси ўзбек тилининг қисқача ва ўртача имло луғатларидир.

Имло луғатининг энг сўнггиси 1976 йил Тошкентда нашр этилди. Унинг тузувчилари С. И. Иброҳимов, Э. А. Бегматов, А. А. Аҳмедовлардир. Муҳаррири академик Ш. Ш. Шоабдурахмоновдир. Луғат 65 минг сўздан иборат сўзликка эга. Луғатнинг дастлабки етти бети тузувчиларнинг изоҳи, луғатнинг тузилиши, қисқартмалар рўйхати кабилардан иборат бўлиб, кейин луғат қисми келтирилади. Луғат охирига эса орфографик қондалар билан боғлиқ 363 та адабиёт рўйхати илова қилинган.

Мазкур луғат, тузувчиларнинг ўзлари эътироф этишича, мукамал эмас, мавжуд ўртача ҳажмли луғатлардан «мукамалроқ» имло луғатидир. Бу луғат сўзлигида фан ва турли соҳаларга оид тор доирада қўлланувчи ҳали қайд этилмаган терминлар анчагина бор.

Юқоридагилардан ташқари кичик ҳажмдаги имло луғатлари ҳам бор. Бунга С. Иброҳимовнинг *х* ва *ҳ*, *ф* ва *п* га бағишланган луғатларини кўрсатиш мумкин. Шунингдек Ш. Раҳматуллаев ва А. Ҳожиевлар томонидан тузилиб, 1960 йил Тошкентда нашр этилган. «Ҳозирги ўзбек тилида қўшма сўзлар масаласи» ва Азим

Ҳожиев таҳрири остида мактаб ўқувчилари учун мўлжаллаб 1964 йил Тошкентда нашр этилган «Имло луғати» шу типга кирилади.

Орфоэпик луғат сўзларнинг тўғри талаффуз этилишини кўрсатиб бериш учун тузиладиган луғатдир.

Бу тип луғатларда сўзликдаги ҳар бир сўзнинг кетидан транскрипция орқали уларнинг талаффузи, агар шу сўзнинг охирида аффиксацияда ўзгариш бўлса, шу ўзгаришлар кўрсатилади. Масалан, бундай луғатда сўзлар қуйидагича берилади.

паст (пас)

пастак (пастаг)

пастки (паски)

пастқам (пасқам)

пат (пат-,нъ, ка, -тан)

Бу типдаги луғат М. Содиқова ва У. Усмонова томонидан яратилди ва 1977 йил Тошкентда «Ўзбек тилининг орфоэпик луғати» номи билан нашр этилди. Луғат сўзлигида фақат туб (аслий) сўзлар берилган бўлиб, улар 3800 тадир.

Морфем луғат сўзларни морфемаларга ажратиб кўрсатадиган луғатдир. Унинг тузилиши деярли имло луғатидан фарқ қилмайди. Лекин унинг сўзлигидаги сўз морфемалари чизиқча орқали ажратилган бўлади. Масалан, *син/дир/ил/моқ*, *син/дир/иш*, *син/дир/иш/моқ*, *син/дир/моқ*, *син/дир/тир/моқ*, *син/дир/ув/чан*, *син/дир/ув/чан/лик* каби.

Бу тип луғат А. Ғ. Ғуломов, А. Н. Тихонов, Р. Қ. Қўнғуровлар томонидан яратилди ва 1977 йил Тошкентда «Ўзбек тилининг морфем луғати» номи билан нашр этилди. Луғат сўзлиги 40 минг сўздан иборат.

Частотали луғат сўзликдаги сўзларнинг маълум нутқ ёки контекстда ишлатилиш миқдори ёки процентини кўрсатадиган луғатдир. Бу тип луғатлар сўзлигидаги ҳар бир сўз ёнига унинг объект бўлган нутқда қўлланган, миқдори ёки проценти қайд этилади. Ундан кейин ўша сўз қайси маънода қайд этилиши ҳам берилади. Айрим частотали луғатларда эса қайси маъно билан келиш частотаси ҳам қайд этилиши мумкин. Бу ҳақда аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун, қуйида И. А. Қиссеннинг «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (Тошкент, 1972) номли луғатидан мисол келтирамиз.

гапирмоқ (71) и.-д.; г—говорить

гаплашмоқ (179) и.-у.; г. разговаривать (с кем-л.)

говорить (с кем-л.)

гоҳ (347) и.; н.и союз —иногда, по временам.

Бу тип луғатлар турли ҳажмдаги луғатлар тузишда сўзлик чегарасини белгилаш, чет тилини ўрганишда қайси сўзлар ўзлаштириш минимуми эканлигини аниқлаш учун ёрдам беради.

МУНДАРИЖА

Институтдан	3
Кириш	4
Лексикологиянинг предмети ва вазифалари	4
Сўз ва унинг моҳияти	6
Истеъмоладон донрасига кўра ўзбек тили лексикаси	11
Кўлланилиш донраси чегараланмаган лексика	11
Чегараланмаган лексиканинг лексик-семантик хусусиятлари	13
Кўлланилиш донраси чегараланган лексика	17
Ўзбек тили лексикасининг ижтимоий-тарихий асослари	41
Ўзбек тилининг луғат состави	41
Ўзбек тилининг асосий луғат фонди	48
Асосий луғат фондининг тил луғат составидан фарқи	52
Ўзбек тили лексикасининг тарихий-этимологик қатламлари	55
Форсча-тожикча ўзлашма сўзлар қатлами	94
Арабча ўзлашма сўзлар қатлами	111
Русча-интернационал ўзлашма сўзлар қатлами	124
Ўзбек тили лексикасининг тарихий-функционал хусусиятлари	141
Эски сўзлар қатлами	142
Янги сўзлар қатлами	152
Ўзбек тили лексикасининг стилистик қатламлари	158
Ўзбек тили лексикасининг эмоционал-экспрессив бўлқдорлик жиҳатдан характеристикаси	159
Функционал-стилистик ва функционал-экспрессив лексиканинг ўзаро муносабати	178
Ўзбек адабий тили лексикасининг функционал-стилистик характеристикаси	180
Ўзбек нутқ лексикаси	185
Ўзбек нутқ лексикаси	191
Семасиология	198
Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра типлари	235
Сўзларнинг маъно муносабатига кўра типлари	235
Сўзларнинг шакл муносабатига кўра типлари	255
Лексикография	293

ЛЕКСИКОЛОГИЯ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг
Илмий совети ҳамда Ўзбекистон ССР ФА Тарих,
тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан
нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Д. Мўминова*
Техмуҳаррир *Ҳ. Бобомўхамедова*
Корректор *М. Саидова*

ИБ № 1028

Теришга берилди 14. 01. 81. Босишга рухсат этилди 19. 03. 81. P07661. Формати 60×90^{1/16}.
Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 19,75. Ҳисоб-
нашриёт л. 20,9. Тиражи 2000. Заказ 29. Баҳоси 3 с. 50 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

Б. Ҳасанов. «Алишер Навоийнинг «Сабъат абхур» лугати.

Ушбу китоб янги топилган ва Алишер Навоийга нисбат берилган «Сабъат абхур» («Етти денгиз») лугатининг лексикографик таҳлилига бағишланган. Унда араб лексикографиясининг қисқача тарихи, лугатнинг ҳақиқий муаллифи ва унинг араб лексикографиясида тутган ўрни каби масалалар ёритилган.

Китоб шарқшунослар, навоийшунослар, филологлар ва навоийшунослик билан қизиқувчи китобхонлар оммасига мўлжалланган.